

Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća

Josipović, Igor

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:537860>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Igor Josipović

Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Igor Josipović

Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Prof. dr. sc. Damir Matanović

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

University Department for: Croatian Studies

Igor Josipović

Functioning of the Prison System in the Second Half of the 19th Century

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Prof. dr. sc. Damir Matanović

Zagreb, 2018.

MENTOR

Damir Matanović rođen je 25. srpnja 1970. u Vinkovcima. Osnovnu je školu pohađao u Bošnjacima dok je srednju školu završio u Županji. Na filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je dvopredmetni studij komparativne književnosti i povijesti, koji je uspješno završio 1996. s temom diplomskog rada *Svakodnevni život u Slavoniji u 18. stoljeću*. Poslijediplomski studij povijesti na filozofskom fakultetu u zagrebu završio je 2000. s magistarskom radnjom *Satnije Brodske pukovnije*. Na istom je fakultetu 2003., pod mentorstvom prof. dr. sc. Filipa Potrebiće, obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Vojni komunitet Brod na Savi. Društvena i ekonomska struktura vojnokrajiškog grada 1753.-1848.*

Damir Matanović ima sedamnaestogodišnje radno iskustvo u sustavu znanosti na Hrvatskom institutu za povijest i Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Kao vanjski suradnik radio je u nakladničkoj kući Faktura, Pedagoškom fakultetu u Osijeku, hrvatskim studijima te na Etvos Joszef Foiskoli u Baji, Mađarska. U zvanje asistenta izabran je 2000. na Hrvatskom institutu za povijest, a na istoj instituciji 2003. izabrana u zvanje viši asistent. 2004. je izabran u zvanje znanstvenog suradnika iz područja humanističkih znanosti – polje povijest. 2006. izabran u naslovno znanstveno-nastavno zvanje docenta, a 2010. u zvanje izvanrednog profesora za područje humanističkih znanosti, polje povijest, grana nacionalna povijest. 2016. je izabran u naslovno znanstveno-nastavno zvanje redovno profesora za područje humanističkih znanosti, polje povijest, grana nacionalna povijest.

Velika zahvala mentoru prof. dr. sc. Damiru Matanoviću bez čije svesrdne pomoći ova disertacija ne bi bila napisana. Njegovo bezgranično strpljenje, savjeti, razumijevanje, a pogotovo prijateljska pomoć i prave riječi, kojima me je izvlačio iz kriza tijekom pisanja, utkani su u svaku stranicu ove disertacije. Svako naše druženje, prožeto velikim brojem mojih pitanja, bilo je dragocjeno životno i profesionalno iskustvo koje me dovodilo korak bliže dovršetku disertacije. Svakom mojem problemu i nedoumici pristupao je opušteno, prijateljski i ljudski, a za svaku kriznu situaciju imao je prave riječi kojima bi me iz nje izvukao. Dragi mentore, od srca vam hvala!

Velika zahvala i mojoj obitelji, pogotovo ženi Lidiji i majci Biljani koje su strpljivo prolazile sve moje uspone i padove tijekom pisanja i čije su riječi podrške i ljubav uvijek bile dodatna motivacija za dovršenje doktorata. Hvala vam na strpljenju!

Posvećeno sinu Karlu.

SAŽETAK

Cilj je disertacije istražiti na koji je način u zatvorskom sustavu implementirano novo shvaćanje kazne lišenja slobode, kao mjere kojom se zatvorenika kažnjava i rehabilitira, te prikazati kako su u zatvorskoj praksi izgledale te promjene rekonstruiranjem procesa pritvaranja i zatvaranja. Drugi je cilj jasno opisati sva pravila prema kojima je zatvorski sustav funkcionirao, usporediti ga s europskim sustavima toga vremena kako bi uočili njegove posebnosti i u disertaciji mu dati novi odgovarajući naziv. Osnovne su hipoteze da je zatvorskom reformom došlo do poboljšanja uvjeta izdržavanja kazne propisanim i jasnim zatvorskim pravilima te kako je preuzimanjem irskog progresivnog zatvorskog sustava napravljena takva prilagodba koja hrvatski zatvorski sustav čini zasebnim sustavom.

Metodom analize slučaja rekonstruirana je praktična primjena novih pravila zatvaranja u zatvorima. Na nekoliko odabranih slučajeva zatvorenika u pritvoru i zatvoru Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku prikazan je cijeli proces od pritvaranja do zatvaranja te su izdvojena ključna pravila prema kojima je funkcionirao sustav, pogotovo u pogledu pitanja rehabilitacije. Metodom analize izvorne arhivske građe vezane uz osječki zatvor prikazano je kako su se nova pravila zatvaranja primjenjivala u praksi i dokazano je da su se tim pravilima uvjeti izdržavanja kazne u zatvorima popravili. Usporednom analizom američkih i europskih zatvorskih sustava objašnjeni su zatvorski sustavi odabranih svjetskih zemalja i uspoređeni s hrvatskim, kako bi se izdvojile ključne karakteristike hrvatskog sustava prema kojima mu se dao odgovarajući naziv.

U svijetu se krajem 18. i početkom 19. stoljeća provodila reforma zatvorskog sustava. U Sjedinjenim Američkim Državama razvijaju se i implementiraju pensilvanijski i auburnski zatvorski sustav, a sredinom 19. stoljeća u Europi se razvijaju engleski, irski, bodovni i klasifikacijski progresivni zatvorski sustavi. Reforma je zatvorskog sustava u Hrvatskoj kasnila, tako da se tek tijekom 1870-ih preuzimaju i implementiraju elementi irskoga sustava. Promjenama zakonodavstva, kao što je bilo ukidanje batine i okova, reguliranje samotnog zatvora, uvođenje uvjetnog otpusta, kazna lišenja slobode počinje se izvršavati u skladu sa shvaćanjem kako se kaznom mora rehabilitirati i kazniti. Doktorskom se disertacijom obrađuje spomenuto razdoblje te se na primjeru zatvora Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku analizira funkcioniranje zatvorskog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Rezultat istraživanja pokazao je da je 1878. godine u Hrvatskoj provedena cjelovita zatvorska reforma. Zahvaljujući *Marijanu Derenčinu* preuzet je progresivni zatvorski sustav *irskog tipa*. *Emil Tauffer* bio je zadužen za njegovu implementaciju u kaznionici Lepoglava, čime je službeno počela primjena progresivnog načina zatvaranja. Istraživanje je također pokazalo kako su reformom zatvorskog sustava popravljani uvjeti izdržavanja kazne u zatvorima. Postojala su točna i jasna pravila prema kojima se zatvorenika rehabilitiralo i kažnjavalo. Usustavljivanjem zatvorskih pravila i rekonstrukcijom njihove primjene u zatvorskoj praksi zaokružena je slika funkcioniranja zatvorskog sustava. Modificiranjem irskoga sustava donesena su drukčija pravila prilagođena stanju u Hrvatskoj, zbog čega se hrvatski zatvorski sustav razvio u zasebnu vrstu u disertaciji nazvanu *hrvatski progresivni zatvorski sustav*.

Ključne riječi: *Osijek, zatvori, kaznionice, Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, hrvatski progresivni zatvorski sustav, progresivni zatvorski sustavi, pensilvanijski zatvorski sustav, auburnski zatvorski sustav, rehabilitacija, reforme*

SUMMARY

The aim of this dissertation is to examine the manner in which a new understanding of penalty of deprivation of liberty was implemented within the prison system as a means of punishing and rehabilitating prisoners, as well as to show how these changes were applied in common prison practice, through reconstructing detention and imprisonment processes. The second aim of the dissertation is to provide a clear account of all the rules that governed the functioning of the prison system and compare this prison system to other European systems of that time, all this in order to identify its specific characteristics and use this dissertation as a platform for giving it a new and adequate name. The two main hypotheses are as follows: the prison reform led to improvement of conditions of serving a sentence thanks to clearly stipulated prison rules; through taking over Ireland's progressive prison system, an adjustment of the system occurred, thus rendering Croatian prison system a separate prison system.

The manner in which new rules pertaining to prison confinement were applied in practice was reconstructed using the method of case study. Based on several cases of prisoners who were subject either to detention or imprisonment in the Royal Court Table in Osijek, this dissertation provides a detailed presentation of the whole process from detention to imprisonment, with key rules governing the functioning of the system, especially the ones connected to the issue of rehabilitation. Based on analysing original archival materials belonging to the prison of Osijek, it is shown how new confinement rules were applied in practice, and proven that those rules contributed to improved conditions of serving a sentence in prisons. A comparative analysis of American and European prison systems helped explain the prison systems of selected foreign countries, after which these were compared to the Croatian prison system, all this in order to identify key characteristics of the Croatian system and thus give it an appropriate name.

During the late 18th and early 19th century, the world experienced a reform of the prison system. In the United States of America, the Pennsylvania and Auburn prison systems were developed and implemented, whereas by the mid-19th century, Europe was marked by the development of English, Irish, credit-based and classification-based progressive prison systems. In Croatia, reform of the prison system started somewhat later, which means that it was not until the arrival of the 1870s that elements of Irish prison system were adopted and

implemented. Following legislative changes, which included abolition of punishments of beating, restraining a prisoner with shackles and of solitary confinement, as well as introduction of release on parole, penalty of deprivation of liberty slowly started to be used in accordance with the understanding that every penalty must aim to rehabilitate as well as to punish. This doctoral dissertation, with its focus primarily directed at the above-mentioned historical period, provides an analysis of the functioning of the prison system in Croatia and Slavonia, by taking the example of the prison held by the Royal Court Table in Osijek during the second half of the 19th century.

Research results have shown that in 1878, a full-fledged prison reform took place in Croatia. It is thanks to *Marijan Derenčin* that Croatia took over the *Irish type* of progressive prison system. *Emil Tauffer* was the person responsible for implementation of this system in Lepoglava penitentiary, which was the point that officially marked the introduction of progressive methods of confinement. Research has also shown that prison system reform contributed to improved conditions of serving a sentence in prisons. There were precise and clear rules governing rehabilitation and punishment of prisoners. By systematizing prison rules and reconstructing their application in prison practice, we have succeeded in drawing a complete picture of the functioning of the prison system. In Croatia, following the introduction of modifications to the Irish prison system, somewhat different rules were adopted, adjusted to the specific situation of the country. This resulted in the Croatian prison system having developed into a separate independent category, for which, in this dissertation, we have coined the term *Croatian progressive prison system*.

Key words: *Osijek, prisons, penitentiaries, Royal Court Table in Osijek, Croatian progressive prison system, progressive prison systems, Pennsylvania prison system, Auburn prison system, rehabilitation, reforms*

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Historiografski osvrt	4
2. POLITIČKA I PRAVNA POVIJEST KRALJEVINE HRVATSKE I SLAVONIJE U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA	14
2.1. Revolucija 1848. i donošenje ožujskog Ustava.....	17
2.2. Represivno i reformsko razdoblje neoapsolutizma	31
2.3. Ukidanje apsolutizma i razdoblje ograničene (provizorne) ustavnosti	36
2.4. Modernizacija „iznutra“ – reforme bana Ivana Mažuranića	56
2.4.1. Zaustavljanje modernizacijskih procesa pod banom Khuenom Héderváryjem	63
2.5. Pregled pravosudnih promjena u Slavoniji i Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća	67
3. KAZNENO-PRAVNI SUSTAV HRVATSKE I SLAVONIJE U 19. STOLJEĆU	70
3.1. Povijesni pregled kažnjavanja do pojave kazne lišenja slobode	70
3.2. Inkvizitorni i akuzatorni kazneni postupci	74
3.3. Inkvizitorni kazneni postupak s početka 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji	78
3.4. Mješoviti kazneni postupak druge polovice 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji	82
3.5. Kazne za zločine, prijestupe i prekršaje u drugoj polovici 19. stoljeća prema Kaznenom zakonu	92
3.6. Najčešći prekršaji i dosuđene kazne na Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća.....	99
4. ZATVORSKI SUSTAV HRVATSKE I SLAVONIJE NA PRIMJERU ZATVORA KRALJEVSKOG SUDBENOG STOLA U OSIJEKU	102
4.1. Zatvori u Hrvatskoj i Slavoniji – zakonsko uređenje u drugoj polovici 19. stoljeća ..	102
4.2. Zatvor Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku	108
4.2.1. Pritvaranje i predistražni zatvor	110
4.2.2. Pritvor, istraga i tijek sudskog postupka	117
4.2.3. Zatvor	119
4.2.3.1. Disciplina i klasifikacija zatvorenika	122
4.2.3.2. Obrazovanje	125
4.2.3.3. Zatvorski rad	126
4.2.4. Troškovi zatvora.....	129
4.2.4.1. Troškovi sudskog procesa i zatvaranja.....	129

4.2.4.2. Uznička zaklada i zaslužbina	133
4.2.5. Stražari, tamničari i liječnici	134
4.2.6. Prikaz sudskog postupka i zatvaranja na odabranim primjerima kažnjenika.....	141
4.2.6.1. Primjer istražnog postupka.....	141
4.2.6.2. Primjer sudskog procesa.....	143
4.2.6.3. Primjer zatvaranja.....	145
4.2.6.4. Primjer žalbe na presudu	147
4.3. Kaznionice u Hrvatskoj i Slavoniji – zakonsko uređenje u drugoj polovici 19. stoljeća	149
4.3.1. Prijem i zatvaranje – prva i druga etapa izdržavanja kazne	152
4.3.2. Sustav klasificiranja zatvorenika.....	154
4.3.3. Discipliniranje	157
4.3.4. Posredni zatvor – međuetapa izdržavanja kazne.....	160
4.3.5. Prijevremeni otpust – treća etapa u izdržavanju kazne	161
4.3.6. Dnevni red i obveze zatvorenika	162
4.3.7. Zatvorski rad	165
4.3.8. Školovanje zatvorenika	168
4.3.9. Ostali službenici zaduženi za rehabilitaciju zatvorenika.....	169
4.3.9.1. Svećenik	169
4.3.9.2. Učitelj.....	170
4.3.9.3. Liječnik.....	171
4.4. Hrvatski progresivni zatvorski sustav – pokretanje reforme i karakteristike.....	172
4.5. Zatvorski sustav Austrije u drugoj polovici 19. stoljeća.....	175
5. POJAVA I RAZVOJ IDEJE ZATVORA KAO KAZNE.....	183
5.1. Cesare Beccaria – legalnost kažnjavanja i kazna lišenja slobode	187
5.1.1. Beccaria o zatvorima.....	193
5.2. Jeremy Bentham – utilitarna teorija kažnjavanja	194
5.3. Michael Foucault – kazna lišenja slobode i kaznionica kao kontrola duha i tijela	199
6. RAZVOJ MODERNIH ZATVORSKIH SUSTAVA S KRAJA 18. I TIJEKOM 19. STOLJEĆA U SVIJETU I EUROPI.....	207
6.1. Zatvori prije reforme tijekom 18. stoljeća – uvjeti u zatvorima i uvjeti služenja kazne	207
6.2. Zatvorski sustavi Sjedinjenih Američkih Država.....	221

6.2.1. Pensilvanijski zatvorski sustav	223
6.2.2. Auburnski zatvorski sustav	226
6.2.3. Implementacija novih sustava i reforme tijekom druge polovice 19. stoljeća	230
6.3. Progresivni zatvorski sustavi 19. stoljeća	234
6.4. Europski i svjetski zatvorski sustavi u 19. stoljeću – osnovne karakteristike sustava odabranih država	236
6.4.1. Belgija	238
6.4.2. Irska	239
6.4.3. Francuska	240
6.4.4. Italija.....	241
6.4.5. Engleska	242
6.4.6. SAD	243
6.4.7. Nizozemska	244
7. PRVI MODERNI ZATVORI I KAZNIONICE S KRAJA 18. I IZ 19. STOLJEĆA	245
7.1. Prve ustanove zatvorskog tipa	245
7.2. Panopticon i Pentonville – ogledni modeli svjetskih kaznionica 19. stoljeća.....	249
7.2.1. Panopticon Jeremyja Benthama	250
7.2.2. Pentonville.....	257
8. ZAKLJUČAK.....	266
9. POPIS IZVORA I LITERATURE	274
10. ŽIVOTOPIS.....	284

1. UVOD

Zatvorski se sustav krajem 18. i početkom 19. stoljeća diljem svijeta reformira. Kazna lišavanja slobode u zatvorima postaje temeljni način kažnjavanja. Reformom se mijenjaju ciljevi kažnjavanja i uloga zatvora. Tako zatvori postaju mjesta u kojima se izvršava kazna lišenja slobode, a cilj kazne postaje rehabilitacija i kažnjavanje zatvorenika. Zatvori su se morali prilagoditi novoj ulozi zbog čega se razvijaju kaznionice. U sklopu reforme zatvorskog sustava razvijaju se različiti sustavi izdržavanja kazne – *pensilvanijski* i *auburnski* sustav u Sjedinjenim Američkim državama, te *engleski*, *irski*, *bodovni* i *klasifikacijski* progresivni sustav u Europi. Najvažnija posljedica spomenutih promjena bilo je smanjivanje učestalosti izricanja smrtnih i tjelesnih kazna, ukidanje torture te razvijanje modernih kaznionica, poput *Panopticona* i *Pentonvillea*.

Reforma na području Hrvatske i Slavonije kasni u odnosu na ostatak Europe. Pravosudna reforma počela je donošenjem modernog Kaznenog zakona 1852., ali se zatvorski sustav nije previše mijenjao. Uvođenjem modernog Zakona o kaznenom postupku 1875., zakona kojim su ukinute kazne batine i okova, uvođenjem prijevremenog otpusta i reguliranjem samotnog zatvora stvoreni su temelji za provođenje prave reforme zatvorskog sustava. Implementiranjem instituta prijevremenog otpusta iz zatvora i etapnog izdržavanja kazne u Hrvatsku je uveden progresivni zatvorski sustav *irskog tipa*. Uveden je sustav koji je primjenom samotnog ćelijskog i grupnog zatvaranja, obveznog zatvorskog rada i obrazovanja ostvarivao glavne ciljeve kazne – rehabilitaciju i kažnjavanje. Osoba koja je 1878. uvela progresivni zatvorski sustav bio je dr. *Marijan Derenčin*, predstojnik odjela za pravosuđe hrvatske zemaljske vlade, dok je *Emil Tauffer* bio zadužen za njegovu implementaciju u kaznionicu *Lepoglava*.

Postavlja se pitanje kako je funkcionirao reformirani zatvorski sustav u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća. U domaćoj literaturi postoji vrlo malo analiza koje se dotiču povijesnog razvoja zatvora, dok je tema funkcioniranja zatvorskog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom 19. stoljeća još rjeđe zastupljena. Neistraženo je pitanje na koji je način ta reforma utjecala na promjene odnosa u zatvorima i kaznionicama. Poprilično je nepoznat položaj zatvorenika u cijelom sustavu, od reguliranja njihovih prava i obveza do toga koliko su često i koliko jako bili dodatno tjelesno kažnjavani. Slabo poznata činjenica da je troškove zatvaranja zatvorenik morao sam platiti otvara pitanje cijene jednog dana zatvaranja i načina na koji su zatvorenici plaćali te troškove. Iako se zna da je cilj kazne u tome vremenu bilo

rehabilitirati i kazniti zatvorenika, ne znaju se načini i metode postizanja i ostvarivanja tih ciljeva u hrvatskim zatvorima. Drugim riječima, ne zna se koji je pristup rehabilitaciji zatvorenika implementirao hrvatski zatvorski sustav i koliko je ona bila naglašena tijekom služenja kazne. Rasvjetljavanjem tih nepoznanica prikazala bi se cjelovita slika funkcioniranja zatvorskog sustava i olakšala usporedba sa zatvorskim sustavima drugih zemalja. Nadalje, ne znaju se funkcionalne razlike između zatvora i kaznionice, iako se zna da je kaznionica u to vrijeme bila nova pojava u sustavu kažnjavanja. Glavna je razlika bila u tome da su se u zatvorima izdržavale kazne do 6 mjeseci lišenja slobode, ali ostale su nepoznate razlike u uvjetima i načinu izdržavanja kazne. Primjerice, na koji je način zatvor ostvarivao rehabilitaciju i jesu li u njemu bili organizirani rad i obrazovanje. Ostaje također nepoznanica na koji su način hrvatske kaznionice ostvarivale progresivnost u kažnjavanju, odnosno koliko je postojalo etapa i koliko su trajale, pogotovo kod samotnog ćelijskog i grupnog zatvaranja. Neistraženo je pitanje djelovanja osječkog zatvora tijekom zatvorske reforme. Poznate su osnovne činjenice izgradnje i povijesnog razvoja osječkog zatvora, ali funkcioniranje u praksi i ustroj zatvora, položaj i broj zatvorenika i dalje su neistraženi.

Radom će se istražiti funkcioniranje hrvatskog zatvorskog sustava tijekom i nakon reforme kako bi se odgovorilo na otvorena pitanja i nadopunilo neistražene dijelove povijesti modernih hrvatskih zatvora i zatvorskog sustava. Analizom arhivske građe istražiti će se sustav primijenjen u hrvatskim zatvorima i zaključiti kako je u praksi izgledalo služenje zatvorske kazne. Analizirat će se i sistematizirati sva pravila primijenjena u kažnjavanju kako bi se mogla dati cjelovita slika sustava. Tom analizom hrvatski sustav usporedit će se s ostalim europskim zatvorskim sustavima kako bi se uočile razlike u strogosti kažnjavanja, trajanju samotnog ćelijskog pritvaranja, tjelesnom kažnjavanju, zatvorskom radu i obrazovanju, a sve kako bi mu se dodijelio novi odgovarajući naziv.

Cilj je rada kritičkom analizom dostupnog arhivskog gradiva zatvora *Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku* istražiti kako je nakon reforme tijekom 1870-ih funkcionirao zatvorski sustav Hrvatske i Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća i ispitati promjene u sustavu kažnjavanja i zatvorima. Rekonstrukcijom postupka pritvaranja i zatvaranja želi se objasniti kako je izgledala primjena novih zatvorskih pravila i prikazati karakteristike zatvorskog sustava kako bi ga prema njima odgovarajuće imenovali. Stvaranjem cjelovitog uvida u primjenu pravila hrvatskog zatvorskog sustava moći će se navesti sve njegove posebnosti i usporediti ga sa zatvorskim

sustavima drugih zemalja. Polazi se od hipoteza kako je zatvorskom reformom zaista došlo do poboljšanja uvjeta izdržavanja kazne točno propisanim zatvorskim pravilima, kako je promjenom cilja kažnjavanja naglasak u zatvorima stavljen na rehabilitaciju zatvorenika, da su zatvori i kaznionice reorganizirani kako bi mogli osigurati uvjete za ispunjenje svih ciljeva kazne te kako smo preuzevši irski zatvorski sustav učinili takvu prilagodbu koja ga čini zasebnim zatvorskim sustavom.

U radu će se metodom analize dostupnog arhivskoga gradiva istražiti temeljna pravila koja propisuju izdržavanje zatvorske kazne, ponašanje zatvorskih službenika i zatvorenika kako bi se opisalo funkcioniranje zatvorskog sustava te kako bi ga se odgovarajuće nazvalo. Metodom analize slučaja na odabranim primjerima zatvorenika, zatvorskih službenika, svim zatvorskim pravilima i svoj zatvorskoj dokumentaciji rekonstruirat će se kako je u praksi sustav funkcionirao i dokazati provođenje novih zatvorskih pravila. U disertaciji se prvi puta donose i analiziraju dokumenti na kojima je cijeli sustav počivao, a koji su regulirali tijek kazne, status koji je zatvorenik imao u etapnom služenju kazne, načine rehabilitacije, dodatno kažnjavanje i ponašanje na uvjetnom otpustu. Metodom komparativne analize usporedit će se osnovne karakteristike tadašnjih europskih zatvorskih sustava s hrvatskim kako bi se uočile razlike u pitanju rehabilitacije, primjene samotnog ćelijskog zatvora, tjelesnog kažnjavanja, zatvorskog rada i obrazovanja.

Rad je koncipiran u osam poglavlja i potpoglavlja. Započinje opisivanjem povijesnog okvira i objašnjavanjem društvenih i političkih promjena u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća. Prikazuju se i objašnjavaju uzroci usporenog provođenja pravosudnih reforma u procesu modernizacije društva, a iz kojih se vidi kako je glavni problem bio neriješen državno-pravni položaj Hrvatske u Habsburškoj i kasnije Austro-Ugarskoj Monarhiji. U analizi se posebno izdvaja banovanje Ivana Mažuranića kada je provedena cjelovita pravosudna i zatvorska reforma, odvojeno sudstvo od uprave i uveden progresivni zatvorski sustav.

U nastavku se objašnjava povijesni razvoj kažnjavanja do pojave zatvora kao kazne. Analiziraju se razlozi koji su doveli do njegove pojave, opisuju uvjeti koji su u njima vladali tijekom srednjeg i ranog novog vijeka. Daje se kratki prikaz povijesnog razvoja kazneno-procesnog prava i analiziraju se Kazneni zakon iz 1852. i Zakon o kaznenom postupku iz 1875.

Središnji je dio rada analiza zatvorskog sustava na primjeru zatvora Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku. Navode se podaci o povijesnom razvoju osječkog zatvora i svim njegovim lokacijama. Na temelju arhivske građe osječkog zatvora rekonstruira se postupak pritvaranja i zatvaranja te prikazuje funkcioniranje zatvorskog sustava u praksi. Analiziraju su obveze zatvorskih službenika i sva dokumentacija koju su vodili jer je ona definirala zatvorenikov položaj i režim postupanja u svim etapama izdržavanja kazne te uvjete prijevremenog otpusta. Opisuju se dani u životu zatvorenika, njihove zatvorske i radne obveze te način i učestalost disciplinskog kažnjavanja. S obzirom na to da je postojala razlika između zatvora i kaznionice, analizirana su pravila zatvaranja u kaznionicama i utvrđeno kako postoje određene razlike, prije svega u načinu ostvarivanja rehabilitacije. Na kraju središnjeg dijela rada donose se podaci o najzaslužnijim osobama u provođenju zatvorske reforme, a to su bili *Marijan Derenčin* i *Emil Tauffer*, i točna godina njezina provođenja – 1878. – te se opisuju ključna pravila hrvatskog progresivnog zatvorskog sustava.

Nakon opisa hrvatskog zatvorskog sustava, u nastavku rada objašnjavaju se kontekst i razlozi kazneno-pravne i zatvorske reforme u Europi i svijetu. Objašnjava se djelovanje filozofa, poput *Beccarije* i *Benthama*, koji su utjecali na razvoj kazne lišenja slobode. Analizom stanja u zatvorima u 18. stoljeću pokazuje se da je zbog nehumanih uvjeta, čestih smrti i bolesti došlo do potrebe da ga se reformira. Opisane su i značajke pensilvanijskog, auburnskog i europskih progresivnih zatvorskih sustava koji su počivali na samotnom ćelijskom i grupnom zatvoru, zatvorskom radu, obrazovanju, molitvi te etape izdržavanja kazne. Prikazuje se povijesni razvoj prvih zatvora, tj. institucija koje su tijekom 16. i 17. stoljeća na određeni način kažnjavale ljude oduzimanjem slobode u svrhu prisilnog rada, dok se na primjeru kaznionica Panopticon i Pentonville objašnjava izgled i načini zatvaranja u prvim modernim kaznionicama 19. stoljeća.

1.1. Historiografski osvrt

Razvoj i funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća rijetko je do sada bila tema koju su istraživali povjesničari. Ona se u povijesnim znanstvenim radovima pojavljuje usputno, kao jedan od događaja koji su obilježili modernizaciju druge polovice 19. stoljeća.

Istraživanje se temelji na dostupnoj arhivskoj građi *Državnog arhiva u Osijeku* i fonda koji se odnosi na pravosuđe, tj. *Kraljevski sudbeni stol u Osijeku*.¹ Fond obuhvaća gradivo koje se odnosi na rad osječkog sudbenog stola od 1850. do 1945. Najveći se dio gradiva odnosi na serije o gruntovnim, građanskim, krivičnim i kaznenim predmetima. Za potrebe disertacije koristit će se arhivska građa iz serije *krivičnih predmeta* koja se odnosila na komunikaciju sa zatvorom.² Ona sadrži korespondenciju suda i zatvora o tijeku kaznenih postupaka, novčanim potraživanjima i dugovanjima zatvorenika i pritvorenika te gruntovnim izvacima kojima se trebala utvrditi mogućnost pokrivanja zatvorskih troškova. Građa se odnosi na razdoblje od 1855. do 1887. Tu se još nalaze i službena godišnja izvješća o stanju riješenosti predmeta, dugovanjima i ostalim tekućim poslovima Kraljevskog sudbenog stola. Druga, važnija serija odnosi se isključivo na *osječki zatvor (uznicu)*.³ Ta serija obuhvaća gradivo osječkog zatvora od 1855. do 1941., s tim da je u nešto manjem dijelu sačuvano gradivo za drugu polovicu 19. stoljeća. Tu se nalazi podserija *uznička zaklada* koja sadrži podatke o zatvoreničkoj zaradi samo za period od 1858. do 1868. i od 1874. do 1875., ali pomoću koje se ipak mogu napraviti procjene i zaključci o potrošnji i zaradi zatvorenika. Izdvajaju se i podserije *iskazi uhapšenika*, samo za 1873. i 1896., *zapisnik uhapšenika* samo za 1889. i *registar kaznenika*, samo za 1894. i 1897., pomoću kojih će se rekonstruirati postupak pritvaranja i zatvaranja te način služenja kazne. Koristit će se još i *knjiga stražara* s podacima samo za 1857. i *knjiga liječnika* za period od 1858. do 1861. Općenito se može reći kako je vrlo malo sačuvane građe za drugu polovicu 19. stoljeća, a da nekih podserija uopće nema. Kako navodi autorica fonda, tijekom Domovinskog rata zbog pada stropa fond je jako stradao, zbog prijašnjeg neurednog arhiviranja gradivo je bilo razbacano, prekriveno prašinom i izmiješano, a većina je sudskih knjiga bila u oštećenom stanju, tako da ne čudi činjenica kako je veliki dio građe za drugu polovicu 19. stoljeća uništen.⁴

¹ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS) – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (dalje: KSSO).

² Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS) – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (dalje: KSSO), 7.6. Krivični predmeti E (dalje: KPE); Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS) – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (dalje: KSSO), 7.7. Krivični predmeti F (dalje: KPF); Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS) – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (dalje: KSSO), 7.8. Krivični predmeti G (dalje: KPG).

³ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS) – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku (dalje: KSSO), 10. Uznica 1855.–1941. (dalje: UZ).

⁴ Melita Rončević, *Sumarni inventar: Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850.–1945.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2006., 18–19.

Kako je ranije spomenuto, tema funkcioniranja modernih zatvorskih sustava prilično je neistražena u hrvatskoj historiografiji. Sličan se zaključak može donijeti i za povijesno-pravnu znanost. U analizama hrvatske pravne povijesti, od monografija do znanstvenih članaka, rijetko koji autor ulazi dublje u funkcioniranje zatvorskog sustava, njegove značajke te utjecaj koji je imao na izdržavanje kazne, rehabilitaciju i izgled zatvora i kaznionica. Čak je vrlo teško pronaći točan podatak kada je u Hrvatskoj provedena zatvorska reforma. Stječe se dojam kako je i povjesničarima i povjesničarima prava to usputna tema koja se najčešće u radovima samo konstatira. Penologija kojoj je ova tema najuži interes, također ne nudi šire povijesne analize. Razvoj i funkcioniranje zatvorskog sustava kroz povijest služi im za aktualiziranje pitanja kažnjavanja u suvremenom dobu.⁵

Rad tematski prati nekoliko cjelina. Prva je cjelina povijesni pregled društvene, političke i pravne povijesti te analiza uzroka hrvatskoga zaostajanja u procesu modernizacije. Taj će se proces analizirati kroz prizmu modernizacije pravosuđa i njegova odvajanja od uprave, kao važnim preduvjetom razvoja Hrvatske i Slavonije toga doba. Historiografska je literatura producirala nemali broj monografija i znanstvenih radova na temu modernizacije druge polovice 19. stoljeća, ali gotovo ništa na temu reforme zatvorskog sustava, kao bitnog elementa modernizacije.

Mirjana Gross u svojoj knjizi *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860.*⁶ iscrpno progovara o svim bitnim aspektima društvenog, političkog, kulturnog i pravno-povijesnog razvoja, kojem je posvetila cijelo poglavlje. Osim iznošenja činjenica o novim zakonima i novom ustrojstvu sudova, spomena zatvora nema. To se može razumjeti jer je prava zatvorska reforma ipak uslijedila 1870-ih, ali vraćanje kazne batine svakako je vrijedno isticanja, barem sa stajališta društvene povijesti. Njezina druga monografija u koautorstvu s Agnezom Szabo pod nazivom *Prema hrvatskome građanskom društvu*⁷ pruža izuzetno širok uvid u cijelo razdoblje druge polovice 19. stoljeća. Ono što posebno izdvaja tu monografiju jest činjenica kako su posebno poglavlje posvetile radu bana Ivana Mažuranića, za vrijeme kojega je upravo provedena prava reforma zatvorskog sustava.

⁵ Rajka Mladenović-Kupčević, *Kriminologija*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.; Željko Karas, *Uvod u kriminalistiku (odabrana poglavlja)*, MUP, Zagreb, 2009.

⁶ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.–1860.*, Globus, Zagreb, 1985.

⁷ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 1992.

Tu bi se očekivalo spominjanje teme zatvorske reforme, ali ju autorice gotovo ni ne spominju. Činjenica kako je sa samo nekoliko desetljeća zakašnjenja za Europom Hrvatska preuzela i implementirala dobro zamišljen i zatvorenima naklonjen zatvorski sustav nije bila spomenuta, a kamoli objašnjena. Problem je te monografije, koja bi trebala pružiti donekle cjeloviti pogled na hrvatsku povijest 19. stoljeća, što ipak ostavlja neka otvorena i neobrađena pitanja hrvatske povijesti toga vremena, poput reforme zatvorskog sustava.

Drugi autori i monografije povijesti druge polovice 19. stoljeća također ne donose detaljnije osvrtne na promjene zatvorskog sustava. Tako se i u velikoj monografiji *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*⁸ ne može pronaći gotov nijedan zapis ili konstatiranje reforme zatvorskog sustava. Iako obiluje radovima vrhunskih stručnjaka, od jezikoslovaca, povjesničara, demografa, umjetnika do stručnjaka za pravnu povijest, svi su zaobilazili tu temu. Ona pretendira dati zaokruženu sliku hrvatskog 19. stoljeća, radovima pokrivajući političku i društvenu povijest, razvoj umjetnosti i kulture, jezika, glazbe, urbanizma i znanosti, a ipak ne pruža cjelovitu informaciju i čitatelji ostaju uskraćeni za podatke o razvoju modernog zatvorskog sustava u Hrvatskoj.

Može se zaključiti kako povijesna literatura zapravo ne donosi dovoljno informacija o toj temi, stavljajući ju na margine povijesnog interesa. Ne mogu se pronaći monografije ili znanstveni članci koji bi se temom zatvora bavili u širem smislu funkcioniranja sustava ili užem smislu njegove primjene u pojedinim zatvorima ili kaznionicama, a kako bi čitateljima ukazali na promjene u izvršenju kazne lišenja slobode u zatvorima, u shvaćanju rehabilitacijske uloge kazne, o uvjetima služenja i položaju koji je zatvorenik imao u sustavu. Opisujući prijelomne događaje, od revolucije 1848. do banovanja Ivana Mažuranića, rijetko naglašavaju važnost pravosudnih i promjena u zatvorskom sustavu. To za njih nije bila važna činjenica ukupnog društvenog razvoja Hrvatske.⁹

⁸ *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009.

⁹ Vidi Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, prvi dio, August Cesarec, Zagreb, 1990.; Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1979.; Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.–1849.: ustanove ideje, ciljevi, politička kultura*, Dom i svijet, Zagreb, 2000.; Josip Horvat, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina: gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Knjigotisak, Split, 2009.

U sklopu iste tematske cjeline je i hrvatska pravna povijest koja bi zbog prirode znanstvenog interesa trebala pružiti više informacija vezanih za razvoj zatvorskog sustava. Veliki je broj monografija koje pokrivaju temu reformiranja zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća i svaka od njih na svoj način pristupa njezinu objašnjenju. Ono oko čega su svi složni jest da je ta promjena bila vrlo važan dio modernizacije hrvatskog društva. Međutim, konkretnih analiza zatvorskog sustava toga doba nema. Opsežno se analizira razvoj kaznenog zakonodavstva, od Kaznenog do Zakona o kaznenom postupku, promjene u funkcioniranju i nadležnosti sudova, ulozi državnih odvjetnika, a zasebnih analiza reforme zatvorskog sustava nema te se ona pojavljuje samo kao dio opisa ukupnih pravosudnih promjena. Nešto se više informacija može pronaći u knjigama koje sadržajem isključivo pokrivaju temu kaznenog zakonodavstva, tako da se u početnim poglavljima mogu pronaći kratki pregledi povijesnog razvoja kaznenog prava i kažnjavanja.¹⁰

U sklopu pravno-povijesne grane pravnih znanosti izdvaja se Dalibor Čepulo koji jedini uopće spominje promjene u zatvorskom sustavu Hrvatske. U djelu *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu: od srednjeg vijeka do suvremenog doba*¹¹ spominje zatvorsku reformu i donosi još dosta informacija o ostalim pravosudnim reformama druge polovice 19. stoljeća. Spomen reforme zatvorskog sustava je kratak, ali ga proširuje informacijama o zakonima kojima se zatvorski sustav modelirao prema irskom progresivnom modelu. Nažalost, detaljnih objašnjenja irskoga i hrvatskoga modela nema. Zatvori se ni kod njega ne spominju. U članku *Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava 1873.–1880.*¹² također spominje provođenje zatvorske reforme primjenom irskog modela, a podatke ponovno nadopunjuje onim zakonskim promjenama koje su definirale hrvatski sustav, kao što je ukidanje okova i batine. Navodi i kako je kazna okivanja ukinuta jer su uvjeti u hrvatskim zatvorima bilo dovoljno teški da nisu dopuštali dodatna pooštrenja. S tim

¹⁰ Od knjiga koje prvenstveno obrađuju temu kaznenoga prava vidi Petar Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, drugo izmijenjeno izdanje, Pravni fakultet, Zagreb, 2007. i Davor Krapac, *Kazneno procesno pravo, prva knjiga: institucije*, II. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2003.

Što se pregleda pravne povijesti tiče vidi Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.; Lujo Margetić, Ivan Beuc i Dalibor Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, Pravni fakultet, Zagreb, 2005.; Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava, razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Pravni fakultet, Zagreb, 2005.

¹¹ Dalibor Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu: od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, Pravni fakultet, Zagreb, 2012.

¹² Dalibor Čepulo, „Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava (1873. – 1880.)“, *Zbornik Pravnog fakulteta* (2000.), god. 50, br. 6: 890–920.

da ne dodaje kako su već tada postojala izuzetno stroga pooštrenja kao što su teška tamnica, utamničenje u mraku i post, što djelomično umanjuje njegovu argumentaciju. Naime, kazna okova nije bila u skladu s novim shvaćanjem kazne kao sredstva rehabilitacije, te je zbog toga u zatvorima bio trend smanjenja tjelesnog kažnjavanja uopće. U svom idućem djelu *Prava građana i moderne institucije: europska i hrvatska pravna tradicija*¹³ najviše se fokusira upravo na snažno reformsko razdoblje bana Mažuranića, opširno opisujući učinak svakog novog zakona iz sfere pravosuđa, kao što je porotno suđenje, pravo javnoga okupljanja i sloboda tiska. Važan je posljednji dio knjige u kojem pravosudne promjene u Hrvatskoj smješta u europski kontekst, zaključujući kako je za Mažuranića Hrvatska snažno počela provoditi modernizaciju, ali i liberalnu politiku u upravi, pravosuđu i poštivanju ljudskih prava. Upravo stoga žalosti činjenica kako nema detaljnijeg osvrta na zatvorsku reformu jer se i prema njoj svrstavamo u red država čija vlast počiva na liberalnim načelima. Treba dodati i kako je Čepulo izostavio u svim svojim radovima naglasiti ulogu dr. Marijana Derenčina, najzaslužnije osobe za uvođenje progresivnog zatvorskog sustava, ali i točnu godinu njegova uvođenja. Tako se iz njegovih radova jedino može saznati da je sredinom 1870-ih u Hrvatskoj uveden irski progresivni zatvorski sustav, ali točna godina ne.

Druga je tematska cjelina ove disertacije opis zatvorskih sustava i povijesni razvoj zatvora kao kazne. Kao i kod prethodne tematske cjeline, tako se i ovim temama domaći znanstvenici rijetko bave. Kod nekih se autora može pronaći spomen zatvorskih sustava iz 19. stoljeća te opisivanje razlika zatvora i kaznionica, ali detaljnih opisa sustava te više podataka o razvoju zatvora kao kazne nema. Tako Ivo Josipović u djelu *Uhićenje i pritvor: pravo o uhićenju i pritvoru u kaznenom procesnom pravu*¹⁴ analizira pojavu i razvoj pritvora u hrvatskoj pravnoj tradiciji i tradiciji odabranih europskih naroda kroz povijest. Korisna je njegova analiza položaja pritvorenika tijekom 19. stoljeća, utemeljena zapravo na komentaru zakonskih propisa toga vremena. Kako je glavnina knjige ipak analiza pritvora u suvremenom dobu, a povijesni mu pregled služi samo za kontekstualizaciju teme, tako nedostaje detaljniji osvrt na stanje u tim pritvorima, prava pritvorenika te uvjete pritvaranja.

¹³ Dalibor Čepulo, *Prava građana i moderne institucije: europska i hrvatska pravna tradicija*, Pravni fakultet, Zagreb, 2003.

¹⁴ Ivo Josipović, *Uhićenje i pritvor: pravo o uhićenju i pritvoru u kaznenom procesnom pravu*, Targa, Zagreb, 1998.

Zvonimir Šeparović je u knjizi *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*¹⁵ dao objašnjenje temeljnih zatvorskih sustava 19. stoljeća. Iako u najvećem dijelu knjige detaljno analizira pravila zatvaranja u kontekstu kazneno-procesnog prava, manji je dio knjige posvetio povijesnom pregledu razvoja zatvorskih sustava. Tako je dao kratka objašnjenja svih relevantnih zatvorskih sustava 19. stoljeća, od pensilvanijskog i auburnskog do europskih progresivnih sustava i kratak pregled povijesti zatvora, ali bez objašnjenja načina implementiranja zatvorskog rada, obrazovanja, samotne ćelije i opisa prvih zatvora.

Milan Milutinović je još 1977. dao možda najopširniju analizu ove teme. U djelu *Penologija: nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizaciji osuđenika*¹⁶ daje analizu tadašnjeg zatvorskog sustava Jugoslavije, s tim da je prvi dio njegove knjige posvećen dosta opširnom prikazu povijesti zatvora i razvoju kazne lišenja slobode. Kod njega se mogu pronaći kratki opisi temeljnih zatvorskih sustava 19. stoljeća, opis prvih institucija koje su imale djelomičnu ulogu zatvora još u 16. stoljeću, te pregled različitih pristupa rehabilitiranju zatvorenika. Međutim, ni on ne donosi analizu primjene tih povijesnih zatvorskih sustava u praksi. S obzirom na vrijeme izdanja, neki su podaci netočni, poput godine održavanja prve međunarodne konferencije o zatvorima, što će se ovim istraživanjem ispraviti. U svakom slučaju knjiga je dobar početak za istraživanje teme zatvora jer istraživaču daje osnovne smjernice prema kojima može usmjeriti svoje daljnje istraživanje.

Leo Cvitanović je idući autor koji detaljnije pristupa tematici zatvorske reforme te u dva rada daje prikaz razvoja kazne lišenja slobode i zatvora. Tim radovima uspijeva pokriti gotovo sve ključne točke razvoja zatvora kao kazne. Tako govori o učestalosti smrtne kazne i teškim fizičkim kažnjavanjima kao glavnim razlozima potrebe reformiranja kaznenog zakonodavstva u 18. stoljeću.¹⁷ U drugom radu iznosi vrlo korisne podatke o prvim institucijama koje su se smatrale pretečama današnjih kaznionica i mjestima prve primjene kazne lišenja slobode. Jedan je od rijetkih koji je istakao ulogu *Johna Howarda*, engleskog reformatora koji je opisao

¹⁵ Zvonimir Šeparović, *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*, Pravni fakultet – Poslijediplomski studij iz kaznenopravnih znanosti, Zagreb, 2003.

¹⁶ Milan Milutinović, *Penologija: nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizaciji osuđenika*, Savremena administracija, Beograd, 1977.

¹⁷ Leo Cvitanović, „Praksa kažnjavanja i kazneno zakonodavstvo 17. i 18. stoljeća“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76.

nehumane uvjete u engleskim zatvorima 18. stoljeća.¹⁸ Riječ je o vrlo korisnim pregledima koji pružaju nešto više informacija o povijesti zatvora, s time da nedostaju prikazi i analize stanja zatvorskog sustava u Hrvatskoj.

Michael P. Roth u djelu *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne*¹⁹ daje opsežan povijesni prikaz kažnjavanja. Počinje od prvih ljudskih zajednica, preko srednjega vijeka do modernog doba kad se javila kazna lišenja slobode i kaznionica. Detaljno opisuje kažnjavanje u srednjem vijeku i loše stanje u tadašnjim zatvorima, koje smatra bitnim uzrokom javljanja potrebe za promjenama koje su u 19. stoljeću dovele do pojave kaznionica. Daje pregled svih vrsta kažnjavanja koje se mogu smatrati oblikom oduzimanja slobode, poput galija, popravnih i radnih ustanova. Spominje i prve takve institucije – *brajdvele* – u Engleskoj. Knjiga zapravo donosi detaljan uvid u stanje zatvora i kažnjavanja prije pojave kazne lišenja slobode i objašnjava uzroke njezine pojave.

Detaljan opis američkih zatvorskih sustava iz prve polovice 19. stoljeća dao je autor Mabel Eliot u djelu *Zločin u savremenom društvu*.²⁰ Ta knjiga pruža cjeloviti uvid u pensilvanijski i auburnski zatvorski sustav. Autor objašnjava kako je pensilvanijski sustav implementirao molitvu, tišinu i izolaciju, dok je auburnski primjenjivao ideju zatvorskog rada i grupnoga zatvaranja kao način kažnjavanja i rehabilitacije. Svaki od tih elementa detaljno su pojašnjeni. Knjiga zapravo na jednom mjestu nudi sliku cjelovitog razvoja američkog zatvorskog sustava u 19. stoljeću.

Vrlo važan izvor predstavljaju knjige dvojice reformatora iz 18. stoljeća koji su svojim radom utjecali na promjenu poimanja i izgled zatvora. U djelu *The prison world of Europe: from original and authentic documents by Hepworth Dixon*²¹ John Howard daje najbolji uvid u stanje zatvora 18. stoljeća, opisujući nehumane uvjete tadašnjih zatvora što je dovelo do velike zatvorske reforme u Engleskoj. Drugi je Jeremy Bentham koji je u djelu *Panopticon*:

¹⁸ Leo Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva i rađanje zatvora“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76.

¹⁹ Michael P. Roth, *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne*, prijevod Damir Biličić, Naslijeđe, Zagreb, 2016.

²⁰ Mabel A. Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, prijevod Milorad Simić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.

²¹ John Howard, *The prison world of Europe: from original and authentic documents by Hepworth Dixon*, Webster Massacusetts, 1852.

*Postscript; Part II: Containing a Plan of Managment for a Panopticon Penitentiary-House*²² iznio prijedlog modela buduće kaznionice, a koja je specifičnim rasporedom dijelova zatvora i ćelija trebala omogućiti potpunu kontrolu nad zatvorenicima i osigurati uvjete za ispunjavanje najvažnijeg cilja kažnjavanja – rehabilitaciju.

Pitanjem funkcioniranja zatvorskog sustava nisu se detaljnije bavili ni autori slavonske povijesti. Izdvajaju se neki koji u svojem opusu obrađuju temu pravosudne reforme, poput povjesničara prava Mire Gardaša. Iako se bavi isključivo pravnom poviješću Slavonije s naglaskom na pravosudne promjene kroz povijest, zatvore i zatvorski sustav gotovo da i ne spominje. Tako u svojoj doktorskoj disertaciji *Ustrojstvo sudova u Austrijskoj carevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1867. do 1918. godine, s osobitim osvrtom na područje srednjovjekovne Slavonije*²³ isključivo govori o promjenama ustrojstva sudova u Slavoniji, s time da čak ni ne utvrđuje činjenicu reforme zatvorskog sustava i izgradnju velikog i modernog zatvora u sklopu Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku 1898. godine. Zatvor jedino spominje u kontekstu ponovnog osnivanja županija za vrijeme carice Marije Terezije, donoseći informaciju o lokaciji stratišta i tadašnjeg zatvora. Međutim, ti podaci nisu njegov originalni istraživački doprinos jer je većinu podataka prenio iz već objavljene literature. Zapravo, veći dio disertacije djeluje kao kompilacija spomenute monografije Ivana Beuca. Rad u kojem se mogu pronaći korisni podaci je *Osoblje zaposleno u sudbenim ustanovama na području Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća* u kojem donosi poimenični pregled i novčana primanja djelatnika osječkog sudbenog stola i djelatnika zaposlenih u zatvoru.²⁴

Veći doprinos poznavanju osječkog zatvora dao je Stjepan Sršan koji se u dijelu svojih mnogobrojnih znanstvenih radova doticao teme pravosudnih promjena. Posebno se ističe njegov znanstveni članak *Zgrada županijskog suda u Osijeku*.²⁵ Opisujući tijek izgradnje današnje zgrade Županijskog suda u Osijeku, Sršan donosi važne podatke, ne samo o tadašnjem

²² Jeremy Bentham, *Panopticon: Postscript; Part II: containing a plan of managment for a panopticon Penitentiary-house*, Printed at the Mews-gate, London, 1791.

²³ Miro Gardaš, „Ustrojstvo sudova u Austrijskoj carevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1687. do 1918. godine, s osobitim osvrtom na područje srednjovjekovne Slavonije“, Doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Pravni fakultet, Osijek, 2000.

²⁴ Miro Gardaš, „Osoblje zaposleno u sudbenim ustanovama na području Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Pravni vjesnik* (1992.), br. 8.

²⁵ Stjepan Sršan, „Zgrada županijskog suda u Osijeku“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8.

zatvoru, nego i svim lokacijama zatvora od vremena obnavljanja županijskog ustrojstva za carice Marije Terezije u 18. stoljeću. Tako se saznaje da mu se lokacija dva puta mijenjala do izgradnje nove zgrade 1898. gdje se i danas nalazi, kolika je bila cijena radova i tko su bili izvođači. Nedostaje jedino opis samoga zatvora i zatvorskih uvjeta, odnosno opširnija slika, osim nabrojanih činjenica, što će se ovom disertacijom nadopuniti.

Na njegov se znanstveni članak nadovezuje i cijeli osmi broj *Glasnika arhiva Slavonije i Baranje* koji je tematski bio posvećen pravosuđu istočne Slavonije od sredine 19. stoljeća do danas.²⁶ U nizu radova koji daju pregled pravosudnih promjena u Slavoniji, nekih zanimljivih sudskih predmeta i presuda, te opis djelovanja suda tijekom razdoblja Jugoslavije, opet nijedan rad nije posvećen temi osječkoga zatvora ili funkcioniranju zatvorskoga sustava koji je tada već bio formiran. Dakle, i dalje to poglavlje lokalne osječke prošlosti ostaje neistraženo, unatoč posvećivanju cijeloga broja znanstvenog časopisa pravosudnoj tematici. Ta činjenica ukazuje i kako je mali broj znanstvenika bio spreman arhivskim istraživanjem detaljnije analizirati problematiku funkcioniranja zatvora i zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća.

Tvrdnja iz prethodnog odlomka pokazuje kako se predloženom disertacijom očekuje popuniti barem dio praznine u poznavanju pravne i društvene povijesti Slavonije druge polovice 19. stoljeća. Nikada se ne može tvrditi kako je određeni pogled na neku temu konačan i gotov, tako da ni ovaj rad ne pretendira donijeti takav zaključak, ali svakako popunjava veliku prazninu nastalu znanstvenim zanemarivanjem teme funkcioniranja zatvorskog sustava i analize zatvorskih uvjeta, zatvorskog rada, tjelesnih kazna, rehabilitacije i obrazovanja u svim hrvatskim zatvorima. Analiza osječkog zatvora samo je jedan korak u produbljivanju znanja o stanju u hrvatskim zatvorima tijekom druge polovice 19. stoljeća i proširivanju znanja o slavonskoj i osječkoj prošlosti.

²⁶ *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 8 (2005.).

2. POLITIČKA I PRAVNA POVIJEST KRALJEVINE HRVATSKE I SLAVONIJE U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

Razdoblje druge polovice 19. stoljeća obilježeno je procesom stvaranja modernih nacija, građanskog društva i razvoja industrije. Kako navodi Stančić „... za oblikovanje nacija u suvremenom smislu riječi bio je u sklopu modernizacijskih procesa napose važan proces političke modernizacije.“²⁷ To je značilo, između ostalog, i rad na stvaranju građanskih institucija i modernog pravosuđa, u što se može uključiti i modernizacija zatvorskih sustava, zatvora i kaznionica. Upravo će se na pitanjima modernizacije pravosuđa i zatvorskih sustava, kao važnih elemenata ukupnih modernizacijskih procesa, temeljiti ovaj povijesni pregled hrvatske političke i pravne povijesti druge polovice 19. stoljeća.

Cijelo će se razdoblje druge polovice 19. stoljeća podijeliti prema fazama provođenja modernizacije pravosuđa i javne uprave. Literatura nudi nekoliko podjela i spomenut će se samo neke. Tako prema Dragutinu Pavličeviću ovo razdoblje možemo podijeliti, s obzirom na ostatke feudalnih odnosa i proces stvaranja građanskog društva, tj. modernizaciju, na *predtranzicijsko razdoblje* od 1848. do Mažuranićevih reforma, a nakon Mažuranića do Prvog svjetskog rata kao *tranzicijsko razdoblje*, s tim da oba razdoblja karakterizira prividna jednakost svih slojeva jer velikaši postaju vlasnici veleposjeda, industrijskih pogona, šuma i pašnjaka, dio ih ide u trgovinu ili činovništvo, što dovodi do toga da im je utjecaj još uvijek jak.²⁸ Prema Anti Milušiću ovo se razdoblje može podijeliti na dva podrazdoblja, a koja su usko vezana uz ustavno i pravno stanje cijele Habsburške, kasnije i Austro-Ugarske Monarhije: prvo podrazdoblje od 1848. do 1868., a drugo podrazdoblje od 1868. do 1918.²⁹ Mira Kolar drugu polovicu 19. stoljeća dijeli u 3 razdoblja: prvo do 1848., koje se i dalje zasniva na feudalizmu, drugo od 1848. do 1868., kada se pod režimom Beča provode reforme, modernizacija i kad se javljaju skromni začeci industrijalizacije jer nedostaje kapitala, te treće razdoblje do 1868. do 1900., kad se primjećuje veliki, ali nejednak, napredak uz velika ograničenja u vođenju vlastite

²⁷ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., 17.

²⁸ Dragutin Pavličević, „Ustroj hrvatskog društva i njegove promjene u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 131–132.

²⁹ Anto Milušić, *Povijest hrvatskog prava i države, knjiga I, uvod, temeljni problemi znanstvenog pristupa predmetu*, Pravni fakultet Osijek, Osijek, 1997., 130.

ekonomske politike zbog uvjeta Hrvatsko-ugarske nagodbe.³⁰ Još neke odrednice prema kojima se može učiniti podjela tog perioda jesu političko pitanje uređenja državno-pravnih odnosa s Ugarskom i Austrijom, razvoj ustavnog poretka koji je trebao jamčiti razvoj modernog društva i ljudskih prava te modernizacija javnih institucija. Dakle, Ustav je trebao jamčiti određenu razinu ograničavanja kraljeve vlasti i jamčiti razvoj političkog života u krunovinama, poštivanje ljudskih prava i razvoj građanskog društva.³¹ Drugo je bilo pitanje razvoja političkoga života te pristup rješavanju pitanja položaja Hrvatske i Slavonije prema Beču i Ugarima. Treće je bilo pitanje reforma feudalnih institucija. Naime, tijekom druge polovice 19. stoljeća postupno se državne i javne institucije transformiraju u moderne građanske institucije. Upravo se razvojem modernih građanskih institucija trebalo olakšati tranziciju u moderno društvo.³² Iduća podjela ovog perioda vezana je uz pitanje gospodarstva jer se u to vrijeme događao prijelaz iz feudalnog gospodarstva na kapitalističku ekonomiju.

Prema Čepulu se pravna i politička povijest druge polovice 19. stoljeća karakterizira prije svega razinom i stupnjem razvoja modernih pravosudnih, ali i upravnih institucija, te razvojem prava građana. To je razdoblje zaokružena cjelina koja predstavlja vrijeme provođenja modernizacije Hrvatske. Kao cjelina, ona podrazumijeva i nekoliko manje ili više različitih razdoblja, definiranih ranije spomenutim parametrima. Tako se zasebno izdvaja 1848., kada se uvode osnovna prava građana u vidu pravne jednakosti i postavljanje temelja za početak modernizacije društva. Drugo razdoblje bilo je apsolutističko, a jedno od glavnih njegovih obilježja bilo je intenzivno uvođenje modernih institucija. Međutim, one su osnivane često u stranom interesu, više su bile u službi održavanja apsolutizma, a manje u službi čuvanja ljudskih prava. To se može vidjeti i na primjeru zatvorskog sustava jer su u tom periodu ponovno dopuštene kazna batine i okova. Treće razdoblje je razdoblje ograničene ustavnosti ili pseudoustavnosti od 1861. do 1871., u kojem se nisu dogodile neke značajne promjene, kroz djelovanje Sabora 1861. samo su iskazane težnje za uspostavu modernih institucija vlasti, a za vrijeme bana Levina Raucha dolazi i do zaustavljanja modernizacije. Iduće je poslijenagodbeno

³⁰ Mira Kolar, „Osnovni elementi razvoja gospodarstva Hrvatske u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 177.

³¹ Sinonim za političko društvo ili društvo i državu, koji se ne odnosi samo na državu nego i na životne uvjete u zajednici koja ima zakone, vlast i razvijene javne institucije. Uz to se vezuje i pojam građanskih sloboda, kao dijela ljudskih prava, koje ta država i te institucije moraju štiti. Vidi Blackwellova enciklopedija političke misli A–LJ, ur. David Miller, Demetra, Zagreb, 2003., 184–185.

³² Ivan Beuc, *Povijest institucija*, 249.

razdoblje obilježeno snažnim reformskim djelovanjem bana Ivana Mažuranića u kojem se odvaja sudstvo od uprave. Promjene se događaju i u zatvorskom sustavu uvođenjem progresivnog zatvorskog sustava i prijevremenog otpusta, zabranom batine i okova, a kao jedan od ciljeva izdržavanja kazne postaje rehabilitacija. Podrazdoblje ovog razdoblja je banovanje *Khuena Héderváryja* koji koči reforme, a u nekim pogledima po pitanju modernizacije vraćamo se unazad jer se ponovno spaja sudstvo i uprava, suspendiraju se tiskovna prava i uvode se dodatna ograničenja u glasanju. Upravo će se na toj podjeli temeljiti nastavak pregleda pravne i političke povijesti druge polovice 19. stoljeća, s time da će naglasak biti na promjenama koje su se odnosile na modernizaciju pravosuđa i zatvorskog sustava.³³

Važna premisa svakog modernog društva je vladavina i poštivanje prava i zakona. Potaknuti idejama Francuske revolucije³⁴ ljudi su uvidjeli kako se promjenom društvenog poretka, njihov i život društvene zajednice može promijeniti. Ideje revolucije dovele su do ukidanja feudalnog poretka i do stvaranja modernog građanskog društva. Moderno građansko društvo zahtijeva moderne i neovisne građanske institucije, i u upravi i u pravosuđu. Neovisne pravosudne institucije koje štite ljudska prava i ljude od državne samovolje imanentne su razvijenom modernom društvu. Funkcioniranje modernog društva zahtijeva odvojenost sudstva od uprave i profesionalnost, što uz racionalnu i depolitiziranu javnu upravu stvara jamstvo zaštite sloboda i prava ljudi od države.³⁵ Novo shvaćanje društvenih odnosa dovelo je do potrebe reformiranja zatvorskog sustava, koje je u svijetu započelo već krajem 18. stoljeća. U želji da se smanji učestalost izricanja smrtnih i tjelesnih kazna provedena je reforma zatvorskog sustava kojom se odredilo da novi cilj kazne mora biti rehabilitiranje i kažnjavanje zatvorenika. Na području Habsburške, kasnije Austro-Ugarske Monarhije, proces modernizacije javnih institucija bio je usporen, a elementi feudalnog poretka još su se osjetili unatoč njegovu

³³ Čepulo, *Prava građana i moderne institucije*, 181–182.

³⁴ Događaj koji se odvio u Francuskoj 1789., kada su se Opći staleži proglasili Narodnom skupštinom s ciljem da preuzmu vlast i napišu Ustav. Te su godine staleži uspjeli dokinuti feudalni sustav, uvesti jednakost svih građana pred zakonom, osigurati vlast naroda i otvoriti put za modernizaciju Francuske. Taj je događaj doveo i do ukinuća Monarhije, smaknuća kralja, a utemeljen je na Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Prema tome dokumentu postoje određena prirodna prava svojstvena čovjeku koja nemaju granicu osim onih kojima se osigurava pravo uživanja tih prava i drugim ljudima, što je određeno zakonom. Francuska je revolucija tako istakla ideale osobne slobode i jednakosti ljudi kao univerzalno načelo te pravo vlasništva koje će donijeti velike promjene u ekonomiji idućih stoljeća i dovesti do razvoja kapitalizma. Više o Francuskoj revoluciji i njezinim odjecima vidjeti u Davor Rodin, „Pet obilježja Francuske revolucije“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, ur. Eugen Pusić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Zagreb, 1991., 261–278.; John M. Roberts, *Povijest Europe*, AGM, Zagreb, 2002., 356–358.

³⁵ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 179.

ukidanju, kako navodi Stančić, „...jer su stara društvena elita veleposjednika i nositelja privilegija u kompromisu s liberalnim građanstvom uspjeli zadržati kontrolu nad tim promjenama i provesti ih na način koji im je omogućavao da zadrže političku i društvenu moć.“³⁶ To se najbolje može vidjeti tijekom neoapsolutističkog razdoblja u kojem su provedene reforme javne uprave, ali se zadržao apsolutistički način vladanja. Cilj je modernoga društva mala i učinkovita država, koja modernim institucijama jamči poštivanje pravnoga poretka i ljudskih prava omogućujući tako neometan i slobodan razvoj života.³⁷ Dva ključna pitanja hrvatske politike druge polovice 19. stoljeća bila su pitanje državno-pravnoga položaja u Monarhiji, koje je dominiralo političkom scenom do potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, i pitanje modernizacije, s tim da je rješavanje državno-pravnoga položaja ipak bio važan preduvjet za provođenje modernizacije.³⁸ Ukupno gledano, za stvaranje modernog društva potreban je razvoj nacionalne građanske ideologije na području društvenih odnosa, utemeljenje modernih institucija koje bi jamčile razvitak i funkcioniranje modernog društva i modernizacija nacionalne kulture, od školstva do znanosti i umjetnosti.³⁹

2.1. Revolucija 1848. i donošenje ožujskog Ustava

Hrvatski prostor razdoblje 19. stoljeća dočekaao je teritorijalno i socijalno podijeljen jer su upravne jedinice na koje je bio podijeljen bile različite po strukturi društva, što se posebno uočava kod Vojne krajine⁴⁰. Isto je tako cijeli hrvatski prostor zaostajao u participiranju u

³⁶ Stančić, *Hrvatska nacija*, 29.

³⁷ Početkom 19. stoljeća vladalo je mišljenje i učenje u Europi koje je objašnjavalo takav tip države koji će omogućiti neometan razvoj gospodarstva, odnosno primjenjivao se pristup „pustiti gospodarstvo na miru“. To je značilo da se država preko svojih upravnih i zakonodavnih organa ne bi trebala miješati u poslovanje zakonima ili odlukama koje bi mogle činiti barijere za razvoj tržišta i gospodarstva u cjelini. Napredak se i razvoj gospodarstva trebao prepustiti tržištu. Vidi Roberts, *Povijest Europe*, 384–385. Ta je politika sažeta u francuskoj kovanici *laissez-faire*. To je doktrina koja zastupa gledište da bi se država trebala što je manje moguće miješati u ekonomske poslove i da bi se njezina uloga trebala svesti na zaštitu osoba, imovine i osiguranje malog broja javnih dobara, kao što su ceste i luke. Također podrazumijeva i vladavinu prava i neovisne državne institucije. Vidi *Blackwellova enciklopedija političke misli A–LJ*, ur.: David Miller, Demetra, Zagreb, 2003., 326.

³⁸ Stančić navodi kako pojam liberalizma u hrvatskim političkim krugovima nije shvaćen kao želja za ostvarivanjem političke zajednice slobodnih i ravnopravnih ljudi, nego je liberalizam shvaćen kao argument za ostvarivanje slobode, ravnopravnosti i suvereniteta u odnosu na druge države ili vladara, ako djeluje suprotno nacionalnim interesima, što dodatno može pojasniti razloge zašto je pitanje državno-pravnih odnosa bilo u prvom planu. Vidi Stančić, *Hrvatska nacija*, 30.

³⁹ Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750. – 1918.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000., 91.

⁴⁰ Od 18. stoljeća u njoj je postojala civilna i vojna vlast, a stanovništvo se dijelilo na vojničko (čardaklije, granična milicija i isluženi graničari) i „prekobrojne“ ili nevojničko. Prekobrojni nisu morali obavljati vojnu službu, ali su morali sudjelovati u javnim radovima. Nakon reforme Marije Terezije i odvajanjem vojnog i civilnog dijela, društvo Vojne krajine bilo je organizirano kao vojna jedinica i bilo je agrarno, a vojno leno bilo je ekonomska

modernizacijskim procesima u Habsburškoj Monarhiji. Društvena elita sjevernog prostora – feudalno plemstvo – bilo je u simbiozi s trgovačkim slojem i govorili su latinskim. Hrvatska i Slavonija su tijekom čitavog 19. stoljeća raspolagale, osim za vrijeme apsolutizma, elementima državnosti sadržanim u vlastitom teritoriju, autonomnim političkim institucijama, saboru i banu. Bili smo dio ugarske krune od proglašenja ugarske *Pragmatične sankcije* iz 1723,⁴¹ što je značilo da smo s njima bili u neraskidivom državnom odnosu. Međutim, od 1715. imali smo prava na vlastite autonomne poslove, što se nazivalo municipalnim pravima⁴² koja su definirala hrvatski politički identitet toga vremena, djelokrug vlade i okvire autonomije u odnosu na Ugare. S obzirom na to da smo unutar Monarhije bili teritorijalno i upravno rascjepkani na Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Vojnu krajinu, Dalmaciju, Istru i grad Rijeku, jedino je područje Hrvatske i Slavonije imalo državni suverenitet, kako je već rečeno, a koji je zadržalo do Prvog svjetskog rata, kada je kao Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija uključivala i Vojnu krajinu.⁴³

osnova. Više u Damir Matanović, *Između reformi i tradicije: Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2013., 8–9.

⁴¹ Hrvatsko-slavonski sabor je 1712. samostalno donio Pragmatičnu sankciju, prema kojoj je prihvaćeno pravo nasljeđivanja ženskoj liniji kuće Habsburg. Zajednički Ugarsko-hrvatski sabor donio je tu odluku tek 1723. Osim odluke o prihvaćanju, u njoj je stajala odredba prema kojoj su Ugarska i Hrvatska u nerazdruživom odnosu. Pragmatičnom je sankcijom omogućeno da nakon smrti cara Karla III. na prijestolje stupi Marija Terezija. Vidi Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 60–61; Beuc, *Povijest institucija*, 160–161.

⁴² Hrvatska municipalna prava označavaju hrvatsku autonomiju u izboru bana u saboru, zakonodavnoj djelatnosti sabora, pravu neposrednog podnošenja zaključaka vladaru na potvrdu, samostalnom odlučivanju o državnoj vjeri, pitanju službenog jezika, u pravu samostalnog izbora visokih državnih dužnosnika i nadređenost sabora županijama, insurekciji, u samostalnom sudstvu i u konzumiranju prava veta na Ugarsko-hrvatskom saboru. To su zapravo bila prava i običaji kojima se uređivao ustroj vlasti u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i njihov odnos prema Ugarskoj i ostalim habsburškim zemljama. Vidi Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 135. Do 1848. županije su imale velike upravno-zakonodavne ovlasti. One su do tada bile regionalne zajednice plemstva koje su imale autonomiju u upravi, pravosuđu, financijama i vojnim poslovima. Od ključnih ovlasti, posebno se izdvaja pravo žalbe na kraljeve odluke, osnivanje županijske blagajne i pravo ubiranja kontribucija, što im je osiguravalo relativno neovisan položaj u odnosu na sabor. Vidi Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Leykam, Zagreb, 2010., 60–61.

⁴³ Nikša Stančić, „Hrvatski politički i društveni prostor u dugom XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 7–11; Hodimir Sirotković, „Državnopravni položaj hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009. 13–25.

Uoči revolucije 1848.⁴⁴ u Europi politički život u Hrvatskoj i Slavoniji iznjedrio je novu mladu generaciju političara,⁴⁵ i iz redova plemstva i iz redova obrazovanoga građanstva. Politička klima u Habsburškoj Monarhiji pokazala je da su njezini narodi vjerovali kako je to bilo povoljno vrijeme za ostvarivanje težnja o rješavanju vlastite političke sudbine, što se i pokazalo na primjeru pokretanja revolucija u Zagrebu, Pešti, Beču i Krakovu.⁴⁶ Na tim se temeljima razvio i nacionalni *ilirski* pokret koji je okupio manji dio tadašnjeg plemstva⁴⁷ i svećenstva, dok je moderno građansko društvo postalo pravim nositeljem nacionalne ideje, suprotstavljajući se nasljednim staleškim privilegijama i neustavnoj moći vladara.⁴⁸ Razvijali su ideju o ilirskoj narodnosti i jeziku kao obliku borbe protiv mađarskog utjecaja i njegovih pretenzija na Hrvatsku, a pogotovo Slavoniju, kroz kulturnu, političku i književnu djelatnost.⁴⁹ Nošeni idealima slobode, jednakosti i ravnopravnosti, kako govori Horvat, promišljali su državu na liberalnim načelima.⁵⁰ Isto tako, smatrali su da izgradnjom kulture stvaraju neophodan preduvjet za stvaranje moderne nacije, te su oko sebe okupili srednji građanski sloj.⁵¹ Shvatili su kako je najučinkovitiji način borbe na političkom planu, tako da su, stvarajući program, zauzeli stav kako vlast treba ustrojiti na principu samostalne uprave, vlastitih institucija i samostalne vlade. Tim bi činom mogli samostalno upravljati svim segmentima javne vlasti. Iako je kao i svaki pokret imao razmirica i različite struje, kao npr. liberalnu i konzervativnu, razlike nisu dovodile do raskola te su se pripadnici pokreta okupili u jedinstvenu

⁴⁴ Počelo je veljačkom revolucijom 1848. u Parizu, iznošenjem liberalnih zahtjeva i novog Ustava, osnivanjem Francuske Republike i sazivanjem Ustavotvorne skupštine. Ideje revolucije i način izvedbe brzo su se proširili Europom. Proklamirane liberalne ideje iste su godine došle do Austrije, Španjolske, Belgije, Nizozemske i ostalih europskih zemalja čime je 1848. obilježena kao revolucionarna godina ustanka građanskog sloja i borbi za provođenje liberalnih reforma. Glavni rezultat velike revolucije bilo je ukidanje feudalnih odnosa u većini europskih zemalja. Vidi Slaven Bertoša, *Svjetska povijest modernog doba (XVI. – XIX. stoljeće), s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*, Profil, Zagreb, 2003., 349–352.

⁴⁵ Josip Horvat ih naziva „idejna grupa iz Kapucinske ulice“, kojoj su pripadali Ljudevit Gaj, Stanko Vraz, Dimitrija Demeter, Vukotinović, Rakovec, Nemčić, Mažuranić, Štoos, Derkos i ostali. Inače, u toj se ulici nalazila kuća Janka Draškovića u kojoj su se sastajali. Vidi Horvat, *Politička povijest*, 25–49.

⁴⁶ Horvat, *Politička povijest*, 99–100.

⁴⁷ Juraj Drašković, grof, objavljuje politički spis *Disertacija*, pisan na štokavici, nacionalni program, koji uključuje zahtjev za priključenjem Dalmacije, s tim da ekonomski dio odražava odnose tadašnjeg kasnofeudalnog sustava. Vidi Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 100–101.

⁴⁸ Više o ulozi građanstva vidjeti u: Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine, ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Dom i svijet, Zagreb, 2000., 33–46.

⁴⁹ Ivo Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., 35–38.

⁵⁰ Horvat, *Politička povijest*, 112.

⁵¹ Više o pitanju hrvatskog narodnog preporoda u Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, 95–117.

Narodnu stranku i zajednički izgradili politički plan stranke koji je predviđao ukidanje feudalnih odnosa i pretvaranje Sabora u predstavničko tijelo.⁵²

Zahtjevi za promjenama formulirani su u proglasu *Zahtijevanja naroda* od 25. ožujka 1848., dokumentu koji je uobličio sve političke zahtjeve nove političke snage Banske Hrvatske. Jedan od značajnih zahtjeva bila je želja za transformiranjem javnih institucija, koje su trebale dobiti građanski predznak. Drugi značajan prijedlog bio je zahtjev za zastupničkim parlamentom i održavanjem izbora, što je značilo da su u Sabor kao većina trebali ući neplemički zastupnici, dok bi se manji broj mjesta trebao naći i za one plemićkog podrijetla. Konačni je cilj trebalo biti formiranje samostalne vlade i odvajanje od Ugara, koji su svoju vladu već formirali 7. travnja 1848.⁵³ *Zahtijevanja naroda*,⁵⁴ kao programski dokument novih mladih političara Banske Hrvatske, bio je službeno donesen 25. ožujka 1848. na Narodnoj skupštini, koju se ne može smatrati legitimnim saborom, nego više njegovom zamjenom. Upravo zbog tih razloga *Zahtijevanja* nemaju zakonodavnu težinu, niti na ikakav način obvezuju kralja, jer ih nije donio Sabor kao jedino legalno zakonodavno tijelo Banske Hrvatske. Bez obzira na tu činjenicu, *Zahtijevanja* su postala temelj rada budućeg zastupničkog sabora. Od ukupno 30 točaka, one koje se mogu smatrati točkama liberalnoga karaktera bile su zahtjevi za jednakost svih ljudi pred zakonom, ukidanje kmetstva te uvođenje slobode govora i tiska. S druge strane, po pitanju reforme pravosuđa zahtijevalo se uvođenje porotnog suđenja i odgovornosti sudaca, dok konkretnih zahtjeva za odvajanjem pravosuđa od uprave nema. Isto se tako pitanje moderniziranja uprave uopće ne spominje. S obzirom na političke okolnosti, iskazani su relativno liberalni zahtjevi, koji su predstavljali dobar temelj za daljnju modernizaciju hrvatskog društva.⁵⁵

⁵² Nikša Stančić, „Pretpreporod i narodni preporod“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 60–61.

⁵³ Beuc, *Povijest institucija*, 250–251; Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 115.

⁵⁴ Preteča tog dokumenta bile su *Želje naroda*, od 22. ožujka 1848., dokument koji u 22 točke iznosi želju da i dalje ostanemo pod ugarskom krunom, ali da se nizom jamstava osigura municipalna i narodna neovisnost, uz jasan stav o sjedinjenju s Dalmacijom i Vojnom krajinom. Uz to se iznose i osnove buduće liberalne reforme u vidu ukidanja kmetstva, jednakost svih slojeva pred sudom te uvođenje narodnog jezika. S druge strane *Zahtijevanja naroda* su nešto dotjeraniji tekst koji ima preambulu. U njemu se naglašavaju nedjeljivost Monarhije, narodna nezavisnost sa zasebnim institucijama i ministarstvom odgovornim Saboru, sloboda tiska i govora, jednakost svih pred zakonom, da samo domaći ljudi mogu obnašati državne i javne funkcije, te prijedlog Jelačića za bana. Više o *Zahtijevanjima naroda* u Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848. – 1849.*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1979., 46–64.

⁵⁵ Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije*, 51, Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 105–106.

Kulminacija spomenutih političkih aktivnosti bilo je sazivanje sabora na kojem su se morale donijeti odluke i smjernice daljnjeg političkog djelovanja. Iako su postojali pritisci cara i Ugara da se taj Sabor ne sazove, na prijedlog *Banske konferencije*, Jelačić je odlučio sazvati sabor kojemu je glavni posao bio odrediti politički smjer rješavanja odnosa s Ugarima i zauzeti stav prema liberalnim idejama iskazanim u revolucionarnoj 1848. S obzirom na to da su Zahtijevanja naroda bili politički temelj za donošenje saborskih odluka, očekivalo se da rješenja izglasana na tom Saboru budu na tragu liberalnih zahtjeva koji su se širili Europom. Ipak pokazat će se kako će se stari municipalni sustav zadržati jer je smatran glavnim oružjem u borbi protiv Ugara, dok će se neke reforme u skladu sa *Zahtijevanjima naroda* ipak provesti. To znači da je sabor prihvatio dio liberalnih zahtjeva koji su se mogli čuti u Beču i Budimpešti, poglavito pitanje ukidanja kmetstva, ali im nije bila želja mijenjati i sve institucije, tako da su municipalna prava, kao jedan od simbola borbe ostala i dalje aktualna, što je bila ipak jedna mala kočnica u procesu modernizacije.⁵⁶

Tri ključna događaja karakteriziraju razdoblje od 1848. do uvođenja apsolutizma u Hrvatskoj i Slavoniji. To su odabir bana i vlade, izborno zakonodavstvo i rad Sabora 1848. Tako je za bana izabran Josip Jelačić u ožujku 1848., što je patentom potvrdio i car 26. ožujka iste godine. Odabirom Jelačića potvrdile su se težnje narodnjaka kako u tim trenucima na bansko mjesto može doći samo Hrvat i vojnik.⁵⁷ Svojim prvim potezima opravdao je povjerenje jer je okružnicom odredio da sve razine vlasti ne smiju primati naloge od ugarske vlade, što Čepulo vidi kao faktičan prekid odnosa s Ugarskom, iako takvu odluku ne smatra službenom jer nije bila sankcionirana u Saboru. U travnju je osnovao i Bansko vijeće,⁵⁸ pomoćno tijelo koje je svojom strukturom, odjelima za pravosuđe, javne financije, unutarnje poslove, prosvjetu i rat, predstavljalo zemaljsku vladu, ali koja nije imala ovlasti. To je Vijeće postojalo do 1850. kada ga Beč raspušta.⁵⁹

⁵⁶ Markus, *Hrvatski politički pokret*, 115.

⁵⁷ Uz Jelačića, kao njegovi protukandidati bili su general Rukavina i general Rastić. Zahvaljujući barunu Kulmeru, koji ga je predložio, i njegovim pregovorima s ugarskim konzervativcima koji su pristali zanemariti činjenicu da bana predlaže Ugarska dvorska kancelarija, osigurana je podrška Narodne stranke i izabran je za bana. Vidi Horvat, *Politička povijest*, 103–106.

⁵⁸ Više o njegovim odlukama i komunikaciji s članovima Banskoga vijeća u vremenu revolucije do uvođenja neoapsolutizma vidjeti Tomislav Markus, *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848.–1850.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998., 10–40.

⁵⁹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 141; Markus, *Hrvatski politički pokret*, 117–119.

Prva važna točka u formiranju sabora bilo je raspisivanje izbora koje je trebalo dati politički legitimitet novom državnom ustrojstvu i željama da se liberalne ideje iz Zahtijevanja naroda provedu u djelo. *Izborni je red*, tj. Izborni zakon, na prijedlog Mažuranića donijela Banska konferencija, tijelo koje je izbornom procesu trebalo dati legitimitet. Naime, njega zakonski nije moglo donijeti tijelo izvršne vlasti, a s obzirom na to da svojim sadržajem nije bio u skladu s ustavnim poretom, ban je obilaznim putem uspio donijeti privremeni zakon o izborima. On se sastojao od 16 točaka, koje su svojim manjim dijelom bile u duhu liberalnih ideja o pravima i slobodama građana, dok je njegov najveći dio bio i dalje reliktni staroga feudalnoga poretka. Svakako je odgovarao trenutačnom stanju i potrebama u skladu s političkim okolnostima u kojima se Banska Hrvatska nalazila, tako da je razumljivo zašto je veći dio toga zakona ipak bilo feudalnoga karaktera. Od liberalnih elemenata izdvaja se odluka o pravnoj jednakosti svih građana. Uvode se elementi zastupničkog sustava u parlamentarni život jer su na izborima mogli glasati muškarci, uz ograničenja kao što je bila dobna granica od 24 godine, obrazovanje i profesionalno stanje. Ostali elementi bili su feudalnoga karaktera, pogotovo zadržavanje *virilista*,⁶⁰ koji su banovim pozivom ulazili u Sabor. Prema Izbornom redu moglo se birati posredno i neposredno. Neposredno se biralo u gradovima ili privilegiranim općinama, tako što je izabrani zastupnik ušao izravno u Sabor, dok je posredno glasanje, rezervirano za sela i krajiške pukovnije, uređeno tako da su birači birali izbornike, koji su onda među sobom birali jednoga predstavnika u Sabor. Sabor je tako trebao biti uređen kao jednodoman, s određenim brojem izabраниh zastupnika te virilista. Zastupnici su se birali i u županijama, jedan u svakom kotaru, po četiri u svakoj krajiškoj pukovniji i slobodnim kraljevskim gradovima, što je još jedan reliktni starog izbornog zakona. Značajno je kako izabrani zastupnici nisu konkretno predstavljali narod koji ih je birao nego pojedine ustanove u ime kojih su birani, tj. županije, pukovnije, slobodne kraljevske gradove i ostale.⁶¹

Sabor je s radom počeo 5. lipnja 1848., sankcionirajući sve odluke bana Jelačića koje je donio do rada Sabora. Od najvažnijih ističe se spomenuta odluka o zabrani primanja napatka iz Ugarske, koja je sada dobila i pravnu sankciju, što je u pravnom smislu značilo i prekidanje svih državnih i pravnih odnosa s Ugarima. Upravo je to pitanje odnosa s Ugarima i općenito

⁶⁰ Virilisti su bili zastupnici koji nisu bili izabrani na izborima, nego su prema društvenom položaju bili automatski uključeni u rad sabora. Virilisti su bili velikaši, kneževi, grofovi, baruni, veliki župan, podban, riječki gubernator, podkapetan kraljevstva, biskupi, vladike, protonotar, predsjednik Sudbenog stola u Zagrebu i drugi. Vidi Beuc, *Povijest institucija*, 254.

⁶¹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 143; Beuc, nav. dj., 254.

pitanje položaja Banske Hrvatske u Monarhiji bilo dijelom članka XI., jedinog od svih donesenih na tom Saboru 1848. koji je car 1850. sankcionirao. Tim je člankom izglasano nepriznavanje ugarske vlade i osnivanje vlastite vlade pod nazivom *Bansko vijeće* koje će biti odgovorno saboru. Nadalje, prema tom članku određeno je da samo najveće državne dostojanstvenike bira car, dok sve ostale bira ban, te da sabor upravlja svim unutarnjim poslovima, s tim da se prihvaća zajednički središnji parlament za cijelu Monarhiju. Na planu modernizacije društva najvažniji je bio *Zakon o ukidanju kmetstva*, kojim je ozakonjena liberalna tendencija ukidanja feudalnog poretka u čitavoj Europi. Međutim, samo ukidanje kmetstva nije značilo i potpuni prelazak u moderno građansko društvo jer se to moglo provesti samo usporednom reformom državnih institucija, od javne i lokalne uprave do pravosuđa. Zakonom je određeno da se ukida vlastelinska sudbenost, čime su kmetovi postali slobodni seljaci ili građani koji u sudbenom smislu potpadaju pod građanske sudove, a kako su istim zakonom ukinuta kmetska davanja i tlaka, tako su seljaci mogli postati vlasnici urbarijalne zemlje kojom su mogli slobodno raspolagati. Ostao je neriješen problem vlasništva nad ostalom zemljom. Vlastelinstva više nisu bila upravne i sudbene jedinice u prvom stupnju, ukinuta je crkvena desetina, dok je vlastelinima zajamčena odšteta za sve gubitke nastale tim promjenama. Prvotno je bilo određeno da će država platiti odštetu bivšim vlasnicima, da bi 1876. bilo odlučeno da to moraju napraviti sami seljaci. To se pitanje od 1853. rješavalo pred *Zemaljskom komisijom* u Zagrebu tako što se spor prvo pokušao riješiti nagodbom, a u slučaju neuspjeha išlo se na sud. Otkupna je svota u Slavoniji za urbarijalno zemljište, daće i podavanja bila 260 forinti po selištu.⁶²

Drugo važno pitanje bilo je ono kojim se trebao riješiti državno-pravni položaj i odnos prema Beču i Ugarima. Tako je odlučeno da je Trojedna kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija neovisna od Ugarske i kako ne priznaje njezinu vladu. Što se odnosa prema Austriji tiče, on je bio na sljedeći način definiran. Trojedna kraljevina imala bi vlastiti sabor kao zakonodavno tijelo, vladu odgovornu saboru i mogla bi se baviti unutarnjim pitanjima. Ban bi imao zapovjedništvo nad vojskom. Na razini Monarhije uspostavili bi se središnja vlast i parlament koji bi se bavili pitanjima financija, vojske i trgovine. Iznesen je i zahtjev da se

⁶² Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 145, Horvat, *Politička povijest*, 116–117, 129; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 91–96, Sirotković, „Državnopravni položaj hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću“, 27; Stjepan Sršan, „Kraljevski sudbeni stolu u Osijeku kao Urbarski sud 1857. – 1918. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005), br. 8: 99–100.

Dalmacija sjedini s Trojednom kraljevinom, a da unutar granica Kraljevine ostanu virovitička, požeška i srijemska županija, brodska i gradiška i petrovaradinska regimenta te riječki, bakarski i vinodolski kotar.⁶³

U pogledu modernizacije društva Banske Hrvatske Sabor iz 1848. igra veliku ulogu. Ukidanje kmetstva i izbornog zakonodavstva kojima je dijelom regulirana pravna jednakost svih građana govore u prilog tezi da je upravo Sabor početna točka reformiranja društva u drugoj polovici 19. stoljeća. Iako zakonskim rješenjima nije reformirao državne i pravosudne institucije, zakonskim nacrtima pokazao se smjer kojim je hrvatska politika zamišljala daljnji razvoj. Tako je osnovan saborski odbor koji je izradio prijedloge zakona o vladi, saboru, novom mjeničnom, građanskom i kaznenom zakonu, te sudskom postupku i uređenju sudova. Ipak, politički uvjeti utjecali su na to da je pitanje unutarnje modernizacije i reforme ustanova zanemareno. Tako su prema tim prijedlozima županije trebale ostati plemićke i staleške ustanove, s upravnim i sudskim ovlastima, a na čelu im je i dalje trebala biti osoba velikaškog podrijetla. Što se vlade tiče, predlagali su osnivanje samostalne vlade, koja bi bila odgovorna parlamentu, što je bilo na tragu liberalne ideje o odgovornosti vlade prema građanima. Sabor je trebao u svojim ovlastima imati sve poslove koji nisu bili zajednički. Najliberalniji prijedlog bio je da se u sabor više ne može ući po pozivu, što su kasnije pri izborima izbacili, da se na izborima biraju na mandat od tri godine zastupnici posebno iz kotara pa iz okružja, a pravo glasa imao bi svaki punoljetni građanin koji je vlasnik imovine ili plaća porez. Moderno se društvo nije moglo razviti samo na deklarativno podijeljenim pravima građanima, iza toga morale su stajati institucije koje će poštivanje tih prava jamčiti. To se odnosi jednako na institucije javne vlasti, od državne do lokalnih, tako i pravosudne vlasti. Zato su ti prijedlozi upravo išli u smjeru stvaranja podloge na kojoj će se moći razviti moderno građansko i hrvatsko političko društvo. Nažalost, konkretne reforme institucija su izostale, kao i pokušaj odvajanja sudstva od uprave, što se moglo postići u prijedlogu o reformi županija koje su tako i dalje zadržale svoj feudalni karakter. Proces modernizacije biti će dug i spor, opterećen političkim okolnostima i neriješenim državno-pravnim položajem u Monarhiji, s tim da su upravo tim nacrtima i prijedlozima sabora iz 1848. postavljeni njezini temelji.⁶⁴

⁶³ Beuc, nav. dj., 255.

⁶⁴ Markus, *Hrvatski politički pokret*, 294–303; Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 146.

S pravom je 1848. godina prekretnica u razvoju hrvatskog društva. Hrvati se počinju formirati kao politički narod jasne ideologije koji državu vidi uređenu na liberalnim načelima te na položaju u Monarhiji koji jamči stupanj autonomije. Odabirom Jelačića Hrvati su pokazali elemente državotvornosti. Daljnji je tijek te godine obilježen ratom s Ugari. Ugari se nisu slagali s odlukama Sabora o prekidanju državnih veza i točkom XI., a povod ulasku u rat bio je događaj u Virovitičkoj županiji, čija je skupština ipak izabrala izaslanike za Ugarsko-hrvatski sabor. Reakcija sabora od 4. srpnja bila je davanje suglasnosti Jelačiću da oformi vojsku i krene na Ugarsku, dodijelivši mu diktatorske ovlasti. Banska se Hrvatska našla tada u opsadnom stanju jer je suspendiran rad Sabora, a u planu je bilo i inflatorno financiranje Jelačićeve vojske kovanjem banskog novca. Iako negativne po pitanju ljudskih prava, na te se odluke može gledati i kao na izraz političke volje samostalne države. U kolovozu je u Beču održan sastanak na kojem su se dvije strane trebale izmiriti, ali je Jelačić čvrsto stajao uz odluke Sabora tako da su pregovori s grofom *Batthyanyjem* propali. Bilo je jasno da je rat neizbježan. U rujnu iste godine Jelačić, u carskoj uniformi i pod habsburškim stijegom, prelazi Dravu i vrlo brzo osvaja Međimurje, ali vojnu kampanju prekida zbog revolucije koja je počela u Beču i listopadskog proglašenja Bečke republike. Jelačić prekida vojne akcije u Ugarskoj i s vojskom kreće putem Beča kako bi carskoj vojsci pomogao u gušenju revolucije, čime je izgubio podršku Hrvata te možda i prokockao povoljnu političku situaciju u borbi za nacionalne interese.⁶⁵ Stančić u vezi tih ratnih događaja navodi kako je Jelačić bio politički čimbenik nakon što je imenovan civilnim i vojnim guvernerom Ugarske, što je izazvalo rađanje nade među Hrvatima, ali da je taj status političkog čimbenika izgubio u onom trenutku kada je stao pod zapovjedništvo *Windischgratza* i krenuo u gušenje bečke revolucije.⁶⁶

Nakon smirivanja ratnih tenzija, gušenja revolucije u Beču,⁶⁷ 1849. godina u Monarhiji je bila vrijeme rješavanja unutarnjih političkih pitanja. To se prije svega odnosilo na stav Habsburgovaca prema revolucionarnim zahtjevima i tendencijama modernizacije koje su bile iskazane u revoluciji. Odmah nakon gušenja revolucije generali preuzimaju formalno vlast,

⁶⁵ Horvat, *Politička povijest*, 131–136; Neven Budak, Mario Strecha, Željko Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., 140–141.

⁶⁶ Stančić, *Hrvatska nacija*, 178–179.

⁶⁷ 7. listopada 1848. Beč je napustio dvor i dio plemstva, vlada je podnijela ostavku, a vlast je preuzela politička ljevica. General Windischgratz preuzima zapovjedništvo nad vojskom te od 20. listopada proglašava opsadno stanje u Beču. U pomoć mu pristiže i Jelačić koji prekida ratovanje protiv Ugara. Nakon neuspjelih pregovora s revolucionarima koji su bili zatvoreni u opkoljenom Beču, otpočeo je 25. listopada vojnu akciju, koja je uspjela do kraja mjeseca ugušiti revoluciju. Vidi Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti revolucija*, 251–254.

razračunavaju se s revolucionarima i vrše strijeljanja. Vojska 2. prosinca 1848. objavljuje abdikaciju cara Ferdinanda i proglašavanje Franje Josipa I. novim carem.⁶⁸ Prva odluka novog cara bilo je donošenje Ustava, što je pokazalo kako je bio svjestan trenutačnih političkih odnosa. Ustav je donio u ožujku 1849., poništivši tako rad *Ustavotvorne skupštine*, zapravo pripadnika građanskoga sloja koji je pokrenuo revoluciju, koja je u *Kromjerižu* bila na pragu donošenja Ustava na liberalnim načelima modernoga građanskog društva i revolucionarnih zahtjeva. Ustav koji je donio car naziva se *ožujskim* i *oktroiranim* jer je donesen bez parlamentarne procedure, tj. nametnuo ga je car. Sam čin nametanja svakako je otežavao da ga se unisono prihvati u svim dijelovima Monarhije. Uz to, donesen je bez usuglašavanja s drugim dijelovima Monarhije. Ipak, iako je njime utrt put za uvođenje centralizma, postoje oni dijelovi koji se mogu smatrati putem prema liberalnom i modernom društvu i razvoju kapitalističkih ekonomskih odnosa. Kralj je tim Ustavom išao putem kompromisa, donio je dovoljno promjena kako bi se zadovoljile liberalne želje iskazane u revoluciji, s druge strane opet dovoljno malo promjena kako bi očuvao svoju vlast.⁶⁹

Od liberalnih dijelova svakako treba izdvojiti činjenicu kako je Ustavom uvedeno odvajanje sudstva od uprave, podržavljenje sudstva, načelo javnosti i usmenosti sudskog postupka, što je zapravo bila iznuđena reakcija na liberalne pritiske revolucionarne 1848.⁷⁰ Vrlo važna odluka kojom je pokazan smjer u kojem je carstvo krenulo nakon revolucionarnih zbivanja bilo je ukidanje kmetstva i stvaranje okvira za razvoj kapitalističkih ekonomskih odnosa. Sudstvo je odvojeno od uprave, što je bio idući korak u ukidanju feudalnih odnosa, a ostale pravosudne reforme jamčile su stalnost sudačkog zvanja, uključivanje javnosti u sudovanje, uvođenje akuzatornog kaznenog postupka i porotnog suđenja za teške zločine i tiskovne delikte. Tim je odlukama car pravosuđe učinio državnim, oduzeo ga iz ruku feudalaca

⁶⁸ Franjo Josip I. vladao je do 1916., dulje od bilo kojeg monarha u Europi. Bio je zagovornik tradicije, ali je tijekom njegove vlasti dopušteno opće pravo glasa, ustavne promjene, s tim da je zadržao pravo veta na sve zakonske odluke jer je većinom vladao apsolutistički. Bio je pod velikim utjecajem majke Sofije, iako je njegova žena i nećakinja Elizabeta odigrala važnu ulogu u njegovu prihvaćanju Austro-ugarske nagodbe. Početkom 20. stoljeća više se posvetio razvoju austrougarske mornarice zbog suprotstavljanja Talijanima, što je značilo vrbovanje mornara iz Hrvatske. Bio je marljiv i nemaštovit, utjelovljenje savršenoga birokrata. Nadživio je svojega sina koji je izvršio samoubojstva i drugoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda koji je ubijen u Sarajevu, tako da je Josip na carskom prijestolju dočekaio i Prvi svjetski rat. Vidi William M. Johnston, *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848. – 1938.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993., 39–42.

⁶⁹ Horvat, *Politička povijest*, 139–141; Markus, *Hrvatski politički pokret*, 194–200; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 143–144; Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, prev. Vlatka-Ana Dujčić, Sonja Ledenčić, Barbat, Zagreb, 1997., 237.

⁷⁰ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 187.

i pretvorio, kao će se kasnije vidjeti, u glavno uporište održavanja svoje apsolutističke vlasti. Pravosuđe je postalo samo jedna od produženih ruku careve vlasti. Nadalje, dopušteno je kontrolirano javno okupljanje i slobodno udruživanje. Proglašena je i sloboda obrta, sloboda kretanja i zaštita privatnog vlasništva, čime su stvorene pretpostavke za razvoj moderne ekonomije i jaču industrijalizaciju zemlje. Razvijanjem modernih javnih institucija kao jamca poštivanja građanskih prava, privatnog vlasništva, pokretanja obrta i slobode kretanja trebalo je osigurati ubrzan ekonomski razvoj Monarhije, a državna kontrola nad tim institucijama, pogotovo u pravosuđu, trebala je osigurati caru zadržavanje neograničene vlasti.⁷¹

S druge strane, Monarhija je bila uređena centralistički. Kada je 1849. *Alexander Bach* preuzeo položaj ministra unutrašnjih poslova, više nije bilo prepreka provođenju centralističke politike i uvođenju apsolutizma, tako da carstvo tada postaje unitarna država.⁷² I upravo je za razdoblje od revolucije pa do 1860. centralizam, uz apsolutizam, bila glavna zamjerka Hrvata jer se to vidjelo kao zatiranje hrvatskih municipalnih prava i autonomije. Centralizmom⁷³ je car pokušao, ako gledamo na planu potrebnih reforma za modernizaciju društva, razmontirati stare staleške institucije i predstavnike feudalnog poretka, koji bio je ukinut, uvođenjem modernih državnih institucija. Monarhija je trebala biti država s jakim upravnim središtem – Bečom – i ostalim krunovinama koje su trebale biti ekspoziture središnje vlasti. Careva upravna moć morala je sezati do najnižih lokalnih vlasti kako bi održao neograničenu vlast. To je značilo raskidanje odnosa s vlastelom koja je u starim feudalnim institucijama (županijama) obnašala vlast. Zbog toga je, prema Ustavu, car imao svu vlast i sva je vlast iz njega proizlazila. Monarhija je bila jedinstvena, nedjeljiva i nerazdruživa država. Bilo je predloženo osnivanje jednoga *Državnog parlamenta* s dva doma i državne vlade u kojoj bi ministri bili odgovorni caru. Ipak je potpuni parlamentarizam bio fiktivan jer je car zadržavao pravo veta ne sve odluke parlamenta te je samovoljno mogao donositi uredbe, bez suglasnosti parlamenta, čime si je zadržao nadzor nad političkim životom carstva i odlukama važnim za državu. Nadalje je carstvo trebalo biti podijeljeno na krunovine s ograničenom autonomijom i zasebnim parlamentima.⁷⁴

⁷¹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 147.

⁷² A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809. – 1918.*, Znanje, Zagreb, 1990, 107.

⁷³ Taylor navodi kako je jedan od motiva za uvođenje apsolutizma bila i vanjska politika, tj. vođenje energičnije vanjske politike, suprotne politici koju je vodio Metternich koja je počivala na premisi jake Austrije prema Rusiji i Francuskoj. Vidi Taylor, nav. dj., 112.

⁷⁴ Čepulo, *Pravna povijest u europskom kontekstu*, 147; Johnston, *Austrijski duh*, 51.

Dakle, centralizam i ukidanje kmetstva bili su put kojim je Monarhija krenula nakon revolucionarnih zbivanja 1848., a koji je značio prihvaćanje dijela liberalnih reformi, poglavito u sudstvu i ekonomiji, dok je centralizmom ojačala njegova vlast. Razvoj modernog kapitalističkog društva, s modernim pravosudnim i javnim institucijama, koje nadgleda car bio je put kojim su Habsburgovci zamišljali razvoj Monarhije. Bilo je teško očekivati kako će taj put prihvatiti sve krunovine, pogotovo uzme li se u obzir da je on bio nametnut, da nije izvorno proizlazio iz domaćih zakonodavnih institucija, a svakako nije uzimao u obzir karakteristike svakog od naroda Monarhije. Ipak, ideja kako modernizirane institucije, ustavna prava građana i ekonomska prava mogu pružiti temelj razvoju građanskog društva bila je ispravna.

Okroirani Ustav je u Banskoj Hrvatskoj proglašen 6. rujna 1849., a početkom 1850. uvedena je vojnički organizirana žandarmerija⁷⁵ te su se počele provoditi reforme u sferi uprave i pravosuđa. Tako je 1850. umjesto *Banskog vijeća* uspostavljena *Banska vlada*, koja je bila podređena Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču, čime je izgubljena autonomija u izvršnoj vlasti, a ban i vlada postali su samo činovnici zaduženi za upravu krunovine. Ustavom određene promjene dovele su i do promjena u pravosudnom sustavu. Već spomenuta promjena bila je odvajanje sudstva od uprave što je značilo raskidanje s feudalnim sustavom i jamstvo poštivanja ljudskih prava. Druga je promjena bila reorganizacija sudstva kojom su svi sudovi došli pod vlast države, uvedeni su državni odvjetnici i porota. Tako je formiran jedan *Vrhovni sud* u Beču, po jedan viši *zemaljski sud* u svakoj krunovini, te zemaljski sudovi i kotarski sudovi za svaku krunovinu. U Banskoj su Hrvatskoj tako 1850. ukinuti županijski i municipalni sudovi ovisni o županijama. Osnovan je *Banski stol* kao viši zemaljski sud sa sucima koji su imali položaj državnih službenika te niži županijski i kotarski sudovi. Osnovano je i državno odvjetništvo, kao samostalna ustanova odvojena od suda. Paralelno se odvijala i upravna reforma. Uveden je novi upravno-teritorijalni ustroj, kojim je ukinut municipalni karakter županija, a županije su pretvorene u izvršne organe viših vlasti. Izgubile su samoupravni karakter jer su im skupštine ukinute, a županijski su djelatnici bili izravno pod upravom Banske vlade. Postojalo je 6 upravnih jedinica koje su se i dalje zvale županije, ali su izgubile ovlasti kakve su stare županije nekada imale. Tako su postojale Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka, Riječka, Osječka i Požeška županija, a svaka je bila podijeljena na 20 kotara. Kotari su bili prvostupanjske jedinice

⁷⁵ Navodi se kako legije žandara paze svaki pokret građana, a uhodili su i samog Jelačića. Vidi Horvat, *Politička povijest*, 145.

državne uprave. Uvedeno je profesionalno činovništvo plaćeno iz državnog proračuna. Gubitkom moći odlučivanja županije su izgubile na svome značaju u smislu očuvanja starih municipalnih prava.⁷⁶

Temeljita reorganizacija sudova provedena je 1850. Na stvaranju prijedloga reorganizacije u jesen 1849. kao savjetnici ministra pravosuđa radili su *Ivan Mažuranić*, *Metel Ožegović* i *Herman Bužan*, ali njihovi prijedlozi nisu bili prihvaćeni, jer je cilj te reforme bio ujednačavanje pravosuđa na razini cijele Monarhije.⁷⁷ Glavna promjena bila je ukidanje vlastelinskih sudova i stvaranje redovnih sudova. Ta se odluka može smatrati reakcijom na odluku o ukidanju kmetstva i raskidanjem s feudalnim poretom. Feudalni se poredak nije nikako mogao ukinuti, niti se s njegovom tradicijom moglo prekinuti, dok se njegovi elementi ne izbace iz upravnih i pravosudnih institucija. Reforma tih institucija ujedno znači i stvaranje temelja za razvoj moderne ekonomije. Međutim, isto je tako ukidanje kmetstva proizvelo kaos i nesigurnost u pravosudnom sustavu, koji nije bio spreman odgovoriti na novonastalu situaciju jer su pravници i suci morali učiti nove zakone i procedure.⁷⁸ Odluke iz 1850. bile su samo prvi korak u smjeru modernizacije te označuju početak tog dugotrajnog procesa. Na primjeru Banske Hrvatske vidi se kako reforma uprave i pravosuđa usporeno traje 1850-ih i 1860-ih, da bi se tek 1870-ih ona u širokom opsegu provodila. Čitava je druga polovica 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji dijelom bila obilježena borbom na dvije fronte, pokušaju donošenja reformskih zakona kojima bi se modernizirali uprava i pravosuđe te politička i institucionalna borba oko rješenja državno-pravnoga položaja Hrvatske i Slavonije u Monarhiji, koja će okupirati najveći dio vremena i političke borbe, što će reforme i modernizaciju staviti u drugi plan. Upravo zato nakon potpisivanja *Hrvatsko-ugarske nagodbe* 1868., kada je državno-pravni položaj reguliran, dolazi i do ubrzanog rada na modernizaciji uprave i pravosuđa.

Prema reformi su umjesto feudalnih stvoreni redovni sudovi. Tako su u Hrvatskoj i Slavoniji kao sudovi prvog stupnja osnovani *kotarski sudovi*, kao sudovi drugog stupnja ili prve molbe *zemaljski sudovi* i *Viši zemaljski sud* u Zagrebu, koji će od 1851. nositi naziv *Banski stol*, te sud trećega stupnja *Vrhovno sudište* u Beču. Tada još nismo imali svoj Vrhovni sud.

⁷⁶ Čepulo, *hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 148; Beuc, nav. dj., 259–264; Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 101–102; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 145.

⁷⁷ Gross, nav. dj., 102.

⁷⁸ Gross, nav. dj., 100, 103.

Osnovano je 57 kotarskih sudova, od kojih je 6 bilo zbornih jer su presude donosili u vijeću, 7 zemaljskih sudova i Banski stol kao viši zemaljski sud.⁷⁹

Ožujskim je Ustavom u pravnom smislu uveden centralizam u Bansku Hrvatsku, tj. cijelu Monarhiju, a upravnom reformom županije su izgubile autonomiju te su postale samo jedan u nizu državnih organa uprave koji su provodili odluke središnje vlasti i *Namjesništva*. Ban je postao carski činovnik koji nije imao utjecaja na odabir ostalih činovnika u upravi. Upravo je pitanje činovnika bilo i simbol cijelog tog apsolutističkog razdoblja jer je ministar *Bach* radio na tome da u činovničkim redovima bude što više Nijemaca, pogotovo na višim upravljačkim funkcijama.⁸⁰ Osim toga, ti su činovnici nosili zelene uniforme, tako da je zelena boja postala simbolom nasilne germanizacije i činovničke samovolje. Zadatak snažno razvijenog birokratskog aparata bio je uvesti jednoobraznost u uredovanje uprave, poštivanje zakona, krutu poslušnost svih građana Monarhije i germanizaciju. Međutim, ona je uspijevala i u nečem drugom, biti kočničar napretka modernizacije u koju se početkom druge polovice 19. stoljeća krenulo.⁸¹ Zbog toga je u narodu došlo do naziva *Bachovi husari* za činovnike.⁸²

Budući da je Ustav bio kratkoga vijeka, može ga se smatrati samo prijelaznim razdobljem prema konačnom carevom cilju, a to je bilo uvođenje apsolutizma, kao njegov pokušaj jačanja vlasti nakon revolucionarnih događaja 1848. godine. S obzirom na pravo veta i donošenje uredba bez suglasnosti parlamenta, već je tim Ustavom bilo naznačeno njegovo apsolutističko vladanje koje će se samo 1852. potvrditi.⁸³ Prijelaz prema otvorenom apsolutizmu dogodio se u siječnju 1852., kada je car *Silvestarskim patentom* ukinuo ustavno stanje i uveo apsolutizam.

Razdoblje do uvođenja neoapsolutizma može se smatrati prijelaznim razdobljem u kojem je Ustav imao ulogu učvršćivanja careve vlasti. To je vrijeme koje je počelo revolucijom

⁷⁹ Beuc, nav. dj., 305; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 251.

⁸⁰ Taylor, nav. dj., 108.

⁸¹ Tako Johnston navodi da se ta jednoobraznost vidjela u strogo poštivanju njihovih odluka na svim razinama vlasti, sve su javne institucije, kao što su pošta, željeznica i sudovi, morale imati iste oznake i nazive. Vidi Johnston, nav. dj., 51–52.

⁸² Miro Gardaš, Branko Mušić, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost u Osijeku od 1850. do 1945. godine“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (2006.), god. 43, br. 3–4: 423; Trpimir Macan, Željko Holjevac, *Povijest hrvatskog naroda*, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2013., 207; Gross, Szabo, nav. dj., 85–86.

⁸³ Beuc, *Povijest institucija*, 258.

u Beču i Ugarskoj, traženjem provođenja liberalnih reforma. Obilježio ga je i carev bijeg iz države, te odabir novoga cara Franje Josipa I. koji je donošenjem Ustava htio primiriti političku situaciju u Monarhiji, te pripremiti teren za uvođenje apsolutizma.

2.2. Represivno i reformsko razdoblje neoapsolutizma

Razdoblje od 1852. do 1860. bilo je razdoblje neoapsolutizma.⁸⁴ To je bilo vrijeme u kojem je car potvrdio svoju neograničenu vlast, a koja mu je oktroiranim Ustavom dijelom već bila omogućena. Bilo je to i vrijeme u kojem su se upravne i pravosudne reforme nastavile. Silvestarskim je patentom redefinirana samo izvršna vlast jer je zakonodavna vlast ostala u rukama cara. Središnja vlast bila je vlada u Beču, caru podređena i jedino njemu odgovorna. Na području svake krunovine vrhovnu upravnu vlast predstavljalo je *Namjesništvo* i namjesnik koji su bili podređeni vladi u Beču. Namjesništvu su bile podređene županije i kotari, a kotari dobivaju na važnosti jer uzimaju dio ovlasti županija, dok se s druge strane u njima ponovno spaja uprava i sudstvo. Ban je ostao bez tradicionalnih banskih ovlasti te je postao carski činovnik na čelu Namjesništva. Tako je prema *Naredbi ministarstva unutarnjih poslova i pravosuđa i financija* iz siječnja 1853. određena nova upravna podjela Hrvatske i Slavonije, koja je stupila na snagu 1854. Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je jedno jedinstveno upravno područje *C. kr. namjesništva u Zagrebu*, ali bez Vojne krajine. Dijelila se na županije kao niže upravne razine, a sjedišta su im bila u Osijeku, Rijeci, Varaždinu, Požegi i Zagrebu. Tako je osječka imala 6 vanjskih kotara u Osijeku, Valpovu, Donjem Miholjcu, Našicama, Đakovu i Vukovaru i jedan gradski kotar u Osijeku. Umjesto na 20, uspostavljena je podjela na 54 kotara. Osim u broju, promjena je bila i u nadležnosti. Kotari su sada imali prvostupanjsku nadležnost u svim upravnim i pravosudnim poslovima, u njihovu su djelokrugu bili svi poslovi unutarnje uprave, a ako su bili mješoviti kotarski uredi, onda su imali i kaznenu i građansku sudbenost. Župani su postali izvršni organi Banske vlade, a županijski odbori, nekadašnje središte feudalne vlasti, bili su raspušteni. Županije su bile svedene na ulogu posrednog organa između Namjesništva i kotara te su izgubile nekadašnju municipalnu samoupravu. Jedino su vršile nadzore kotarskih ureda, nadzore uprava onih ustanova koje su bile njima podređene, održavale

⁸⁴ Gross navodi kako je to zapravo bio apsolutizam koji se razlikuje od starog oblika, te stoga nosi naziv neoapsolutizam. Karakteristika neoapsolutizma koji je uveo Josip I. bila je neograničena vlast koja se oslanjala na vojsku, birokraciju i policiju, a s druge strane vlast koja je poticala razvoj kapitalističkih odnosa. Vidi Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 14.

su red, mir i sigurnost te vršile popisivanje za novačenje. Na primjeru nove upravne reforme vidi se kako je car još više htio oslabiti moć lokalne vlasti, još ju više podvrgnuvši središnjoj vlasti u Beču.⁸⁵

Ponovno su spojeni sudstvo i uprava na razini kotara, osnivanjem mješovitih kotarskih ureda koji su sudili u prvom stupnju i rješavali upravne poslove. U gradovima su osnovani *gradsko-delegirani sudovi* koji su imali samo sudbene ovlasti. Kotarski su uredi od 1853. do 1874. bili najniža vladarska razina u upravnim i pravosudnim poslovima. Imali su građansku i kaznenu sudbenost. Kotarski uredi koji nisu bili smješteni u mjestima gdje je postojalo sudište prve molbe imali su svu nadležnost u parničkom postupku na čitavom teritoriju kotarskog ureda i sve su rješavali u prvom stupnju. Na području gdje su postojali sudovi prve molbe, osnovani su gradsko-delegirani sudovi koji su imali nadležnost u parničkom postupku kod točno propisanih slučajeva i vrijednosti spora do 500 forinti, dok su se svi ostali slučajevi rješavali na sudu prve molbe. Oni su zapravo imali nadležnosti kotarskih sudova koji su se osnivali tamo gdje nisu postojali sudovi prve molbe, a ukinuti su 1884. Nakon ukidanja, njihovu ulogu preuzimaju kotarski sudovi. Konačna shema sudova od 1854. govori kako su sudovi prvoga stupnja bili mješoviti kotarski uredi i gradsko-delegirani kotarski uredi. Županijski sudovi u Rijeci, Varaždinu i Osijeku te Zemaljski sud u Zagrebu ostali su i dalje sudovi drugog stupnja, tj. prve molbe, a kao viši sud ostao je Banski stol u Zagrebu.⁸⁶

Neoapsolutizam je bio vrijeme učvršćivanja careve vlasti, ali i jačanja upravnih i sudbenih institucija koje su postale temelj njegove neograničene vlasti, vlasti u kojoj se više nije oslanjao samo na staru feudalnu elitu i kojom je stvarao uvjete za razvoj kapitalističkih odnosa. Međutim, sloj kapitalista predstavljao je prijetnju caru zbog svojih liberalnih političkih pogleda, što je dovodilo u pitanje njegovu vlast, tako da je morao balansirati. Zato je i radio na modernizaciji institucija kako bi osigurao pravni okvir za razvoj tržišne privrede, ali je isto tako ojačao birokraciju u tim institucijama i policiju koje su trebale biti jamac njegovoj apsolutističkoj vlasti.⁸⁷ Osim kontrole liberalne građanske elite, svoju je apsolutističku vlast morao ojačati i prema staroj eliti i ostalim krunovinama carstva. Tako je centralizmom pokušao

⁸⁵ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 150; Beuc, *Povijest institucija*, 265–268; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 85.

⁸⁶ Beuc, nav. dj., 308; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 252; Gardaš i Mušić, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost“, 425.

⁸⁷ Gross, nav. dj., 14.

pojačati prisutnost državne vlasti i u najmanjim mjestima te oslabiti utjecaj političara u krunovinama, ali s druge strane osigurati da se modernizacijski tokovi nesmetano provode. Samo je jaki birokratski aparat, lišen utjecaja lokalne politike i usmjeren na provođenje carevih odluka mogao biti jamac učvršćivanja njegove vlasti. Upravo je u tome smislu bila i nova podjela kotara, bolje reći usitnjavanje, kojom su ukinute ovlasti županijama, a kotarima su dane ovlasti u sudovanju, koje su županije također izgubile, te u rješavanju upravnih sporova u prvom stupnju. Time su preskočene županije koje su smatrane mjestima u kojima se moglo očekivati pružanje otpora prema centralizmu. Usitnjavanjem se povećao broj birokrata, ali s time i prisutnost vlasti u manjim sredinama.

Apsolutistička vlast i reforme koje je provodio car nisu dobro prihvaćene ni u Banskoj Hrvatskoj. Kako navodi Gross, jedan od problema bio je taj što su to bile reforme „odozgo“, tj. nametnute iz Beča i u interesu Beča te nisu uvažavale posebnosti svih dijelova Monarhije.⁸⁸ Utjecale su i na gubitak elemenata hrvatske državnosti, što se vidjelo na primjeru gubitka ovlasti županijskih skupština čime su županije izgubile ulogu čuvara hrvatskih municipalnih prava. Gubitkom tradicionalnih županija izgubljena je i autonomija, čime je Kraljevina Hrvatska i Slavonija postala samo jedna od krunovina Habsburške Monarhije. Ukidanje županija iz carske perspektive bilo je logičan potez jer je oduzimanjem političkih i izvršnih ovlasti županijskim skupštinama onemogućeno kočenje reforma te je ojačan carev vladarski položaj. Osim toga, proces modernizacije Banske Hrvatske bio je usporen i polagan od 1850-ih sve do 1870-ih. Razloga je bilo više. Prvi je upravo neiskorištavanje promjena u upravi i pravosuđu koje je car proveo. Ne samo da ih nismo prihvatili, nego smo ih opstruirali, jer su one bile simbol careva centralizma i apsolutizma, i tražili povratak na staro staleško uređenje uprave. Nismo uvidjeli da je upravo tada bila prilika da ubrzanim postupkom krenemo u razvoj građanskog društva, industrijalizacije i moderne ekonomije. Uz to, na području cijele monarhije ekonomija se temeljila na principima liberalnog kapitalizma, što također nismo iskoristili. Tako se hrvatski industrijalci i poduzetnici nisu dovoljno brzo prilagodili novim uvjetima što je olakšalo ulazak austrijskog poduzetničkog sloja i kapitala na hrvatsko tržište. Za gospodarski razvoj važan je i drugi ograničavajući faktor, a to su bile vrlo skućene autonomne ovlasti prema kojima ni financije ni gospodarstvo nisu bili u domeni autonomnog odlučivanja. Drugi problem koji je opterećivao gospodarstvo i njegov razvoj bilo je pitanje zemljišnog rasterećenja, odnosno

⁸⁸ Isto, 14.

oslobođenje selišta od poreza, njihovo pretvaranje u privatno vlasništvo seljaka i naknada vlasteli za izgubljene prihode s toga zemljišta. Ostalo je neriješeno pitanje položaja i davanja bivših kmetova, a stara feudalna zemljoposjedna elita nije bila spremna prihvatiti nove odnose. Kmetovi su odmah po oslobođenju od feudalne tlake i dobivanjem zemlje tu istu zemlju počeli prodavati zbog čega je Jelačić morao donijeti odluku kojom uvodi zabranu njezine prodaje. Slobodni seljaci prodavali su zemlju zato što nisu imali sredstava da nastave proizvodnju niti da otkupe davanja. Vlastela, s druge strane, nije bila spremna za nove tržišne uvjete, a zbog ukidanja feudalnih odnosa bila im je ugrožena egzistencija jer su izgubili vrlo unosan rentni položaj koji im je taj sustav omogućavao te su i dalje tražili da im seljaci nastave plaćati podavanja. Patentom iz 1853. taj se problem pokušao neuspješno riješiti, tako da su donošenjem drugog patenta 1857. ipak regulirani posjedovni odnosi, a u svrhu konačnog uređenja urbarijalnih odnosa 1858. osnovan je i *Urbarijalni sud*.⁸⁹ Ti su neriješeni urbarijalni odnosi kočili razvoj ne samo poljoprivrede nego i cijelog gospodarstva. Što se gospodarskog razvoja tiče, modernizacijski tokovi osjete se u nizu gospodarskih grana, s tim da i dalje prevladavaju zemljišno gospodarstvo i manufakture. Napredak se osjeti u prehrambenoj industriji zbog upotrebe moderne tehničke opreme. Isto tako na sceni se javljaju domaći poduzetnici, kojih najviše ima u drvoprerađivačkoj industriji. Osnivaju se paropilane, ljevaonice željeza, cvjetaju rudarstvo, brodogradnja, ciglane, kemijska industrija i prve kreditne ustanove. Veliki korak u razvoju tržišne ekonomije bila je i odluka o stvaranju jedinstvenog carinskog područja za cijelu Monarhiju, što je trebalo olakšati protok kapitala i proizvoda.⁹⁰ Međutim, nerazvijeno gospodarstvo, jaka konkurencija iz drugih regija Monarhije, protekcionizam, manjak domaćeg kapitala koji bi financirao lokalne gospodarske poduhvate, slabo razvijena prometna infrastruktura, nemogućnost poticanja gospodarstva od strane hrvatske vlade činili su barijere u iskorištavanju prednosti slobodnog tržišta. Kao krucijalnu barijeru ipak trebamo izdvojiti činjenicu da nismo imali autonomiju u kreiranju ekonomske politike Hrvatske i Slavonije.⁹¹

⁸⁹ Više u Gross, nav. dj., 164–174.

⁹⁰ Gross, nav. dj., 17.

⁹¹ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800. – 1941.)*, Naprijed, Zagreb, 1991., 69–100; Josip Horvat, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina: gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Knjigotisak, Split, 2009., 356–357; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 91–94; Arijana Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Matica hrvatska, Zagreb, 2016., 144–147.

Reforme, iako nevoljko prihvaćane, ipak su se provodile. Tako je provedena reforma sudstva koja ga je donekle modernizirala i stvorila temelje za njegov daljnji razvoj. Ostale promjene odnose se na moderniziranje zakonodavstva. Doneseni su *Opći građanski zakonik*, *Kazneni zakon* i *Zakon o kaznenom postupku*. Za potrebe ovoga rada, samo ćemo se osvrnuti na one zakone koji se tiču kaznenog prava.⁹² Tako je patentom od 27. svibnja 1852. uveden u Hrvatsku i Slavoniju *Kazneni zakon o zločinima, prijestupima i prekršajima*, čime je raskinuto s tradicijom primjene običajnoga prava. Tim je zakonom uvedena trodiobna podjela kažnjivih djela, a kažnjavanje je bilo izrazito represivno. I dalje je ostala smrtna kazna, a kazna lišenja slobode mogla se pooštravati batinama, okovima, uskraćivanjem hrane i šibanjem.⁹³

Drugi važan zakon bio je *Zakon o kaznenom postupku* koji je za područje Hrvatske i Slavonije stupio na snagu 1854. Tim je zakonom kazneni postupak detaljno propisan, što je značilo i konačan raskid s običajnim pravom. Iako je zakon predstavljao veliki napredak, bio je izložen velikim kritikama zbog svoje strogosti, tako da je 1873. bio zamijenjen novim. Prema zakonu iz 1854. uveden je akuzatorni postupak, koji je zapravo bio prikriveni inkvizitorni postupak jer je postupak pokretao istražni sudac, a osudu donosio sud. Uveden je obvezni istražni zatvor, a sudac je bio ograničen načelom vezane ocjene dokaza, čija je snaga bila određena zakonom. Kako navodi Čepulo, svrha toga propisa bila je omogućiti relevantno ocjenjivanje dokaza kako bi se izbjegle situacije da na sudačkim mjestima sjede slabije obrazovani suci.⁹⁴ Postojala je i mogućnost ponovnog pokretanja postupka zbog otkrića novih dokaza, što je bila još jedna kritika na račun njegove prevelike represivnosti.

Na ovo razdoblje možemo gledati dvojako. Negativno ga se gleda kad je u pitanju centralizam kojim se pitanje hrvatske samostalnosti i autonomnijeg položaja unutar carstva nije riješilo, nego je bilo zacementirano da smo samo jedna od krunovina i dio velikog carstva. Car je provodio čvrstu politiku kojom je, radi osiguranja vlasti, strogo nadzirao nepodobne političare i inteligenciju, uveo policijsku državu koja je kontrolirala političare i narod, a na položaje stavljao sebi odane ljude. Upravo su dvije osobe od careva najvećeg povjerenja postale simbol neoapsolutističkog razdoblja: ministar unutrašnjih poslova *Alexander Bach*, koji je

⁹² Zakon o kaznenom postupku i Kazneni zakon detaljnije će biti analizirani u idućem poglavlju.

⁹³ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 151–158; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 87–88.

⁹⁴ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 159.

nadzirao i usmjeravao političku upravu te po kojemu se ovo cijelo razdoblje još naziva *Bachovim apsolutizmom*, i šef Vrhovne policijske oblasti *Johann Kempen*, koji je vodio evidencije i vršio nadzore istaknutih pojedinaca i političara.⁹⁵ Tako se i na primjeru odabira novog bana nakon Jelačićeve smrti vidi primjer careva odabira odanih ljudi. Jelačića je na banskom mjestu zamijenio grof *Coronin*, carev odgojitelj, koji je javno pri preuzimanju banske dužnosti izjavio da ne želi učiti hrvatski.⁹⁶ Apsolutizam mu je trebao jer je tako jednostavnije mogao učvrstiti vlast. Činjenica da su nakon revolucije 1848. i iz vremena neoapsolutizma Hrvati izašli kao gubitnici vjerojatno ih je već u ovom razdoblju počela u političkom smislu približavati Ugarima.⁹⁷ To će se u idućim godinama pokazati kao činjenica jer će se Narodna stranka i sabor odlučiti na obnavljanje državno-pravnih veza s Ugarima, a sve zbog nezadovoljstva i straha od neoapsolutizma. Na kraju, Banska je Hrvatska zajedno sa svojim institucijama tijekom neoapsolutizma bila samo dio jednog velikog upravnog organa kojim je car htio lakše vladati zemljom.

Drugi bi pogled na centralizam i apsolutizam bio kroz prizmu modernizacije. Upravo su ti oblici vlasti caru omogućavali učinkovitije provođenje zamišljenih reforma koje su trebale Habsburšku Monarhiju u gospodarskom smislu ojačati. Kako navodi Čepulo, a s čime bih se složio, glavna prednost ovog razdoblja bila je ta da car nije odustao od započete upravno-pravosudne reforme.⁹⁸ Koliko god vrijeme neoapsolutizma možemo smatrati represivnim, institucije su reformirane i doneseni su moderni zakoni na planu građanskog i kaznenog prava, čime su stvoreni temelji za daljnji razvoj cijelog carstva.

2.3. Ukidanje apsolutizma i razdoblje ograničene (provizorne) ustavnosti

Listopadskom diplomom od 20. listopada 1860. car je obnovio ustavno stanje. Osam je godina trajalo razdoblje neoapsolutizma i centralizma u kojem se čvrstom rukom iz jednoga središta upravljalo cijelim velikim carstvom. S idejom o jednom upravnom središtu i profesionaliziranim javnim i državnim institucijama car nije mogao dugo vladati jer su okolnosti u kojima se Monarhija tada našla bile nepovoljne, i na vanjskom i na unutarnjem

⁹⁵ Gross, nav. dj., 21–22.

⁹⁶ Horvat, *Politička povijest*, 152–153.

⁹⁷ Isto, 154.

⁹⁸ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 162.

planu. Tih je godina Monarhiju na vanjskom planu okupirao rat koji su vodili s Talijanima,⁹⁹ te sukob koji su vodili s Prusima oko prevlasti u njemačkom savezu.¹⁰⁰ Ti su vanjskopolitički događaji iziskivali veće količine novaca koje je državna blagajna teško mogla podnijeti. Financiranje takvih poduhvata uvijek je završavalo dizanjem poreza i prisilnom naplatom od naroda, što nisu napravili, nego su se zadužili za 600 milijuna forinti. S druge strane, reforma uprave i njezina profesionalizacija također su iscijedile državnu blagajnu, a zbog načina provođenja uzrokovali su nezadovoljstvo naroda Monarhije. Tako je na unutarnjem planu nezadovoljstvo prisilnom centralizacijom i apsolutizmom u krunovinama bilo veliko, kao i spomenuti nedostatak novca, jer je golema državna birokracija novom upravnom podjelom previše koštala. Tome su još doprinosili i potpuno neomiljeni *Bachovi husari* koji su postali simbol apsolutizma i centralizma. Cijelu situaciju pogoršala je i prisilna germanizacija, koja je trebala olakšati provođenje reforma i ojačati centralističku vlast, dok je s druge strane onemogućavala domaćim ljudima da se bave javnim poslovima. Time si je car osigurao neometano provođenje centralističke politike i jačao svoj apsolutistički položaj i neograničenu vlast. Birokratski centralizam i upravljanje iz Beča te careva neograničena vlast bili su sinonim za razdoblje neoapsolutizma, što je u kombinaciji s vanjskim okolnostima uzrokovalo da je car ipak na kraju 1850-ih morao popustiti.¹⁰¹

Što se Banske Hrvatske tiče, pitanje germanizacije, centralizacije, apsolutizma te gospodarskog zaostajanja bili su glavni problemi vezani uz razdoblje neoapsolutizma. Germanizacija se shvaćala kao način odnarođivanja, kao prepreka za rad u javnim službama. Ministar Bach bio je simbol i germanizacije i centralizacije. Gospodarsko nazadovanje bilo je još teži problem. Iako su seljaci dobili urbarijalnu zemlju na uživanje, morali su ju platiti, tj. morali su platiti naknadu za oslobođenje od kmetstva, što ih je dovelo u dugove. Bivši feudalc i nisu dobili odštetu u novcu nego u obveznicama kojima je zbog slabosti gospodarstva padala

⁹⁹ Rat između Austrije i Sardinije u kojem je Sardinija uz pomoć Francuske odnijela pobjede kod Magente i Solferina i ukupnu pobjedu u ratu 1859. Austrija je izgubila Lombardiju čime je put ka stvaranju ujedinjene Italije bio olakšan. Vidi Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 253.

¹⁰⁰ Od Bečkoga kongresa 1815. Austrija je trebala predsjedati oformljenim njemačkim savezom u kojem je htjela imati vodeću ulogu. Savez je činilo 39 država, a ideja je bila obnova njemačkog carstva. Međutim, dogodio se raskol oko uloge predvodnika toga saveza. Tako se s jedne strane na tom mjestu vidjela Austrija, a s druge strane Pruska, što će tijekom 19. stoljeća opterećivati prusko-austrijske odnose i završiti ratom. Vidi Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 230.

¹⁰¹ Engelsfeld, *Povijest Hrvatske države i prava*, 90; Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 270; Horvat, *Politička povijest*, 152; Taylor, nav. dj., 115–118; Gross i Szabo, nav. dj., 117; Budak, Strecha, Krušelj, nav. dj., 151–152; Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 254.

vrijednost, čineći ih siromašnima. Sve nabrojano otežavalo je razvoj gospodarstva i kapitalizma, pogotovo ako se ima u vidu da za sloj poduzetnika klima nije bila poticajna, prije svega jer je nedostajalo kapitala, te su se sporo razvijali, i da su stari velikaši ostali osiromašeni i zbog toga što nisu imali želje ni znanja za ulaganja i napredak svojih gospodarstava. Seljaku je položaj bio težak zbog nerazriješenih urbarijalnih odnosa, nedostatka kapitala i uvozne konkurencije. Svemu tome odmagale su i ukupne političke okolnosti u kojima su zbog neriješenih odnosa u Monarhiji i preraspodjelom ovlasti između središnje vlasti i vlada u krunovinama hrvatskim političarima ruke bile svezane u pogledu razvoja i ulaganja u gospodarstvo. Zbog toga je u Bansku Hrvatsku ulazio strani kapital, na koji se jednako negativno gledalo kao i na germanizaciju i centralizam.¹⁰²

Šezdesete se godine, ipak, može smatrati početkom oblikovanja moderne kapitalističke ekonomije jer se otvaraju prva industrijska poduzeća, počinje se s akumulacijom kapitala iz domaćih izvora, koji nije bio dostatan za brži razvoj, a obrti preuzimaju vodeću ulogu u razvoju gospodarstva. Ipak, još uvijek dominiraju zemljoposjednički i trgovački krugovi.¹⁰³ Razvoj je bio polagan i usporen zbog sloja tradicionalnih zemljoposjednika koji su ciljano htjeli zadržati svoje rentne pozicije¹⁰⁴ u gospodarstvu, iako je feudalni sustav bio ukinut. Tako su pokušali sačuvati i do kraja iskoristiti privilegirani status crpeći rentni kapital koji je tim ponašanjem nedostajao tržištu u razvoju te drugim gospodarskim granama. Upravo zbog toga važno je istaknuti kako su novi procesi u gospodarstvu bili manjim dijelom potaknuti iznutra, od domaćeg poduzetništva, a više su dolazili izvana, tj. iz drugih dijelova Monarhije te su se kao posljedica tamošnjeg razvoja prelijevali kod nas. Drugi razlog usporenog razvoja leži i u činjenici kako vlast nije mogla, uvjetno rečeno, pomoći u razvoju, ne samo zbog nedostatka autonomnih ovlasti u gospodarstvu i financijama, nego i zbog nereformiranih državnih

¹⁰² Beuc, nav. dj., 269.

¹⁰³ Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 109.

¹⁰⁴ Kako Adam Smith objašnjava, zemljišna renta je cijena koja se plaća za upotrebu zemlje. Ona je najviša cijena koju zakupac može platiti u konkretnim prilikama zemlje, a vlasnik zemlje nastoji zakupniku ne ostaviti veći dio proizvoda nego što je dovoljno da održava svoj kapital. Negira povezivanje ubiranja zemljišne rente s ubiranjem kamate na kapital jer vlasnik često traži rentu i za onu zemlju koja je manje vrijednosti, a najčešće joj vrijednost diže kapital zakupca kojemu je u većem interesu izvući što veću zaradu, kako bi nadoknadio gubitak koji ima plaćanjem rente. Tako i kod obnove zakupa, vlasnik traži veći zakup iako sam svojim kapitalom nije sudjelovao u podizanju vrijednosti zemlje. Zemlju smatra proizvodom koji uvijek daje rentu jer količina hrane koja se proizvede uvijek bude dovoljna da zadovolji sve troškove zakupca, uključujući i rentu. Stoga je razumljiva želja hrvatskih velikaša druge polovice 19. stoljeća da zadrže rentni položaj u poljoprivredi i njihov otpor ukidanju feudalnih odnosa jer im je taj položaj donosio prihode bez mnogo ulaganja. Više o zemljišnoj renti vidjeti u Adam Smith, *Bogatstvo nacija: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Masmedia, Zagreb, 2007., 171–199.

institucija.¹⁰⁵ Stoga su bili osuđeni na izvanjski utjecaj austrijske i ugarske vlasti koji su se vodili vlastitim interesima u vođenju gospodarske politike. Tek krajem stoljeća, nakon provedene prave modernizacije, trendovi se mijenjaju i sloj domaćih poduzetnika postaje pokretačem razvoja modernog gospodarstva. To se posebno odnosi na gradove u kojima se razvijaju kapitalistička ekonomija, obrt i industrija te koji zbog toga privlače velik broj ljudi u potrazi za poslom, što povećava ukupan broj gradskog stanovništva i doprinosi bržem razvoju najvećih gradskih sjedišta kao što su Zagreb, Rijeka i Osijek.¹⁰⁶

Drugi važan preduvjet za razvoj gospodarstva bio je početak veće akumulacije kapitala, kreditna aktivnost te izgrađena prometna infrastruktura. Među ključnim problemima razvoja hrvatskog gospodarstva bilo je organiziranje novčarskog poslovanja, kao što je osnivanje kreditnih institucija i zavoda, kojima bi se financiralo ulaganje i razvoj, ali i privlačio strani kapital. Upravo je na tom planu, uz neriješene državno-pravne odnose i usporavanja modernizacije institucija, bio najveći problem. Hrvatska i Slavonija nisu imale dovoljno razvijene novčarske institucije jer je samo 5 takvih institucija postojalo do Hrvatsko-ugarske nagodbe, štedionice u Osijeku, Rijeci i Varaždinu, Eskomptna banka u Zagrebu i Prva hrvatska štedionica u Zagrebu. Od Nagodbe do 1873., kada je osnovano gotovo 30 novčarskih institucija, stanje se popravilo, ali i otvorilo pitanje prirode ulaganja, zajmoprimaca i njihovih ulaganja te svakako špekulacija. Ipak je najveći problem bio u samoj Nagodbi, prema kojoj nismo imali autonomiju odlučivanja u segmentu financija i gospodarstva, tako da nam je kreditna djelatnost bila usporena i ograničena, a infrastrukturna planiranja bila su ograničena činjenicom kako je svaki projekt morala odobriti Ugarska vlada. Drugi je problem bio profil poduzetnika koji su uzimali zajmove. Tako se događalo da je kapital često završavao u rukama starog plemstva ili mladog neproduktivnog plemstva koji su, neprilagođeni novim okolnostima, kapital ulagali, ne za unaprjeđenje imanja ili tehnologije, nego radi pokrića gubitka prihoda zbog ukidanja feudalnih podavanja. Dakle, uz malo izvora domaćeg kapitala, politika ulaganja bila je također

¹⁰⁵ Ovdje se ne misli na izravno financiranje i poticanje pojedinih segmenata gospodarstva, nego na stvaranje institucionalnih okvira za razvoj gospodarstva, od jasnih zakona do moderne uprave i sudstva koji moraju biti u službi gospodarskog razvoja. Gross i Szabo navode kako je država služila pretežito interesima „tuđinacah“ i ekonomskom razvoju, s čime se slažem, ali toj činjenici svakako treba dodati, što one ne spominju, krivnju domaće politike i pitanje onih institucija koje su bile u sferi hrvatske autonomije, a koje su zbog nereformiranosti kočile razvoj, poput pravosuđa i uprave. Vidi Gross, Szabo, nav. dj., 295.

¹⁰⁶ Taj je razvoj bio neujednačen i Šoljan zaključuje kako je porast najviše bio primjetan u onim gradovima koji su imali elemente kapitalističke ekonomije, ali i bolju prometnu povezanost s ostatkom države. Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. – 1914.)*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., 97–98; Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva“, 145.

pogrešna, te je priječila ulazak na tržište novom sloju poduzetnika¹⁰⁷ koji nisu bili dio stare trgovačke i zemljoposjedničke elite. Ostaci stare elite, svojim su poslovanjem, zapravo, stvarali barijere za ulazak na tržište i njegov razvoj. Tako u hrvatskom slučaju imamo građanstvo okrenuto prema industrijalizaciji s jedne strane i predstavnike stare elite zemljoposjednika s druge. Jednako važno pitanje u razvoju modernog gospodarstva bilo je prometno povezivanje države te stanje i razvoj prometne infrastrukture, koja je bila važan preduvjet razvoja modernog kapitalističkog gospodarstva jer je olakšavala dotok novih ideja, tehnologije, trgovinu i proizvodnju. Kako to nije bilo u domeni autonomnih ovlasti, nerazvijena prometna infrastruktura i promet također su utjecali na usporeni razvoj. Zbog toga se kao važan poduhvat izdvaja izgrađena pruga Zagreb – Zidani Most.¹⁰⁸

Nakon vojnog poraza kod Magente i Solferina car Franjo Josip I. javno je objavio manifest 1859. u kojem obećava promjenu sustava te poboljšanje u upravi i zakonodavstvu u cilju stvaranja većeg blagostanja u Monarhiji.¹⁰⁹ Otpustio je ministra Bacha te u svibnju 1860. sazvao pojačano Carevinsko vijeće koje se sastojalo od ljudi koji nisu bili izabrani na prijašnjim saborima, već ljudi koji su cara trebali savjetovati. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vraniczany, a iz Slavonije Strossmayer. Iako je Carevinsko vijeće predložilo federalizaciju Monarhije, uz glasove nekih koji su bili za povratak feudalnoga uređenja, car nije bio voljan provesti zaključke Carevinskog vijeća, jer bi to značilo jačanje aristokracije na štetu snažno razvijene birokracije koja je bila glavni oslonac u provođenju njegove apsolutističke vladavine i koje se nije htio riješiti. Car je ipak zbog nabrojanih okolnosti morao popustiti te je osmislio kompromisno rješenje koje je podrazumijevalo djelomičnu federalizaciju, uz opstanak zajedničkih institucija, koje su mu trebale poslužiti da i dalje apsolutno vlada, pogotovo jer su zajednički parlament i vlada trebali i dalje ostati pod njegovom kontrolom. Car je svoju odluku obznanio u tzv.

¹⁰⁷ Adam Smith navodi još jedan problem u nejednakom razvoju, manjku kapitala i otežanom zaposlenju u cehovskim organizacijama. Njihov primjer navodi kao problem cijele Europe toga vremena. Cehovske organizacije imaju isključive povlastice koje postaju barijerom za ulazak na tržište rada. Tako te povlastice uključuju zabrane, regulacije i propise koji zabranjuju obavljanje određenog cehovskog posla osobama koje nisu članovi ceha. Time se ograničuje konkurencija, demotivira ljude da se počnu baviti određenim poslom te demotivira ulazak novog kapitala. Više o tome u Smith, nav. dj., 147–170. S druge strane, ne može osporiti kako je pojava cehovskih udruženja djelovala na poboljšanje kvalitete usluge.

¹⁰⁸ I. Karaman, *Industrijalizacija*, 109–128; Gross, Szabo, nav. dj., 315–320; Kolar, „Osnovni elementi razvoja“, 187–188.

¹⁰⁹ Kad je obavještavao majku o odluci da odbaci apsolutizam, napisao je kako će država dobiti malo parlamentarizma, ali će vlast i dalje ostati u njegovim rukama. Vidi Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 153.

Listopadskoj diplomi 20. listopada 1860., kojom je obnovljen ustavni poredak.¹¹⁰ U lipnju je iste godine za bana imenovan general Josip Šokčević, kojemu je car pismom odredio dva zadataka. Budući da je vraćeno ustavno stanje i kako se prema Ustavu moraju ponovno oformiti svi elementi izvršne i zakonodavne vlasti, što znači sazivanje zajedničkog parlamenta i sastavljanje nove vlade, Šokčević je morao iznijeti prijedlog o sastavu Hrvatskog sabora, koji je trebao dati izaslanike za zajednički parlament, te urediti državno-pravne odnose s Ugarskom. U prosincu je 1860. Šokčević sazvaio Bansku konferenciju koja je donijela odluku da se pred cara ide sa zahtjevom o ustroju dvorske kancelarije za Hrvatsku i Slavoniju, da se uvede narodni hrvatsko-slavonski jezik kao službeni, da se imenuju novi župani i da se Dalmacija ujedini s Hrvatskom i Slavonijom. Car je istoga mjeseca primio deputaciju Banske konferencije te je potvrdio sve zahtjeve, osim pitanja Dalmacije što je bio voljan ispuniti u budućnosti. Posljednja je odluka Banske konferencije bila o potvrđivanju Izbornog zakona iz 1848. za novi saziv Sabora koji se trebao održati 1861.¹¹¹

Iako je vraćeno ustavno stanje, velik dio odluka koje su se ticale uprave ostao je nepromijenjen. Tako je i dalje postojao zajednički parlament u Beču i središnja vlada u Beču, s time da je vlada doživjela promjene. Djelokrug nastave, bogoštovlja, unutarnjih poslova i pravosuđa prebačen je na *Kraljevsku ugarsku dvorsku kancelariju*, *Kraljevsku erdeljsku dvorsku kancelariju* i na *Državno ministarstvo za sva ostala područja*. Kako vidimo, nije postojala zasebna Kraljevska kancelarija za Bansku Hrvatsku već je umjesto toga osnovan poseban odjel unutar Državnog ministarstva, tzv. *Hrvatsko-slavonski odsjek*. Hrvatski je sabor bio ovlašten donositi zakone, ali samo iz onog djelokruga koji nije potpadao pod Državno vijeće, što je značilo da Sabor ne može donositi zakonske odluke o financijama, pošti, transportu, telegrafu, kreditima, bankama i vojsci. Upravo su to bila velika ograničenja koja su kočila razvoj modernog gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Zbog malo banaka i nerazvijenog novčarskog tržišta bilo je teško doći do proizvodnog kapitala i kapitala za gradnju pruga i razvijanje prometne infrastrukture. Zadržano je i dalje *Namjesništvo*, koje je bilo odgovorno Državnoj vladi. Spomenuti je Odsjek 5. prosinca 1860. preimenovan u *Privremeni dvorski dikasterij* te je izdvojen iz Državnog ministarstva, ali mu je djelokrug i dalje ostao isti.

¹¹⁰ Prema Tayloru, ona je bila izraz pobjede starog konzervativnog plemstva, ali i odraz njihove kratkovidnosti jer su očekivali da će se njome zadovoljiti ugarski prohtjevi kako bi ih se umirilo. Očekivali su ograničenja pri uvođenju liberalnih reforma, što im nije uspjelo. Vidi Taylor, nav. dj., 126–126.

¹¹¹ Engelsfeld, *Povijest Hrvatske države i prava*, 92; Horvat, *Politička povijest*, 159–161; Gross, Szabo, nav. dj., 124–128.

Predsjednik dikasterija ima je pravo svoje prijedloge izravno iznositi vijeću ministara. U siječnju 1861. počeo je službeno djelovati pod nazivom *Hrvatski dvorski dikasterij*.¹¹²

Isto je tako novim državnim ustrojem, u čemu se i vidi taj element kompromisa, prema Listopadskoj diplomi bilo određeno da svaka krunovina ima svoj zemaljski sabor i zemaljsku vladu, čije su ovlasti bile smanjene. Tako su i dalje financije, transport, banke, pošta, telegraf i vojna pitanja bila u djelokrugu središnje državne vlasti preko Dvorskih kancelarija, kao dijelova državnog ministarstva. Treba napomenuti da je car morao sankcionirati sve odluke zemaljskih parlamenata i vlada.¹¹³

Listopadska diploma nije izazvala pozitivne reakcije diljem carstva, iako se to očekivalo. Na scenu se ponovno vraćaju aristokracija i plemstvo, što nije bilo u skladu s idejama revolucije 1848. Ustav za Austriju još nije uveden, dok su ga Ugarska i Banska Hrvatska mogle uživati. Upravo je takvo stanje¹¹⁴ natjeralo cara da odustane do Listopadske diplome i proglasi *Veljački patent* 1861., koji je bio predstavljen kao tumač Listopadske diplome i kojim se pokušalo konačno definirati državno ustrojstvo i način upravljanja carstvom.¹¹⁵ Još od manifesta 1859., kada je obećao raditi na promjenama koje bi trebale donijeti napredak državi, car je radio na tome da te promjene ne budu toliko opsežne, pogotovo u smislu očuvanja centralizma i apsolutizma. Pitanje centralizma moglo se nekako opravdati jer je on bio shvaćen kao najučinkovitiji način provođenja reforma kako bi se društvo u ekonomskom smislu razvijalo, ali se apsolutizam teško mogao opravdati jer je on taj proces usporavao. Kako narodi Monarhije nisu htjeli apsolutizam, centralizam i germanizaciju, car je Veljačkim patentom to stanje htio promijeniti. Njime je uveden dvodomni središnji parlament te su učvršćeni centralizam i apsolutizam. Vidljivo je da je obnovljen parlamentarni život, ali u tolikoj mjeri da ne ugrožava apsolutnu vlast cara. Tako je Carevinsko vijeće, kao središnji parlament za cijelu Monarhiju, trebalo biti podijeljeno u dva doma, velikaški i zastupnički. U zastupničkom su domu trebali biti zastupnici izabrani u zemaljskim parlamentima, dok su u velikaški dom ulazili nositelji najviših svjetovnih i crkvenih zvanja bez izbora. Kraljevina Hrvatska i Slavonija u

¹¹² Beuc, nav. dj., 271.

¹¹³ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 160.

¹¹⁴ Josip Horvat kao dodatni uzrok toj odluci navodi i privatno obiteljsko stanje cara Franje Josipa I. Tada ga je, zbog njegove bračne nevjere, napustila supruga Elizabeta, što je moglo utjecati na njegovu razboritost i donošenje odluka. Vidi Horvat, *Politička povijest*, 163.

¹¹⁵ Taylor objašnjava kako su u Veljačkom patentu ostali samo nazivi iz Listopadske diplome, dok je suština bitno promijenjena, pogotovo u ovlastima raznih državnih institucija. Vidi Taylor, nav. dj., 130.

zastupničkoj su kući dobile 14 predstavnika. Iako je vijeće moglo donositi zakone, tako da ih oba doma potvrde, oni nisu vrijedili dok ih car nije sankcionirao, a mogao ih je i ukinuti. Čak je u Patentu paragrafom 13., što je kasnije postala točka 14. austrijskog Ustava, predviđeno da se u slučaju nužde može vladati i izvan Ustava.¹¹⁶ Sam je car mogao donositi uredbе sa zakonskom snagom. Središnja je državna Vlada bila odgovorna njemu, a ne Carevinskom vijeću, što je samo potvrda da je car i dalje zadržao neograničenu vlast. Dakle, obnovljeni parlamentarizam možemo smatrati polovičnim rješenjem i stvaranjem privida o parlamentarnom životu i odlučivanju jer je ono bilo uvjetovano carskim potvrdama i sankcijama. To znači da Veljačkim patentom pitanje apsolutizma nije bilo riješeno. U ostalim su krunovinama na te promjene gledali negativno jer su one i dalje stvarale strah od centralizma, germanizacije te vlastitog ekonomskog zaostajanja za austrijskim dijelom Monarhije. Stoga i ne čudi činjenica da ni Ugarska ni Kraljevina Hrvatska i Slavonija nisu poslale svoje predstavnike u Carevinsko vijeće, iako su to morale učiniti nakon što je car sazvao pokrajinske sabore.¹¹⁷

Kako navodi Čepulo, Listopadskom diplomom i Veljačkim patentom stvorena je provizorna ustavna osnova Monarhije koja je bila prihvaćena u samo jednom dijelu Monarhije. Naime, kako su Ugari i Hrvati odbili poslati svoje zastupnike u Carevinsko vijeće, tako su tim činom javno odbili novo državno i ustavno uređenje. Takvo se stanje i sastav Carevinskog vijeća zadržalo sve do 1867., ali bilo je krnje jer Ugari i Hrvati nikada nisu poslali svoje predstavnike.¹¹⁸

Hrvatski su političari tijekom ovoga razdoblja vidjeli priliku za nastavak borbe protiv centralizacije i apsolutizma, ali na osnovama koje su zacrtali 1848. i na odlukama tadašnjeg sabora. Iduće važno pitanje bilo je definiranje odnosa s Ugarskom, odnosa koji su odlukom Sabora iz 1848. bili službeno prekinuti i koji su završili ratom, a koje se tijekom neoapsolutizma nije riješilo. Nakon ukidanja apsolutizma, u fokus hrvatske politike dolazi rješavanje pitanja odnosa s Ugarima, a posljedično i položaja u Monarhiji. Međutim, okolnosti su se nakon 13 godina ipak primijenile. Snažna centralizacija i apsolutizam doveli su do toga da su Hrvati

¹¹⁶ Horvat, *Politička povijest*, 164.

¹¹⁷ Beuc, nav. dj., 271; Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 161; Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 254–255.

¹¹⁸ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 161.

počeli drukčije gledali na Ugare, pogotovo na njihov način borbe protiv Habsburgovaca, tako da se razvilo razmišljanje kako bi se u nacionalnoj borbi trebali osloniti na Ugare i zajedno s njima istupati protiv careva apsolutizma. Ali, u tu se zajedničku borbu nije moglo ući dok se ne raščiste međusobni državno-pravni odnosi, pogotovo ako se uzme u obzir da ugarska politička elita svoju politiku temelji upravo na događajima iz 1848., kada su svojim odlukama na Ugarsko-hrvatskom saboru postavili ustavne temelje ugarske državnosti te započeli s formiranjem modernih institucija. Prilika da se to pitanje riješi javila se s carskom odlukom o sazivanju zemaljskim parlamenata 1861. Car je tom odlukom, ne samo obnovio parlamentarni život u krunovinama Monarhije, nego je taj prvi saziv imao za cilj izabrati delegate iz svih krunovina u Carevinsko vijeće u Beču. U slučaju Hrvatskog sabora car je odlučio da se on mora sazvati 2. lipnja, što se ipak dogodilo 15. lipnja, te da mora raspraviti pitanje odnosa s Ugarima i izabrati predstavnike u Carevinsko vijeće. Tim je činom trebala i u praksi zaživjeti njegova ideja o novom dvodomnom središnjem državnom parlamentu za cijelu Monarhiju. Međutim, zbog svih navedenih okolnosti, predstavnici Ugarske i Kraljevine Hrvatske i Slavonije svoje delegate nisu poslale. Ugarski je sabor odbio Veljački patent, a vojnim je putem bio raspušten. Što se tiče Hrvatskog sabora, na njemu se nije ni raspravljalo o slanju delegata. Sabor je trajao od 15. travnja do 9. rujna 1861., kada ga je car raspustio jer nije donio onu odluku zbog kojega je bio sazvan, odluku o delegatima. Bez obzira na spomenutu činjenicu, taj se sabor svrstava u red značajnih za drugu polovicu 19. stoljeća jer se na njemu raspravljalo o dvama vrlo važnim odlukama. Njegovo je sazivanje ujedno označilo ponovnu obnovu parlamentarnog života u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i nastavak legalne parlamentarne borbe hrvatskih političara. Prva odluka odnosila se na rješavanje državnopravnih odnosa s Ugarskom i našega položaja u Monarhiji, a druga na unutarnje političko uređenje i pokušaj stvaranja uvjeta za razvoj modernog građanskog društva kroz reformu institucija. Drugo je pitanje ostalo neriješeno 1848., a temelji za njegovo rješavanje bili su postavljeni u vremenu neoapsolutizma i odlukama sabora iz 1848., što su shvaćali i sabornici toga saziva. Sabor je svoj rad morao usmjeriti na pitanje modernizacije jer je Hrvatska zaostajala za ostalim dijelovima Monarhije. Međutim, ni na tom saboru neke konkretne odluke o modernizaciji nisu donesene, osim novih nacrti i prijedloga. Budući da je obnovljen stari županijski sustav, koji je smatran bastionom starih hrvatskih državnih prava, a njegovo očuvanje bilo je prioritet najvećim dijelom 19. stoljeća,

modernizacija nije ni mogla ići bržim tempom. S druge strane, županije će se pokušati ponovno iskoristiti u političkoj borbi protiv apsolutizma i centralizma.¹¹⁹

Hrvatski sabor iz 1861. jedan je od najznačajnijih u modernoj hrvatskoj povijesti jer su na njemu stvoreni temelji buduće hrvatske političke ideologije i stranačkog života. Na njemu se raspravljalo i konkretiziralo o budućem odnosu s Ugarima te se raspravljalo o modernizaciji države. Međutim, osim odbijanja slanja izaslanika u Carevinsko vijeće najvažnija odluka koju je taj saziv donio bila je ona vezana uz rješavanje državno-pravnih veza s Ugarima. Što se modernizacije tiče, zastupnici su se vodili idejom „... da se u municipalne oblike do neke mjere uliju moderna načela.“¹²⁰ Drugim riječima, na reformi javnih institucija i sudstva opet se učinilo jako malo. Tako su sve zakone koji su bili doneseni u razdoblju 1849. – 1860., a koji su se odnosili na reformu pravosuđa, samo potvrdili jer su zaključili da se tim rješenjima ipak učinio veliki pomak, iako su imala negativan predznak jer su dolazila iz Beča, bila su simbol apsolutizma i nisu na Hrvatskom saboru donesena. Sav se rad na pitanju reforme i modernizacije može svesti na pokušaje jer su iza zasjedanja sabora ostali samo nacrti. Tako je sabor donio nacrt Građanskog zakona, Kaznenog zakona i Zakona o kaznenom postupku, Tiskovnog zakona i nacrt uređenja sudova. Svakako je važno istaknuti kako su svi ti nacrti zakona bili napravljeni prema austrijskom predlošku, s uvažavanjem hrvatskih posebnosti. Kao pozitivnu stvar svakako treba istaknuti zahtjev da se uredi Banski stol i da se osnuje domaći Vrhovni sud kako bi se zaokružila autonomija u pravosuđu. Car je taj prijedlog sabora prihvatio te je 1862. osnovao *Stol sedmorice* kao Vrhovni sud za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, s banom na čelu, što je i dalje značilo da su uprava i sudstvo bili spojeni.¹²¹

Kada bi se usporedili sabori 1848. i 1861. na planu modernizacije, može se reći kako su tada donesene odluke bile samo izraz želje da se krene u novom smjeru, ali konkretnih promjena, u vidu zakonskih rješenja, koje bi označile početak toga puta nije bilo. Oba su sabora samo radila na prijedlozima i nacrtima, a konačne odluke nisu donosili. Važnija su im bila pitanja odnosa s Ugarima i zadržavanja municipalnih prava, koja jesu bila simbol naše državnosti, ali isto tako i kočnica za daljnji napredak. Upravo se pitanje municipalnih prava

¹¹⁹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 165; Horvat, *Politička povijest*, 164–178; Macan, Holjevac, *Povijest hrvatskog naroda*, 213; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 154.

¹²⁰ Dalibor Čepulo, „Zakonodavna djelatnost Hrvatskog sabora 1861. – autonomija, modernizacija i municipalne institucije“, *Pravni vjesnik* (2002.), god. 18, br. 1–2: 146.

¹²¹ Gross, Szabo, nav. dj., 142–143; Čepulo, „Zakonodavna djelatnost“, 135, 144, 150.

vidi u nacrtima prijedloga građanskog i kaznenog prava, prema kojima se trebao vratiti stari sustav županijskih sudova utemeljen na municipalnoj osnovi jer su suce trebali birati skupštine municipija i sabor, dok bi sudstvo trebalo biti spojeno s upravom od najniže razine mjesnih sudova, preko županijskih do Banskoga stola. Tromost i nezainteresiranost Sabora da se tim pitanjima ozbiljnije bavi 13 godina jest jedan od razloga gospodarskoga i ostaloga zaostajanja. Hrvatski političari nisu osigurali funkcioniranje modernih institucija koje bi olakšale razvoj građanskog društva i konačno uklanjanje ostataka feudalizma.¹²²

Ipak najvažnija odluka toga sabora odnosila se na rješavanje političkog pitanja, tj. rješavanja državno-pravnog položaja u odnosu na Ugarsku. Pitanje se riješilo *člankom 42.* kojim se definirao položaj Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije prema Ugarskoj. Njemu Čepulo umanjuje značaj jer ga doživljava samo kao definiranje stavova u pregovorima s Ugarskom, sadržajno je na razini programskog teksta, ali mu ne umanjuje političko značenje jer ga vidi kao postavljanje čvrstog stava i polazišnih točaka u budućim pregovorima.¹²³ Najvažniji su zaključci članka da je definiran povijesni teritorij Trojedne kraljevine koji je obuhvaćao Dalmaciju, Rijeku i Međimurje, te da je 1848. prekinuta svaka državna veza s Ugarskom, osim kralja i krune. Ono najvažnije, izražena je želja za ulazak u užu državno-pravnu vezu s Ugarskom, ali pod uvjetom priznanja teritorijalnog opsega Trojedne kraljevine i hrvatske samostalnosti. Odnos je trebao biti utvrđen ugovorom, koji bi oba parlamenta potpisala. Tako je predložena autonomija u pitanju bogoštovlja, uprave, prosvjete i pravosuđa. Taj je članak car sankcionirao te je za Hrvate predstavljao temelj u svim daljnjim odnosima s Ugarskom.¹²⁴ Osim toga, on predstavlja okvir prema kojemu su se definirale hrvatske političke stranke, koje su svoju politiku i sudbinu Hrvatske oblikovale u odnosu na prihvaćanje ili neprihvatanje sadržaja toga članka.¹²⁵

Novo upravno-teritorijalno ustrojstvo stupilo je na snagu 1861., čime je redefiniran položaj županija. Kako je već bilo rečeno, tim promjenama županije su vratile status koje su imale prije ožujškoga ustava i vremena neoapsolutizma, što je bio korak unatrag jer su ponovno uspostavljene na načelima municipija i starog feudalnog poretka. Postojalo je i dalje

¹²² Čepulo, „Zakonodavna djelatnost“, 151.

¹²³ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 163.

¹²⁴ Više o ostalim odlukama Sabora iz 1861. vidi Gross, Szabo, nav. dj., 129–140.

¹²⁵ Čepulo, „Zakonodavna djelatnost“, 144.

Namjesničko vijeće koje je bilo nadređeno novoosnovanim županijama. Uspostavljene su nove županije: zagrebačka, varaždinska, riječka, požeška, virovitička i srijemska. Županije su se dijelile na okružja, a okružja na kotare. Županije su imale upravnu i sudsku funkciju. Bile su sastavljene od punoljetnih muškaraca koji su bili zemljoposjednici i plaćali porez u minimalnom iznosu od 50 forinti, tvorničari, trgovci, brodovlasnici koji su plaćali barem 40 forinti poreza, osobe koje su diplomirale na fakultetu, činovnici i svećenstvo. Slobodni kraljevski gradovi u skupštinama su bili zastupljeni s dva zastupnika. Povratak feudalizmu vidio se u vraćanju sudske funkcije županijama. Tako su županijski suci vršili sudbenost u okviru gradsko-delegiranih sudova, dok su slobodni kraljevski gradovi također vršili mjesnu sudbenost. Viša razina bili su Županijski sudbeni stolovi koji su osnovani u svakoj od županija, kao prizivni sudovi. Car je prema obećanju osnovao *Stol sedmorice*, Vrhovni sud Kraljevine Hrvatske i Slavonije kojemu je na čelu bio ban, čime je zaokružena pravosudna autonomija. Što se upravnih funkcija tiče, svi su se upravni predmeti rješavali u županijskoj skupštini, a manje važne predmete rješavali su podžupani. Skupština je donosila proračun i podnosila ga Namjesničkom vijeću na odobrenje.¹²⁶

Kako je izgledala upravna organizacija u Hrvatskoj i Slavoniji nakon Veljačkog patenta pa do Hrvatsko-ugarske nagodbe? Mnogi su elementi iz prijašnjih razdoblja zadržani, ali su im se neke funkcije promijenile. Tako je i dalje središnja upravna vlast za područje Hrvatske i Slavonije bila središnja vlada u Beču, kao Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija. Ta je kancelarija prošla put od posebnog Odsjeka u ministarstvu, preko Privremenog dvorskog dikasterija, da bi 1862. postala upravo Dvorska kancelarija. Njezin predsjednik bio je Ivan Mažuranić, koji od 1861. nosi i titulu kancelara. Lokalnu je vlast i dalje obavljalo Kraljevsko namjesničko vijeće Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a kojim je presjedao ban u Zagrebu. Namjesničko je vijeće imalo posrednu ulogu između županijskih vlasti i Dvorske kancelarije, a djelokrug ovlasti poklapao se s ovlastima Dvorske kancelarije. To su bile unutarnja uprava, pravosuđe, bogoštovlje i nastava. Vidimo kako je županijama opet vraćena izvršna funkcija.¹²⁷

Ipak, upravo navedene okolnosti ograničavajućih faktora u ostvarivanju hrvatskih autonomnih prava dovele su do situacije da cijele 1860. godine nije bilo političke snage ni volje

¹²⁶ Beuc, nav. dj., 247; Engelsfeld, nav. dj., 118.

¹²⁷ Engelsfeld, nav. dj., 118; Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, 295.

za provođenje reformi. Prve godine nakon vraćanja Ustava bile su vezane uz djelovanje unionističkog bana Levina Raucha, čija je politika bila usko vezana uz ugarske političke interese. U skladu s time Rauch je trebao oslabiti utjecaj i moć Narodne stranke, ojačati utjecaj unionista i provesti saborske izbore za koje je posebno oktroirao Izborni zakon. Uništavao je opozicijske novine, otpuštao činovnike i profesore. Konačni je cilj bio osigurati prougarski, tj. unionistički sabor kako bi stvorio preduvjete za buduće pregovore oko uređenja državno-pravnih odnosa Ugara i Hrvata. Može se reći kako je svojim banovanjem utjecao na to da se reformni pokušaji sasijeku u korijenu te nije dopuštao glasanje u saboru o zakonima koji su trebali modernizirati institucije. Tako većina prijedloga Zemaljske vlade nije ni došla do sabora na razmatranje i glasanje. Ukupni problem nije bio samo u nedostatku volje u hrvatskoj politici, nego i u tome da nije postojao pravi politički prvak koji bi bio dovoljno jak i sposoban pokrenuti stvari.¹²⁸

Rauchova je vlast upravo obilježila osnivanje Stola sedmorice, vrhovnog suda Banske Hrvatske 1862., čime je sudbeni sustav Banske Hrvatske zaokružio svoju, te autonomiju mjesnih sudova. Negativna strana Stola sedmorice bila je spajanje uprave i sudstva jer se u ulozi bana ujedinila i upravna i sudska funkcija, iako ban nikada nije sudjelovao u suđenju već su to činili profesionalni tajnici. Isto je tako donio Izborni zakon kojim je manipulirao izbornim procesom, kao što je smanjenje broja izabranih zastupnika, a povećanje virilista, čime je osigurao unionističku većinu u Saboru od 52 unionista prema 15 narodnjaka.¹²⁹

Osim smanjenog djelovanja na planu reformiranja institucija, društvenu su sliku Hrvatske obilježavali politički i gospodarski problemi. Tih je godina u političkim krugovima dominirala tematika odnosa s Ugarskom, dok je s druge strane Hrvatska bilježila slab gospodarski razvoj. Car Franjo Josip I. je od 1862. pa nadalje ustrajao na tome da se konačno riješi pitanje državno-pravnih odnosa Kraljevine Hrvatske i Slavonije s Ugarskom, ali nategnuti međusobni odnosi i nepopuštanje u stavovima pregovore nisu pomaknuli s početka. Hrvati nisu odustajali od stavova ozakonjenih u članku 42. iz 1861. te odluke o prekidu svih veza s Ugari iz 1848., koje Ugari nisu prihvaćali. Gospodarsko je pitanje bilo jednako teško jer je ukazivalo na slabiju razvijenost gotovo cijele Hrvatske i Slavonije te na usporen proces industrijalizacije

¹²⁸ Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 245–247; Gross, Szabo, nav. dj., 221–223.

¹²⁹ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 196; Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 249–251; Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 347–351.

i modernizacije u gospodarstvu. Na gospodarskom su planu političari odlučili veći naglasak staviti na prometno povezivanje države, uvidjevši kako moderna mreža željezničkih pruga pruža veće mogućnosti gospodarskog razvoja. Tako je 1862. jasno izražen stav o potrebi željezničkog povezivanja Slavonije s Rijekom, prugom koja bi išla od Zemuna, sredinom Slavonije, preko Zagreba ili Siska do Rijeke, s potencijalom da se odvojak napravi i za Dalmaciju. S obzirom na političke okolnosti neriješenog državno-pravnog položaja i pitanja autonomnih ovlasti hrvatske vlade, a kasnije i ograničavajućih odredba Hrvatsko-ugarske nagodbe, vođenje prometne politike bilo je ograničeno i uvjetovano. Austrijski i ugarski interesi, pogotovo njihovi trgovački interesi, vodili su željezničku politiku cijele Monarhije. Dokaz takve politike vidi se u činjenici da se nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe donosi odluka kojom se napušta željeznički koridor kroz Slavoniju kako bi se izgradio koridor Budimpešta – Zagreb – Rijeka. Tom se odlukom izravno naštetilo gospodarskim interesima Slavonije, a na ruku interesa Ugarske i njihove želje za kontrolom riječke luke.¹³⁰

Položaj kancelara Dvorske kancelarije, zapravo vlade Banske Hrvatske, od 1862. i njezina osnutka obavljao je Ivan Mažuranić. Pokušao je iskoristi taj položaj kako bi osigurao određene ustupke od cara ako uspije progurati parlamentarno prihvaćanje Veljačkog patenta. Razradio je plan da na izborima za Sabor 1865. pobijedi sa svojom Samostalnom narodnom strankom, kako bi osigurao većinu koja bi izglasala prihvaćanje Veljačkog patenta i odabrala izaslanike u Carevinsko vijeće. Zauzvrat bi car udovoljio hrvatskim zahtjevima te bi prihvatio spajanje Kraljevine Hrvatske i Slavonije s Vojnom krajinom i Dalmacijom. Drugim riječima, stvorio je plan prema kojem bi car potvrdio teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, uz koji bi išao zahtjev za autonomijom u bogoštovlju, nastavi, upravi, pravosuđu i, onom važnom, javnim financijama.¹³¹ Plan je, osim želje za ispunjavanjem hrvatskih zahtjeva za teritorijalnim ujedinjenjem i većom autonomijom, imao i drugu stranu. Tim se planom i prihvaćanjem Veljačkog patenta prije Ugara mogla steći izvjesna prednost u budućem državnom preslagivanju, Hrvati su mogli biti ti s kojima će Habsburgovci pregovarati oko budućeg

¹³⁰ Karaman, *Industrijalizacija*, 153–164; Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 97.

¹³¹ Plan je bio da Hrvati uđu u Carevinsko vijeće na temelju nagodbe s Austrijancima, čime bi se osigurala teritorijalna cjelovitost zajedno s Dalmacijom i ubrzano vraćanje Vojne krajine. Isto tako je traženo da se u Vijeću poveća broj glasova za onaj broj koji odgovara broju stanovništva u Vojnoj krajini i da se u Vijeću šalje više od do tada određena tri izaslanika. Zauzvrat, politika iza koje je stajao Mažuranić bila je spremna kroz sabor progurati prihvaćanje Veljačkog patenta i odabrati izaslanike u Carevinsko vijeće. Vidi Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, 297.

uređenja Monarhije. Mažuranić je imao potporu i u ministru predsjedniku Schmerlingu. Međutim, kako je izgubio izbore, plan približavanja Habsburgovcima je propao te je Mažuranić 1865. dao ostavku. Većina hrvatskih političara odlučila je ostati uz sadržaj članka 42. i uz politiku približavanja Ugarima, čime je propuštena velika prilika. Ostavku je morao dati i Schmerling, pa se car u rješavanju pitanja reorganiziranja Monarhije okrenuo prema Ugarima. Sabor je na tom zasjedanju 1865. odbio poslati izaslanike na ceremoniju krunjenja dok se ne riješe odnosi s Ugarima.¹³² Sastavljena je i deputacija koja je te godine otišla na pregovore s Ugarima kako bi se riješili državno-pravni odnosi. Pregovori su završili neuspjehom jer je ugarska delegacija čvrsto stajala na stavu da 1848. nije došlo do pravnog prekida veza, što je značilo da u pregovorima obje strane nisu ravnopravne, nego je hrvatska strana bila podređena.¹³³ Dakle, nije iskorištena povoljna politička situacija koja je omogućavala realno ostvarivanje velike autonomije, a što je zahtijevalo priznanje patenta i ulazak u Carevinsko vijeće, odnosno napuštanje političke pozicije iz 1861. Politička elita nije bila spremna djelovati pragmatično. Pobjedom unionista, koji su i tako bili za uniju s Ugarima, i Narodne stranke, koja je zauzela politički stav približavanja uniji s Ugarima, odlučena je hrvatska politička budućnost, a mogući drukčiji smjer koji je predlagao Mažuranić je propao. Čini se da je strah od centralizma i careva apsolutizma bio prejak, dok se s druge strane na borbu Ugara protiv cara gledalo s odobravanjem i primjerom kako dalje voditi politiku. Nažalost, pragmatična politika koju je Mažuranić predlagao tadašnjim je političkim prvacima bila neprihvatljiva. Tih je godina bila propuštena prilika povoljnijega i dugotrajnijeg rješavanja državno-pravnoga položaja Trojedne kraljevine, a političke odluke tadašnjih saborskih zastupnika i neshvaćanje Mažuranićeve plana završile su Hrvatsko-ugarskom nagodbom.

Caru u rješavanju političkih i državnih odnosa u Monarhiji vanjskopolitičke okolnosti u drugoj polovici 1860-ih nisu išle na ruku. Opet se rat pojavio kao faktor koji uvjetuje njegove sljedeće poteze. Rat između Austrije i Pruske počeo je 1866., rat kojim se rješavalo pitanje prevlasti u svenjemačkom savezu.¹³⁴ Ratna sreća nije bila na strani Franje Josipa I. te je iz toga

¹³² Više o djelovanju i svim odlukama Sabora iz 1865. vidjeti Gross, Szabo, nav. dj., 191–200.

¹³³ Horvat, *Politička povijest*, 181–188; Macan, Holjevac, *Povijest hrvatskog naroda*, 219; Gross, Szabo, nav. dj., 170–172; Jaroslav Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860. – 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., 25–26; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 155; Stančić, *Hrvatska nacija*, 183–185.

¹³⁴ Uoči rata Pruska je prvo tražila isključenje Austrije iz njemačkog saveza, onda su 1866. mobilizirali vojsku i ušli u savez s Italijom. Pruska je odnijela pobjedu nad Austrijom kod Kraljičinog Gradca i od tada počela preuzimati primat u njemačkom savezu, a Austrija je dodatno izgubila još neke teritorije, poput Venecije. Vidi Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 255–256.

rata izašao poražen, što ga je, uz teško stanje u Monarhiji, natjeralo na promišljanje o mogućim promjenama u carstvu. Tako je nakon poraza od Prusa kod Kraljičinog Gradca bilo jasno da su taj rat izgubili, izgubivši pritom Veneciju i utjecaj u svenjemačkom savezu, što ga je natjeralo da se okrene rješavanju unutrašnjih političkih pitanja. Bilo je jasno da je utjecaj Ugara na političke odnose u Monarhiji prevelik da bi ga se ignoriralo, te je car odlučio ući u pregovore o budućnosti Monarhije s njima. Ugari su upravo to i očekivali. Smatrali su kako bi austrijski poraz u spomenutom vojnom sukobu mogao natjerati cara na rješavanje unutarnjih političkih problema, ali i udaljiti cara od daljnje borbe za prevlast u njemačkom savezu, koji bi bio opasan za ostale narode Monarhije. Ugari su tijekom ratnih zbivanja pregovarali s Hrvatima, odugovlačili ih čekajući rješenje ratnog sukoba, a nakon austrijskog poraza, prekinuli pregovore i tako doveli cara pred gotov čin. Odbijanjem Mažuranićeva plana izgubljena je prilika da Hrvati postanu austrijski partneri u preslagivanju, to su postali Ugari. Car je tada odlučio da s Ugarima krene u reformiranje Monarhije. Odluka da se pregovara s Ugarima nije bio scenarij koji su Hrvati očekivali. Austrijski političari također su razmišljali o potrebi promjena u carstvu, s time da je njihova ideja bila u suprotnosti s carevom. Tako 1865. novim ministrom predsjednikom postaje *Belcredi*, koji je bio zagovornik federalizacije, tj. stvaranja tzv. *habsburške pentarhije*, prema kojoj bi se ona podijelila na 5 državnih dijelova: Češku, Poljsku, Hrvatsku i ostale južne Slavene, Ugarsku i Erdelj te Austriju. Zbog moguće slavenske prevlasti Ugari i Austrijanci bili su protiv toga, pa je Belcredi morao dati ostavku, a na njegovo je mjesto došao *Beust*, zagovornik dualizma. Konačno, službena je politika carstva bila careva ideja da se krene u pregovore s Ugarima. Odmah su u veljači 1867. počeli pregovori Beusta s austrijske strane i *Ferenza Deaka* s ugarske strane oko dualističkog preuređenja Monarhije.¹³⁵

Ugarski ulazak u pregovore s Austrijancima značio je prekid pregovora s Hrvatima, čime je sudbina hrvatskih zemalja bila određena njihovim budućim dogovorom. Propuštena prilika koju je ponudio Mažuranić pokazala se skupom. Iako se tijekom druge polovice 19. stoljeća moglo riješiti pitanje državnog položaja u Monarhiji, pregovori s Ugarima 1860-ih nisu urodili plodom, a prilika za okretanje Habsburgovcima odbačena je. Kada je krajem 1866. bilo jasno da Ugari i Austrijanci kreću u pregovore oko preslagivanja moći u carstvu, sazvan je brzo novi sabor na kojemu je trebala biti donesena odluka o tome kome se prikloniti i s kime

¹³⁵ Engelsfeld, nav. dj., 125, Horvat, *Politička povijest*, 186–188; Taylor, nav. dj., 148–150, 154–158; Šidak i dr., nav. dj., 29–30; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 156; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 195.

pregovarati. Tako je u studenome 1866. na saboru donesena odluka da se ide u pokušaj nagodbe s Austrijom. Međutim, bilo je kasno jer su u veljači svoje pregovore, pa tako i sudbinu sada evidentno dualne monarhije, počeli uređivati Ugari i Austrijanci.¹³⁶

Prvo je donesena *Austro-ugarska nagodba* 28. srpnja 1867., koja je bila sporazum između cara i ugarske vlade, kojom se Habsburška Monarhija mijenja te postaje Austro-Ugarska Monarhija.¹³⁷ Tim je dogovorom ujedno bilo riješeno pitanje unutarnje organizacije države. Nagodba je bila ustavni zakon koji je vrijedio za dvije polovine Monarhije. Granica dvaju dijelova bila je rijeka Lajta, tako da se za austrijski dio Monarhije rabio naziv *Cislajta*, a za ugarski dio *Translajta*, čime se područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije našlo unutar granica ugarskog dijela Monarhije. Nagodbom su Austrija i Ugarska bile dva zasebna sustava vlasti, svaki sa svojim sustavom institucija, osim onih zajedničkih. Zajednički su bili osoba vladara, vanjski poslovi, vojska i financije, sukladno tome postojali su zajednički ministri, koje je postavljao vladar i kojemu su svi bili odgovorni. Funkcionirao je i *Krunski savjet* koji je imao savjetodavnu ulogu, a činili su ga zajednički ministri, predsjednici ugarske i austrijske vlade i šef zajedničkog vojnog stožera. Svaka je država imala zasebni parlament, jedan u Beču i jedan u Budimpešti. Svake su se godine sastajale delegacije dvaju parlamenata kako bi raspravljale o raznim pitanjima vezanim uz zajednički proračun i uz ostale zajedničke poslove.¹³⁸

Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe kojom se Banska Hrvatska našla u ugarskom dijelu Monarhije, počeli su pregovori oko uređenja državno-pravnih odnosa s Ugarima. Za razliku od početka 1860-ih kada je postojala određena prednost, ovaj je put situacija bila drukčija jer su Hrvati bili dovedeni pred gotov čin, a pregovori su mogli biti sve samo ne razgovor dvaju ravnopravnih subjekata. Hrvatska je praktički bila napuštena od cara te je morala prihvatiti sve uvjete koje su im Ugari postavljali, te su zbog političke nekompetentnosti hrvatskih političara, a manje zbog prepotentnosti ugarskih, ispregovarani uvjeti bili nepovoljni.¹³⁹ U pregovore se ušlo bez ikakve prednosti, dok je još veći problem predstavljao

¹³⁶ Engelsfeld, nav. dj. 127; Horvat, *Politička povijest*, 189; Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 359; Šidak i dr., nav. dj., 30; Zöllner, Schüssel, *Povijest Austrije*, 257–258.

¹³⁷ Taylor navodi kako je upravo Bismarck, nakon austrijskog poraza 1866. i gubitka Venecije i položaja u njemačkom savezu, stvorio Austriju kakva se razvila nakon te godine. To znači da je izgubila utjecaj u njemačkom savezu i bila je primorana ući u pregovore s Ugarima, što je posebno i sam Bismarck poticao. Vidi Taylor, nav. dj., 159.

¹³⁸ Beuc, nav. dj., 170–172; Gross, Szabo, nav. dj., 228–229; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 197–198.

¹³⁹ Taylor, nav. dj., 169–170.

sastav delegacije koja je trebala voditi pregovore. Naime, uoči pregovora održani su izbori za sabor na kojemu je trebalo odrediti delegaciju za pregovore, ali i postaviti kriterije oko kojih bi se pregovaralo. Izbori su održani prema Izbornom zakonu koji je odredila Zemaljska vlada, te su na njima premoćno pobijedili Unionisti. Pripadnici Narodne stranke nisu htjeli ni sudjelovati u radu Sabora, smatrajući ga nelegalnim jer je Izborni red oktroirao car bez hrvatskog utjecaja, tako da nisu ni mogli utjecati na sadržaj pregovora niti na sastav delegacije. Sabor s unionističkom većinom odabrao je delegaciju od 12 članova koja je postigla sporazum pod nazivom *Hrvatsko-ugarska nagodba*. Ona je 24. rujna 1868. prihvaćena u Hrvatsko-slavonskom saboru kao zakonski *članak I.*, dok je tek 14. studenoga ta ista nagodba kao *članak 30.* prihvaćena u Ugarskom parlamentu. Nagodbom je Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji zajamčena autonomija u poslovima uprave, bogoštovlja, nastave i pravosuđa. Međutim, financijsku autonomiju nismo dobili. Već je ranije rečeno kako zbog toga i manjka domaćeg kapitala poduzetnici nisu imali prilike razvijati moderno gospodarstvo. Isto tako nismo imali ni autonomije u ekonomskom planiranju i razvijanju infrastrukture jer je za svaki veći projekt, od razvoja industrije do izgradnje prometnica, bila potrebna potvrda ugarske vlade, što je značilo da je bilo moguće neke projekte, koji bi štetili ugarskim interesima, zaustaviti.¹⁴⁰

Prema Nagodbi zadržan je naziv *Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija*, ali se teritorijalno mislilo samo na Hrvatsku i Slavoniju, s tim da je obećano kako će ugarska vlada raditi na tome da se Dalmacija i Vojna krajina priključe Trojednoj kraljevini. Trojednoj je kraljevini pripalo i sedam županija: Riječka, Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka, Požeška, Virovitička i Srijemska, čime je Hrvatima priznato pravo na te teritorije i potvrđena je teritorijalna posebnost. Nagodbom su Hrvati priznati i kao politički narod koji ima vlastiti teritorij i autonomne ovlasti u vođenju države te nam je dopušteno koristiti se hrvatskim jezikom u zajedničkom parlamentu. Hrvati su dobili i vladu na čelu s banom, s tim da je vlada bila izvršni organ i nije bila odgovorna saboru. Zajednički državni organi bili su *Zajednički parlament* i *Središnja vlada* u Budimpešti te poslovi financija, gospodarstva i obrane. *Zajednički parlament* dijelio se na dva doma, *Dom zastupnika* u koji je ulazilo 29 izaslanika iz Trojedne kraljevine i *Dom velikaša* u koji je ulazilo dvoje izaslanika. Oni su imali pravo pojedinačnoga glasa, ali nisu imali političku težinu jer su uvijek glasali kako je glasala ugarska

¹⁴⁰ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 174; Horvat, *Politička povijest*, 190–194; Gross, Szabo, nav. dj., 232–238; Šidak i dr., nav. dj., 38–42.

većina. Središnju vladu činili su zajednički resori, tj. onaj dio politike i uprave koji je pripadao autonomnim ovlastima. Tako su postojali zajednički ministar trgovine, poljoprivrede, obrane, dvora, javnih financija te glavni *ministar predsjednik*. Postojao je i poseban *hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar bez lisnice*. On je zastupao hrvatske interese u vladi i bio poveznica između vladara i Hrvatske zemaljske vlade. Preko njega je ban dostavljao zakone caru, s tim da on nije smio utjecati na sadržaj zakona, ali mogao je davati sugestije prije nego što bi ga slao vladaru. Na kraju, on je bio odgovoran Središnjem parlamentu, a ne hrvatskom saboru, a njegov izbor nije mogao proći bez suglasnosti ministra predsjednika čime si je ugarska vlada osiguravala odabir podobnih ljudi. Kako Čepulo zaključuje, tu je bila riječ o vetu na prijedloge zakona koji su dolazili iz Hrvatskog sabora, odnosno o nadzoru rada hrvatske vlade i kontroliranju zakonodavne djelatnosti sabora kako se ne bi donosili zakoni ili odluke suprotne ugarskim interesima.¹⁴¹ Tako su Ugari zadirali u okvire naše autonomije. Drugi način kontrole bila je predsankcija zakona. Naime, vlada je zakonodavnu vlast ostvarivala u ime kralja te bez njegove suglasnosti nije se ni moglo o zakonima raspravljati. Budući da je središnja vlada u Budimpešti bila zadužena za slanje zakona na prethodnu carevu suglasnost, ona je taj posao mogla, u slučaju hrvatskih zakona, odugovlačiti jer u Nagodbi nije bilo propisano točno vrijeme u kojem je Središnja vlada to morala učiniti. Tako je Središnja vlada mogla i prije nego što je zakon došao do cara utjecati na sadržaj, prepravke i vrijeme proglašenja.¹⁴²

Zakonom iz 1869. ustrojena je *Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada*, na čelu koje je bio ban. Vlada je imala odjele koji su bili istovjetni autonomnim poslovima, samo što se oni ne mogu smatrati ministarstvima u punom značenju te riječi jer su predstojnici odjela bili činovnici čije je sve odluke potpisivao ban. Bana je imenovao car na prijedlog ministra predsjednika, što je bio još jedan način kontrole i sužavanja autonomije. On je imao i izvršnu i sudsku funkciju jer je bio na čelu *Stola sedmorice*. Ban nije bio odgovoran Hrvatsko-slavonskom saboru jer mu tamo nisu mogli izglasati nepovjerenje, niti mu postavljati zastupnička pitanja. Sve careve odluke, odredbe, rješenja i imenovanja ban je supotpisivao. Hrvatsko-slavonski sabor imao je zakonodavnu vlast u domeni autonomnih ovlasti te je mogao donositi zakone. Te je zakone ban upućivao hrvatsko-slavonskom ministru koji ih je onda prosljeđivao caru. Sabor je bio jednodoman, a činili su ga virilisti pozvani banskom pozivnicom

¹⁴¹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 174–176.

¹⁴² Gross, Szabo, nav. dj., 232–238; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 157–158; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 204–205.

i izabrani zastupnici. Dva su se mjesta uvijek čuvala za izaslanike iz Rijeke, ali oni nikada nisu sjeli u svoje zastupničke klupe. Saziv sabora trajao je 3 godine, da bi 1888. bio produljen na 5 godina. Ostvareno je pravo na uporabu grba i titulu kralja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a službeni je jezik bio hrvatski.¹⁴³

Banska se Hrvatska tako od 1870-ih našla u drukčijim okolnostima, vjerojatno i neočekivanim s obzirom na događaje iz 1848. Potpisivanje nagodbe s Ugariima definiralo je državni položaj koji će se zadržati do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Položaj neće biti nimalo lagan, pogotovo što se političkih odnosa tiče jer je dosada već prikazano kojim su političkim instrumentima Ugari osigurali kontrolu nad Trojednom kraljevinom. Uz to, politička situacija nije išla u korist nastavka modernizacije društva. Kako se cijelo to vrijeme vodila politička borba oko pravnoga položaja i statusa Trojedne kraljevine u Monarhiji, nekako je uvijek na marginama bio nastavak moderniziranja i provođenja reforme javnih institucija. Unatoč čestim saborskim zasjedanjima i brojnim odlukama, rijetko je koja bila usmjerena na modernizaciju. Ne može se reći da se nije moglo jer je uprava i pravosuđe uvijek bilo u sklopu hrvatskih autonomnih ovlasti. Međutim, političke okolnosti i odabir prioriteta doveli su do toga da je druga polovica 19. stoljeća dočekana sa zastarjelim javnim institucijama, municipalnim županijama kao ostavštini staroga staleškog poretka te nereformiranim pravosudnim ustanovama. Činjenici sporog procesa moderniziranja nije pomoglo ni pitanje financija. Državne su financije uvijek bile stvar zajedničkih poslova još i prije vremena nagodbe, a poslije nagodbe one su opet ostale izvan domene hrvatskih autonomnih poslova, što je značilo kako Trojedna kraljevina nije imala samostalnost u financijskom odlučivanju. To je za sobom vezalo i pitanje infrastrukturnih projekata, razvoja obrta i industrije. Prometno je povezivanje i izgradnja infrastrukture stajala jer nije bilo novca. U Hrvatsku i Slavoniju ulazio je strani kapital koji je ipak radio u vlastitom interesu.

Gledajući kako hrvatska povijesna i povijesno-pravna literatura analizira Nagodbu, vide se neke razlike u razmišljanjima, iako se svi slažu kako su Nagodbom Hrvati bili priznati kao politički narod i dobili svoj teritorij. Tako Josip Horvat gleda pozitivno na Nagodbu, smatrajući ju uspjehom hrvatske politike u tadašnjim ekonomskim i političkim okolnostima. Nagodbom smo dobili položaj posebnog političkog naroda, državni teritorij s grbom i zastavom te je ona

¹⁴³ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 178–180.

doslovno izvršenje članka 42. iz 1861. jer su dobivene autonomne ovlasti u upravi, pravosuđu, obrazovanju i bogoštovlju te vlastiti uredovni jezik.¹⁴⁴ S druge strane, Stančić smatra kako je Nagodba polazila, što je suprotno od članka 42., od kontinuiteta ugarsko-hrvatske državne zajednice, jer je u njoj porećen prekid državno-pravnih veza iz 1848., i istaknuto kako je Hrvatska dio zemalja ugarske krune koje su prema ugarskoj pragmatičkoj sankciji iz 1723. međusobno nerazdružive.¹⁴⁵ Gross i Szabo ističu važnost činjenice kako smo Nagodbom dobili autonomiju, te „... da je Trojedna kraljevina imala tri konstitutivna faktora koja ju čine državom: teritorij, „politički narod“ i državnu autonomiju.“¹⁴⁶ Sirotković smatra kako je Nagodba bila državno-pravni ugovor, tj. dvostrani državni ugovor kojim je državnost Hrvatske bila u načelu priznata, ali u ustavnoj praksi znatno okrnjena nizom propisa koji su davali premoć i majorizaciju Ugarskoj. S druge strane, ostvaren je određeni autonomni državno-pravni status.¹⁴⁷

Pozitivna strana vremena nakon nagodbe jest da su stvoreni mirniji politički uvjeti jer je pitanje rješavanja državno-pravnih odnosa, pitanje koje nas je okupiralo desetljećima, konačno riješeno, pa se hrvatska politička elita mogla okrenuti vođenju unutarnje politike i modernizaciji hrvatskog društva. Takvi su se politički uvjeti trebali iskoristi kako bi se konačno provele prijeko potrebne reforme uprave i pravosuđa. Nagodba je u većini slučajeva iskakala kao kočničar razvoja hrvatske autonomije, pogotovo ako se uzme u obzir da nije dobivena financijska autonomija. Međutim, kako je njome riješen državno-pravni položaj, iako po Hrvate nepovoljno, pružila se mogućnost moderniziranja društva što se u proteklom razdoblju zanemarivalo. Nagodba je postala podloga za konačno oblikovanje autonomnog okvira na razmjerno modernim osnovama.¹⁴⁸

2.4. Modernizacija „iznutra“ – reforme bana Ivana Mažuranića

1870-e bile su vrijeme modernizacije Trojedne kraljevine u pravom smislu te riječi. Ograničeni ne samo okvirima Nagodbe, nego i stanjem činovništva, političke volje i klime, reformski zahvati koji su u tom vremenu provedeni idu u korist izrečenoj tezi. Svi pokušaji i

¹⁴⁴ Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 360–361.

¹⁴⁵ Stančić, *Hrvatska nacija*, 185.

¹⁴⁶ Gross, Szabo, nav. dj., 236.

¹⁴⁷ Sirotković, „Državno-pravni položaj hrvatskih zemalja“, 30.

¹⁴⁸ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 197.

nacrti zakona koju su tijekom protekla dva desetljeća bili pripremani, a nikada sankcionirani, sada su prošli redovne procedure i postali zakoni kojima se počelo modernizirati društvo, pogotovo na planu uprave i pravosuđa. Razdoblje od 1873. do 1880. predstavlja zakonski najaktivnije razdoblje povijesti druge polovice 19. stoljeća što se tiče promjena kojima je cilj bio modernizacija uprave i formiranje modernog sudstva, a obilježilo ga je banovanje Ivana Mažuranića.¹⁴⁹ Kako Čepulo zaključuje, bilo je to vrijeme u kojemu je hrvatska politika prihvatila svjetske ekonomske trendove i okrenula se razvoju male i učinkovite vlade utemeljene na *laissez-faire*¹⁵⁰ principu.¹⁵¹ Drugi njegov zaključak govori o ideološkoj podlozi reforma. Naime, on tvrdi da Mažuranićev reformski smjer počiva na sprezi liberalnog shvaćanja moderne države i ideje nacionalne državnosti, tj. povijesnog hrvatskog državnog prava, koji preuzima iz njemačke ideje pravne države.¹⁵² Njegovo banovanje može se svrstati u red najvažnijeg političkog djelovanja bilo kojeg hrvatskog bana. On je stalno bio dio procesa modernizacije pravosuđa od 1848., tako da se njegove inovacije iz toga perioda mogu smatrati jednom od etapa u tom procesu, ali važnom zbog ukupne količine reformskih prijedloga kojima

¹⁴⁹ Iako nije bio plemićkog podrijetla, politička mu je karijera bila izrazito uspješna. 1849. bio je član Banskog vijeća pri Odsjeku za pravne poslove i tako kreće njegova činovnička karijera koja će završiti ostavkom 1880. U početku je imao zadaću raditi na planovima reorganizacije sudstva, a već 1850. postao je zamjenik Glavnog državnog tužitelja. Karijera mu se u visokoj politici nastavila kada je 20. listopada 1860. postao predsjednik Hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasterija. Već je tada pokazao sklonost modernističkim reformama i liberalnom pogledu na svijet. Ti će se pogledi pogotovo pokazati u vrijeme njegova banovanja. Kao političar bio je proaustrijski orijentiran te je političko rješenje državno-pravnoga položaja vidio u povezivanju s Austrijancima. 1861. postao je kancelar Hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije, a na tom položaju zadržao se do 1865. i propasti njegove ideje o zbližavanju s Austrijom, a uoči potpisivanja Austro-ugarske nagodbe. Veliki povratak na političku scenu bio je 1872., kada je nakon Rujanskog manifesta i premoćne izborne pobjede Narodne stranke izabran za predsjednika Sabora, pa onda i za kandidata za bana, što je, uz velike ugarske prosvjede, postao 1873. Vidi Milan Živančević, *Ivan Mažuranić*, Matica srpska, Novi Sad, Globus, Zagreb, 1985., 82–120. Što se tiče njegove proaustrijske politike, temeljna mu je misao bila da se Hrvatska mora nagoditi s Austrijom prije nego što to učini Ugarska. Vidi Horvat, *Politička povijest*, 182.

Šidak o njemu govori kao izrazitom građanskom liberalu i politički ustrajnom u političkim stavovima. Njegova politička djelatnost dijeli se u tri faze, a svaku karakterizira želja da ostvari za Hrvatsku onaj položaj koji je u tom političkom trenutku bilo moguće postići. Njegova koncepcija austro-slavizma nikada nije oživotvorena. Vidi Šidak, *Studije*, 279–306.

Gross i Szabo navode kako nije bilo pogodnije ličnosti za provođenje reformi jer je u kontinuitetu imao liberalne političke i društvene poglede još od 1848, te se tim idejama vodio tijekom čitave političke karijere, koja je svoj vrhunac doživjela kada je postao saborski predsjednik 1872., uz izjavu kako su svi saborski zastupnici izabrani „pod zastavom reformah“. Vidi Gross, Szabo, nav. dj., 369–371.

¹⁵⁰ O usmjerenosti na *laissez-faire* politiku austrijskih političkih elita do 1873. i velike gospodarske krize govori i Taylor, te zaključuje da su njemački liberali svoju sudbinu čvrsto vezali uz tu politiku, vjerujući da će, ako nema rata i uplitanja države u ekonomiju, biti vrijeme prosperiteta. U 19. stoljeću osnovana je i Austrijska ekonomska škola, promičući upravo takve poglede na ekonomiju, koja i danas postoji, a najpoznatiji predstavnici te škole u 20. stoljeću bili su Friedrich Hayek, Ludwig von Mises i nobelovac Milton Friedman. Vidi Taylor, nav. dj., 186.

¹⁵¹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 186.

¹⁵² Dalibor Čepulo, „Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava 1873. – 1880.“ *Zbornik Pravnog fakulteta* (2000.), god. 50, br. 6: 914–915.

se moderniziralo pravosuđe, pravosudne institucije i zakoni.¹⁵³ Tim je promjenama konačno bilo raskinuto sa zaostalim elementima feudalizma, pogotovo u upravi i pravosuđu. Zakonodavna djelatnost sabora pod njegovim banovanjem polučila je brojne zakone kojima je cilj bio pravno urediti položaj pojedinca u društvu, modernizirati institucije, prekinuti s tradicijom feudalizma u upravi i sudstvu, učiniti veliki zaokret u odnosu države prema pojedincima i uvesti Trojednu kraljevinu u moderno doba. Pokušao je stvoriti moderan političko-upravni sustav i ojačati unutarnje snage na razvoju autonomije. Većina zakonskih rješenja, pogotovo na području uprave, građanskih prava i kaznenog prava, naslanjala se na austrijska rješenja uz uvažavanje hrvatskih specifičnosti. Tako su zakonima reformirani uprava i pravosuđe, regulirana su prava građana i prosvjeta. Konačno su odvojeni sudstvo i uprava, uvedena je stegovna odgovornost sudaca, nova organizacija sudova, ustroj županije i kazneni postupak.¹⁵⁴

Politička situacija uoči njegova banovanja u Monarhiji bila je nestabilna. Vanjskopolitički odnosi nisu išli na ruku caru, čiji su planovi o zajedničkom vojnom nastupu s Francuskom i Italijom protiv Pruske propali, a pruska pobjeda protiv Francuza zauvijek mu je zatvorila vrata u novoosnovanoj Njemačkoj državi 1871. Na domaćem je političkom planu¹⁵⁵ i pod utjecajem novog premijera *Karla Hohenwarta* vlada išla u drugom smjeru prema sporazumijevanju s Česima, Moravskom i Šleskom, čime je otvoren put federalizaciji Monarhije. Tih se godina sve više u političkim krugovima govorilo o ideji trijalističkog preuređenja Monarhije, na tragu čega je bilo i približavanje Česima. Tako je car pristao na prijedlog ujedinjenja spomenutih krunovina u jedno zasebno državno tijelo s istim pravima koje imaju Ugari. Taj je prijedlog, razumljivo, uznemirio Ugare koji bi predloženom federalizacijom izgubili povlašteni položaj koji su nagodbom dobili, dok bi se Austrijanci tom činjenicom uvijek mogli koristiti kao prednosti u razračunavanju s Ugarima. S druge strane, taj prijedlog u Trojednoj kraljevini izaziva optimizam, koji se mogao osjetiti i kod naroda i kod političara. Političari su vidjeli priliku mijenjanja Hrvatsko-ugarske nagodbe i državno-pravnoga položaja.

¹⁵³ Anto Milušić, *Historiografski triptih: Brlić – Mažuranić – Mesić*, Matica hrvatska, Osijek, 1998., 55.

¹⁵⁴ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 185; Šidak i dr., nav. dj., 85; Kristina Milković, „Sjeverna i središnja Hrvatska od 1790. do 1918.“, u: *Temelji moderne Hrvatske: Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Matica hrvatska, Zagreb, 2016., 352.

¹⁵⁵ Problem prihvaćanja državne vlasti, pogotovo u ostalim krunovinama Monarhije, ležao je još uvijek u jakoj birokraciji koja je samoj sebi postala svrhom, ali je i dalje snažno utjecala na političke odnose, čemu u prilog govori i citat: „... sklonost činovništva birokratskom cjepidlačenju stvorila je „apsolutizam ublažen aljkavošću“, kojem su rupe u zakonu činile život podnošljivim...“ Vidi Johnston, nav. dj., 56.

Tako je i među hrvatskim političarima bilo zagovornika federalizacije na principu trijalizma, koji bi prema njihovu viđenju značio okupljanja svih slavenskih zemalja u jednu cjelinu. S druge strane, entuzijazam naroda osjetio se na izborima za prvi saziv sabora nakon nagodbe, na kojemu je velikom većinom glasova pobijedila Narodna stranka.¹⁵⁶

Mažuranić je bio ban sedam godina, tijekom kojih je doneseno mnogo zakona koji su povelili hrvatsko društvo putem modernizacije. Kako navodi Šokčević „... provodi politiku malih koraka, odigravši važnu ulogu u modernizaciji hrvatske javne uprave i pravosuđa...“¹⁵⁷ Intenzitet ukupne zakonodavne djelatnosti svih sedam godina nije bio isti. Najaktivniji je bio tijekom prve dvije godine mandata do 1875., kada je doneseno najviše zakona, nakon čega je taj proces usporen. Mažuranić je zapravo iskoristio povoljne političke uvjete, bilo je čak i neočekivano da je imao toliku slobodu u djelovanju uzmu li se u obzir sva postojeća ograničenja, kao što je careva predsankcija, utjecaj ugarskog ministra predsjednika i hrvatsko-slavonskog ministra pri donošenju zakona. Mažuranić je u tom periodu pokušao iskoristiti sve prednosti svojega položaja kako bi radio na daljnjem razvoju hrvatske autonomije, što je zapravo podrazumijevalo reforme upravnog i pravosudnog aparata, pa su tako među reformama koje je prve spomenuo u svojem inauguracijskom govoru bile pravosudne.¹⁵⁸ Kako je spomenuto, političke okolnosti išle su mu na ruku jer je tada Središnja vlada u Beču bila slaba te je na njegovu zakonodavnu aktivnost gledala kao na način popuštanja kako bi Hrvati prihvatili potpisanu nagodbu s Ugari. On je zapravo bio kandidat Beča koji mu je pružao zaleđe u politici koju je provodio, tako da je imao određenu sigurnost da mu se ugarska strana neće moći značajnije miješati u zakonodavnu djelatnost. Vrijeme jake zakonodavne djelatnosti završava onda kada je na vlast u Ugarskoj došla Liberalna stranka *Kalmana Tisze*. Završava i zbog toga što je većina zakona bila već donesena. Razdoblje slabije zakonodavne djelatnosti trajalo je do 1888., a iz tog se perioda izdvaja zakon kojim je riješeno pitanje otkupa urbarskih zemalja.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Čepulo, „Središte i periferija“, 901; Horvat, *Politička povijest*, 197–214; Perić, *Hrvatska državotvorna misao*, 316–318.

¹⁵⁷ Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Zagreb, 2016., 295.

¹⁵⁸ Milušić, *Historiografski triptih*, 63.

¹⁵⁹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 186–187; Čepulo, „Središte i periferija“, 903; Horvat, *Politička povijest*, 205; Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, 301–302.

Što se tiče onih zakona kojima je učinjena promjena u pravosuđu, pogotovo u pitanju modernizacije, profesionalizacije i odvajanja od uprave, prvo se izdvajaju oni o odgovornosti bana i odvajanja sudstva od uprave.¹⁶⁰ Kako je Nagodbom bilo određeno da je ban odgovoran Saboru, tako su se stvorili uvjeti da se konačno uvede zakonodavno nadgledanje njegova rada. Upravo je zakonom iz 1874. to pravilo uvedeno i prema njemu sabor je mogao optužiti bana za teške povrede nagodbe ili zbog svjesnog nanošenja teške štete i opasnosti za državno-pravnu samostalnost Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Kazna je bila otpust i trajna zabrana zapošljavanja u državnim institucijama. Banu je trebao suditi, što je bio dokaz konačnog odvajanja sudstva od uprave i raskidanja s ostacima feudalizma, *Kraljevski sud*, čiju je polovicu sudaca birao Sabor, dok je druga polovica dolazila iz reda sudaca. Sustav opoziva bana bio je ipak otežan jer je procedura zahtijevala 2/3 glasova saborskih zastupnika za pokretanje opoziva, a presuda se donosila dvotrećinskom većinom svih sudaca. Kako Čepulo naglašava, zakon ima veliki simbolički značaj jer barem deklarativno izjednačava položaj bana s položajem ostalih zajedničkih ministara, iako on taj položaj nije imao te je bio jedan od pokrajinskih dužnosnika. U stvarnosti je ban veću pozornost priklanjao onome što misli Središnja vlada nego sabor, ali prema novom zakonu bio je odgovoran saboru. Provedena je i reforma uprave, što je značilo promjenu starog županijskog sustava. Sve su ovlasti bile prebačene na podžupanije, dok je funkcija velikog župana, koju je Mažuranić htio ukinuti, postala samo čast i ugled.¹⁶¹

Odvajanje sudstva od uprave trebalo je biti temelj za stvaranje modernog pravosuđa, ali i učinkovite i odgovorne javne uprave. Spajanje u najvišim i najnižim razinama gdje je ban bio na čelu Stola sedmorice, a općinski činovnici vršili sudbenost na razni kotara i gradova, stvaralo je velike probleme i u provođenju zakona i u pravednosti suđenja, objektivnosti i stručnosti jer nije bilo propisa o sudačkoj izobrazbi. Odvajanje je omogućavalo specijalizaciju, a propisi uvjete po kojima se netko bavio javnim ili sudačkim poslom. Tako je *Zakonom o vlasti sudačkoj* odijeljeno sudstvo od uprave, jamčila se neovisnost sudaca, posao suca bio je nespojiv s drugim javnim poslom, propisane su potrebne kvalifikacije i njihova plaća. Sudačko je zvanje bilo doživotno, a imenovao ih je vladar. Suci su mogli biti premješteni ili otpušteni bez svoje volje

¹⁶⁰ U idućem poglavlju detaljnije će se analizirati Zakon o kaznenom postupku i kako je njime uređen položaj okrivljenika i zatvorenika.

¹⁶¹ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 188; Iskra Iveljić, „Modernizacija izvana i modernizacija iznutra“ u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 84.

jedino ako se protiv njih vodio postupak ili zbog drugih propisanih razloga. Sudstvo je i dalje bilo državno, tj. kraljevo, i u čije su se ime donosile presude.¹⁶²

Iste je 1874. godine provedena nova reorganizacija mreže sudova, koja čini veliku promjenu jer se zajedno s reorganizacijom događa i konačno odvajanje sudstva od uprave. I to ne samo u vidu ukidanja sudbenosti nižim općinskim činovnicima, nego je tada i ban izgubio položaj u Stolu sedmorice. Tako su prestali postojati Županijski stolovi, a formirani su *Kraljevski sudbeni stolovi*, kao sudovi druge molbe, u Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru, Osijeku, Požegi i Vukovaru. Sudovi prve molbe su *Kraljevski gradsko-delegirani kotarski sudovi* i *Kraljevski kotarski sudovi*, koji su imali prvostupanjsku sudbenost, kotarskog suca i pomoćno osoblje. Sudbeni stolovi imali su predsjednika Stola, vijeće koje su činili ostali suci, pomoćno sudačko osoblje, a jedan je od vijećnika obavljao poslove državnog odvjetnika. Osnovani su i posebni *mjesni sudovi*, laički sudovi u kojima nisu sudili profesionalci nego pismeni općinari, a nadležnost im je bila vezana uz građanskopravne sporove u novčanim potraživanjima manje vrijednosti. Mjesni su sudovi osnivani u svakoj općini. Vrhovni sud za Hrvatsku i Slavoniju i dalje je bio Stol sedmorice, koji je u vijeću od pet ili sedam sudaca donosio odluke. Kako urbarska pitanja još nisu bila do kraja riješena, nadležnost za te sporove preuzimaju Sudbeni stolovi.¹⁶³

Konačno, u pitanju odnosa prema optuženicima i kažnjenicima u zatvorskom sustavu dogodile su se velike promjene. Možemo reći kako je Hrvatska tada dobila svoj moderni zatvorski sustav. Iako je ranije naglašeno kako je većina zakonskih rješenja bila austrijska inačica prilagođena hrvatskim prilikama, te je u pravilu uvijek bila nešto stroža, zakoni koji su se odnosili na položaj ljudi u kaznionicama i zatvorima ipak su poboljšali sustav. Tako je *kazna batine* ukinuta 1872.,¹⁶⁴ iako je bila vraćena 1850., dok je *kazna okivanja* ukinuta 1875.¹⁶⁵ To je vrijeme kada možemo reći kako je vlast počela voditi računa o položaju ljudi u zatvorima i kada je hrvatski zatvorski sustav dobio obrise modernih europskih sustava jer je odlučeno da

¹⁶² Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 190; Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 199; Čepulo, „Središte i periferija“, 904–905; Milušić, *Hrvatski triptih*, 63–64.

¹⁶³ Beuc, nav. dj., 305; Gardaš, Mušić, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost“, 427; Milušić, *Historiografski triptih*, 65–66; Iveljić, „Modernizacija izvana“, 85; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 210–211.

¹⁶⁴ Zakonski članak kojim se ukida kazna „bijenja“ u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji izdan 7. rujna 1873., *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, komad X.*, 1873., 37.

¹⁶⁵ Zakon o ukidanju okova, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1884., komad I.–XV., broj 1–61, 7. kolovoza 1884., 213.

su temeljne funkcije kazne bile kažnjavanje i rehabilitacija. Treba napomenuti kako pitanje tjelesnog kažnjavanja na području Vojne krajine nije bilo na taj način riješeno, nego je ono i dalje bilo temeljni oblik kazne jer je bilo jeftino i uvijek moguće, dok su novčane globe bile rijetko izricane zbog nedostataka gotovog novca.¹⁶⁶ Inače su uvjeti do tada u zatvorima omogućavali vrlo nehuman odnos prema kažnjenicima, u vidu loših uvjeta ili čestih pooštravanja kazne za neprimjerno ponašanje.¹⁶⁷ Odvajanje sudstva od uprave vidjelo se i u tome da su kaznionice, umjesto pod upravom za unutarnje poslove, došle pod upravu pravosudnog odjela. Posljednja pozitivna strana vezana uz temu zatvorskog sustava bilo je uvođenje *Zakona o prijevremenom otpustu*,¹⁶⁸ tj. puštanja iz kaznionice ili zatvora prije isteka cijele kazne, što je bilo u skladu s modernim svjetskim shvaćanjem zatvora prema kojem nije funkcija bila samo kazniti, nego i preodgojiti i omogućiti normalan povratak na slobodu.¹⁶⁹ Treba istaknuti da je Čepulo jedini autor koji uopće spominje promjene zatvorskog sustava, a prema kojemu je u Mažuranićevo vrijeme, 1875., uveden *irski progresivni sustav* zatvaranja s prijevremenim otpustom, čime je hrvatski sustav stao uz bok ostalih svjetskih zatvorskih sustava.¹⁷⁰ Naime, u hrvatski zatvorski sustav uveden je institut *posrednog zatvora*, posebne etape u procesu zatvaranja koji je također preuzet iz irskoga sustava, jedinoga koji je imao taj institut. Prednosti te tzv. međuetape u zatvaranju bile su u osiguravanju boljih rehabilitacijskih uvjeta i u lakšoj pripremi zatvorenika za slobodu.¹⁷¹ Isto je tako *Zakonom o ovršavanju kazne slobode u samotnoj ćeliji*¹⁷² do kraja definiran hrvatski progresivni zatvorski sustav, koji se provodio u 3 etape, s jednom međuetapom. Tim su zakonom propisani uvjeti služenja u prvoj etapi, koju je zatvorenik morao provesti izoliran od ostalih.¹⁷³

Čepulo navodi kako su „... njegove reforme bile zasnovane na liberalnoj ideološkoj usmjerenosti, njemačkoj ideji pravne države, na pretežito njemačkim institucionalnim modelima te austrijskim zakonima sa svrhom ubrzanja razvoja Hrvatske. Isto su tako bile

¹⁶⁶ Matanović, *Između reformi i tradicije*, 109.

¹⁶⁷ Detaljnije o uvjetima u 3. poglavlju kada će se analizirati zatvorski i kaznionički sustav zasebno.

¹⁶⁸ Zakon ob uvjetnom dopustu kaznenikah, *Sbornik zakonah i naredbah valjanah za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1884., komad I.–XV., broj 1–61, 7. kolovoza 1884., 212.

¹⁶⁹ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu, studentsko gradivo*, 202–203; Milušić, *Historiografski triptih*, 67–68.

¹⁷⁰ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 159; Čepulo, „Središte i periferija“, 909–910.

¹⁷¹ Više o posrednom zatvoru u 4. poglavlju, a o irskom progresivnom sustavu u 6. poglavlju.

¹⁷² Zakon od 1. travnja o ovršavanju kaznih slobode u zatvoru osmanom i o imenovnaju komisijah za overhe kaznene, *Deržavo-zakonski list za kraljevine i zemlje zastupane u vieću cesarevinskom*, Beč, 1872. (dalje: Zakon o ovrešnju slobode u samotnom zatvoru).

¹⁷³ Više o zakonskom uređenju svih etapa i načinu služenja zatvorske kazne u 4. poglavlju.

obilježene i tradicijom hrvatskog prava, ali i reformskih nastojanja 1848. Ograničavajući faktori bili su manje-više izvanjski u vidu odnosa prema središnjoj austrijskoj ili ugarskoj vlasti.¹⁷⁴ Mažuranićeve se reforme, također, mogu smatrati i reformama iznutra.¹⁷⁵ Budući da je vrijeme snažnih reformskih procesa za neoapsolutizma imalo negativan predznak jer je bilo značenjski i sadržajno s njim povezano te dolazilo izvan domaćih institucija, reforme njegova razdoblja mogu dobiti predznak domaćih reformi ili reformi iznutra jer su bile donesene u domaćim institucijama i u Zagrebu, te iako su bile većim dijelom preslika austrijskih, imale su ugrađene elemente koji predstavljaju hrvatske posebnosti. Razlog njihova prihvaćanja vjerojatno leži u političkim okolnostima, jer je došlo do generacijske smjene političara, koji su prihvaćali novi liberalni pogled na svijet i društvo, i činjenici kako je poticaj za reforme i nova zakonska rješenja dolazio baš iznutra, od domaćih političara.

2.4.1. Zaustavljanje modernizacijskih procesa pod banom Khuenom Héderváryjem

Mažuranić je 1880. dao ostavku na mjesto bana, čime su modernizacijski procesi gotovo zaustavljeni. Njegova je ostavka bila vezna uz promijenjene vanjskopolitičke okolnosti jer je 1878. Austro-Ugarska okupirala Bosnu, što je u saboru otvorilo pitanje njezine sudbine, a što nije pripadalo u krug hrvatskih autonomnih upravnih ovlasti. Drugi problem bila su pitanja odugovlačenja ujedinjenja Vojne krajine i obnove financijske Nagodbe.¹⁷⁶ Modernizacija je već krajem njegova mandata bila usporena i zbog nepovoljnih političkih okolnosti u Ugarskoj koja na te promjene nije pozitivno gledala, da bi se nakon njegova odlaska gotovo zaustavila. Promjene koje su obilježile njegovo banovanje mogu se smatrati postavljanjem temelja modernih državnih institucija. Međutim, naslijedio ga je *Ladislav Pejačević*, unionist za vrijeme kojega nijedan zakon nije bio ukinut, niti neki novi bio donesen, s tim da se dogodilo spajanje s Vojnom krajinom 1882. Odstupio je 1883. nakon problema s dvojezičnim pločama na uredima financijske uprave, što je smatrao kršenjem jezične autonomije zajamčene nagodbom. Naslijedio ga je *Károly Khuen Héderváry*, za čijega će se banovanja reforme usporiti, društvo nazadovati, a politička klima otežati. To je razdoblje u kojem je većina liberalnih zakona suspendirana na određeno vrijeme te su zaredala kršenja Hrvatsko-ugarske nagodbe.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Čepulo, *Prava građana*, 183.

¹⁷⁵ Iveljić, „Modernizacija izvana“, 84.

¹⁷⁶ Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, 306.

¹⁷⁷ Milković, „Sjeverna i središnja Hrvatska“, 352.

U njegovo je vrijeme razvoj pravosudnih institucija bio usporen odlukama koje su ga još i unazadile. Njegova je cijela politika, zapravo, bila reakcija na početak poboljšanja društvenih i političkih prilika u Hrvatskoj, što ugarskoj politici nije odgovaralo. *Héderváry* je kao član Liberalne stranke i osoba od kraljeva povjerenja bio nametnut za bana bez ikakve političke podrške u Hrvatskoj i Slavoniji, te mu je cijeli politički rad bio u skladu s interesima ugarske politike. Bio je pristalica dualizma i cilj mu je bio od Hrvatske stvoriti običnu ugarsku pokrajinu. Svoju političku umješnost dokazao je relativno dugim vremenom koje je proveo u banskoj stolici. Provodio je politiku mrkve i batine kojom je uspješno balansirao političkim događajima te je umrtvio političku scenu u Hrvatskoj. Saveznika je imao u Narodnoj stranci koja mu je u Saboru osiguravala legalitet, većinu i zadržavanje privida parlamentarizma. Osigurao je i podršku srpskih stranaka koje je potkupljivao privilegijama te ih tako dovodio u sukobe s hrvatskim političarima. Manipulirao je izbornim zakonom tako da je svega 2 % stanovništva imalo pravo glasa, a sve kako bi sebi osigurao većinu. Produžio je mandat zastupnicima u saboru na 5 godina, čime su bili još manje podložni strahu od reizbora, te je mijenjao neke zakone iz vremena Mažuranića samo kako bi ojačao svoju vlast. Tako je opet spojio upravu i sudstvo promjenom Zakona o vlasti sudačkoj, prema kojemu je ban opet mogao birati suce koji su još izgubili privilegiju stalnosti svojega položaja. Spajanjem uprave i sudstva želio je utjecati na političare i političke događaje, utjecati na donošenje presuda u raznim javnim deliktima protiv vlasti i osigurati sebi odane suce kako bi mogao kontrolirati cijeli pravosudni sustav. Time se osigurao od političkih napada i osuda za način vladanja. Svoju je vlast i utjecaj na pravosuđe dodatno ojačao ukidanjem porotnog suđenja u tiskovnim deliktima, čime je javnost izbačena sa suđenja, a na mala vrata uvedena je kontrola tiska, koji je trebao biti neovisan. Zakonodavnim aktivnostima nije radio na nastavku modernizacije nego na ojačavanju političkog položaja i osiguranju neometanog vladanja bez političkog pritiska.¹⁷⁸

U periodu njegove vladavine događa se nazadovanje u razvoju pravosuđa. Odluke vezane za pravosuđe imale su cilj oslabiti Hrvatsku i Slavoniju. Ponovno je spojio upravu i pravosuđe. Naredbom kraljevske vlade iz 1886. dogodila se nova reorganizacija mreže sudova, a koja je pratila upravnu reorganizaciju županija. Kako je oformljeno 8 novih županija i

¹⁷⁸ Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 197–198; Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 203–205; Horvat, *Politička povijest*, 209, 214–217; Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 385; Šidak i dr., nav. dj., 121–122; Budak, Strecha, Krušelj, *Habsburzi i Hrvati*, 160; Beuc, *Povijest institucija*, 284; Šokčević, nav. dj., 303–304, 313–314.

pripadajućih im kotara, tako su formirani novi sudbenih stolovi i kotarski sudovi: Sudbeni stol u Gospiću, Ogulinu, Zagrebu, Petrinji, Varaždinu, Bjelovaru, Požegi, Vukovaru, Vinkovcima i Zemunu. Osječki je Sudbeni stol imao pripadajuće kotarske sudove u Osijeku, Đakovu, Našicama, Donjem Miholjcu, Slatini i Virovitici. 1888. je spajanjem sudbenih stolova u Vukovaru, Vinkovcima i Zemunu stvoren novu Sudbeni stol u Mitrovici.¹⁷⁹ Što se tiče Slavonije, osnovana su nova četiri Kraljevska sudbena stola u Osijeku, kojem su pripadali Kotarski sudovi u Đakovu, Donjem Miholjcu, Našicama, Slatini i Virovitici, Požegi, kojem su pripadali Kotarski sudovi u Požegi, Pakracu, Daruvaru, Novoj Gradišci, Novskoj i Brodu, Kraljevski sudbeni stol u Vukovaru, kojem su pripadali Kotarski sudovi u Vukovaru, Šidu i Iloku, te Kraljevski sudbeni stol u Vinkovcima, kojem su pripadali Kotarski sudovi u Vinkovcima i Bošnjacima, s tim da su vukovarski i vinkovački bili, kako je ranije spomenuto, spojeni.¹⁸⁰

Na primjeru *Héderváryja* vidi se važnost pravosuđa u cjelini, ne samo kao važnog elementa modernog građanskog društva, nego i kao instrumenta u ostvarivanju političkih ciljeva. On je zakonskim promjenama u sferi pravosuđa pokušao zaustaviti modernizaciju i omogućiti si takve uvijete u kojima mu vlast neće biti propitivana i u kojima će moći neometano raditi na suzbijanju hrvatske nagodbene autonomije. Njegovo je vrijeme bilo obilježeno i snažnim djelovanjem represivnog sustava, gušenjem slobode govora i tiska, a sve u cilju da Hrvatsku stavi pod svoju kontrolu, dok mu se političko djelovanje svodilo na očuvanje prividnog parlamentarizma, kontrolu hrvatske političke oporbe i Srba. Stoga Stančić navodi: „... za bana je dovela Khuena Héderváryja sa zadatkom da pacificira Hrvatsku.“¹⁸¹

Vrijeme bana Héderváryja bilo je obilježeno i ubrzanom industrijalizacijom, razvojem obrta i novčarskih institucija. Razvija se rudarstvo, šumarstvo, brodogradnja, prehrambena industrija, a osnivaju se pivovare, tvornice kože i tekstila. Veliki je naglasak bio i na organiziranju sajмова kao bitnih preduvjeta daljnjeg razvoja trgovačke djelatnosti. Osnivaju se trgovačke i obrtničke komore koje ujednačuju poslovanje strukovnim pravilima, čineći vlastite proizvode i usluge konkurentnijima i kvalitetnijima. Seoska imanja i dalje su mala što je poljoprivrednu proizvodnju činilo nerentabilnom i zbog čega su seljaci morali tijekom godine

¹⁷⁹ Beuc, nav. dj., 305–307; Šidak i dr., nav. dj., 124.

¹⁸⁰ Gardaš, Mušić, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost“, 428.

¹⁸¹ Stančić, *Hrvatska nacija*, 194.

raditi u pilanama i šumama kako bi preživjeli. Međutim, razvoj je bio praćen velikim problemima. Glavni su problemi bili kapital, pogotovo nestašica domaćeg, i nekonkurentnost hrvatskih poduzetnika što je omogućilo bolje organiziranoj stranoj konkurenciji preuzimanje novčarskih i kreditnih poslova. Usto, prema nagodbi financije nisu bile u sklopu hrvatske autonomije tako da ni država nije mogla lako doći do kapitala koji bi ulagala u infrastrukturu.¹⁸²

Kako je spomenuto, gospodarstvo se ubrzano razvija krajem 19. stoljeća što je pokrenulo i druge procese. Tako je u istom razdoblju primjetna pojačana urbanizacija, jer su gradovi omogućavali bolje prilike za pronalaženje posla i ostvarivanje većih prihoda. Porast gradskog stanovništva više je bio posljedica imigracije nego prirodnog prirasta, što je izazivalo i velike promjene u strukturi stanovništva gradova, u zanimanjima i načinu života.¹⁸³ Postojalo je tako 17 gradova koji su imali više od 2000 stanovnika. U posljednjih deset godina 19. stoljeća zabilježen je porast broja gradskog stanovništva, pa tako Osijek bilježi rast od 16 %, a Zagreb od čak 48 %, dok je u prosjeku za cijelu Hrvatsku i Slavoniju u tom periodu porast bio 12 %. Međutim, isto se tako mijenja i struktura zaposlenja ljudi. Dominantna i dalje ostaje poljoprivreda u kojoj je 1890. bilo zaposleno 1 862 008 ljudi. Primjećuje se porast broja ljudi zaposlenih i u ostalim djelatnostima. Tako je u obrtu i industriji radilo 178 267 ljudi, a u trgovini 26 898. Uz to se radnici organiziraju te u Zagrebu nastaje Obrtničko društvo koje je brojalo 500 članova. Što se broja stanovnika tiče, može se reći kako je u Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća zabilježena visoka stopa nataliteta, s tim da je primjetan pad nakon 1890-ih. S druge je strane do 1890. bio primjetan veliki mortalitet koji je nakon te godine počeo opadati zbog poboljšanja životnih uvjeta.¹⁸⁴ S obzirom na okolnosti koje su bile određene nagodbom i ostalim političko-ekonomskim ograničenjima, razvoj gradova i industrije bio je usporen, što dokazuje činjenica da je gotovo pola stanovništva Hrvatske i Slavonije i dalje bilo vezano uz poljoprivredu.¹⁸⁵

¹⁸² Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 388–390; Gross, Szabo, nav. dj., 322–337; Kolar, „Osnovni elementi“, 191–192; Šokčević, nav. dj., 318–322.

¹⁸³ Gross, Szabo, nav. dj., 52.

¹⁸⁴ Vladimir Stipetić, „Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800. – 1914.)“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina, Antun Dubravko Jelčić, Školska knjiga, Zagreb, 2009., 15–16.

¹⁸⁵ Vranješ-Šoljan, nav. dj., 47–65, 99–115; Šidak i dr., nav. dj., 139; Stipetić, „Stanovništvo Hrvatske“, 19–22; Milković, *Sjeverna i središnja Hrvatska*, 355; Božena Vranješ-Šoljan, Robert Skenderović, „Demografska kretanja u Hrvatskoj od 1850. do 1918.“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, Matica hrvatska, Zagreb, 2016., 123–127.

2.5. Pregled pravosudnih promjena u Slavoniji i Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća

Kraljevski sudbeni stol u Osijeku osnovan je 1850. kao redovni građanski sud. Vrijeme osnivanja bilo je obilježeno odvajanjem sudstva od uprave, od kojega je car Franjo Josip I. vrlo brzo odustao. Te je godine nosio naziv *Zemaljski sud u Osijeku*. Međutim, tijekom druge polovice 19. stoljeća provodile su se česte pravosudne reforme, što je uključivalo promjene, ne samo u nazivu sudova, nego i u njihovoj teritorijalnoj nadležnosti. Tako je već 1854. došlo do nove promjene prema kojoj se sud počeo zvati *Županijski sud u Osijeku*. Od 1862. i ponovne uspostave županija počeo je nositi naziv *Kraljevski sud Županije virovitičke u Osijeku*. Tek od 1874. i Mažuranićevih pravosudnih reforma, od kojih posebno treba izdvojiti odvajanje sudstva od uprave, sud nosi naziv *Kraljevski sudbeni stol u Osijeku*.¹⁸⁶

Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, kao sud prvoga reda, sudio je u građanskim i kaznenim predmetima u prvoj i drugoj molbi, te je imao nadležnost kotarskih sudova, osim u onim poslovima za koje su bili nadležni gradsko-delegirani kotarski sudovi. Od 1854. Županijski sud određen je kao istražni sud za zločinstva i prijestupe, što je trajalo sve do promjene Kaznenog zakona 1929. Isto je tako imao sudbenu nadležnost u rudarskim pitanjima sve do 1884., nadležnost za trgovačke sporove do 1875., a Carskim patentom iz 1857. pri Županijskom sudbenom stolu u Osijeku osnovan je urbarski sud, čime je proširio svoju nadležnost i na urbarijalna pitanja, tj. rješavanje sporova između vlastele i bivših podložnika. Njegova se nadležnost u urbarijalnim sporovima protezala na Virovitičku županiju te kotare Vukovar, Rumu i Ilok.¹⁸⁷

Sudbeni stol u Osijeku od 1850 i reorganizacije mreže sudova mijenjao je mjesne nadležnosti. Niže sudske razine bili su kotarski sudovi koji su potpadali pod nadležnost Sudbenih stolova. Tako su u nadležnosti Zemaljskog sudbenog stola u Osijeku od 1850. bili kotarski sudovi u Virovitici, Slatini, Orahovici, Šokačkom Miholjcu, Valpovu, Osijeku, Našicama, Đakovu, Vukovaru i Tovarniku. Nova promjena dogodila se 1854., a njome se osim spajanja sudstva i uprave donose i promjene u teritorijalnoj nadležnosti sudova. Tako sad Županijski sud u Osijeku, kao sud prve molbe, ima nadležnost nad osječkom i požeškom

¹⁸⁶ Melita Rončević, „Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850. – 1945. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.) br. 8: 54; Stjepan Sršan, *Povijest Osijeka*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996, 70–71.

¹⁸⁷ Rončević, „Kraljevski sudbeni stol“, 59; Sršan, „Kraljevski sudbeni stolu u Osijeku kao u Urbarski sud“, 101–102.

županijom, a uvedeni su mješoviti kotarski uredi, koji su obavljali i upravnu i sudbenu vlast. Od 1874. teritorijalnu nadležnost imao je nad kotarskim sudovima u Osijeku, Našicama, Đakovu, Donjem Miholjcu, Slatini i Virovitici. U sklopu nove reforme iz 1886. i ukidanja sudbenih stolova u Vukovaru i Vinkovcima, pod nadležnost mu dolaze i kotarski sudovi u Vinkovcima, Vukovaru i Bošnjacima.¹⁸⁸

Od 1851. provedena je teritorijalna reorganizacija Kraljevine Hrvatske i Slavonije prema kojoj su uz šest županija osnovani *kotari*, kao niže upravne jedinice. Osječka je županija imala četiri kotara. Novom reorganizacijom koja je paralelno provedena i u pravosuđu, osnovano je sedam zemaljskih sudova, 57 kotarskih sudova i jedan viši zemaljski sud Banski stol. Kotarski su sudovi bili najniža vladarska razina u upravnim i pravosudnim poslovima. Kotarski sudovi u mjestima u kojima nije bilo sjedišta sudišta prve molbe imali su nadležnost u redovnom parničnom postupku na čitavom teritoriju kotarskog ureda. U mjestima gdje su postojala sudišta prve molbe, bili su osnivani *gradsko-delegirani kotarski sudovi* s istim nadležnostima kao kotarski sudovi. Gradsko-delegirani kotarski sudovi ukinuti su 1885., a ovlasti su im bile raspodijeljene između novih *Kraljevskih kotarskih sudova* i *mjesnih sudova*, koji su se 1876. počeli osnivati u pravilu u svakoj općini te ih je ukupno bilo 168. Novim su promjenama 1884. uspostavljena četiri nova sudbena stola u Osijeku, Požegi, Vinkovcima i Vukovaru, a za osječki sudbeni stol kotarski sudovi su bili osječki, đakovački, miholjački, našički, slatinski i virovitički. Nakon ukidanja Sudbenih stolova u Vukovaru i Vinkovcima 1886., pod nadležnost osječčkog dolaze Kotarski sudovi u Vukovaru, Vinkovcima i Bošnjacima. U Osijeku su postojala dva kotarska suda, *Kotarski sud u Osijeku – Donji grad* i *Kotarski sud u Osijeku – Gornji grad*.¹⁸⁹

Funkcija *državnog odvjetnika* uvedena je 1850., što je bilo u skladu s promjenama kazneno-procesnog sustava Monarhije i uvođenjem akuzatornog postupka. Uloga državnog odvjetnika bila je pokretati sporove. Oni su u prvim godinama bili neovisni te je prema zakonu svaki kotarski – zborni sud i svaki zemaljski sud morao imati državnog odvjetnika. Međutim, neovisni položaj gube 1853. i postaju sastavni dio osoblja zaposlenog na sudu. Uz spomenutu

¹⁸⁸ Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 188–194; Gardaš, Mušić, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost“, 423; Melita Rončević, „Pregled organa pravosuđa od 1850. do 1941. godine za područja pod nadležnošću Državnog arhiva u Osijeku“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 40.

¹⁸⁹ Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 218; Rončević, „Pregled organa“, 42, 44; Miro Gardaš, „Kratki prikaz povijesti pravosuđa u Slavoniji od 1687. do 1918. godine“, *Pravni vjesnik* (1991.) br. 7 (1–4): 225–226.

promjenu, 1852. godine reformirano je i odvjetništvo donošenjem *Odvjetničkog reda*. Uspostavljeni su tako Odvjetnički odbori, a pod nadležnost osječkoga pripadali su sudbeni stolovi u Osijeku, Požegi i Mitrovici. S obzirom na promjene koje su zahvatile cijeli sustav pravosuđa, poglavito promjene Kaznenog zakona i Kaznenog postupka, Monarhija je morala uvesti red u poslovanje odvjetnika kako bi osigurala pravedan sudski postupak, ali i osposobiti odvjetnike za primjenu novih zakonskih rješenja. Tako je država propisala pravila za izbor odvjetnika, tarife o nagradama za rad, kriterije za disciplinsku odgovornost te pravilnik za rad odvjetničkih odbora i pravila o načinu zastupanja stranaka. Odvjetnici su stoga bili u ovisnom položaju.¹⁹⁰

Budući da je pravosuđe postalo državno i profesionalizirano, osobe koje su se zapošljavale u sustav postale su činovnici. Sudbenom osoblju radno mjesto i obveze bile su zakonom propisane. Tako je svaki sudbeni stol imao predsjednika, vijećnike, sudbene pristave i prislušnike. Plaća im je također bila regulirana i propisana. Prema podacima za 1892., predsjednik osječkog sudbenog stola Pavao Mačvanski imao je plaću 3000 forinti te stanarinu od 300 forinti. Imao je i svoj stan u zgradi suda. Vijećnici Josip Ungfogl, Franjo Buljan, Pavao Gregoriević, Kosta Bošković i Stevan Popović imali su plaću 1800 forinti i 300 forinti stanarine. Pristavi su imali 1100 forinti plaće i 200 forinti stanarine. Zaposleni su bili još liječnik, dr. Franjo Mezer s plaćom od 120 forinti, i primalja Eva Fiker. Budući da je pri Kraljevskom sudbenom stolu bio i zatvor, vidjet ćemo koji su sve službenici bili tamo zaposleni. Tako je u zatvoru bilo zaposleno troje uzničkih nadziratelja, Đuro Galina, Rade Ljubojević i Valentin Pavlović, s plaćom od 350 forinti, stanarinom od 60 forinti te paušalom za odijelo od 40 forinti. Zaposlen je bio i zatvorski liječnik, dr. Stjepan Kalivoda, s plaćom od 60 forinti.¹⁹¹

¹⁹⁰ Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 191; Rončević, „Pregled organa“, 49; Kamilo Firingler, „Odvjetništvo u Osijeku i Slavoniji nakon oslobođenja od Turaka“, *Odvjetnik, glasilo advokature komore u SRH* (1968.), god. 33, br. 9: 120; Attila Čokolić, Miro Gardaš, „Odvjetništvo (advokatura) u Slavoniji od polovine XIX. stoljeća do 1929. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 155–160.

¹⁹¹ Gardaš, „Osoblje zaposleno u sudbenim ustanovama na području Slavonije u drugoj polovici 19. st.“, *Pravni vjesnik* (1992.), br. 1–4: 219–220.

3. KAZNENO-PRAVNI SUSTAV HRVATSKE I SLAVONIJE U 19. STOLJEĆU

3.1. Povijesni pregled kažnjavanja do pojave kazne lišenja slobode

Ljudski je rod tijekom povijesnog razvoja na različite načine kažnjavao ponašanja pojedinaca koja nisu bila u skladu s očekivanim i propisanim ponašanjem. Takva su ponašanja, ona kojima se krše društvene norme, uvijek izazivala društvenu reakciju, obično osuđujuću. Društvo je takve oblike ponašanja doživljavalo kao opasnost koju je trebalo suzbiti kako opstanak ne bi bio doveden u pitanje. Tjelesno kažnjavanje, i smrtna kazna bili su najčešći oblici. Povijest tjelesnog kažnjavanja duga je koliko i ljudska povijest, ona prati čovjeka u njegovu povijesnom razvoju.¹⁹² Reakcija društva na neprimjereno ponašanje stara je koliko i samo takvo ponašanje, a načini kažnjavanja razlikuju se od povijesnog razdoblja do povijesnog razdoblja, uvjetovana su povijesnim razvojem čovječanstva, shvaćanjem položaja čovjeka kao pojedinca i kao društvenoga bića.¹⁹³

Zatvor, koji u suvremenom dobu čini najučestaliji oblik kazne, tj. reakcije na ponašanje protivno društvenim normama, kroz povijest nije imao istu funkciju u kažnjavanju pojedinaca. Danas nezamjenjiv oblik kažnjavanja, zatvor funkciju kazne u određenim elementima dobiva tek na kraju srednjega vijeka, dok prave elemente suvremenog lišavanja slobode dobiva krajem 18. i tijekom 19. stoljeća, pod utjecajem prosvjetiteljstva i borbe za ljudska prava. Tada se zapravo rađa ideja kazne lišenja slobode kao oblika oduzimanja ili ograničenja slobode kretanja osuđenika i njegova smještaja u posebnu ustanovu namijenjenu za tu svrhu.¹⁹⁴ Prvi oblik zatvora, koji se javlja u srednjem vijeku ne predstavlja zatvor u današnjem smislu riječi, jer nije služio za kažnjavanje, nego za zadržavanje onih koji očekuju suđenje, kaznu i za dužnike.¹⁹⁵ Srednjovjekovni zatvori osnivali su se u samom srcu naseljenog mjesta i mogli su im pristupiti svi slobodni ljudi.¹⁹⁶ U suvremenom smislu zatvor se definira kao izričaj za različite vrste zakonom propisanih mogućnosti oduzimanja slobode nekoj osobi, prije i tijekom kaznenog postupka i kad je osoba osuđena nekom u zakonu tako nazvanom kaznom oduzimanja slobode ili ustanova u kojoj se ostvaruje oduzimanje slobode.¹⁹⁷ Drugi tip kaznene ustanove je

¹⁹² Matanović, *Između reformi i tradicije*, 109.

¹⁹³ Roth, *Oko za oko*, 19–23.

¹⁹⁴ Šeparović, *Kazneno izvršno pravo*, 55.

¹⁹⁵ Roth, *Oko za oko*, 114.

¹⁹⁶ Guy Gentler, *The Medieval Prison: a Social History*, Princeton University Press, New Jersey, 2008., 57.

¹⁹⁷ *Rječnik kaznenog prava*, ur. Željko Horvatić, Masmedia, Zagreb, 2002., 668.

kaznionica koja je određena kao ustanova u kojoj se tradicionalno ostvaruje kazna oduzimanja slobode.¹⁹⁸ Osim osnovne svrhe kažnjavanja osobe tako da ona služi zatvorsku kaznu, zatvor služi i za pritvaranje prekršitelja koji očekuju presudu.

Kako je rečeno, zatvor do novoga vijeka nije ispunjavao onu svrhu kažnjavanja koju ima u suvremeno doba. Međutim, u najranijim razdobljima ljudske povijesti, u prvobitnim ljudskim zajednicama, zatvor kao oblik društvene reakcije na neprimjereno ponašanje nije uopće postojao. Tako su se rane zajednice oslanjale na običaje, magiju i religiju pomoću kojih su održavale red, a sustav na kojem su počivale bile su nepisane norme ponašanja, snaga koja se crpila iz božanstava ili snaga plemenskih vođa, koje su bile usađene u svijest zajednice i pojedinaca, a koje predstavljaju uvjete njihova opstanka i koje su pripisivane božanstvima.¹⁹⁹ Kako nije bilo pisanih normi, tako nije bilo ni pisanih reakcija na njihovo kršenje, a reakcije su bile spontane i oštre. Kazna se shvaćala kao sredstvo za uspostavljanje reda i ravnoteže u društvu i temeljila se na običaju. Kažnjavanje je prepušteno obitelji, rodu ili plemenu, uspostavljajući tako privatnu pravdu ili privatnu i plemensku osvetu.²⁰⁰ Sama kazna nije bila protiv pripadnika zajednice – prekršitelja – već protiv ponašanja koje dovodi u pitanje opstanak zajednice.²⁰¹ Kažnjavanje, ili pokušaji vraćanja ravnoteže u društvu, bilo je oštro i surovo i obuhvaćalo je cijelu prijestupnikovu skupinu, što je dovelo do razvitka krvne osvete. Ako pripadnik jedne skupine ubije pripadnika druge skupine, ravnoteža će se uspostaviti jedino tako da se ubije jedan od predstavnika skupine kojoj pripada počinitelj. To dakako ne znači da se počinitelja nije kažnjavalo. Budući da su doživljavani kao nečasna bića, kao neprijatelji kojih se zajednica treba osloboditi, prekršitelje se kažnjavalo emocionalno, ubojstvom, mučenjem ili uništavanjem imovine.²⁰² Kao jedan od oblika emocionalnih kazna bilo je odvajanje od zajednice oduzimanjem oružja i obveza objedovanja s psima. No, kako je krvna osвета začarani krug kojemu se ne nazire kraj, vremenom ju se pokušalo ograničiti. Tomu je poslužio sustav kompozicije ili otkupnine koja predstavlja simbol osvete, njezinu supstituciju.²⁰³ Izgrađen je tako adekvatan mehanizam za povratak ravnoteže u društvu, kojim se nekim materijalnim stvarima ili simboličnim činovima pravda zadovoljava i zamjenjuje ubojstvo kao način osvete.

¹⁹⁸ *Rječnik kaznenog prava*, 183.

¹⁹⁹ Roth, *Oko za oko*, 49.

²⁰⁰ Milutinović, *Penologija*, 7; Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 32.

²⁰¹ Milutinović, *Penologija*, 7.

²⁰² Isto, 8.

²⁰³ Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 32.

Dakle, u prvobitnim zajednicama reakcija na društveno opasno ponašanje bila je osveta i odmazda koja ima plemenski karakter, kažnjavanje je bilo prepušteno pojedincima i grupi te nisu postojale propisane norme kažnjavanja.

Povijesnim razvojem prvobitne zajednice prolaze kroz transformaciju koja ih pretvara u organizirano društvo, zajednicu pisanih pravila ponašanja. Time se i reakcija društva na djela suprotna normama ponašanja potpuno promijenila, ponajviše u činjenici kako su takve reakcije postale propisane. Jedan od preduvjeta organiziranosti društva bilo je formiranje država koje su zakonima počele uređivati i određivati odnose u društvu. Pojavom država, vladara i vladajućih klasa, odnos prema kazni kao reakciji na opasno društveno ponašanje se promijenio, kazna je postala definirana, zapisana i od države ili vladara provođena. Napuštaju se plemenske norme ponašanja, osobe postaju slobodnije i stvara se novi pogled na zajednicu. Jača briga i za vlastiti život i za sigurnost cijele zajednice, vlastita sigurnost postaje glavna preokupacija pojedinca što utječe na promjenu poimanja kazne. Zato opasna djela postaju čini koji sada više pogađaju pojedinca i njegov opstanak, za razliku od prvobitnih zajednica u kojima je pogođena bila cijela zajednica. Sukladno tome, odgovornost se za kršenje normi individualizira, a namjera se uzima kao bitan element odgovornosti, pa se javlja ideja zastrašivanja kao kazne. Tada nastupa država koja te kazne počinje regulirati i preuzimati ulogu izvršitelja čina kažnjavanja, kada se pojavljuju i prvi pisani zakonic. Kazne postaju usmjerene na izvršitelja djela, predstavljaju mjeru odgovornosti izvršitelja za njegovo djelo, postaju instrument u rukama države pomoću kojega ona pokušava održati ravnotežu društva i osigurati svakome pojedincu opstanak i normalan život. Time se vrši prelazak iz privatne plemenske osvete na javnu pravdu i pravosuđe. Kazne postaju javne, a u oblicima kažnjavanja prevladavaju zastrašivanje i odmazda jer se smatralo bitnim zastrašiti i onesposobiti izvršitelja djela. Bilo je potrebno da krivac ispašta, a žrtva dobije zadovoljštinu. Kazna je trebala biti adekvatna bolu i šteti koja je nanesena pojedincu ili društvu. Oštrim se kaznama postizalo zastrašivanje i onih sklonih zlu koji bi eventualno mogli počiniti zlo. Svakako je glavna namjera bila onemogućivanje postojećih prijestupnika da ne ponove djelo ili da ne utječu na druge, tako da se među kaznama ističu smrt, sakaćenje, progonstvo, pa i rijetko lišenje slobode.²⁰⁴

²⁰⁴ Milutinović, *Penologija*, 10–11.

Već u srednjem vijeku možemo govoriti o javnim kaznama koje su državno regulirane i od države provođene. Brojni kodeksi i kraljevska rješenja, pisani u skladu s tradicijom i običajima zajednica, doveli su do razvoja i zapisivanja običajnog prava i stvaranja pisanih normi kažnjavanja pojedinaca. Propisane kazne bile su oštre i surove te kao takve ostale su sve do pojave zatvora kao kazne. Svodile su se na odmazdu i zastrašivanje, a svrha im je bila zastrašivanje javnosti i neutralizacija počinitelja. Njima se tjelesno i duševno nanosila bol počinitelju. Tjelesno i smrtno kažnjavanje postalo je standardom za kažnjavanje, a samo je mašta činila granicu. Ponižavanje, sakaćenje i obilježavanje postali su sve popularniji, što je bila želja i tadašnjih država koje su kaznom željele i kazniti i osramotiti.²⁰⁵ Kazne su po brutalnosti nadmašile prethodna razdoblja.²⁰⁶

Zatvor je postojao u srednjem vijeku, ali, kako je rečeno, nije imao istu funkciju kakvu će dobiti u modernom dobu. Najveći broj srednjovjekovnih zatvorenika bili su dužnici kojima je oduzimana sloboda do vraćanja duga. Ipak je najčešći oblik kažnjavanja bila smrtna kazna. Primjenjivala se od davnina, a izvršavala javno, okrutno, nanoseći veliku bol, ponižavajući osuđenika i svatko je na nju mogao biti osuđen. Provodila se spaljivanjem, gušenjem, trovanjem, davljenjem, sahranjivanjem živog čovjeka, raščerečenjem konjima, kolcem i odsijecanjem glave. Izricala se javno, a često je podrazumijevala različite tehnike izvršenja koje su značile spektakl i zabavu za javnost. Tijekom Francuske revolucije izumljena je giljotina na kojoj je primjenjivana kazna dekapitacije. Uz smrtnu kaznu, postojale su i kazne progonstva, kojima se društvo čistilo od prijestupnika, poniženja na stupu srama, tjelesne kazne bičevanjem i batine.²⁰⁷

Dominantan oblik kažnjavanja bilo je i zastrašivanje koje se najčešće javljalo u obliku torture kao zakonitom obliku iznuđivanja iskaza okrivljenika. Tortura dolazi od riječi *torquor* što znači pritiskati, okretati i zavrtati, a pojavila se kao težnja za utvrđivanjem istine u sudskom postupku, tj. zbog dobivanja priznanja koje je bilo krunski dokaz u kaznenom postupku. Javila se već u starom Egiptu, u Rimskoj Republici bila je zabranjena, osim za robove, dok je tijekom Rimskog Carstva bila dopuštena. Tijekom srednjeg vijeka razvio se tzv. *božji sud* kojim se djelovalo na tijelo i izdržljivost, a zazivalo se božanstvo da riješi spor. U božje sudove pripadali

²⁰⁵ Roth, *Oko za oko*, 110.

²⁰⁶ Milutinović, *Penologija*, 17–18; Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 34.

²⁰⁷ Roth, *Oko za oko*, 229–231; Milutinović, *Penologija*, 17; Gentler, *The Medieval Prison*, 58–60.

su *Sud usijanog željeza*, podrazumijevao je da onaj koji tuži nosi užarenu željeznu masu ili hoda po žaru i ako izdrži, tuženik je osuđen, *Sud vrele vode*, u kojem je onaj koji dokazuje morao izvući iz vrele vode golom rukom prsten ili kamen, *Sud hladne vode*, u kojem se onaj koji dokazuje veže za ruke i noge i baca u hladnu rijeku, a ako potone dokazao je svoje tvrdnje. Od ostalih ističu se *Sudbeni dvoboj*, prema kojem pobjeđuje onaj na čijoj je strani Bog, i *Sud križa*, prema kojem su stranke stajale na križu, koji je bio polegnut na zemlju, raširenih ruku, a ona koja je prva spustila ruke bila je kriva.²⁰⁸

Kako je zbog promjena u kaznenom zakonodavstvu tijekom 18. stoljeća došlo do razvoja zatvora kao kazne,²⁰⁹ tako su se i ostali načini kažnjavanja, pogotovo teške tjelesne kazne, mučenja, sramoćenja i smrt smanjivale, s tim da je pravi pad zabilježen početkom i sredinom 19. stoljeća. Tako je javno priznanje zločina u Francuskoj ukinuto 1830., javni stup 1789., javno izlaganje kažnjenika 1848., a kažnjenički lanci su 1837. zamijenjeni zatvoreničkim kolima. U Engleskoj je sramni stup²¹⁰ ukinut 1837., žigosanje 1834., raščerečenje kao kazna za veleizdaju 1820., dok je tradicionalni mimohod osuđenika na smrt od *Newgatea* do *Tyburna* ukinut 1783., kada je i stratište premješteno unutar zidina zatvora.²¹¹

3.2. Inkvizitorni i akuzatorni kazneni postupci

Budući da je država tijekom srednjeg vijeka preuzela vođenje procesa kažnjavanja, tako su se propisali načini utvrđivanja nečije krivnje. Država je proces protiv počinitelja kažnjivih dijela utvrdila normama. Iako su tijekom srednjeg vijeka te norme počivale na običajnom pravu, određeni su se obrasci postupanja ponavljali što je dovelo do propisivanja kaznenih postupaka. Razvili su se inkvizitorni i akuzatorni kazneni postupak. Stoga će se u nastavku analizirati glavna svojstva obaju postupaka, s posebnim naglaskom na uvjete i pravila pritvaranja. Inkvizitorni se postupak prema svojim temeljnim odrednicama može podijeliti na postupak s

²⁰⁸ Damir Brnetić, *Kaznenopravna zaštita od torture*, AGM, Zagreb, 2009., 27–30; Više o povijesnom razvoju torture u George R. Scott, *Istorija torture, kroz vekove (1940.)*, prev. Vineta Marinović, Avangarda, Beograd, 2005.

²⁰⁹ O uzrocima i reformi zatvorskih sustava te pojavi zatvora kao kazne opširnije u 5. i 7. poglavlju.

²¹⁰ To je u Engleskoj bila vrlo česta kazna koja se izricala i za lakše prijestupe pijanstva, klevete i svađu. Stup je držao glavu u nepomičnom položaju i istezao vrat, dok je tijelo bilo u nepomičnom položaju i izlagano poruzi. Vidi Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 350.

²¹¹ Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 137–138.

torturom, koji se rabio tijekom 17. i sve do kraja 18. stoljeća, te inkvizitorni postupak bez torture, koji je vrijedio sve do druge polovice 19. stoljeća.

Naziv ovog postupka dolazi od latinske riječi *inquisitio*, što znači istraga. Dakle, inkvizitorni²¹² se postupak može shvatiti kao istražni postupak. Cijeli se sustav temeljio na istragama koje je provodio sud i na temelju kojih je dolazio do saznanja o krivnji, potvrđivanju krivnje te donosio presudu. Značajka je ovog postupka od sredine 17. do kraja 18. stoljeća bila u tome da je uključivao torturu. Postupak se dijelio u dvije faze, onu koju provodi *inkvirent* i onu koju provodi sudačko vijeće. Inkvirent je bio sudac istrage kojemu je zadaća bila skupiti sve informacije kako bi se mogla donijeti presuda. Nakon istražnog postupka, sve informacije i dokazi bili su poslani kolegiju školovanih sudaca, sudačkom vijeću, koji je na temelju istrage i informacija iz spisa istrage morao donijeti presudu. Sudačko vijeće svoju odluku temelji samo na gradivu koje mu je putem istrage osigurano, nikada ne dolazi u kontakt s pronađenim dokazima, svjedocima ili okrivljenicima. Inkvizitorni je postupak potpuno pismen, posredan i tajan. Nakon donošenja odluke, presuda se šalje inkvirentu koji se mora pobrinuti da se ona izvrši.²¹³

Da bi se protiv osobe smio započeti sudski postupak, mora se prethodno utvrditi postoji li temeljna sumnja da je počinjeno kažnjivo djelo za koje je postupak dopušten i obvezan i postoji li temeljna sumnja da je ta osoba djelo počinila. To se utvrđuje inkvizitornim postupkom, koji se dijeli na opći i posebni. Općom inkvizicijom mora se utvrditi je li potvrđena sumnja, a ako jest, onda započinje posebna inkvizicija kojoj je svrha skupiti dokazno gradivo za presudu. Dovoljno je da sudac na bilo koji način sazna da je neko djelo počinjeno kako bi mogao pokrenuti istragu. Kod opće istrage sudac istrage mora utvrditi da je stvarno počinjeno kažnjivo djelo i mora utvrditi tko je za to osumnjičen. Dovoljno je da su sva saznanja i indicije na razini vjerojatnosti, a jačinu vjerojatnosti procjenjuje sam sudac. U ovoj su fazi vjerojatno bile dostatne lakše indicije jer bila je riječ samo o traženju dokaza za pokretanje postupka, ne dokaza za osudu. Ako se tijekom opće inkvizicije iznesu dovoljne sumnje protiv neke osobe,

²¹² Inkvizitorni ili istražni postupak je uredovanje državne vlasti u slučaju vjerojatnosti da je počinjeno kazneno djelo sa svrhom da se pronađe i kazni njegov počinitelj. Razvio se u rimskoj državi u doba carstva, pa preko kanonskog prava Katoličke Crkve ušao u praksu svjetovnih sudova talijanskih gradova – država 13. stoljeća. U 16. stoljeću ušao je u njemačke zemlje. Vidi Krapac, *Kazneno procesno pravo*, 15.

²¹³ Vladimir Bayer, *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja, knjiga II. Povijesni razvoj kaznenog procesnog prava*, Zagreb, 1995., 100.

prelazi se na posebnu inkviziciju. Tada se okrivljenika uhićuje i stavlja u istražni zatvor koji je bio obvezan za ona djela za koja je bila određena smrtna ili teška tjelesna kazna. U ostalim slučajevima istražni se zatvor primjenjivao ako okrivljenik ne posjeduje nekretnine i ako nema stalno boravište. Svrha je istražnog zatvora osigurati da okrivljenik sudjeluje u istrazi i da se osigura izvršenje kazne.²¹⁴

Nakon privremenog lišenja slobode počinjao je postupak ispitivanja u pritvoru. Inkvirent je morao sastaviti inkvizicijske članke po kojima je ispitivao i koja su morala sadržavati sva bitna pitanja koja se odnose na optužbu. Pitanja moraju proizlaziti samo iz gradiva koje je prikupljeno tijekom opće inkvizicije kako bi istraga bila pravedna. Pri ispitivanju se moglo služiti obmanama, predočujući ono što će se učiniti, a što se zapravo ne misli. Nije se smjelo strašiti torturom ako nema indicija da se ona može primijeniti, niti se smjelo izmamiti priznanje uz obećanje nekažnjavanja. Ako je bilo indicija ili ako okrivljenik ne želi odgovoriti, onda se primjenjivala tortura. Ispitivalo se uz prisutnost službenih svjedoka kako bi priznanje dobilo vrijednost sudbenog priznanja. Odgovori su se bilježili u zapisnik koji je, zapravo, jedini izvor informacija sudačkom vijeću pri donošenju odluke. Okrivljeni nije imao pravo ispitati svjedoke, ali je imao pravo predložiti da ih se ispituje. Svoju obranu, koju je mogao provoditi u svakoj fazi istražnog postupka, iznosio je usmeno ili pismeno i to činjenice na kojima zasniva obranu i dokaze kojima ih potvrđuje. Ovlašten je bio predati i obrambeni spis u kojem raspravlja o posljedicama dokaznog postupka i iz tog izvodi svoje zaključke. Rok za podnošenje takvih dokaza određuje sud, a bio je uglavnom između jednog i tri mjeseca. Okrivljeni se nije smio koristiti uslugama odvjetnika, već su ga branili otac, gospodar i rođaci. U svrhu obrane nije imao pravo dobiti prijepis dijelova spisa, ali imao je pravo uvida.²¹⁵

Što se presuda tiče, za lakša kažnjiva djela odluku je odmah nakon istražnog postupka mogao donijeti inkvirent uz prisutne svjedoke. U ostalim je slučajevima sudačko vijeće pravnih stručnjaka na temelju provedene istrage i prikupljanja dokaza donosilo presudu. Nakon zaključenja istrage spis bi im bio poslan, a presudu je u načelu donosilo cijelo vijeće, ne suci pojedinačno zbog jamstva pravednog suđenja. Presuda se zajedno sa spisom vraćala na izvršenje sudu na kojemu je vođena istraga. Pravnoga lijeka nije bilo, a presudu je trebalo

²¹⁴ Isto, 100.

²¹⁵ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 102–104; Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 166.

odmah izvršiti. Nadomjestak za pravni lijek žalbe bilo je pravo da okrivljenik, iako je već osuđen, priloži novi dokaz svoje obrane, uslijed čega se izvršenje presude obustavlja dok ne prođe rok koji je dobio od suca u svrhu izvođenja novog dokaza.²¹⁶

U istom razdoblju 17. i 18. stoljeća paralelno se i vrlo rijetko primjenjivao i akuzatorni kazneni postupak.²¹⁷ Akuzatorni ili optužni postupak u povijesnom razvitku najstariji je oblik kaznenog postupka, a predstavlja spor između stranaka koji se vodi pred nepristranim sudom s ciljem rješavanja spora.²¹⁸ Počivao je na sustavu popularne tužbe. Prema tom postupku postojali su javni tužitelji kojima je bila dužnost tužiti u slučajevima kad privatni tužitelj nije nastupio, tj. tamo gdje još inkvizitorni sustav nije potpuno primijenjen ili nije postojao. To je upravo i temeljna razlika između dvaju postupaka. Postoje pravila po kojima neki nisu smjeli tužiti, ograničenja za one koji tuže i jamstva koja je tužitelj morao pružiti. Tužitelj je imao pravo biti zastupan u postupku, dok optuženik toga prava nema te je morao osobno prisustvovati procesu. To nije isključivalo branitelja, na kojega je imao pravo i koji je umjesto njega ulagao prigovore i branio ga na sve načine. Oblik akuzatornog kaznenog procesa dijeli se na 6 odsjeka. U prvom tužitelj ulaže tužbu koja mora biti dobro sastavljena kako cijeli proces ne bi propao zbog njezina lošeg sastavljanja. Bitni su dijelovi opis činjeničnog stanja koje je podloga tužbe, pravna kvalifikacija opisanog činjeničnog stanja i zahtjev kako da se optuženi osudi, navođenje dokaza kojima tužitelj svoje tvrdnje dokazuje. U drugom tužitelj daje jamstvo, zbog osiguranja naknade cjelokupne imovinske štete (troškovi postupka i ostala šteta) i neimovinske štete (zbog sramote, moralne boli), za slučaj da optuženik bude oslobođen i jamstvo tužitelja da će progon do kraja provesti. U trećem optuženik odgovara na tužbu na ročištu za raspravu. Prije toga imao je pravo staviti *dilatorne prigovore*, tj. prigovore uslijed kojih se, ako se utvrdi da su opravdani, postupak ne može produžiti (npr. prigovor nadležnosti), ali koji ne dotiču samu pravnu osnovu tužbe. Prigovori koji pobijaju pravnu osnovu tužbe, tzv. *peremptorni prigovori*, mogu se staviti i nakon odgovora na tužbu. Odgovor je morao biti jasan, određen i cjelovit. Ako nema odgovora na tužbu, sudac mora upozoriti da šutnja znači priznanje. Ako i nakon opomene optuženi šuti,

²¹⁶ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 104.

²¹⁷ Početak akuzatornog postupka seže u orijentalno pravo, kasnije se razvija u Grčkoj i Rimu, a svoj vrhunac doživljava u 6. i 7. stoljeću. Preko Engleske i SAD-a akuzatorni je postupak tijekom 18. stoljeća ponovno došao u kontinentalnu Europu, te je dodavanjem elemenata inkvizitornog postupka prerastao u mješoviti kontinentalni postupak. Berislav Pavišić, *Kazneno postupovno pravo*, 3. izdanje, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka 2010., 46–47.

²¹⁸ Krapac, *Kazneno procesno pravo*, 14.

neće se smatrati konačnim priznanjem, nego će se to pretpostavljeno priznanje smatrati samo dovoljnom indicijom za torturu. Ako bi došlo do torture, onda se akuzatorni postupak automatski pretvara u inkvizitorni. U četvrtom odsjeku slijedi dokazni postupak prema kojem teret dokaza pada načelno na tužitelja. Optuženik dokazuje samo onda ako se poziva na okolnosti koje isključuju ili umanjuju kaznenu odgovornost (nužna obrana, olakotne okolnosti) ili ako napada vjerodostojnost dokaza koje je tužitelj iznio. Sudac daje rok do kojega stranke moraju dokazati, ali taj rok djeluje samo prema tužitelju, tako da nakon proteka ne može više dokazivati, dok optuženi ima pravo dokazivati i nakon toga roka. U praksi rok je 6 tjedana i 3 dana. Dokazna sredstva ista su kao u inkvizitornom postupku. Peti odsjek odnosi se na presudu koja se proglašava osuđujućom ako tužitelj dokaže svoje optužbe, a ako dokaže samo indicije, koje su dovoljne za torturu, onda ga se ne osuđuje nego se primjenjuje tortura. Na kraju je uputa o pravnom lijeku, čega nije bilo u inkvizitornom postupku, koja je mogla biti *appellatio* i *leuteratio*.²¹⁹

3.3. Inkvizitorni kazneni postupak s početka 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji

Europska je praksa kaznenog postupka tijekom 18. stoljeća bila utemeljena na inkvizitornom postupku.²²⁰ Tako je bilo i s Habsburškom Monarhijom koja je u drugoj polovici 19. stoljeća, uvođenjem *Constitutio Criminalis Theresiana* 1786. i *Allgemeine Criminalgerichtsordnung* Josipa II. 1788., potpuno izbacila akuzatorni postupak, a inkvizitorni je postupak postao temeljni. Tako je prema tim Zakonima o kaznenom postupku²²¹ inkvizitova obrana potpuno nestala jer nakon provedene istrage, on ima još tri dana za razmisliti što još dodati u svoju obranu, poslije čega slijedi inkvizitorovo saslušanje njegove obrane. Pomoć branitelja načelno nije bila dopuštena, a cijeli je postupak bio tajan. Najvažnija činjenica koja je usmjerila tijek razvoja kaznenog postupka bila je ukidanje torture 1776. u austrijskim zemljama. U skladu s tim, u daljnjem tijeku razvoja moralo se osmisliti nove istražne metode

²¹⁹ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 98–99.

²²⁰ Više o razvoju kaznenog postupka tijekom 17. i 18. stoljeća vidi Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 59–73.

²²¹ Dalje: ZKP.

koje bi ju zamijenile. Inkvizitorni postupak s kraja 18. i prve polovice 19. stoljeća ima nekih bitnijih razlika od onoga iz 17. stoljeća.²²²

Zanimljivo je primijetiti kako je u *Theresiani* ugrađena odredba koja mijenja pogled na smisao kažnjavanja već krajem 18. stoljeća. Tako se prema tome zakonu izvršenje kazne treba voditi idejom da zločinac bude popravljen i da kroz izrečenu kaznu narod stvori negativan stav prema činjenju zločina, s tim da se ta odredba odnosila samo na ona djela za koja nije bila zapriječena smrtna kazna. Dakle, Marija Terezija već tada u kazneno zakonodavstvo implementira novo shvaćanju kazne, prema kojem se ona počela shvaćati kao način rehabilitiranja zločinaca i prevencije.²²³

Početak 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji donesen je ZKP (1803.), koji je ostao na snazi sve do iduće velike promjene sredinom stoljeća, promjene pod utjecajem revolucionarnih zbivanja 1848. i liberalnih ideja, a kojim kazneni proces počiva isključivo na načelima inkvizitornog postupka i bez torture. Međutim, postoje određene razlike u odnosu na inkvizitorni postupak iz 18. stoljeća. Tako prema tom zakonu više nema formalne razlike između opće i posebne inkvizicije. Da bi se postupak pokrenuo i dalje se mora utvrditi da je kažnjivo djelo počinjeno i da protiv određene osobe postoji sumnja. Za utvrđivanje sumnje dovoljna je stanovita vjerojatnost koja daje logično opravdanje za pokretanje postupka. Dakle, kad sudac sam ili od drugih sazna kako postoji sumnja da je počinjeno kažnjivo djelo, mora odmah prijeći na utvrđivanje je li ta sumnja doista osnovana, dok njezina izvjesnost ne mora biti potpuna. Isto tako uvedeno je pravilo da svatko tko obnaša sudačku dužnost mora biti školovan, od suca istrage do sudaca koji sude u vijećima, da moraju imati diplomu pravnog fakulteta, praksu, položen stručni ispit i sudačku zakletvu.²²⁴

Proces se prema ZKP-u iz 1803. pokretao ako se utvrdi da protiv neke osobe postoje izvjesne indicije da je počinila kažnjivo djelo. Onda ga se stavlja u istražni zatvor i uhićuje. Pritvor se određuje za one zločine za koje je određena visoka kazna, u svakom drugom slučaju određuje se ako postoji opasnost da će osumnjičeni pobjeći, utjecati na tijek istrage ili svjedoke.

²²² Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 173; Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 78–85; Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 167.

²²³ Cvitanović, „Praksa kažnjavanja“, 132.

²²⁴ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 105; Adhemar Esmein, *A history of continental criminal procedure, with special reference to France*, Little, Brown and company, Boston, 1913., 581.

Što se pritvaranja tiče, tim se zakonom on uveo kao obveza. Obrana sa slobode bila je više izuzetak, tako se mogao braniti samo onaj koji je dokazano dobra osoba, za kojeg ne prijete opasnost od bijega ili utjecanje na postupak i ako je optužen za prekršaj.²²⁵

Nakon određenja pritvora, slijedilo je sumarno saslušanje. To je opće ispitivanje okrivljenoga u kojem mu se daje prilika da kaže svoje viđenje slučaja. Sudac treba utvrditi njegov stav prema okrivljenju, a kratkim pitanjima nastojati saznati ono što okrivljeni prvo nije htio reći. To saslušanje daje priliku sucu da okrivljenika bolje upozna, da od njega sazna za dokazna sredstva za koja nije znao. Inkvirent će mu reći za što ga se okrivljuje samo ako okrivljenik to traži, a i tada s oprezom odajući mu samo poznato stanje stvari i samo toliko koliko je potrebno da ovaj shvati. Svrha je da okrivljenik to ne iskoristi za svoju obranu – da sazna što sudac zna i ne zna i tako udesi obranu. To se sve obavlja uz zapisničara i dva nepristrana svjedoka koji paze da sve uđe u zapisnik. Inkvirent može već nakon sumarnog ispitivanja poslati spis vijeću na presudu, a to je samo onda ako je ovaj uspio dokazati svoju nevinost, kao i kad je dao iscrpno priznanje koje se slaže sa svim okolnostima koje su prije toga bile istražene. U prvom slučaju okrivljenik se pušta kući uz obećanje da će se uvijek odazvati pozivu suda, a u drugom slučaju daju mu se tri dana da se još sjeti što bi mogao navesti u svoju obranu prije negoli spis ode na vijeće.²²⁶

Ako se sumarnim putem ništa ne utvrdi, tada kreće redovni istražni postupak koji je tajan. Tu se vodi dnevnik istrage, sastavlja se popis pitanja i sve se bilježi kronološki. Središte redovnog istražnog postupka jest redovito saslušanje okrivljenika. Međutim, tu dolazimo do velike razlike u odnosu na inkvizitorni postupak 17. i 18. stoljeća. Tako je prije iz pitanja okrivljeniku trebalo biti jasno za što ga se okrivljuje, a novim zakonom pitanja moraju biti takva da mu se ne otkriju sve činjenice postupka. Razlog tomu je tortura koju, prema novom zakonu, sudac istrage nije imao na raspolaganju, pa je morao svojom vještinom izvući priznanje i ostale bitne činjenice. Kad je inkvirent došao do uvjerenja da je sve istražio, zaključuje istragu i spis šalje vijeću na presudu. No prije nego što to učini, okrivljenom daje tri dana da se sjeti što još

²²⁵ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 106; Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 175.

²²⁶ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 107.

može uvesti u obranu. Onda ga opet saslušava, provjerava njegove navode i tek tada zaključuje istragu.²²⁷

Prema ZKP-u iz 1803. pitanje obrane stavljeno je u domenu službenih osoba. Okrivljenik nije imao pravo na branitelja, ali imao je pravo tijekom cijelog postupka predlagati dokaze i svjedoke koji bi išli njemu u korist. Dakle, utvrđivanje njegove obrane stavljeno je u ruke suca istrage koji mora tijekom istrage jednako prikupljati dokaze i obrane i optužbe. Nakon istrage spisi idu vijeću. Inkvirent ne može biti član vijeća. Vijećanje mora početi u roku od 8 dana, a u zamršenijim slučajevima u roku od 30 dana od kraja istrage. Kod odlučivanja u vijeću, koje je opet tajno, prvo se mora pročitati spis, zatim određeni izvjestitelj pročita svoje pismeno mišljenje o tome kako bi stvar trebalo riješiti, tj. čita nacrt presude. O stvari se nakon toga raspravlja i donosi odluka većinom glasova. Ako se smatra da istragu treba nadopuniti, spis se šalje natrag, s naputcima u kojem smjeru treba ići nadopuna. Presude ostaju iste kao prije. Sud je u svakoj osudi dužan nastojati izreći odluku o naknadi štete koju okrivljenik duguje oštećenom. Ako za to nema dovoljno podataka iz spisa, uputit će oštećenoga s privatnopravnim potraživanjem na redoviti građanski sud. Presuda sadrži i izreku o dužnosti naknade troškova kaznenog postupka. Optuženi je imao pravo na žalbu. Temelj za ulaganje žalbe bila je pogrešna prosudba indicija ili pokretanje istrage bez pravnih razloga. Optuženi nema pravo vidjeti spis u svrhu žalbe, ali ima pravo da mu se pismeno priopći obrazloženje da bi dobio podlogu za žalbu. Sud tomu mora udovoljiti u roku od 24 sata.²²⁸

Spomenutim zakonom i uvođenjem čistog inkvizitornog postupka, država, tj. javna vlast, po službenoj dužnosti presuđuje u slučaju počinjenja kaznenog djela. Zato je vrhovno načelo inkvizitornog postupka *oficijelnost* ili načelo kaznenog progona u javnom interesu, što je i razumljivo jer to je bilo doba apsolutističke monarhije u kojoj središnja vlast postaje dovoljno jaka da putem svog činovništva provodi samovolju, pogotovo u vrijeme druge polovice 19. stoljeća. Država pokušava uvesti monopol kažnjavanja i kad god je postojala osnovana sumnja da je djelo počinjeno, sudac je po službenoj dužnosti morao započeti istražni postupak. Pri tome sudac istražuje sve okolnosti koje je potrebno utvrditi. Kažnjiva su djela, kao povrede prava, bila predmet osobito strogog postupka, veoma stroge kazne bile su

²²⁷ Isto, 108.

²²⁸ Isto, 109–110.

predviđene za pojedina djela, a zastrašivanje je bilo jedan od glavnih ciljeva kazne.²²⁹ Kazneni je postupak trebao biti tako uređen da osigura potpunu djelotvornost primjene kazne, da onemogući da krivci izbjegnu kazni i da ponovno ne počine kažnjivo djelo.²³⁰

3.4. Mješoviti kazneni postupak²³¹ druge polovice 19. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji

Druga je polovica 19. stoljeća bila vrijeme društvenih promjena, razvoja i implementacije ideje liberalizma i građanskog društva, što se osjetilo i u kaznenom zakonodavstvu. Do tada je dominantni inkvizitorni postupak nakratko zamijenjen akuzatornim. Upravo stoga druga polovica 19. stoljeća predstavlja vrijeme transformacije hrvatskog pravosuđa, koje postupno prelazi s feudalnog u moderno, ali taj razvoj nema linearni smjer.²³² Budući da smo dugi niz stoljeća živjeli u zajedničkoj državi, cijeli pravni sustav tadašnje Hrvatske i Slavonije bio je pod utjecajem austrijske sudbene tradicije. Upravo tako i hrvatsko procesno pravo svoje korijene vuče iz austrijske tradicije, što je slučaj i s *Kaznenim postupnikom* iz 1873. godine, kojim je u carstvu uveden mješoviti kazneni postupak. On je preuzet u hrvatsku kazneno-pravnu praksu i uz neke sitne promjene donesen je hrvatski *Kazneni postupnik* 1875., koji se zadržao i u vremenu Kraljevine Jugoslavije.²³³

To je vrijeme imalo nekoliko prijelomnih točaka u razvoju kaznenog prava. Prva je točka bila 1848., koja nije iskorištena za pravosudne promjene. Reformama potaknutim iz bečkog središta, prva velika promjena kazneno-procesnog prava bila je u vremenu neoapsolutizma, kada se uvodi novi kazneni postupak, redefinira mreža sudova te se sudstvo, koje je Ožujskim ustavom bilo odvojeno od uprave, opet spaja s upravom. Tijekom Bachova apsolutizma uvedena je institucija državnog odvjetnika, kao samostalna od suda izdvojena ustanova, sudovanje putem žirija zamijenjeno je sudovanjem vijeća profesionalnih sudaca i

²²⁹ Upravo je zbog zastrašivanja kao glavne funkcije kazne došlo do želje za reformom sredinom 18. stoljeća. Tada se razvila misao kako smisao kazne, koja se po njima trebala izvršiti u zatvoru, treba biti kažnjavanje i rehabilitacija, čime se ne bi izgubilo na učinku zastrašivanja. Više o tome u 6. poglavlju.

²³⁰ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 113–114.

²³¹ Javio se kao rezultat djelovanja prosvjetitelja, koji su ukazivali ne prednosti akuzatornoga tipa u britanskom pravnom sustavu. Prvi se puta uvodi u Francuskoj 1808. Zakonom o krivičnoj istrazi. On predstavlja sintezu elemenata inkvizitornog i akuzatornog postupka u pravnom sustavu radnji i mjera državnih tijela u slučaju vjerojatnosti kaznenog djela. Vidi Krapac, *Kazneno procesno pravo*, 17–18.

²³² Čepulo, *Prava građana*, 54.

²³³ Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 246; Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava*, 102.

ukinuta je javnost na glavnoj raspravi u kaznenom postupku. Kazneno sudovanje opet je preuređeno ZKP-om iz 1853., koji je značio vraćanje inkvizitornom postupku. Povratak načelima liberalizma u kaznenom postupanju primjetno je 1873., kada je pod autorstvom ministra pravosuđa *Juliusa Glasera*, izrađen suvremeni ZKP, na kojemu se radilo još od vremena pada apsolutizma i koji uvodi mješoviti kazneni postupak.²³⁴

Nabrojene promjene u Kraljevini Hrvatsku i Slavoniju dolazile su sa zakašnjenjem, tako da je tek 30. listopada 1854. stupio na snagu austrijski ZKP iz 1853. Do tada je postupak uglavnom bio utemeljen na običajnom pravu te je po svom obliku bio akuzatoran. Poznavao je ulogu javnoga tužitelja, koju su vršili činovnici, te županijski i magistratski fiškali. Po svome stvarnom uređenju taj postupak nije imao značenje pravnoga spora nego značenje jednostranoga uredovanja državnih organa, bio je stvarno inkvizitorni. Tim je zakonom regulirano zatvorsko pritvaranje. Pritvor je tako morao imati dovoljno svjetla, zraka i mjesta da se optuženik može kretati. Trebalo je izbjegavati miješanje spolova, pritvorenika i zatvorenika, mladih i starih, ljudi koji su optuženi za iste prekršaje ili onih koji su počinili teži i lakši prekršaj. U pritvoru nisu smjeli imati novac. Posebne uvjete pritvaranja, koji bi bili u skladu sa statusom, predsjednik suda mogao je dodijeliti onim pritvorenicima koji su bili višeg položaja i imućniji, međutim samo ako to nije ugrožavalo red u zatvoru. Pritvorenike se moglo okovati samo ako su bili uhvaćeni u pokušaju bijega, ako ih se drukčije ne može smiriti ili ako postoji opasnost od nasilnoga ponašanja prema drugim pritvorenicima ili čuvarima. Za sve se pritvorenike vodio detaljan registar koji se sastojao od sljedećih upisa: broj pritvorenika, dan pritvaranja, ime službenika koji ga je uhitio, prezime i kršćansko ime, broj ćelije, opaske u vezi s njegovim ponašanjem, datum i uvjeti kada je pušten. Djelatnici suda bili su dužni minimalno jednom mjesečno posjetiti pritvorenike kako bi se upoznali sa stanjem pritvorenika i uvjetima u kojima izdržavaju pritvor.²³⁵

Ukidanjem apsolutizma nisu se dogodile velike promjene u procesnom pravu. Na snazi je i dalje bio postupak iz 1853. Međutim, ustoličenjem Ivana Mažuranića za bana, što je bila

²³⁴ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 151; Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 182; Čepulo, *Prava građana*, 55–57; Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 158; Pavišić, *Kazneno postupovno pravo*, 51; Esmein, *A history*, 581.

²³⁵ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 151; Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 182; Pavišić, *Kazneno postupovno pravo*, 52; Henry S. Sanford, *The different systems of penal codes: Also a report on the administrative changes in France, since the Revolution of 1848.*, Senate Printer, Washington, 1854., 135.

druga prijelomna točka, počelo je snažno reformsko razdoblje koje je značilo novu reformu kazneno-procesnog prava. Tako je 1875. noveliran ZKP, koji su preradili prema istom austrijskom iz 1873. Mažuranić 1874. daje nacrt prijedloga saboru o preinaci nekih odredaba tadašnjeg zakonika (111 paragrafa), izrazivši želju da se nakon što se prihvate preinake izradi novi pročišćen tekst zakona. Te je godine izglasan novi ZKP, *Zakon o kaznenom postupku u tiskovnim poslovima* i *Zakon o sastavu porotničkih imenika*. Car je 1875. sankcionirao sve te promjene. Ustanove novog hrvatskog ZKP-a uglavnom se poklapaju s austrijskim iz 1873. Razlika je u tome što su građani sudjelovali u suđenju u obliku žirija samo onda kada je bila riječ o tiskovnim deliktima, dok su u austrijskoj inačici građani mogli sudjelovati kod svih teških djela. U konačnici, sve promjene kazneno-procesnog zakonodavstva Monarhije nastale su pod utjecajem francuskoga kaznenog zakona iz 1808., tako da je posredstvom austrijskog i hrvatsko kazneno zakonodavstvo preuzelo elemente francuskog.²³⁶

U drugoj polovici 19. stoljeća procesno pravo doživjelo je tri velike promjene. Prva je bila uvođenje austrijskog ZKP-a 1850., koji se temeljio na francuskom ZKP-u iz 1808., i koji je naprasno uveo načela akuzatornoga postupka. Ipak, inkvizitornost se zadržala u istražnom postupku te je uvedeno sudjelovanje građana u obliku žirija. Druga je bila uvođenje novoga ZKP-a 1853., kojem je glavna karakteristika bila ponovno vraćanje inkvizitornog postupka. Vraćena je tajnost istrage, rasprava se temeljila na ponavljanju rezultata prethodne tajne istrage, a viši su sudovi ocjenjivali žalbe samo na temelju stanja u spisima. Trećom promjenom iz 1875. uveden je za područje Hrvatske i Slavonije *mješoviti sustav* kazneno-procesnog prava, koji je sadržavao elemente akuzatornoga i inkvizitornoga postupka. Temeljio se na oficijalnosti, što je značilo da kazneni progon može provesti samo država, akuzatornost, tj. pokretanje postupka od državnog odvjetnika, na usmenost i neposrednost, što je značilo da je za presudu trebao i zaključak istrage i uvjerenje suda stečeno na glavnoj raspravi. Isto su tako uvedeni porotni sudovi koji su bili nadležni za niz kaznenih djela. Porota je bila uvedena samo za tiskovne delikte, ali je ukinuta za vrijeme bana *Héderváryija*.²³⁷

²³⁶ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 153; Čepulo, *Prava građana*, 62–63.

²³⁷ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 175–176; Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 159; Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava*, 103; Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 152–153.

Budući da je u sklopu velike pravosudne reforme 1870-ih došlo i do promjene zatvorskog sustava, zbog razumijevanja procedura i pravila koja su od tada vrijedila za zatvore i kaznionice u nastavku će se objasniti kazneni postupak prema ZKP-u iz 1873.

Prema tom zakonu sva kaznena djela progonio je sud, ali samo na prijedlog tužitelja. Tužbu pokreće, ili u ime oštećenoga ili u ime javnosti i društva, *državni odvjetnik*. Državni odvjetnici moraju sve kažnjive čine za koje saznaju istražiti po službenoj dužnosti ili na zahtjev oštećene osobe i utjecati na sud da se takvi slučajevi istraže. Oštećena je osoba rijetko osobno podnosila tužbu, ali je na to imala pravo. U kaznenim stvarima presude donose kotarski sudovi, ali samo za prekršaje, sudišta prve molbe, porotni sudovi, sudišta druge molbe i viši sudovi. Kotarski sudovi u kaznenim predmetima ne donose odluke nego samo vrše predizvide i predistrage za prekršaje te služe kao pomoć u istražnom postupku kod sudova prve molbe. Sudbeni stolovi prve molbe vrše svoju sudbenost kao istražni, predistražni, presudni i prizivni, a odluke donose u vijeću od tri suca. Pri sudovima prve molbe nalaze se i suci istrage koji vode sve predistražne i istražne radnje. Sudovi druge molbe odlučuju o pritužbama i donose odluku u vijeću od petorice sudaca. Viši sud, kao kasacijski, odlučuje o svim žalbama i donosi odluke u vijeću od sedmorice sudaca.²³⁸

Status okrivljenika dobivao je svaki onaj za koga se sumnja da je počinio neko kažnjivo djelo te ga se stavlja u predbježni zatvor kako bi se provele predistrage i predizvid. Ako su sumnje potvrđene, osoba postaje osumnjičenik te ga se radi istražnog postupka stavlja u istražni zatvor. Osoba dobiva status optuženika onda kada istražni postupak pokaže da su sumnje točne i kada se steknu uvjeti za pokretanje sudskoga postupka. Tako je optuženik onaj protiv kojega je pokrenut sudski postupak i određen dan glavne rasprave. Optuženik ima pravo na branitelja ili branitelja po službenoj dužnosti tzv. *branitelja za siromahe*. Svi branitelji moraju biti prijavljeni kod suda. Optuženik ima pravo uzeti branitelja tek kada mu se priopći optužnica. U predistrazi može uzeti branitelja samo u slučaju obrane onih svojih izjava koje kasnije tijekom suđenja ne smije mijenjati i koje su izravno vezane uz optužnicu, tj. objašnjenje svojih

²³⁸ Zakon kojim se uvodi postupnik kazneni, *Deržavno-zakonski list za kraljevinu i zemlje zastupane u vieću carevinskom*, kom. XLII., br. 119, 1873., 400, 402, 405 (dalje: Kazneni postupnik); Beuc, *Povijest institucija*, 318–319.

postupaka i pravdanje za kazneno djelo. U tom slučaju, branitelj ima pravo samo uz dopuštenje suca istrage uvid u spise, inače nema.²³⁹

Javna vlast i ostali građani moraju odmah državnom odvjetniku nadležnog suda prijaviti sva kažnjiva djela koja uoče ili koja im se dojavu. Prijavu zaprimaju ili državni odvjetnik ili sudac istrage, nakon čega se istražuje istinitost optužbe. Državni odvjetnik istražuje sve poznate činjenice, pomaže ući u trag krivcima, naređuje sucu istrage provođenje predizvida u svrhu skupljanja dokaza za podizanje optužnice i sam saslušava ili daje dopuštenje za saslušanje ljudi bez njihov privole. Sudac istrage može i samoinicijativno provoditi istragu, ali o rezultatima uvijek mora obavijestiti državnog odvjetnika. Nakon završene predistrage, državni odvjetnik ima 8 dana da donese odluku o puštanju osumnjičene osobe na slobodu ili stavljanju u pritvor.²⁴⁰

Prije negoli započne sudski proces, osumnjičena osoba mora proći fazu predistrage i istrage u kojima se utvrđuje postoje li osnove za pokretanje istrage u prvom slučaju ili podizanje optužnice u drugom slučaju. Uvijek prije podizanja optužnice sudska su tijela dužna provesti predistragu. Predistraga je bila radnja koja je prethodila pravoj istrazi u istražnom zatvoru. Svaka je osoba za koju se sumnja da je počinila kažnjivo djelo bila stavljena pred predistražne radnje i dobila status osumnjičenika. U slučaju zločinstva u kojem sudi porota ili u slučaju da je posljedica predistrage kazneni postupak, predistraga se uvijek morala provesti. U svim drugim slučajevima državni odvjetnik odlučuje je li potrebna. Svrha je predistrage ispitati prijavu, istražiti sve okolnosti događaja kako bi se moglo odlučiti treba li se postupak zaustaviti ili podignuti optužnicu protiv osumnjičenog. Predistražne su radnje bile sve one radnje koje su sudovi poduzimali kako bi stekli uvid u sve okolnosti kažnjivog čina. Tijekom predistrage razgovara se s ljudima i svjedocima, pretražuju kuće ili traže počinitelji ako su u bijegu, a sve što se pronađe prilaže se kao dokaz. Što se rada na terenu tiče, dio istrage koji podrazumijeva ispitivanje svjedoka ili osumnjičenika može obavljati samo sudac istrage, dok ni tužitelj ni državni odvjetnik ne smiju biti prisutni. S druge strane, državni odvjetnici morali su biti prisutni i voditi zapisnik u slučajevima pretresa stanova, drugim očevidima i istraživanju papira. Predistragu pokreću ili sudac istrage ili državni odvjetnik, dok je vođenje predistrage prepušteno isključivo sucu istrage. Tijekom predistrage državni odvjetnik sastavlja službenu prijavu, koju zajedno sa zapisnikom i rezultatima podnosi sucu istrage. Jednom mjesečno

²³⁹ Kazneni postupnik, 406–407.

²⁴⁰ Isto, 416–418.

sudskom vijeću sudac istrage i državni odvjetnik podnose izvješća o istragama u tijeku. Svi materijalni dokazi koji se u predistrazi pronadu, a koji mogu pomoći i tužitelju i osumnjičenom, moraju se propisno zapečatiti i zaštititi, te staviti u sudbenu pohranu. Za svaku provedenu radnju mora se sastaviti zapisnik. Obveza je svakoga građanina besplatno svjedočiti, tj. biti sudbeni svjedok kod istražnih radnji. Tijekom predistrage može se svakoga pozvati da svjedoči. Oni koji odbiju poziv i koji se bahato ponašaju mogu se kazniti globom od 50 forinti ili zatvorom od 8 dana s pooštrenjem spavanja na tvrdoj podlozi, tamnom samicom uz uskraćivanje tople hrane na tjedan dana. Predistragu može prekinuti jedino privatni tužitelj, odluka sudskog vijeća i sud druge molbe. U tom slučaju osumnjičeni se odmah pušta na slobodu s potvrdom da se protiv njega više ne vodi nikakav postupak. Ona se završava onda kada učinjeni izvidi budu dovoljni da se njima obrazloži pokretanje glavne rasprave. Spise istrage sudac dostavlja državnom odvjetniku, koji je obvezan u roku od osam dana sastaviti optužnicu i poslati ju sucu istražitelju ili donijeti odluku o obustavi procesa. Na predistragu se može uložiti žalba, ali i tražiti produljenje predistražnih radnji.²⁴¹

Očevid se uvijek može provoditi ako se smatra da će se pronaći kakva stvar važna za istragu i donošenje neke odluke. Na očevid se uvijek vode dva sudbena svjedoka, a može se pozvati i osumnjičenik ili okrivljenik. Može doći i branitelj jer se njemu također dostavlja obavijest da je očevid u tijeku. O svemu se radi zapisnik iz kojega se mora jasno razaznati opis predmeta koji je bio pod istragom. Tako se moraju napraviti skice, mjere, težina, veličina i mjesto pronalaska. Očevid vodi sudac istražitelj koji vodi usmeno ispitivanje svjedoka i odlučuje koje će se predmete vještačiti, ali u obzir uzima i sugestije branitelja i tužitelja. Vještake bira sudac, koji ako se ne odazovu, dobivaju globu od 5 do 100 forinti, međutim nikada zatvor. Vještaci moraju položiti prisegu pri svakom vještačenju. Vještak odmah zapisuje svoje opažaje i objašnjenja. Da bi dao potpunu sliku tijekom očevida ima se pravo poslužiti prijašnjim zapisnicima istrage. Ako vještak daje krivo tumačenje ili se jako razlikuje ili ima nedostataka, može se unajmiti druge vještake. U sklopu očevida može se napraviti i premet stana onda kada postoji opravdana sumnja da se ondje skriva osoba osumnjičena za zločin i prijestup ili ako se tamo nalaze predmeti važni za istragu. Može se pretražiti tijelo i odjeća svjedoka, osumnjičenih i onih koji su na zlu glasu. Proces premeta stana provodi se samo na temelju pisane odluke suca, tj. naloga. Premet mora biti proveden tiho, uljudno i pristojno kako ne bi narušili ugled vlasnika.

²⁴¹ Isto, 422.

Moraju biti prisutna dva svjedoka i zapisničar, čiji zapisnik moraju potpisati svi uključeni u proces. U slučaju odugovlačenja i ometanja istrage, premet stana može se pokrenuti i bez naloga, kada u njoj zajedno sudjeluju sudac istrage i redarstvene snage. Redarstvene snage mogu napraviti premetačinu i onda kada postupaju po zapovijedi da se nekoga uhiti, ako se tko zatekne u nekom kažnjivom činu, kad netko vikom nekoga optuži da je nešto napravio ili ako ima kod sebe inkriminirajuće predmete. I u tom slučaju toj se osobi mora odmah ili u roku od 24 sata dati potvrda o razlozima premetačine.²⁴²

Svatko je dužan kao svjedok odazvati se pozivu i svjedočiti pred sudom. Svatko ima pravo znati da ne mora svjedočiti protiv sebe, tj. ako svjedočenjem može prouzročiti štetu sebi ili svojoj obitelji. Osoba koja ne živi u mjestu nadležnosti suda koji provodi istragu svjedočenje može dati na onom sudu gdje živi. Ako sudac istrage zahtijeva, taj se svjedok može dopremiti na sud kako bi uživo svjedočio, inače se samo uzima njegova izjava dana pred drugim sudom. U slučaju da se svjedok ne odazove na poziv suda za svjedočenje ili ne želi svjedočiti prijeto mu novčana globa do 100 forinta, a ako odbije svjedočiti može ga se kazniti globom od 100 forinta i zatvorom od 6 tjedana. U prvom slučaju sudac ima pravo izdati uhiđbeni nalog, a svjedok sam snosi troškove privođenja.²⁴³

Sudac istrage nasamo ispituje svjedoke. Ispitivanju ne smiju nazočiti ni tužitelj, ni osumnjičenik, ni drugi svjedoci, a svjedočenje mora biti pod prisegom. Svjedok ima pravo sjediti dok traje istraga. Na početku mu se utvrđuje ime, dob, rodno mjesto, vjeroispovijest, zanimanje, prebivalište, odnos prema osumnjičenom, te je li protiv njega nekada bila provedena kaznena istraga. Svjedok prvo iznosi svoje viđenje događaja. Ne smiju mu se postavljati sugestivna pitanja niti ga se smije navoditi na odgovor, a ako se takva pitanja postave moraju se posebno navesti u zapisnik. Svjedok također ima pravo vidjeti inkriminirajuće predmete iz istrage, ali ih prvo mora opisati. Ako više svjedoka daje drukčija svjedočenja koja pobuđuju sumnju, isti se svjedoci mogu međusobno sučeliti.²⁴⁴

Temeljne mjere osiguranja da će se okrivljeni pojaviti pred sudom jesu poziv, uhićenje, predbježni zatvor, istražni zatvor i jamčevina. Predbježni zatvor bilo je privremeno i

²⁴² Isto, 423–424, 427–429.

²⁴³ Isto, 430–431.

²⁴⁴ Isto, 432.

kratkotrajno lišenje slobode tijekom kojega se potvrđuje status osumnjičenika ili se okrivljenika pušta na slobodu. Institut poziva temeljni je oblik osiguranja prisutnosti okrivljenika, tako da se inkriminiranu osobu, prije početka sudskog procesa, mora pisanim putem pozvati na saslušanje. Poziv potpisuje sudac istražitelj, a sadrži podatke kome se šalje, ime suda, opis predmeta i vrijeme kada se treba odazvati sudu. Posebno se naglašava da je na sud pozvan u statusu okrivljenika. Ako se ne odazove bez opravdanih razloga, protiv njega se izdaje pismeni nalog za uhićenje, koji je morao biti odobren od suca istrage. Nalog se uručivao odmah, a najkasnije u roku od 24 sata. Predistražne radnje morale su početi odmah nakon što je okrivljenik sam ili nakon uhićenja došao na sud. Saslušanje mora početi odmah i pušta ga se ako nema razloga za zadržavanje. U slučaju da su sumnje potvrđene, okrivljenika se može na maksimalno 48 sati staviti u predbježni zatvor. U roku od 24 sata nakon zatvaranja, okrivljenoga se mora predati sucu istrage na saslušanje. O svemu tome mora postojati službena odluka i pisano rješenje koje mu se mora uručiti. Ako se nakon saslušanja potvrde sumnje ili javi potreba za dodatnom istragom, okrivljeni se stavlja u istražni zatvor. U istražnom je zatvoru okrivljenik mogao biti maksimalno 2 mjeseca, a uvijek se određivao za one zločine kojima je bila zapriječena smrtna kazna ili kazna teške tamnice od 10 ili više godina.²⁴⁵

Zakon je dopuštao i jamčevinu koja je bila obvezna za one pritvorenike kojima nije prijetila moguća kazna smrti, 5 godina tamnice ili ako nisu počinili zločin. Za one zločine za koje je bila zapriječena kazna veća od 5 godina tamnice, jamčevina se mogla odrediti, ali je o tome Sudbeni stol posebno donosio odluku. Ona se plaćala ili kao gotovina ili drugim vrijednosnim papirima kojima je okrivljenik jamčio svojom imovinom i hipotekom na svoje nekretnine ili pokretnine. Jamstvo se temeljilo na optuženikovu obećanju da neće bježati iz mjesta boravka i da neće ometati istragu i cijeli proces. U slučaju bijega ili ometanja procesa, okrivljenik biva ovršen ili mu se položeni novac oduzima i uplaćuje u državnu blagajnu. Odmah potom, oštećeni ima pravo tražiti da se iz te svote njemu namire tražbine koje bi imao u tom sudskom postupku.²⁴⁶

U istrazi osumnjičenika saslušava sudac istrage. Osumnjičenik mora sjediti, ne smije biti okovan i mora davati jasne, istinite i razgovijetne odgovore. Istražitelj mu mora pojasniti zbog čega je okrivljen i tražiti ga da se izjasni o krivnji. Onda mu pojašnjava sve okolnosti

²⁴⁵ Kazneni postupnik, 434–435; Josipović, *Uhićenje i pritvor*, 247–248.

²⁴⁶ Kazneni postupnik, 437; Josipović, nav. dj., 251–252.

slučaja kako bi osumnjičenik mogao biti siguran za što ga se tereti. Ispitivanje ne smije biti sugestivno, ne smije lažno svjedočiti, ne smije ga se obmanjivati niti silom natjerati da prizna. Postavljena pitanja moraju biti kratka i jasna.²⁴⁷

Svaki kojemu je utvrđena osnova krivnje postaje optuženik. To znači da je protiv njega odrađena istraga, podignuta optužnica i određen dan suđenja. U slučaju da nije pritvoren, optuženika se mora u roku od 3 dana odvesti u pritvor onog suda gdje se održava glavna rasprava. U roku od 24 sata nakon pritvaranja mora ga se još jednom saslušati, što čini predsjednik suda, zamjenik ili načelnik sudišta prve molbe. Optuženik ima pravo još jednom izreći svoju obranu, dodati neke nove informacije ili promijeniti iskaz. Tada smije biti prisutan odvjetnik. Rok od poziva na sud do glavne rasprave može biti 8 dana, ali samo u slučaju da je optužen za zločin. U slučaju da se ne odazove u roku od tri dana, sam snosi troškove privođenja.²⁴⁸

Na glavnu raspravu optuženi dolazi u pratnji odvjetnika ili stražara ako se nalazio u pritvoru. Na sudu optuženi nikada ne smije biti u okovima. Rasprava počinje tako da se prvo čitaju optuženikovi osobni podaci, optužba koja mu se stavlja na teret te njegova izjava o krivnji. Optuženik nakon toga dobiva riječ. Prvo mora jasno reći osjeća ili se krivim te detaljno objasniti cijeli slučaj iz svoje perspektive. Može se braniti šutnjom, a sud ga ne smije siliti da govori. Nakon njegova izlaganja, riječ dobivaju optužba, koja iznosi svoje dokaze, svjedoci i vještaci. Nakon toga se još mogu pozvati dodatni svjedoci ili sučeliti svjedoci obrane i optužbe. Kad sudac ocijeni da je iznošenje dokaza gotovo, rasprava ulazi u posljednju fazu. Sudac u kraćem izlaganju sadržajno sažima cijeli slučaj i daje posljednje riječi optužbi i obrani. Prvo riječ dobiva optužba, koja još jednom ponavlja najvažnije točke optužbe, ali nema pravo predložiti kaznu. Na kraju optuženi iznosi svoj zaključak i završnu riječ, čime se završava rasprava.²⁴⁹

Nakon završetka rasprave, predsjednik i članovi sudskog vijeća odlaze u svoje prostorije gdje donose odluku, a optuženik se vraća u pritvor. Ako optuženik bude kriv, izriče se kaznena osuda koja mora sadržavati opis inkriminirajućeg čina, opis točke zakona koje je prekršio,

²⁴⁷ Kazneni postupnik, 438.

²⁴⁸ Isto, 442.

²⁴⁹ Isto, 446–449.

kaznu na koju ga se osuđuje te odluku o odšteti i troškovima parnice. Ako je presuda novčana kazna i ako osuđeni nema financijskih sredstava za plaćanje, odredit će mu se odmah zatvorska kazna kao zamjena za novčanu. Nakon donošenja odluke svi se opet pozivaju u sudnicu kako bi sudac pročitao presudu i uputio stranke na one pravne lijekove koji im stoje na raspolaganju. Presuda se u roku od tri dana mora javno proglasiti. Otpravak presude mora sadržavati naziv suda, imena članova sudskog vijeća, državnog odvjetnika i privatnog tužitelja. Također mora sadržavati ime, prezime i detaljan opis osuđenog, vrijeme održavanja glavne rasprave, bitne dijelove optužnice, presudu i izrečenu kaznu. Presuda mora biti jasno obrazložena.²⁵⁰

Odluku o oprostima ili pomilovanju može donijeti samo car. Traženje pomilovanja ne odgađa izvršenje presude. Ako zatvorenik koji je već počeo služiti kaznu podnese zamolbu za pomilovanje, prvo ju mora dostaviti načelniku zatvora ili kaznionice. On ju, zajedno s dokazima o njegovu ponašanju i zdravlju u zatvoru, te dokazima prijašnjeg ponašanja i karaktera, šalje na Kraljevski sudbeni stol, kao sud druge molbe. Suci Sudbenog stola zajedno s državnim nadodvjetnikom razmatraju poslanu zamolbu i ako pozitivno odluče, šalju ju ministru na razmatranje.²⁵¹

Smrtna kaza izvršava se dan poslije datuma koji je sudac odredio kao dan izvršenja, ali ne u nedjelju, na blagdane i svece. Datum izvršenja je javan. Smrtna se kazna najčešće izvršavala u zatvoru ili nekoj drugoj zatvorenoj prostoriji, uz prisustvo sudbene komisije, koju čine barem tri suca, liječnik, svećenik, zapisničar, državni odvjetnik i načelnik općine. Javnost je smjela biti prisutna na izvršenju smrtne kazne, s time da je ženama to bilo zabranjeno. Osuda na smrtnu kaznu s opisom čina mora se tiskati i poslije pogubljenja javno pokazati. Tijelo preuzima obitelj ili ga se sahranjuje na za to određeno mjesto, a sahrana mora biti tiha i bez ceremonija.²⁵²

Presuđene novčane globe mogu se mijenjati za kaznu zatvora, tako da se svakih 5 forinta globe mijenja za jedan dan zatvora. Ta se odluka donosi ako se utvrdi da bi naplata mogla naštetiti osuđenome i njegovoj obitelji ili ako se ne može naplatiti. Izvršenje osuda do 6 mjeseci može se u posebnim situacijama prolongirati za 6 tjedana ako bi izvršenje moglo štetiti njegovoj

²⁵⁰ Isto, 449–451.

²⁵¹ Isto, 482.

²⁵² Isto, 480–481.

obitelji i ako se utvrdi da osuđenik neće bježati. Kazne preko 6 mjeseci lišenja slobode služe se u kaznionicama, dok se kazne do 6 mjeseci služe kod onog kaznenog suda koji je izrekao presudu. Državni odvjetnik zadužen je za prebacivanje zatvorenika u kaznonice ili one dijelove zatvora koji su bili predviđeni za osuđenike. Isto je tako imao obvezu Upravi kaznonice ili tamničaru zatvora dostaviti presudu i svu dokumentaciju koju su skupili tijekom sudskog postupka. Kako će se u nastavku vidjeti, tom će se dokumentacijom regulirati položaj zatvorenika.²⁵³

3.5. Kazne za zločine, prijestupe i prekršaje u drugoj polovici 19. stoljeća prema Kaznenom zakonu

Patentom od 27. svibnja 1852. u Hrvatsku i Slavoniju uveden je austrijski kazneni zakon,²⁵⁴ koji je stupio na snagu 1. rujna 1852. pod nazivom *Kazneni zakon o zločinima, prijestupima i prekršajima*.²⁵⁵ Tim je zakonom broj kazna kažnjivih smrću bio smanjen, što je bilo u skladu s trendom u svim europskim kaznenim zakonodavstvima.²⁵⁶ Zakonom je preuzeta trodioba kaznenih dijela iz francuskog kaznenog zakonodavstva. Tako je postojala podjela na *zločine, prekršaje i prijestupe*, ovisno o težini, namjeri i karakteru počinjenog djela. Zločin se tumačio kao djelo učinjeno zlom nakanom, dok su prijestupi i prekršaji određeni kao djela koja su po općem razumijevanju nedopuštena. Propisane kazne bile su stroge te su se protezale od smrtne kazne do kratkotrajne kazne zatvora. Smrtna kazna nije ukinuta nego je upravo kaznom lišenja slobode njezina učestalost izricanja smanjena. Smrtne se kazne države još tada nisu odrekle, ali su ju limitirale na točno određene slučajeve. Ovaj se zakon može smatrati represivnim. Tako se u sklopu KZ-a definirala kazna lišenja slobode i vrijeme njezina trajanja u zatvorima i kaznionicama. Druga intencija promjene kaznenog zakonodavstva i zatvorskog sustava 19. stoljeća bila je smanjiti tjelesno kažnjavanje ljudi i nanošenje pretjerane boli i patnje, osim one koju sama kazna mora prouzročiti. Međutim, neki oblici tjelesnog kažnjavanja u kaznenom su se zakonodavstvu Monarhije ipak zadržali, ali bili su ograničeni na točno određene razloge i provođeni u kontroliranim uvjetima. Tako je kazna batine bila dio

²⁵³ Isto, 400, 480–481.

²⁵⁴ Dalje: KZ.

²⁵⁵ Kazneni zakon o zločinstvu, prestupciji i prekršajima, *Deržavno-zakonski i vladin list za Carevinu Austrijsku, godina 1852.*, dio prvi, komad I–XI, broj 1–133, 1852. (dalje: Kazneni zakon).

²⁵⁶ Maynard Shipley, „Homicide and death penalty in Austria–Hungary“, *Publications of the American statistical association* (1907.), Vol. 10, No. 77: 254, pristup ostvaren 26. 1 2017., <http://www.jstor.org/stable/2276063>.

pooštavanja dosuđene kazne ili disciplinske kazne dok je tortura bila zabranjena. U nastavku će se prikazati kazne za zločine, prijestupe i prekršaje kako bi se u idućem poglavlju vidjela njihova primjena u osječkom zatvoru.²⁵⁷

Zločin je bilo kakvo kažnjivo djelo za koje je bila potrebna zla nakana, obuhvaćao je i sam zao čin, ali i propust da se takav čin spriječi. On nastaje iz počiniteljeve zlobe i ne ovisi o onome protiv koga je zločin usmjeren. Isto tako, da bi netko bio optužen za zločin, sam zločinački čin nije morao biti izvršen, tj. zločinom se smatrao i pokušaj. Zločinom se smatralo i poticanje drugih na počinjenje zločinačkog djela.²⁵⁸

Svaki se zločin kažnjavao dvama temeljnim kaznama. Kazne za počinjeni zločin bile su *smrt* i *utamničenje*, tj. *kazna lišenja slobode*. Smrtna se kazna izvršavala vješanjem. Utamničenje se dijelilo na:

- a) *tamnicu* u kojoj se zatvorenik držao bez okova, u samotnim ili grupnim ćelijama; prehrana je bila prema pravilima kaznionice, a posjete samo uz dopuštenje kaznionice,
- b) *strogu tamnicu* koja se provodila u samotnoj ćeliji; upotrijebljeni okovi morali su biti na nogama, a razgovor s bilo kime bio je zabranjen.

Vrijeme trajanja kazne utamničenja ili lišenja slobode moglo je biti doživotno ili određeni kraći ili duži period, ovisno o vrsti zločina. Tako je najkraće vrijeme bilo 6 mjeseci, a najdulje vrijeme 20 godina.²⁵⁹

Pitanje discipline u kaznionicama rješavalo se određivanjem *disciplinskih kazna*, kojima je cilj bio održavati red i mir, dok je s druge strane sud mogao izreći pooštrenje kazne s ciljem da učinak kazne bude jači. Tako se određena kazna utamničenja, zbog disciplinskih razloga ili pooštrenja izrečene kazne, mogla u kaznionici pojačati dodatnim kaznama. Kao pooštrenje kazne postojao je:

- a) *post* – samo kruh i voda, najviše tri puta tjedno i nikada dva dana uzastopno,
- b) *tvrdi ležaj* – spavanje samo na daskama, ali ne više od 3 puta tjedno svaki drugi dan,

²⁵⁷ Margetić, Beuc, Čepulo, *Hrvatska pravna u povijest u Europskom kontekstu*, 159.

²⁵⁸ Kazneni zakon, 497.

²⁵⁹ Isto, 497–499.

- c) *samotni zatvor* – odvajanje od ostalih zatvorenika, smještaj u zasebnu ćeliju, nije mogao trajati dulje od 1 mjeseca, ponoviti se mogao svaki drugi mjesec, posao je i dalje bio obvezan i postojalo je pravo barem 2 sata dnevnoga hoda,
- d) *samotni zatvor u mračnoj ćeliji ili prostoriji* – isto kao i prethodno pooštrenje samo je podrazumijevao zamračenu prostoriju, nije mogao trajati neprekidno dulje od 3 dana, moglo ga se ponovno odrediti tek nakon tjedan dana i nije mogao trajati više od 30 dana u jednoj godini,
- e) *batina ili šiba* – do 18 udaraca šibom za žene i mlađe muškarce te 30 batina maksimalno za starije muškarce,
- f) *izgon iz zemlje* nakon odrađene kazne koji je vrijedio za strance.²⁶⁰

Umorstvo i ubojstvo te njihovi pokušaji pripadaju u teške zločine i za njih su propisane smrtna kazna ili kazna teške tamnice. Umorstvo se smatra zločinom onda kada počinitelj ima izričitu namjeru nekoga usmrtiti, kad mu je cilj nekoga ubiti. Tako postoje: *potajno umorstvo* koje se učini otrovom i *umorstvo grabežno* koje se učini s nakanom pribavljanja tuđe imovine, *naručeno* i *obično*. Propisana smrtna kazna vrijedila je i za ubojicu i za njegove pomagače. Za one koji su također bili dijelom toga zločina, ali nisu naručivali, pucali ili bilo kako izravno utjecali na ishod, kazna je bila od 5 do 10 godina teške tamnice. *Pokušaj ubojstva* bio je kažnjen s 5 do 10 godina tamnice, pomagačima koji nisu izravno sudjelovali od 1 do 5 godina tamnice. *Čedomorstvo* je bilo kažnjeno doživotnom tamnicom, pod uvjetom da je roditelj prouzročio smrt i nije pomogao djetetu. Ako dijete umre samo zbog nemara, onda je kazna od 5 do 10 godina tamnice. Smrtna presuda vezana uz nečiju smrt neće biti dosuđena ako je riječ o *ubojstvu*. To je takvo oduzimanje tuđeg života u kojem počinitelj ne pokaže namjeru oduzimanja života, nego iz njegova načina ponašanja ili djelovanja smrt izađe kao posljedica. Za takvo ubojstvo kazna je bila od 5 do 10 godina teške tamnice. U slučaju smrti koja je nastala kao posljedica tuče, kazna za svakoga tko je nanio smrtonosne ozljede bila je od 1 do 5 godina teške tamnice.²⁶¹

Drugi zločin za koji je bila propisana smrtna kazna bio je *palež* koji je završio sa smrtnim posljedicama. Inače, kazne za namjerno izazivanje požara uvijek su obuhvaćale kaznu teške

²⁶⁰ Isto, 500.

²⁶¹ Isto, 521–523.

tamnica do smrtne kazne. Ako izazvani požar bude ugašen na vrijeme bez velike štete ili smrti, kazna je teška tamnica od 1 do 5 godina.²⁶²

Iako je reformom kaznenog zakonodavstva u 19. stoljeću cilj bio smanjiti broj djela kažnjivih smrću te smanjiti tjelesno kažnjavanje osuđenika, takve kazne ipak su se zadržale. U skladu s tom željom broj se djela kažnjivih smrću tijekom 19. stoljeća smanjivao, a tjelesne kazne postale su strogo propisane iznimke. Uz smrtnu kaznu, kazna dugotrajnog zatvora bila je drugi najteži oblik kažnjavanja najtežih i teških kaznenih djela. Čitajući statističke podatke, može se vidjeti koliko su stanovnici Hrvatske i Slavonije činili teška kaznena djela. Što se tiče najtežih kaznenih djela, onih kažnjivih smrtnom kaznom ili dugotrajnijim zatvorom, statistički podaci postoje za kraj 19 stoljeća. Preciznije, za razdoblje 1897. – 1900. Tako je 1897. godine bilo 37 okrivljenika kojima je bila određena smrtna kazna, od kojih je kod 13 ta kazna izvršena. 1898. godine bilo je 18 presuda smrtne kazne, a izvršeno ih je bilo samo 3, dok je 1899. godine bilo 11 presuda smrtne kazne, a izvršena je samo jedna. Na kraju, 1900. godine bilo je samo šest izrečenih smrtnih kazna, a nijedna nije izvršena. Što se tiče dugotrajnih kazna, tijekom 1897. i 1898. godine izrečene su dvije kazne doživotnog zatvora i 20 kazna dugotrajnog zatvora. Za razdoblje 1899. i 1900. nije bilo nijedne doživotne kazne, a izrečeno je samo sedam kazni dugotrajnog zatvora.²⁶³

U zločine se ubraja i *teška tjelesna ozljeda* kojom se oštećenome nanese teška tjelesna ili psihička oštećenja te ako ga se onemogući obavljati posao 20 dana. Pod teškom tjelesnom ozljedom smatra se napad na službenu osobu, svećenika, svjedoke ili vještake tijekom sudskog postupka, bez obzira na to je li riječ samo o običnom napadu ili napadu s ranije opisanim posljedicama. Kazna za tu vrstu zločina je tamnica od 6 mjeseci do 1 godine, koja se zbog otegotnih okolnosti može produljiti do 5 godina u sljedećim slučajevima: ako je upotrijebljeno oružje ili drugi predmet kojim se može izazvati smrt ili ako se utvrdi da je postojala namjera nanijeti teške ozlijede, ako se oštećeni ne može vratiti na posao za 30 dana ili kad su ozljede pogibeljne po život. Tjelesna oštećenja vida i sluha, trajna radna nesposobnost ili invalidnost kažnjavaju se s 5 do 10 godina teške tamnice.²⁶⁴

²⁶² Isto, 526–527.

²⁶³ Shipley, *Homicide*, 258.

²⁶⁴ Kazneni zakon, 524–525.

Zločin *razbojstva* također je pripadao teškim zločinima jer su kazne bile od 10 do 20 godina teške tamnice. Razbojstvo za tako izrečenu kaznu podrazumijevalo je pljačku, pljačku koja je završila ozljeđivanjem ili samo prijetnjom ozljeđivanja i pljačku uporabom oružja. Ako tijekom razbojstva oštećena osoba bude teže ozlijeđena, kazna je doživotna tamnica. Čak se i prijetnja razbojstvom kažnjavala s 5 do 10 godina tamnice. Oni koji nisu izravno sudjelovali u razbojstvu, ali posjeduju premete koji su ukradeni, kažnjavaju se kaznom tamnice od 1 do 5 godina.²⁶⁵

Krađa je, zbog okolnosti, također pripadala u zločine. Krađom kao zločinom smatralo se svako otuđivanje imovine, ali s obzirom na vrijednost, način počinjenja ili karakter počinitelja. S obzirom na vrijednost, svaka krađa iznad 25 forinta je zločin. Zločin je i onda ako ju je počinilo više ljudi, ako je opljačkana crkva, ako je pokradeni bio unesrećen, ako je rabljeno oružje i ako se krade ljetina, stoka i oruđe za rad. Krađa je zločin i onda kada počinitelj to čini učestalo, ako je pokrao šefa ili drugog radnika. Kazna za takve krađe je kazna teške tamnice od 6 mjeseci do 1 godine, ali uz otegotne okolnosti može biti do 5 godina. Ako je vrijednost preko 25 forinta i ako je rabljeno oružje ili nanesena teška tjelesna ozljeda, onda je kazna teške tamnice od 5 do 10 godina.²⁶⁶

Ostali zločini spomenut će se samo kako bi se stekao dojam koliko je kazneni sustav Monarhije bio represivan. Tako je za *pomoć u izvršenju zločina* kazna bila do 1 godine tamnice. Za *poligamiju* je kazna bila od 1 do 5 godina tamnice. Kako su *dvoboji* još uvijek bili česta pojava, tako je to kažnjavano tamnicom od 6 mjeseci do 1 godine. Ako bi netko u dvoboju bio ranjen, kazna je bila od 5 do 10 godina, a ako bi dvoboj završio smrtnim ishodom, kazna je bila teška tamnica od 10 do 20 godina. *Pobačaj* je bio kažnjavan teškom tamnicom od 1 do 5 godina, a toliko je bio kažnjen i onaj koji ga je izveo. Što se tiče *bludnih radnji*, one počinjene prema životinjama ili istom spolu kažnjavale su se teškom tamnicom od 1 do 5 godina, a *silovanje* i *seksualni odnosi* s osobama mlađim od 14 godina kažnjavali su se teškom tamnicom od 5 do 10 godina, ili doživotnom tamnicom ako je nastupila smrt. Kako je *ropstvo* bilo zabranjeno,

²⁶⁵ Isto, 531–533.

²⁶⁶ Isto, 527–531.

tako je svaki onaj koji bi nekome oduzeo slobodu i tako nekoga učinio robom počinio zločin javnog nasilja, a propisana kazna bila je teška tamnica od 1 do 5 godina.²⁶⁷

Osim smrtne kazne, koja je bila propisana samo za dva djela, ostala djela koja su se smatrala zločinima bila su kažnjavana vrlo strogim kaznama tamnice. Kazna je sama po sebi bila vrlo teška, pa su ju dodatna pooštavanja činila još težom. Tako je zakonski bilo propisano u kojim su sve okolnostima kazne mogle biti pooštrene. Uzmemo li u obzir da ta pooštavanja podrazumijevaju *uskraćivanje hrane, udaranje ili samotni zatvor* zaključuje se kako je kazneni sustav Monarhije imao stroge kazne, ali kako su u zločine pripadala djela koja su nanosila veliku materijalnu ili fizičku štetu, tako je strogost ipak bila očekivana. Ima li se u vidu da je smrtna kazna, kao najstroža, od druge polovice 19. stoljeća bila reducirana, kazne za najteže zločine, koje su trebale biti njezina zamjena, morale su biti dovoljno teške i stroge kako bi se ljude demotiviralo za činjenje zločina.

Drugu kategoriju kažnjivih djela čine lakša djela koja su nazvana *prijestupi i prekršaji*. To su kažnjiva djela zbog kojih su počinitelji završavali u zatvorima. U tu kategoriju pripadaju svi oni propusti ili djela kod kojih počinitelj nije imao zle namjere ili je počinitelj dijete između 11 i 14 godina starosti. Kažnjavala su se *globom, gubitkom ili prodajom osobnih stvari, gubitkom povlastica, zatvorom, batinom i izgonom* iz mjesta ili Monarhije. Kazne za prijestupe i prekršaje također su se mogle pooštriti. Kazna lišenja slobode u zatvoru mogla je trajati od 24 sata do 6 mjeseci. Kazna u robi ili novcu pripisivala se uvijek u *ubožničku zakladu*, a gubitak prava ili povlastica vrijedio je za one koji imaju obrt ili obavljaju neki činovnički posao.²⁶⁸

Kazna lišenja slobode ili kazna zatvora dijelila se u tri kategorije. Tako su postojale:

- a) *kazna zatvora* – zatvaranje bez okova, zatvorenik sam bira zaposlenje i sam snosi troškove zatvaranja,
- b) *kazna strogog zatvora* – zatvaranje bez okova, ali su zatvorski rad, hrana i posjeti bili strogo ograničeni i određeni prema zatvorskim pravilima,

²⁶⁷ Isto, 515, 521, 524, 525, 533.

²⁶⁸ Isto, 538–539.

- c) *domaći zatvor* ili *kućni zatvor* – služenje kazne lišenja slobode u vlastitoj kući pod stražom, određivala se onima koji nisu predstavljali opasnost za bijeg.²⁶⁹

Kako je spomenuto, kazne za prijestupe i prekršaje mogu se također pooštriti. Pooštrenja su bila:

- a) *post* – ako je riječ o zatvoru onda zatvorenik ne može sam jesti nego jede prema pravilima strogog zatvora, a ako je strogi zatvor, onda zatvorenik nekoliko dana, ali ne duže od dva tjedna, jede samo kruh i vodu,
- b) *tvrdi krevet* – najviše dva puta tjedno i dva dana zaredom,
- c) *samotni zatvor u ćeliji* – ne smije trajati duže od 14 dana i određuje se jedanput mjesečno,
- d) *samotni zatvor u mračnoj ćeliji* – ne smije trajati duže od 24 sata i smije se upotrijebiti samo 10 puta tijekom kazne.²⁷⁰

Ono što čini veliki razliku između kazne za zločin i one za prijestup ili prekršaj, osim što se provodila u kaznionici, bila je i mogućnost da se dosuđena kazna za prekršaj ili prijestup može zamijeniti. Okolnosti zbog kojih se dosuđena kazna mijenjala bile su:

- a) zamjena za zatvor u slučaju kada bi globa bila od velike štete za obitelj, u tom slučaju jedan dan zatvora vrijedio je 5 forinti,
- b) zamjena za pooštrenje dosuđene kazne čime se skraćuje trajanje zatvorske kazne, a ako zamjena uključuje batinu, onda se skraćuje za 30 dana,
- c) zamjena za batinu primjenjivala se u osoba koje žive od nadnice, šegrta i zanata i svih ostalih osoba kojima bi odlazak u zatvor činio štetu obitelji, tada je kazna batine šibom 18 puta za žene i mlađe od 18 godina, a 20 udaraca batinom za muške; kazna nije smjela biti javna.²⁷¹

Pri određivanju kazne sudac je morao u obzir uzeti olakotne i otegotne okolnosti, što je značilo da je dobro morao promisliti zaslužuje li netko blažu ili pooštrenu kaznu. Neke od olakotnih okolnosti bile su: ako je osoba slabijeg razuma ili neodgojena, ako nije prije

²⁶⁹ Isto, 540.

²⁷⁰ Isto, 541–542.

²⁷¹ Isto, 542.

kažnjavana, ako je prekršaj ili prijestup napravila zbog osobne nevolje, kad vrati učinjenu štetu, ako prizna i time olakša donošenje presude i ako je kažnjivi čin završio samo u pokušaju. Neke od otegotnih okolnosti jesu: kad je netko recidivist, ako nastane šteta, ako je imao loš odnos prema oštećenom pa se uoči namjera, ako svojoj porodici nanese loš glas, kad laže tijekom istrage i ako je učinjenom kažnjivom djelu prethodilo planiranje.²⁷²

3.6. Najčešći prekršaji i dosuđene kazne na Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća

Najčešće izrečene kazne na Kraljevskom sudbenom stolu bile su za psovanje, lakše tjelesne ozljede i klevete i nije bilo godine da se ne pojave u službenim statistikama. Budući da je bio blagi prijestup, psovanje gotovo nikada nije bilo kažnjeno zatvorom, iako je kazna od 24 sata zatvora bila zakonom propisana, nego novčanom globom od 5 forinta. Prekršaj tjelesnih ozljeda, ovisno o težini ozljeda, u pravilu je uvijek bio kažnjavan kaznom zatvora do 3 dana najdulje. Učestale su bile i javne tuče i neredi za koje je najčešće bila izricana kazna do 24 sata zatvora. U slučaju tjelesnih ozljeda uslijed napada neke životinje, dosuđivana kazna bila je do 2 dana zatvora i globa od 10 forinta. Svaka druga tjelesna ozljeda koja je prouzročila veće tjelesne štete smatrala se zločinom. Što se tiče klevete, kazna je za nju bila 24 sata zatvora, ali se s obzirom na težinu uvrede mogla uvećati i pojačati novčanom globom. Izdvaja se tako slučaj klevete i vrijeđanja kad je jedna žena drugu, zbog preljuba, nazvala kurvom i droljom te da je iz pakla, za što je dobila 2 dana zatvora. Nešto su dulje bile kazne za napad na službenu osobu ili ustanovu. Tako je za svađu s djelatnicima općine ili sudova kazna bila čak do 3 dana zatvora. Za napade i vrijeđanja vatrogasaca bila je dosuđena kazna 14 dana zatvora. S druge strane, psovanje na policiju kažnjavalo se jednim danom zatvora. Kao zanimljiv slučaj izdvaja se osoba koja je dobila 4 dana zatvora za prijeteće pismo koje je poslala kotarskoj vlasti, čijim odlukama nije bila zadovoljna. Drugi slučaj prijeteće službenoj osobi bio je psovanje Boga i majke stražaru Markoviću, za što je presuda bila čak 5 dana zatvora i globa od 50 forinta. Za prekršaje protiv privatnog vlasništva dosuđivale su se duže kazne zatvora, pa se tako za uništavanje nečije kuće dosuđivalo i do 10 dana zatvora. Posebne su bile kazne protiv poštenja, tj. časti i ugleda osobe, za koje su dosuđivane zatvorske kazne i novčane globe. Čest prekršaj iz te kategorije, koji se kažnjavao s 5 dana zatvora i 15 forinta, bio je nazivanje nekoga Ciganinom. Izuzetno

²⁷² Isto, 524.

stroga kazna bila je dosuđena u slučaju protiv javnog ćudoređa, kada je izvjesni muškarac bio kažnjen s 14 dana zatvora jer je neporočnu djevojku javno pozvao na blud i podigao joj suknu.²⁷³ Ovoj kategoriji pripadaju i javne prijetnje za koje su bile propisane kazne zatvora, a koje su se često mijenjale novčanim globama.²⁷⁴

Palež i umorstvo bili su zločini. Posebno se izdvaja period od ožujka do kolovoza 1869., kada su se dogodila 2 umorstva i čak 5 slučajeva paleži. Prema dostupnim podacima nijedna godina nije imala u tako kratkom vremenu više teških zločina. Izvjesni je Adam Petlić u periodu od 8. do 10. travnja izvršio palež u Osijeku i jedan u Valpovu, nakon čega je uhvaćen.²⁷⁵

Prema službenim dopisima ministarstva i osječkog suda vidljivo je bilo kako je razbojništvo sredinom 19. stoljeća bilo u padu, što je dovelo do državne procjene kako su neki kotarski sudovi višak. Kraljevski sudbeni stol smatrao je kako razbojništvo, iako u opadanju, i dalje predstavlja veliki problem za sigurnost građana Osijeka i cijele Županije. Iako više nema organiziranih četa, navode kako pitanje poznatog razbojnika *Maksima Bojanića* još nije riješeno te on i dalje terorizira okolicu Požege, dok u Osijeku manje grupice razbojnika uz krađu zlostavljaju stanovnike. Iznijeli su brojčane podatke koji svjedoče o stanju sigurnosti krajem 1850-ih. Tako je za područje Kraljevskog sudbenog stola 1858. bilo 13 umorstava, 14 razbojstava i 42 paleža, a 1859. 19 umorstava, 11 razbojstava i 44 paleža.²⁷⁶

Tijekom druge polovice 19. stoljeća bio je primjetan porast razbojništva koji je eskalirao početkom 1870-ih. Eskalacija se očitovala u čestim razbojničkim napadima na poštansko i brzojavno osoblje u županiji. Međutim, s obzirom na podignute optužnice i presude, problem nisu bili samo razbojnici nego i redarstvene snage koje su često zbog agresivnih reakcija pri uhićenju morale pred sudom odgovarati. Stoga je Kraljevski sudbeni stol molio blaže postupanje prema razbojnicima, detaljno vođenje zapisnika o postupanju redarstvenih snaga i privođenje takvih osoba na sud kako bi im se sudilo za zločin.²⁷⁷

Kao zanimljiv prekršaj može se svakako istaknuti događaj iz 1892. koji ukazuje na probleme u osnovnim školama. Te su godine nekoliko mjeseci Kraljevski sudbeni stol u Osijeku

²⁷³ HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1892., kut. 1739, G 3.

²⁷⁴ HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1890., kut. 1739, G 1.

²⁷⁵ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1858., kut. 1738, F 1.

²⁷⁶ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1859., kut. 1737, F 1.

²⁷⁷ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1878., kut. 1738, F 7.

i pripadajući mu kotarski sudovi raspravljali o problemima u osnovnim školama. Budući da su zaključci tih sastanaka bili vezani uz ponovno tumačenje svih propisanih disciplinskih kazna u školama, može se pretpostaviti kako je te godine bilo mnogo primjera nastavničkih prekoračenja ovlasti, zbog čega su gradske i županijske vlasti dobivale prijave. Problem je bio u prekomjernoj i nezakonitoj uporabi tjelesnog kažnjavanja kao najstrože disciplinske mjere. Tako se vidi da su učitelji nezakonito tjelesno kažnjavali djevojčice jer su umjesto šibe češće rabili štap, čupali kosu, gurali djecu te često zbog izostanaka ili slabog napretka djecu tjerali na klečanje. Zaključeno je kako gradska i županijska vlast moraju svaku zaprimljenu pritužbu prijaviti kotarskim sudovima ili Kraljevskom sudbenom solu u Osijeku.²⁷⁸

²⁷⁸ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1892., kut. 1738, F 2–8.

4. ZATVORSKI SUSTAV HRVATSKE I SLAVONIJE NA PRIMJERU ZATVORA KRALJEVSKOG SUDBENOG STOLA U OSIJEKU

4.1. Zatvori u Hrvatskoj i Slavoniji – zakonsko uređenje u drugoj polovici 19. stoljeća

Za razliku od kaznionica, zatvori su bili institucije u koje se smještalo one kažnjениke kojima je bila određena kratkotrajna kazna lišenja slobode. Ta kazna nije prelazila 6 mjeseci lišenja slobode.²⁷⁹ S obzirom na to, zatvori su u funkcionalnom smislu imali bitne razlike u odnosu na kaznionicu. One se prije svega uočavaju u izgledu, veličini i zaposlenom osoblju. Zatvori su bili građeni i smješteni pored zgrada suda. Razlog je bio jednostavan i objašnjava ga dvostruka uloga koju je zatvor u kaznenom sustavu imao – on je bio mjesto pritvaranja i zatvaranja. Služili su kao mjesta u kojima se provodila istraga, tako što bi osumnjičenika ili optuženika pritvorili i privremeno mu oduzeli slobodu. Ovisno o fazi istražnog procesa, postojali su predbježni zatvor, istražni zatvor i pritvor. Nakon pravomoćne presude, kažnjenik se smještao u drugi dio zatvora na odsluženje kazne lišenja slobode – smještao se u uzu, tj. u zatvor. Osim što su morali biti fizički odvojeni, vrijedila su i drukčija pravila za osumnjičenike i kažnjениke, što je razumljivo jer je osumnjičenicima sloboda bila samo privremeno i na kraći period oduzeta, te im nije dosuđena kazna.

Upravo je stoga, prije analize osječkog zatvora, potrebno vidjeti koja su pravila vrijedila za zatvore. Budući da za zatvor vrijedi većina pravila koja vrijedi i za kaznionicu, ovdje će se istaknuti oni dijelovi koji zbog naravi zatvora čine glavnu razliku između tih dviju institucija. Kaznionice će se opisati u nastavku ovoga poglavlja.

Pravila za gradnju zatvora bila su obvezna za sve zgrade koje su se gradile u tu svrhu.²⁸⁰ Svaki je zatvor tako morao imati debele zidove. U slučaju da ih nije imao, morao je zidove obložiti debelim daskama iznutra. Prozori na zidovima nisu smjeli biti okrenuti prema ulici, nego prema dvorištu. Morali su biti ugrađeni toliko visoko da nitko ne može gledati unutra, a zatvorenici van. Uz to, svaki je prozor morao imati željezne rešetke. Vrata ćelija moraju biti izrađena od debelih dvostrukih dasaka koje su s vanjske strane dolje i gore pričvršćena

²⁷⁹ Kazneni zakon, 499.

²⁸⁰ Budući da su tijekom 18. stoljeća diljem Europe zatvori mogli biti bilo koji privatni prostori koji su imali uvjete za izgradnju ćelija i koji su mogli jamčiti sprječavanje bježanja, uvjeti za izdržavanje kazne bili su nehumani, deregulirani i često uzrokovali patnju i smrt zatvorenika. Stoga ne čudi što su propisi morali biti jasni kako bi se osigurali humaniji uvjeti služenja kazne. Više o tim pojavama u zatvorima 18. stoljeća u 7. poglavlju.

dugačkim metalnim šipkama, na koje se ugrađivala brava. Na sredini vrata morao je biti urezan prozorčić koji je imao dvojaku funkciju. Služio je stražaru za provjeru zatvorenika bez da otvara vrata, ali i kao ventilacijski otvor kroz koji je u ćeliju dolazio svjež zrak. U zatvoru je tijekom zimskih mjeseci morala biti osigurana peć i dimnjak koji su metalnim šipkama bili osigurani od zatvorenika. Za obuzdavanje opasnih zatvorenika svaki je zatvor morao osigurati u pod učvršćene debele karike kako bi ih se okovalo. Svaki je zatvor morao imati nekoliko prostorija ili soba za prvu pomoć za one kažnjениke i osumnjičениke koji su bili bolesni. Prostorije su morale biti prostrane i okrenute prema suncu.²⁸¹

Zatvori su služili kao mjesta u koja su se ljudi pritvarali zbog sudske istrage i zatvarali zbog izrečene presude. Tako su u njima u isto vrijeme optuženici čekali presudu, a kažnjениci služili dosuđenu kaznu. Maksimalno vrijeme trajanja kazne lišenja slobode u zatvorima bilo je do 6 mjeseci. U pravilu se zatvor otvarao uz zgradu suda i bio je namijenjen isključivo za smještanje osumnjičениka u predbježni zatvor, optuženika u istražni zatvor i kažnjениka u zatvor. Iako se prema tome razlikovao od kaznionice, zatvor je također imao propisane obveze i prava koja se u svojoj biti ne razlikuju mnogo od onih koja su vrijedila za kaznionice. Kako su ta pravila bila usklađena s modernim shvaćanjem kazne kao oblika rehabilitacije zatvorenika, tako će se analizirati na koji je način zatvor ispunjavao taj cilj. Sredstva kojima se rehabilitacija trebala ostvariti bili su zatvorski rad, obrazovanje i klasifikacija zatvorenika. Upravo će se prema implementaciji i rezultatima tih triju elemenata ostvarivanja ciljeva kazne vidjeti kako je zatvor ispunjavao svoju zadaću u kažnjavanju.

Budući da je zatvor primao osumnjičениke,²⁸² optuženike²⁸³ i kažnjениke,²⁸⁴ način i uvjeti njihova smještanja činili su jednu od razlika između kaznionice i zatvora. Tako je u zatvorima bilo strogo određeno da se optuženici i kažnjениci drže odvojeno te da se s njima mora postupati kao i sa svakim drugim osuđenim i smještenim u kaznionicu.²⁸⁵

²⁸¹ Naredba ministarstva pravosudja od 16. lipnja 1854. kojom se izdaje naputak o unutarnjoj uredovnoj djelatnosti i o redu poslovnom vlasti sudbenih u kazneno-sudbeni poslovi, *Zemaljsko vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, 1. razdjel, kom. LIX, 1854., 508. (dalje: Naredba o unutarnjoj djelatnosti).

²⁸² Osoba za koju se samo sumnja da je počinila kažnjivo djelo i koja se u svrhu potvrđivanja ili odbacivanja sumnji smješta u predbježni zatvor.

²⁸³ Osoba kojoj su sumnje na počinjenje kažnjivog djela potvrđene te je protiv nje podignuta optužnica, a tijekom istrage je smještena u pritvor.

²⁸⁴ Osoba kojoj je tijekom sudskog postupka dokazana krivnja i koja je pravomoćno presuđena.

²⁸⁵ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 517.

Prema osumnjičenicima i optuženicima u predbježnom i istražnom zatvoru moralo se postupati humano, poštujući njihova prava. Fizička se sila prema njima smjela primjenjivati samo u slučaju ometanja istrage ili pokušaja bježanja. Morali su biti fizički odvojeni od zatvorenika u drugom dijelu zatvora. Ako je bilo moguće, morali su biti smješteni u zasebne ćelije. U slučaju da uvjeti to ne dopuštaju, moralo se paziti na to da se ne miješaju spolovi, da mladi okrivljenici budu odvojeni od starijih i da se razdvoje oni koji su zajedno optuženi. Zatvor u ovoj fazi istražnog procesa nije osiguravao pritvorenima ni hranu n odjeću, tako da su si to morali sami osigurati. Bio im je dopušten, uz strogi nadzor stražara, posjet rodbine i prijatelja, a samo uz dozvolu suca istrage mogli su primati i slati pisma.²⁸⁶

Što se tiče uvjeta privremenog pritvaranja u procesu istrage, vrijedila su pravila kao za bilo kojeg zatvorenika, ali u nekim segmentnima ublažena. Tako se svakog okrivljenika i osumnjičenika moglo staviti u okove, ali na kraće vrijeme nego zatvorenike, ako se ponaša silovito, pokuša bježati i druge potiče na nered. Budući da još uvijek nisu osuđeni i da im je u tijeku postupak dokazivanja krivnje, tamničar i sudac morali su stalno voditi računa o stanju pritvorenika. Tako su ih zatvorski tamničari morali svakodnevno posjećivati, dok su kotarski suci i suci istrage morali jednom tjedno nenajavljeno obići ćelije, razgovarati s pritvorenicima i sve eventualne nedostatke otkloniti i prijaviti upravi sudbenog stola. Zakon je dopuštao i jamčevinu koju su mogli platiti samo oni pritvorenici koji su osumnjičeni za ona djela za koja je bila zapriječena kazna manja od 5 godina tamnice. Jamčevinom se omogućavala obrana sa slobode i osiguravalo da optuženi ili osumnjičeni neće nikako utjecati na tijek postupka. Plaćala se u gotovini ili vrijednosnim papirima, a moglo se jamčiti i vlastitom imovinom i hipotekom na nekretnine ili pokretnine. Ona se određivala ako nije bilo potrebe za pritvaranjem, ali je postojao strah da bi optuženik mogao pobjeći. U slučaju bijega, optuženik biva ovršen ili mu se položeni novac oduzima i uplaćuje u državnu blagajnu.²⁸⁷

Poput kaznionice, zatvor je imao i sustav samotnog ćelijskog zatvaranja i grupnoga zatvora. Međutim, s obzirom na razliku u težini zločina ili prekršaja, pravila koja su vrijedila u kaznionici nisu se odnosila na zatvore. Tako su kažnjenici poslani u zatvor odmah bili zatvarani u grupne ćelije. U samotnu ćeliju bili su smješteni samo zbog nedoličnog ponašanja.²⁸⁸ Iz ovoga

²⁸⁶ Kazneni postupnik, 435–436.

²⁸⁷ Kazneni postupnik, 436–437, Josipović, nav. dj., 252.

²⁸⁸ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 518.

je vidljivo kako je hrvatski zatvorski sustav uvažavao težinu dosuđene kazne i vrstu zločina ili prijestupa primjenjujući drukčija pravila na one koji su činili prijestupe i prekršaje. Tako su zatvorenici u zatvorima bili pošteđeni teških uvjeta samotne ćelije, u koje su bili smješteni zatvorenici u kaznionicama tijekom prvih 8 mjeseci kazne. Ta činjenica može imati i rehabilitacijsku komponentu jer s obzirom na to da se u zatvorima završavalo zbog prijestupa i prekršaja, sama činjenica gubitka slobode bila je dovoljna da se okrivljenika kazni.

Zatvorenici su imali obvezu zatvorskog rada. Rad se trebao izvršavati unutar zidina, a najčešće su radili ili na uređenju ili na popravljanju zatvora. Osim toga, moguće je bilo organizirati i zanatski rad od kojega bi zatvorenici mogli i zaraditi. Ako su okolnosti dopuštale, mogli su biti određeni i za rad izvan zatvora kod obrtnika koji su sa zatvorom potpisali ugovor. Tada se moralo paziti da radno mjesto bude bliže sudu, da se putem do radnog mjesta izbjegava kontakt s drugim ljudima ili odabere put koji se najmanje koristi. Poslodavac je morao osigurati uvjete kako zatvorenici ne bi pobjegli i u sklopu kojih ne bi dolazili u kontakt s drugim slobodnim osobama. Međutim, strogo je bilo zabranjeno zatvorenike iskorištavati za privatne poslove službenika suda i zatvora.²⁸⁹

Nepримjereno ponašanje zatvorenika bilo je strogo kažnjavano. Gotovo da i nema razlike između zatvora i kaznionice po pitanju jačine disciplinskih kazna za takvo ponašanje. Jačina kazne razlikuje se prema tome je li neprimjereno ponašanje bilo usmjereno prema drugim zatvorenicima ili prema zatvorskome osoblju. Tako je za loše vladanje i neprimjereno ponašanje prema drugim zatvorenicima, što je podrazumijevalo vrijeđanje, poticanje na tuču i nered, mučenje novih zatvorenika, kazna mogla biti samotna ćelija, tamnica, vezanje u okove, post ili tvrdi krevet bez slame. Dakle, vrlo stroge disciplinske kazne koje su još strože kad je u pitanju nedolično ponašanje prema službenom osoblju ili imovini zatvora. Tako se za uništavanje imovine, uvrede službenog osoblja, učestalo loše ponašanje koje prethodne kazne nisu pomogle spriječiti mogla odrediti tjelesna kazna batine. Nju određuje načelnik suda i ona iznosi do 20 udaraca batinom za muškarca ili 20 udaraca šibom za muškarce mlađe od 18 godina i žene.²⁹⁰

²⁸⁹ Isto, 517.

²⁹⁰ Isto, 518.

U slučaju pokušaja bijega iz zatvora, morala se provesti detaljna istraga u kojoj se ispitivao onaj zatvorenik koji je pokušao pobjeći, kako bi se utvrdilo ima li u tom pokušaju elementa novog kažnjivog djela. U slučaju da netko bude kriv za pokušaj bježanja, tada mu slijedi kazna okova. A ako mu to nije bio prvi pokušaj i ako je i inače lošega ponašanja, tada ga se još uz okove i prikuje na određeno vrijeme. U slučaju da je zatvorenik uspio pobjeći, ali su ga uspješno uhvatili i ponovno zatvorili, također ga se prikuje i stavi u okove.²⁹¹

Svi su dani zatvorenima bili strogo organizirani. Dan je počinjao zvučnim signalom za buđenje i završavao signalom za počinak. Najveći je dio dana zatvorenik provodio u radu. Rad se sastojao od uređenja i čišćenja zatvorskih prostorija, za koje zatvorenici nisu bili plaćeni, zanatskog rada u zatvoru, ako ga je zatvor imao, ili izvan institucije kod obrtnika s kojima je bio sklopljen ugovor. Manji dio slobodnog vremena bio je rezerviran za obvezne dnevne šetnje, dok su ostatak vremena zatvorenici morali provesti u čitanju ili pisanju. Kako u zatvorima nije bilo organizirano školsko obrazovanje, upravo su čitanje i pisanje to trebali nadomjestiti. Posebna se pozornost posvećivala čistoći zatvora i osobnoj higijeni zatvorenika. Isto kao i kod kaznionica, razlog je bio sprječavanje pojave i širenja zaraznih bolesti u zatvoru ili okolici. Zbog toga je liječnik imao obvezu jednom tjedno obilaziti zatvor, obavljati preglede optuženika i kažnjenika te o njihovu stanju obavijestiti načelnika suda. Stražari su bili odgovorni za čistoću prostorija i zatvorenika. Tako su zatvorenici svakodnevno morali čistiti i provjetravati ćelije, hodnike i ostale prostorije, a barem jednom tjedno oribati podove. Tamničari su pazili i na osobnu higijenu zatvorenika, koji je imao dužnost svakodnevnog pranja lica i vrata te češljanja, dok je minimalno jednom trebao biti okupan i to na početku služenja kazne.²⁹²

Zatvori su temeljne elemente u ispunjavanju ciljeva kažnjavanja ostvarivali na nešto drukčiji način nego kaznionice. Iz opisanih pravila nameće se zaključak kako je kod zatvora veći naglasak bio na samom kažnjavanju, nego na rehabilitiranju kažnjenika i popravljanju njihova ponašanja. Zatvori nisu imali ni zaposlene liječnike ni učitelje. Iako, ne može se reći kako usluge jednih, prije svega liječnika, nisu imali, samo ona nije bila dnevno dostupna. S druge strane, učitelj uopće nije dolazio, ali je obveza čitanja knjiga ili pisanja ipak dijelom pomagala u obrazovanju zatvorenika. U slučaju zatvora ne može se reći kako je to čitanje ili pisanje bilo prvenstveno zbog edukacijskih razloga, nego više kao način ispunjavanja

²⁹¹ Isto, 519.

²⁹² Isto, 510, 513.

slobodnog vremena i kao jedan od načina discipliniranja. Naglasak na kažnjavanju još se više očitovao u pitanju discipliniranja. Disciplinske kazne bile su vrlo stroge te su uključivale čak i stavljanje u okove, što je uz uskratu hrane, batine i tamnicu bio okrutan čin.

Zatvorski je rad još jedna aktivnost koja je postojala i u kaznionicama i u zatvorima, ali mu je uloga bila potpuno drukčija. U zatvorima je služio prije svega kao dodatni način ispunjavanja vremena i kao oblik kažnjavanja. U kaznionicama je taj rad zatvorenicima omogućavao i zaradu koju su zadržavali nakon odsluženja, omogućavao je i dodatno obrazovanje i stjecanje novih vještina koje su mogli iskoristiti na slobodi. Zatvorenici u zatvorima mahom su radili na održavanju same zgrade, što im nije bilo plaćeno. Ako je zatvor imao organiziran zanat ili je imao ugovor s obrtnikom, onda je zatvorenik mogao uprihoditi novac, tako da je zatvorski rad većim dijelom imao disciplinsku funkciju, iako je mogao osigurati i malu zaradu.

Dakle, kratkotrajne kazne lišenja slobode do 6 mjeseci, koje su se izvršavale u zatvorima, imale su ipak nešto drukčiji smisao, a njihovo izvršenje na zatvorenike je utjecalo drukčije nego na zatvorenike u kaznionicama. U zatvorima je veći naglasak bio na samom kažnjavanju, a manje na jednako važnoj rehabilitaciji. To je i razumljivo jer osobe kojima je bila dosuđena kratkotrajna kazna zatvora nisu počinile nikakav zločin već sitne ili veće prekršaje i prijestupe, tj. ona djela koja se ne smatraju teškima. Zato je cilj zatvora i kratkotrajne kazne bio takvim kažnjenicima što je više moguće ukazati na snagu zakona i kažnjavanja te ih tako demotivirati za ponovno počinjenje kažnjivih djela. To većinom nisu bili teški prijestupnici kojima je trebalo popravljavanje morala i karaktera, oni su u zatvoru samo trebali biti jako kažnjeni. S druge strane, upravo kratkoća trajanja kazne nije ni pružala dovoljno vremena kako bi se osigurali svi uvjeti da se školovanjem i zatvorskim radom provede proces rehabilitacije. U zatvorima se nije provodila ni klasifikacija jer nije bilo vremena za detaljnije upoznavanje sa zatvorenicima i praćenje njihova napretka u ponašanju. U takvim je uvjetima bilo teško staviti veći naglasak na rehabilitaciju te se očekivalo da će gubitak slobode i smještanje u zatvor, odvojenost od obitelji i društva te teške disciplinske kazne biti dovoljne da odvrate ljude od ponavljanja kažnjivih djela.

Što se zaključne usporedbe zatvora i kaznionica tiče, treba reći kako je u kaznionicama, zbog karaktera ljudi i dužine trajanja kazne lišenja slobode, služenje kazne imalo za cilj kazniti i pokušati rehabilitirati osuđenika, dok je u zatvoru, prije svega zbog kratkoće trajanja dosuđene

kazne, cilj bio prije svega kazniti, a strogim uvjetima služenja kazne utjecati na ljude da ne čine ponovno kažnjiva djela.

4.2. Zatvor Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku

Zatvor Kraljevskoga sudbenoga stola Osijek i Kraljevski sudbeni stol u Osijeku čine neraskidivu instituciju kojoj je zadatak bio sankcionirati sve vrste prekršaja, pravdi privesti i sukladno prekršaju kazniti sve prekršitelje. Njihovo je djelovanje bilo iznimno važno i za funkcioniranje društvenog života. Svaki je sud koji je u svom djelokrugu imao nadležnost u kaznenom sudovanju morao imati pripadajući zatvor, pa tako i Kraljevski sudbeni stol u Osijeku koji je od 1850. postao redovni sud.²⁹³

Obnovom županijskog sustava 1745., obnovljena je i Virovitička županija, koja je bila plemićka administrativna i sudsko-teritorijalna zajednica, koja je djelovala kao organ sabora pa kasnije vlade u Beču. Djelokrug tadašnjih županija bio je vrlo širok te su uz upravnu imale i sudbenu vlast, što je značilo da su uprava i sudstvo bili spojeni. Veliki je župan imao ovlasti u upravnim, sudskim i vojnim poslovima, predsjedao je županijskim skupštinama i svim sudskim vijećima te bio predstavnik županije u saboru. Postavljao ga je car. Uz njega i vicežupana, postojali su i plemićki suci koji su bili zaduženi za red i mir u kotaru, te dijeljenje pravde i izricanje presuda. Nadalje, u svakoj je županiji postojao i jedan županijski odvjetnik, koji je pred sudom nastupao kao javni tužitelj u procesima protiv zločinaca ili kao branitelji u postupcima protiv siromašnih. Isto je tako i svaka županija u sklopu svojih prostorija namijenjenih suđenju morala imati i posebne prostore koji su trebali služiti kao zatvor. Svaka je županija imala i krvnika, koji je smrtne kazne izvršavao na županijskom stratištu. Stratište je tada bilo na mjestu današnjeg željezničkog kolodvora. Lokacija županijske zgrade iz toga vremena bila je istovjetna današnjoj lokaciji u Županijskoj ulici 4, u maloj i neprimjerenoj zgradi gdje se nalazio i prvi zatvor. Treba reći kako je prvi zatvor nakon oslobođenja od Osmanlija bio izgrađen u Tvrđi 1736., kao vojni zatvor u Glavnoj ulici, a pokraj su još izgrađene vojna bolnica i ljekarna.²⁹⁴ Međutim, uvjeti za rad bili su neadekvatni, ne samo za rad župana i

²⁹³ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 497.

²⁹⁴ Fortifikacijski radovi na cijeloj Tvrđi počeli su još 1688. godine, što se smatra privremenim rješenjem zbog opasnosti od Osmanlija i zato jer su tim radovima samo osuvremenili postojeću osmansku utvrdu. U drugom razdoblju izgradnje 1690-ih rad je nastavljen, ali s potpuno novom izgradnjom fortifikacijskog sustava. Tek je u trećem razdoblju izgradnje od 1710. do 1719. Tvrđa poprimila današnji oblik, kada je potpuno formirana kao

skupštine, nego i za provođenje zakona i kažnjavanje. U prvim godinama nakon obnove županija, prostorije u kojima su se trebali obavljati upravni i sudski poslovi nisu bile prikladne. Često su se sjednice održavale u kućama ili gostionicama. Tek je 1759. podignuta zasebna zgrada županijskog procesualnog suda s posebnim zatvorima u Dugoj ulici.²⁹⁵ Za potrebe je županijskih poslova bila iznajmljena i Adamovićeve kuća. Prema *Povelji slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* iz 1808., kojom je u točki 6. potvrđeno pravo kriminalne sudbenosti protiv svih zločinaca, Osijeku je dana dozvola da podigne sramni stup, lomaču i vješala za cijelu Virovitičku županiju te da pronade primjereniju lokaciju za stratište i vješala jer je dotadašnja lokacija bila preblizu obiteljskih kuća.²⁹⁶ Kad je temeljem carskog Otpisa iz 1802., u vezi s humanijim postupanjem u zatvorima i boljim prostorijama, povjerenstvo zaključilo da trenutačne prostorije nisu odgovarajuće, radilo se na tome da se izgradi potpuno nova zgrada županije. Bečki je dvor pozitivno reagirao, pa je 1823. dao odobrenje i osigurao financijska sredstva za gradnju nove zgrade županijskog zatvora na mjestu staroga zatvora, dok za vijećnicu takvo odobrenje nije dao. Tek se 1842. godine, nakon prodaje dijela gradske imovine i od osobnih prihoda skupština, uspjelo namaknuti novčana sredstva za dovršetak cijele županijske zgrade s upravnim odjelom, na istom mjestu u Županijskoj 4.²⁹⁷

Druga polovica 19. stoljeća bila je obilježena promjenama u pravosudnom i zatvorskom sustavu. Promjene su išle u smjeru poboljšanja položaja i tretmana zatvorenika. S obzirom na zahtjeve vremena, okolnosti smještanja u zatvor i uvjeti zatvaranja morali su biti unaprijeđeni. Usto, brojčano se povećao i birokratski dio zatvorskog sustava, od tamničara do stražara, tako da se javila potreba za novim prostorom. Neprimjereni uvjeti u osječkom zatvoru i reforma zatvorskog sustava iz 1870-ih doveli su do toga da je bilo potrebno izgraditi novu zgradu. Osim što su prostori bili neadekvatni za smještanje optuženika, nova je lokacija i nova zgrada morala biti određena i zbog činjenice odvajanja sudstva od uprave, tako da je bilo shodno i fizički odvojiti te dvije institucije. Odlučeno je kako će se županija kao upravna jedinica zadržati na

fortifikacija sa svim pratećim vojnim objektima. Trećom fazom koordinirao je zapovjednik grada Johan Stephan von Becker. Vidi Darko Vitek, „U pozadini izgradnje osječke Tvrđe“, *Povijesni prilozi* (2005.), br. 28, 162–168.

²⁹⁵ Današnja Strossmayerova ulica u Osijeku.

²⁹⁶ Stjepan Sršan, *Slobodni kraljevski grad Osijek 1809.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2009., 58–59, 73.

²⁹⁷ Stjepan Sršan, „Zgrada županijskog suda u Osijeku“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 9–12; Sršan, *Povijest Osijeka*, 47, 55; Darko Vitek, „Istočna Hrvatska“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić, Matica hrvatska, Zagreb, 2013., 292; Gardaš, „Ustrojstvo sudova“, 146–148, 154; Josip Bosendorfer, „Structura novae Domus Curalis: „Zidanje nove županijske palače 1834.–46.“, *Osječki zbornik* (1942.), br. 1: 41, Božo Plevnik, *Stari Osijek*, As – Tehnocentar, Osijek, 1987., 68.

istoj lokaciji u Županijskoj 4, dok će se za potrebe suda i zatvora izgraditi nova zgrada. 1895. donesena je odluka da se izgradi nova zgrada u Gornjem gradu, a gradske vlasti odlučile su to zemljište dati besplatno. Grad je za izgradnju morao podići zajam. Lokaciju je odabrao odjelni predstojnik ministarstva pravosuđa *Vjekoslav Klein*, a nacrt za izgradnju dao je arhitekt *Janko Holjac*. Odluka da će ona biti uz domobranksu vojarnu i da će biti položena paralelno uz glavnu ulicu donesena je 1897., dok su troškovi procijenjeni na 270 000 forinti. Na izgradnji je radila tvrtka W. C. Hofbauer i J. N. Schulhoff iz Osijeka. Gradnja je počela 1897. godine i završila 1898., a u zgradu su se odmah uselili sudbeni stol, gruntovnica, državno odvjetništvo i kotarski sud. Zgrada je imala urede i stan za predsjednika suda, koji su bili okrenuti u smjeru glavne ceste. Za potrebe zatvora izgrađena je zgrada na dva kata u dvorištu, koja je bila okrenuta prema vojarni. Zatvor je imao mjesta za 300 zatvorenika, kapelicu u kojoj je dva puta tjedno bila misa i posebnu kapelicu za žene. Zanimljivo je da je to bila zgrada koja je među prvima imala uređen vodovod,²⁹⁸ što je bilo vrlo važno jer je pristup pitkoj vodi u Osijeku krajem 19. stoljeća bio vrlo problematičan.²⁹⁹

4.2.1. Pritvaranje i predistražni zatvor

Rekonstrukcijom pravosudnog procesa na primjeru osječkog zatvora, što podrazumijeva analizu istražnog postupka i pritvora, sudskog procesa, presude i zatvaranja prikazat će se funkcioniranje zatvorskog sustava Hrvatske i Slavonije. Zatvor će se analizirati prema već spomenutim temeljnim elementima ispunjavanja ciljeva kažnjavanja. Tako će se u obzir uzeti pitanje zatvorskog rada, obrazovanja i klasifikacije. Kako su ciljevi zatvaranja u modernom zatvorskom sustavu 19. stoljeća bili kažnjavanje i rehabilitacija zatvorenika,

²⁹⁸ Gradsko zastupništvo 1887. odlučilo se započeti izradu plana za gradski vodovod, ali prvi projekt nije prošao jer nije imao predviđeno bakteriološko pročišćavanje dravske vode. Prvi privremeni vodovod u Osijeku bio je u Donjem gradu 1893., a konstruirali su ga vatrogasci tog dijela grada jer su imali svoju crpnu stanicu na Dravi. Do kraja 19. stoljeća pitanje kanalizacije nije bilo riješeno te su prijedlozi dovođenja vode s Krndije i iz Orahovice odbijeni, dok se lokalna rješenja nisu prihvaćala jer nijedno nije osiguravalo pročišćenje dravske vode. Vidi Plevnik, *Stari Osijek*, 82.

²⁹⁹ Voda kojom se grad Osijek opskrbljivao dolazila je iz Drave ili iz kućnih bunara. Kako je razina podzemne vode bila visoka, tako je i voda bila nepitka, tvrda i puna organskih čestica, a bunari su bili često zagađeni. Takvo stanje dovodilo je do čestih pojava zaraznih bolesti. Tako je gradski *fizik* za razdoblje od 1870. do 1880. primijetio smanjenje ukupnog broja stanovništva zbog čestih zaraznih bolesti, kao što su bile epidemija kolere 1873., boginja 1874. i difterije 1879., kojima je jedan od uzroka nečista voda. Više o stanju kanalizacije i čistoće voda vidi Marija Malbaša, „Pregled u Osijeku izdanih publikacija zdravstvene tematike“, u: *Zbornik radova simpozijuma iz istorije zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog Podunavlja*, ur. D. Lazić, Medicinski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 1977., 311–324; Kamilo Firinger, „Zdravstvene prilike Osijeka i Slavonije poslije oslobođenja od Turaka 1687. godine“, u *Zbornik radova simpozijuma iz istorije zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog Podunavlja*, ur. D. Lazić, Medicinski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 1977., 35–40.

analizirat će se u kojoj ih je mjeri zatvor uspio ostvariti. Tako će se vidjeti je li postojao sustav klasificiranja te kojom se razinom strogosti pristupalo pitanju discipline u zatvorima. Naime, klasifikacija i disciplinske kazne imali su dvojaku ulogu, održavati red i disciplinu u zatvoru te utjecati na smanjenje pojave recidivizma. Analizirat će se i uloga zatvorskog rada kako bi se vidjelo jesu li zatvorenici imali mogućnost ostvarivanja zarade kojom bi pokrili troškove zatvaranja ili stekli znanje nekog zanata, koje su mogli primijeniti nakon izlaska na slobodu. Vidjet će se je li bilo organizirano obrazovanje, što je trebalo zatvorenicima olakšati izlazak na slobodu i smanjiti pojavu recidivizma. U analizi ostvarenja ciljeva kažnjavanja veliku će ulogu imati činjenica kako je zatvor bio mjesto izvršenja kratke kazne lišenja slobode do 6 mjeseci.

Opisivanje zatvorskog sustava temeljit će se na analizi službene dokumentacije osječkog zatvora koju su morali voditi svi sudionici pravosudnog procesa. Tamničar i stražari morali su voditi dokumentaciju koja prati osobu od statusa osumnjičenika do kažnjenika i koja donosi najviše podataka jer se sadržajno odnosi na zatvore. Druga je bila dokumentacija sudaca koja donosi podatke o sudskom procesu i ostalim radnjama kojima se definirao zatvorenički status. Pravilno vođena dokumentacija jamčila je poštivanje zakonskih propisa, osiguranje pravednog sudskog procesa i poštivanje prava pritvorenika i zatvorenika. Njome se bilježilo postupanje svih službenih osoba zaduženih za pravosudni proces i zatvorski sustav, ali i odnos prema osobama koje su se u statusu optuženika ili osuđenika našle u pritvoru i zatvoru. Uredno vođena dokumentacija ključni je dio funkcioniranja zatvorskog sustava.

Nakon uhićenja, osumnjičenik se stavlja u predbježni zatvor. To je bila posebna vrsta lišenja slobode koja nije u punom smislu riječi podrazumijevala gubitak slobode. Osoba u predbježnom zatvoru nije bila ni optužena ni zatvorena. Njoj se privremeno i na kratko vrijeme suspendirala osobna sloboda jer je postojala sumnja na počinjenje kažnjivoga djela. Osobe u predbježnom zatvoru morale su u kratkom roku, najduže za 48 sati, biti ispitane kako bi se utvrdila osnovanost sumnja ili nedužnost. U predbježni zatvor nije stavljana svaka sumnjiva osoba, nego samo ona za koju se nije moglo s određenom dozom sigurnosti utvrditi poveznica s kažnjivim djelom.

U slučaju da su sumnje potvrđene, osoba se smješta u istražni zatvor. Isto se tako u istražni zatvor smještaju one osobe koje su zbog osnovanih sumnja i veće sigurnosti u povezanost s kažnjivim djelom uhićene. Istražni zatvor bio je dio zatvora koji je isključivo služio za potrebe sudske istrage. Svaki onaj za koga se smatra da je počinio neko kažnjivo djelo,

smatra se osumnjičenikom u predistrazi, a tek kad se utvrdi da je sumnjiv i kad se protiv njega podigne optužni prijedlog, onda ga se smatra optuženikom.³⁰⁰

Optuženik je imao pravo angažirati branitelja ili branitelja po službenoj dužnosti, tzv. branitelja za siromahe. Njega je imao pravo uzeti tek kada mu se priopći optužnica. U predistrazi osumnjičenik nema pravo na branitelja, ali ga može angažirati samo u slučaju obrane onih svojih izjava koje kasnije tijekom suđenja ne smije mijenjati i koje su izravno vezane uz optužnicu, tj. objašnjenje i opravdanje svojih postupaka. U tom slučaju, branitelj ima pravo samo uz dopuštenje suca istrage uvid u spise, inače nema.³⁰¹ Svi branitelji moraju biti prijavljeni kod suda. Za godinu 1887. postoji sačuvan cjelokupni popis branitelja prijavljenih kod Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku. Svi su branitelji morali biti službeno prijavljeni i prihvaćeni kako bi mogli obavljati braniteljsku dužnost ili biti izabrani za branitelja po službenoj dužnosti. Popis takvih branitelja potvrđivao je Banski stol. Tako su kod osječkog suda bili potvrđeni Dragutin Riffer, Hugo Spitzer, Julijus Špringer, Marko Štefinović, Nikola Vitković, Ignjat Vagner, Vilim Vinter, Vaso Gjurgurević, Anton Hegedušić, Lavoslav Itlinger, Ivan Muačević, Dragutin Neumann. Uz njih, posao javnog bilježništva ovlašteno je vodio Ivan Cokorić.³⁰²

U prethodnom poglavlju detaljnije je objašnjen sudski postupak, s ovlastima i obvezama državnih odvjetnika i sudaca istrage, stoga će se u nastavku obraditi postupak iz perspektive odnosa u zatvoru, bez obzira na to je li riječ o istrazi ili kazni lišenja slobode. Budući da je cilj detaljno prikazati i analizirati donose koji su vladali u zatvoru, pogotovo one koji su određivali sudbinu pritvorenika i zatvorenika, pozornost će se posvetiti opsežnoj dokumentaciji koju su sve službene sobe zadužene za sudski proces morale voditi. Upravo je dokumentacija glavni izvor pomoću kojega se može rekonstruirati zatvorske odnose, položaj i prava pritvorenika i zatvorenika, ali i obveze službenog zatvorskog osoblja. Cjelovitu sliku upravo dobivamo iščitavajući opsežnu dokumentaciju koja je bila vođena za svakog osumnjičenika ili zatvorenika.

³⁰⁰ Kazneni postupnik, 406.

³⁰¹ Isto, 407.

³⁰² HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1887., kut. 1738, F 1.

Što se tiče prijema i početka istražnog zatvora, dokumentaciju su vodili tamničari, zajedno sa sucem istrage i državnim odvjetnikom. Prvi dokument koji je tamničar vodio bio je *Iskaz uhapšenika*. To je bila jednostavna pregledna evidencija koju je tamničar sastavljao odmah pri primanju osumnjičenika i koju je zatim slao sucu istrage. Taj se dokument stalno nalazio u posjedu ili suca istrage, gdje se bilježio tijekom istrage, ili glavnog raspravnog suca koji je bilježio tijekom rasprave. On je sadržavao samo najosnovnije podatke o osumnjičeniku, kao što su osobni podaci uhićenika, njegov status u zatvoru – je li u predbježnom ili istražnom zatvoru, dan uhićenja, kažnjivi čin, spol, ime suca istražitelja, broj zapisnika te je li doveden u okovima i je li u bolnici.³⁰³ Dokument pruža i informaciju o trajanju sudskog procesa jer je uz svaku osobu bilo ubilježeno stanje predmeta. Upisivali su se datumi svih istražnih radnji, datum prve i glavne rasprave, presuda, kazna te uložene žalbe višim instancama. Tako je primjetno kako je u većini slučajeva istraga bila izvršena u zakonskom roku od 24 sata, dok su se rasprave vodile redovito i slučajevi su često bili riješeni već nakon održanog drugoga ročišta. Primjetno je i kako je velik broj osumnjičenika bio privođen u okovima u istražni zatvor, što zajedno s izvješćima o napadima na policiju potvrđuje činjenicu da je otpor pri uhićenjima bio velik. Isto tako primjećuje se kako je osumnjičenika ženskoga spola bilo vrlo malo.³⁰⁴

Cijeli sudski postupak morao je biti pomno bilježen, a svaka aktivnost detaljno zapisana. Svaki je osumnjičenik, optuženik i osuđenik morao imati detaljan osobni dosje u koji se bilježe sve procesne aktivnosti i njegovi osobni podaci. Taj dosje, u slučaju osuđujuće presude, postaje njegov osobni karton koji završava u zatvoru ili kaznionici i temeljem kojega se definira njegov budući zatvorenički status. Prema njemu se određivala vrsta zatvorskega rada, odluka o potrebi obrazovanja, smještanje u kaznioničke razdjele³⁰⁵ i određivala vrsta disciplinske kazne. Dosje je pratio osobu tijekom cijeloga procesa do zatvaranja, a bio je rabljen i pri kršenju uvjeta prijevremenog otpusta. Upravo je u tome i ležala važnost detaljnog ispisivanja i vođenja dokumentacije jer je na njoj velikim dijelom počivao zatvorski sustav.

Tijekom predistražnih i istražnih radnja suci istrage kod kotarskih i zemaljskih sudova moraju za svakoga tko je osumnjičen za zločin ili prijestup sastaviti *Tablicu A* i popuniti rubrike od jedan do četiri, a ako bude optužen, onda sudac mora ispuniti rubrike šest i sedam te

³⁰³ HR–DAOS–123–KSSO–10.UZ 1873., 1896., knj. 420, 421.

³⁰⁴ Jedino su podaci za 1873. u cijelosti sačuvani, a za 1896. djelomično.

³⁰⁵ O podjelama u razdjele kao načinu discipliniranja i rehabilitacije u kaznionicama u idućem potpoglavlju.

potpisano dati državnom odvjetniku koji onda mora podignuti optužnicu. Rubrike osam i devet popunjavaju zajedno s tamničarem.³⁰⁶ Za shvaćanje zatvorskih odnosa te stjecanje boljeg uvida u funkcioniranje zatvorskog sustava, upravo rubrike od jedan do četiri te osam i devet pružaju najviše informacija.

Prve dvije rubrike donose osnovne podatke o osumnjičeniku. Upisuje se ime, prezime i lažno ime, nadimak, rodno mjesto, dan mjesec i godina rođenja, a ako je maloljetan onda i podaci roditelja, bračno stanje, koliko djece ima i njihovu dob, vjeroispovijest. Nadalje se zapisuje točan fizički izgled i odjeća u kojoj je pritvoren, zanimanje koje će u slučaju osuđujuće kazne odrediti njegov budući zatvorski rad te posjeduje li kakvu imovinu. Upravo je pitanje imovine među važnijima jer je svaki kažnjenik morao sam snositi sve troškove sudskog postupka i zatvaranja. Imovina se u ovoj fazi utvrđivala usmenom izjavom optuženika, koja se morala potvrditi službenim potvrdama o stvarnom imovinskom stanju.³⁰⁷

Treća je rubrika jednako važna jer njezin sadržaj utječe na položaj koji će osumnjičenik imati u slučaju osuđujuće presude. U nju se temeljem službenih izjava lokalnih vlasti i saznanja do kojih se došlo tijekom istražnih radnja upisuje i opisuje dotadašnji život osumnjičenoga. Utvrđuje se je li vodio poročan život, kakvog je karaktera, je li bio kažnjavan, a ako jest, dokumentacija se prilaže u dosje. Unose se sve informacije pomoću kojih će se odrediti njegova sudbina u zatvoru ili kaznionici u slučaju osuđujuće presude, od razdjela u koji će biti smješten, do zatvorskog rada i discipliniranja tijekom kazne. U četvrtu se rubriku upisivao razlog osumnjičenja, točka zakona prema kojoj je stekao status optuženika te detaljan opis kažnjivog djela i svih suučesnika.³⁰⁸

Šesta i sedma rubrika popunjavaju se nakon završetka sudskog postupka. Tako se u šestoj upisuje presuda, detaljno objašnjenje presude, vrsta dosuđene kazne s pooštrenjima i vremenom trajanja. Nadalje se navodi datum početka izvršenja presude i u kojem se zatvoru ili kaznionici ona mora izvršiti. U sedmoj rubrici upisuje se datum isteka kazne.³⁰⁹

³⁰⁶ Naredba ministarstva pravosudja od 5. 3. 1853. o izdavanju kazneno-sudbenih obaviesnih tabellah i o daljnje postupanju s istimi, Deržavno-zakonski vladin list za Carevinu Austriansku, dio prvi, kom. I.–XI., br. 133, 1853., 106 (dalje: Naredba o izdavanju sudskih obavijesti).

³⁰⁷ Naredba o izdavanju sudskih obavijesti, 106.

³⁰⁸ Naredba o izdavanju sudskih obavijesti, 106.

³⁰⁹ Isto, 107.

Osma i deveta rubrika pružaju možda najviše informacija jer se prema njima odmah može vidjeti na koji je način sustav gledao i tretirao osumnjičenike. Može se vidjeti koji će faktori utjecati na njegov položaj u zatvoru. Te dvije rubrike obuhvaćaju opis vremena provedenog u pritvoru i detaljan opis fizičkog, psihičkog i zdravstvenog stanja kako bi se dokumentirao odnos zatvorskog osoblja prema njemu, sve moguće nepravilnosti ili protuzakoničnosti u postupanju te utvrđivanje spremnosti na izdržavanje kazne ako je presuda osuđujuća. Što se fizičkog opisa tiče, morale su se opisati sve primijećene mane prije i tijekom pritvora, pogotovo ako su nastale zbog primjene fizičke sile radi discipliniranja. Upotreba fizičke sile morala je biti dokumentirana odobrenjem suda. U devetu su rubriku upisivali svako neprimjereno ponašanje pritvorenika, kršenje kućnog reda zatvora i pokušaje bježanja. Paralelno s tim, upisivane su i sve disciplinske mjere koje su poduzimane prema takvim pritvorenicima kako bi ih se obuzdalo ili smirilo. Morao je biti opisan pritvorenikov karakter te kako je psihički podnosio boravak u pritvoru, za što je često bilo priloženo i liječničko mišljenje. Ta je kategorija bila presudna u definiranju statusa koji će osuđenik imati u zatvoru ili kaznionici. Naime, za svakog kod kojega je primijećena opasnost od dugotrajnijeg zatvaranja, liječnik je davao posebne preporuke za ophođenje s takvom osobom.³¹⁰ Detaljno su opisane primijećene karakterne promjene tijekom pritvora nakon čega se donosila procjena koliko je pritvorenik sposoban izdržati cijelu kaznu. Uz opis zdravstvenog stanja, pronalaze se i zabilješke o stupnju obrazovanja i poznavanju zanata. Posljednje dvije informacije također određuju daljnju sudbinu kažnjenika jer se temeljem njih određuje vrsta posla koju će raditi u zatvoru ili kaznionici te ukazuju na potrebu stjecanja osnovnog obrazovanja, učenja zanata, čitanja i pisanja.³¹¹ To je bilo u skladu s idejom rehabilitiranja zatvorenika, jer je tako zatvorenik mogao steći dodatno obrazovanje i naučiti novi zanat.

Uz navedeno, tamničar je morao dobiti i ostalu dokumentaciju vezanu uz osumnjičenike. Tamničari su imali obvezu prije istražnog zatvora oduzeti osumnjičenicima odjeću i svu imovinu s kojom su došli u pritvor. O tome su morali voditi detaljnu evidenciju te popisati sve što je osumnjičenome oduzeto uz njegovo i prisustvo jednoga dodatnog svjedoka.

³¹⁰ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1873., 1896., knj. 399, 421; Najčešći savjeti koje su liječnici davali je umanjenje početne samice u kaznionici u koju su smješteni svi tijekom prvih osam mjeseci dosuđene kazne ili izbjegavanje fizičkog kažnjavanja i samice kao disciplinske kazne u zatvorima.

³¹¹ Zatvori nisu imali učitelja niti organiziranu školu, tako da su zatvorenici mogli samo čitati i pisati, što su im bile obvezne aktivnosti tijekom slobodnog vremena. S druge strane, kaznionice su imale i učitelja i školu, ali detaljnije o obrazovanju i školovanju u kaznionicama u idućem potpoglavlju.

Svi oduzeti predmeti i odjeća bili su pohranjeni na sudu i morali su se vratiti osobi nakon odsluženja kazne, obustave procesa ili prijevremenog otpusta.³¹²

Tablica je bila popunjavana pri prijemu i otpustu. Popunjavalo se ime i prezime osobe, popis svih stvari koje su oduzete te opis stanja u kojem su preuzete, datum preuzimanja te potpis tamničara, osumnjičenika i jednoga svjedoka. Pri otpustu bilježio se datum preuzimanja i potpis tamničara. Tako su najčešće stvari koje su pritvorenci i zatvorenci ostavljali tamničarima bile odjeća, šeširi, novci i osobni dokumenti. Od zanimljivih stvari vrijedi istaknuti noževe i cigarete, jedan revolver te vrijednosne papire. Uz to, čest je bio primjer ostavljanja hrane, poput piletine i kruha.³¹³

Šarolikost predmeta koji su se mogli pronaći kod tamničara ne čude zbog posebnog pravila koje je vrijedilo kada je u pitanju pritvor, tj. istraga. Naime, tijekom istrage osumnjičenici su imali zakonsko pravo o svom trošku hraniti se i odijevati.³¹⁴ A ako se uzme u obzir da je pritvorenik sam morao snositi troškove pritvaranja, ne čudi činjenica da je hrana, kao najveći trošak, najčešće bila na popisu tamničara. Zbog istoga razloga ne trebaju čuditi ni novci na popisu stvari. Novcima si je osumnjičenik mogao priuštiti dodatne porcije hrane, koje nisu bile u standardnoj zatvorskoj ponudi. Čak je imao pravo koristi se i svojom posteljinom, ali iz dostupnih podataka vidljivo je da u osječkom zatvoru to nije učinio nijedan osumnjičenik.

Česti su bili primjeri novčanih doznaka koje su pritvorenicima slale njihove obitelji. Te su novce, naravno, mogli rabiti kako bi si smanjili troškove i osigurali udobniji boravak u pritvoru. Tako se izdvaja jedan pritvorenik iz Borova kojemu je obitelj uplatila 5 forinta, koje je, prema napisanoj uputi, morao potrošiti na troškove odvjetnika. Idući je primjer pritvorenika kojemu je obitelj uplatila 50 novčića i poslala jedno pile, uz napomenu da bude jako dobar prema ljudima te primjer jedne izvjesno imućne osobe koja je sa sobom ponijela 244 forinte, 10 košulja i 3 ovratnika.³¹⁵

Takva se pravila, ipak, nisu odnosila na zatvorenike te oni nisu imali pravo sami donositi svoju hranu i odjeću, niti se koristiti novcima s kojima su primljeni ili koji su im poslani tijekom

³¹² Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 510–512.

³¹³ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1894., knj. 416.

³¹⁴ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 516.

³¹⁵ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1894., knj. 416.

pritvora. Pogotovo se nisu smjeli koristiti novcem, osim onim koji su zaradili zatvorskim radom i kojim su se smjeli koristiti za pribavljanje dodatne hrane ili drugih potrepština.

4.2.2. Pritvor, istraga i tijek sudskog postupka

Tijekom sudskog postupka sudovi su od javnih i lokalnih vlasti morali pribaviti sve informacije vezane uz optuženika. Službenim zahtjevima sudovi su tražili da se vojna i policijska vlast očituju o prijašnjem ponašanju optuženika i da se lokana vlast očituje o njegovom imovinskom stanju. Osim toga, provjeravano je bilo i njegovo ponašanje tijekom sudskog procesa. To se radilo prije svega kako bi se utvrdio optuženikov karakter na temelju čega su radili procjenu ponašanja u istražnom zatvoru i kasnije u zatvoru ili kaznionici. Jedan drugi dokument bio je važniji, što potvrđuje veliki broj požurnica, zahtjeva i zamolba lokalnim vlastima za dostavu tih dokumenata, jer je svjedočio o financijskom statusu optuženika.³¹⁶ Sud je pokušavao utvrditi kolika su optuženikova primanja te posjeduje li pokretnu ili nepokretnu imovinu. Svaki takav zahtjev bio je pridružen zahtjevu prema gruntovnici koja je dodatno morala utvrditi postoje li ili ne opterećenja na imovini koju optuženik posjeduje. Važnost utvrđivanja primanja i posjedovanja pokretne ili nepokretne imovine ležala je u činjenici da su optuženici morali sami snositi troškove sudskog postupka, pritvaranja i zatvaranja.³¹⁷ Zato je sud morao u najkraćem mogućem roku pribaviti sve potrebne podatke kako bi utvrdio mogućnost naplate svih troškova.

Nakon pribavljenih podataka sastavljala se *Svjedočba o ponašanju i posjedovanju*. Dokument koji se nadopunjavao tijekom cijelog procesa i koji je bio važan dio cjelokupnog optuženikova dosjea. Funkcija mu je bila da sucima i tamničarima tijekom cijeloga procesa omogući uvid u karakterno i financijsko stanje te ponašanje tijekom sudskog postupka. Popratni dokument bila je i *Svjedočba siromaštva* koju je zapravo popunjavala lokana vlast i dostavljala sudu. To je bio dokument kojim se točno utvrdilo posjeduje li optuženik imovinu ili ne. *Svjedočba o ponašanju i posjedovanju* morala je biti zaključena i potpisana od suda najkasnije po pravomoćnosti presude, te se kao dio okrivljenikova dosjea slala upravi kaznionice ili glavnom tamničaru zatvora. Međutim, isti se dokument tijekom služenja kazne provjeravao i

³¹⁶ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1894., knj. 400; HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1896., kut. 1741; HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1897., kut. 1742.

³¹⁷ Kazneni postupnik, 475.

po potrebi popunjavao. Kako je već navedeno, zamolbe i požurnice vezane uz pitanje imovine bile su vrlo česte, a razlog im je bio taj da se na sve moguće načine istraži postoji li mogućnost naplate troškova. Tako su se najčešće u tim zamolbama tražile informacije o imovinskom i financijskom stanju bliže zatvorenikove obitelji te upiti o postojećim teretima na njegovoj imovini.³¹⁸

Svjedočba o ponašanju i posjedovanju bila je dokument koji je sadržavao osobne podatke, slučaj zbog kojega mu se sudilo i presudilo, opis karaktera i prijašnjeg ponašanja, te podatke o financijskom stanju. Treći dio donosio je najviše podataka o imovini, pa je tako moralo biti upisano posjeduje li pokretnu ili nepokretnu imovinu i od čega se ona sastoji, procjena vrijednosti, pripadnost nekoj zadrugi, zadružni imetak i njegova vrijednost. Opisan je i njegov karakter, ponašanje i tko će mu upravljati imetkom ako bude osuđen. Primjer *Dure Bučeka* pokazuje osobu koja svojom imovinom nije mogla pokriti troškove, a takvih je na sudbenom stolu u Osijeku bio najveći broj. U njegovoj *Svjedočbi* stoji kako nema pokretne i nepokretne imovine, da je živio od nadnice, da je bio lošeg karaktera i da je dva puta do tada kažnjavan. S druge se strane iz primjera Antuna Viljevca vidi kako je sud pokušavao i na drukčiji način utjerati troškove, tako da je provjeravao mogućnosti naplate ovrhom Viljevčeve obiteljske imovine. Za njega je *Svjedočbom* utvrđeno da od nepokretne imovine ima oranicu i vinograd. Međutim, kako ona prema gruntovnom izvratku nije bila na njegovo nego na očevo ime, sud je daljnjim dopisima morao utvrditi može li se iz očeve imovine naplatiti. Naknadno je utvrđeno kako je nakon očeve smrti pravo uživanja oranice i vinograda preneseno na Viljevčevu suprugu te je zaključeno kako se iz spomenute imovine troškovi ne mogu naplatiti. Naime, ako je utjerivanje troškova na bilo koji način moglo naštetiti obitelji optuženoga, od toga se odustajalo, što je bio slučaj i ovdje. Još jedan slučaj svjedoči kako je interes obitelji presudio u utjerivanju troškova. Na primjeru Jove Petkovića sud je utvrdio kako mu obitelj posjeduje imovinu, ali kako ostavinska rasprava u vezi s njom nije bila provedena, nisu htjeli oštetiti njegova brata koji je polagao jednako pravo na imovinu. Treći je primjer naplate troškova bio provjerom zadruga u kojima je osuđenik bio član. Primjer Jose Lozančića dokazuje da su sudovi, ako su bili u mogućnosti, uspijevali naplatiti troškove tako da su prodali onaj dio zadrugarske imovine koju je osuđenik posjedovao. Na primjeru Lozančića sud je uspio pokriti

³¹⁸ HR-DAOS-123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 12.

samo dio njegovih troškova jer je mogao ovršiti samo šestinu zadrugarske imovine koja je njemu pripadala.³¹⁹

Svaki je osuđenik morao snositi troškove sudskog postupka i zatvaranja.³²⁰ Iako je cilj bio naplatiti od osuđenika cjelokupni trošak, iz analiziranih se primjera može zaključiti kako se taj cilj nije mogao u cijelosti ostvariti. Upravo je zbog toga Banski stol često slao pritužbe sudovima, kritizirajući ih kako nedovoljno brzo i učinkovito utjeruju dugove i naplaćuju troškove.³²¹ Banski stol slao je te opomene jer su u slučaju nenaplativosti svi troškovi padali na sudbene stolove, zatvore i kaznionice, tj. državni proračun koji je financirao njihovo poslovanje. Međutim, sudbeni stolovi nisu mogli utjecati na glavni razlog nenaplativosti, a to je bilo loše financijsko stanje osuđenika. Naime, većina ih je živjela od nadnice i rijetko je koji imao u vlasništvu imovinu. A kada bi ju i imao, zbog osuđenikove obitelji nisu ju mogli oduzimati. Upravo zbog toga je zatvorski rad i bio jedan od glavnih načina smanjenja ukupnih troškova cijeloga postupka.

4.2.3. Zatvor

Nakon završenog procesa i osuđujuće presude, osuđenika se slalo na odsluženje kazne lišenja slobode. Ona se, kako je već ranije navedeno, u slučaju zatvora odnosila na kazne lišenja slobode do 6 mjeseci. Sve kazne kojima se oduzimala sloboda preko 6 mjeseci izvršavale su se u kaznionicama. Sudac je *Obavijesticama*³²² upozoravao zatvor ili kaznionicu da na izvršenje kazne lišenja slobode upućuje određenog osuđenika. To su zapravo bili nalozi tamničarima u zatvorima da ili osobu stave u pritvor ili na odsluženje dosuđene kazne lišenja slobode. Isto je tako tamničar bio dužan povratnom porukom obavijestiti suca da je osoba primljena i s kojim je datumom počelo izvršenje kazne.³²³

Tamničar je morao voditi posebno računa o smještaju zatvorenika. Naime, strogo je bilo određeno da se odvojeno moraju držati pritvorenici od zatvorenika, kako bi se spriječio bilo

³¹⁹ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1876., kut.1735, E14, E15.

³²⁰ Naredba kojom se izdavaju propisi po kojih se imadu zaračunavati i u ućerivati troškovi postupka kaznenog, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. XXXI., br. 67, 1877., 766–769.

³²¹ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1876., kut. 1735, E 15.

³²² HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1896., 1898., knj. 431, 432.

³²³ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 512.

kakav pokušaj utjecaja i korupcije zatvorenika na osumnjičenike.³²⁴ Prije slanja u ćeliju, tamničar je izvršio pregled osuđenika te arhivirao svu dokumentaciju koja je s njim došla. Spomenuto je već ranije kako se tijekom cijeloga postupka vodila detaljna evidencija, ne samo tijekom sudskog postupka, nego i osuđenikova ponašanja tijekom istrage, a sve kako bi se osigurao zakonom propisan odnos prema njemu tijekom služenja kazne. Tamničar je provjeravao pristiglu dokumentaciju³²⁵ kako bi prema njoj mogao odrediti položaj pristiglog osuđenika u zatvoru. Uz pomoć liječnika utvrđivao je fizičko i psihičko stanje te osuđenikovu spremnost na služenje kazne, a sam je utvrđivao koje mu radno mjesto dodijeliti. Pristigla dokumentacija uvelike je olakšavala tamničarev posao i jamčila zatvoreniku služenje kazne prema zakonu i uvažavanje njegovog psihofizičkog stanja.

Kako je pri prijemu u istražni zatvor svaki tamničar morao detaljno opisati i popisati osumnjičenika, tako je morao postupiti i prema zatvoreniku. Morao je evidentirati fizički i karakterni opis osobe, osobne podatke te sva ostala primjetna obilježja. Osim ozbiljnosti kojom se može opisati vođenje evidencije, ona je prije svega osiguravala zatvorenicima određenu vrstu zaštite prava. Tu se prije svega misli na otuđivanje imovine s kojom je priveden i zatvoren, ali i na moguće uznemiravanje i ozljede koje bi mogle nastupiti kao posljedica postupanja stražara prema njima. Ovo drugo bilo je posebno važno jer je tendencija druge polovice 19. stoljeća bila smanjiti tjelesno kažnjavanje zatvorenih osoba, tako da su rijetko disciplinske mjere u zatvorima i kaznionicama bile udarci ili batine. Njih je svakako bilo, ali bile su svedene na minimum i u točno određenim situacijama. Upravo je spomenuta evidencija trebala pomoći da tamničar i stražari ne prekorače ovlasti. Tako je tamničar morao voditi tri zasebne evidencije. Prva je bila *Iskaz uhapšenika*, koji je vodio tijekom prihvata osumnjičenika i koji je već ranije objašnjen. Druga dva dokumenta pružaju još podataka pomoću kojih se lakše rekonstruiraju odnosi u zatvoru. Postojao je *Registar kažnjenika* koji se odnosio na vrijeme provedeno u zatvoru i *Zapisnik uhapšenika* koji se sastavljao tijekom primanja i otpuštanja iz zatvora nakon odslužene kazne ili zbog prebačaja u kaznionicu. Sva tri dokumenta ključna su za analizu funkcioniranja zatvorskog sustava. Ne samo da su imali utjecaj na donošenje konačne presude, sudačkom procjenom karaktera ovisila je odluka o presuđivanju blaže kazne ili njezina pooštavanja, nego su utjecali na klasificiranje zatvorenika u kaznionicama, težinu disciplinskih

³²⁴ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 517.

³²⁵ *Tablica A* koju je vodio sudac istrage, *Iskaz uhapšenika, Svjedočba o ponašanju i posjedovanju*.

kazna u slučaju kršenja pravila u zatvorima, a njima se lokalna vlast služila pri praćenju osuđenika na uvjetnoj slobodi.

Registar kažnjenika bio je dokument koji su vodili tamničari svakog zatvora. U njega su se upisivali svi podaci o tijeku služenja zatvorske kazne za svakog zatvorenika. Taj dokument donosi veliku količinu podataka i detaljne opise, što olakšava prikaz implementacije i poštivanja zatvorskih pravila, ponašanje zatvorenika i stražara te uvjete služenja kazne. Također pomaže u utvrđivanju strogosti primijenjene u hrvatskim zatvorima. Registar je sadržavao sljedeće:

- a) dan, mjesec, godinu rođenja, ali i doba dana kada je osoba primljena,
- b) temeljem čega je osoba uhićena, tj. koje je kažnjivo djelo učinila i prema kojoj točki zakona,
- c) ime i prezime osobe, godište, vjeroispovijest, ima li djece i bračno stanje, te detaljan fizički opis – tjelesna mjera, uzrast tijela, obraz, boja obraza, vlasi, čelo, obrve, oči, nos, usta, zubi, brada, osobite oznake – neke specifičnosti na tijelu, govor – koji je kod svih bio hrvatski, dok su neki dodatno poznavali njemački i mađarski, odjeća; ti su parametri opisani prema osobnoj procjeni službenika koji je zaprimao zatvorenika,
- d) prijašnje ponašanje – opis karaktera, ponašanja ili prijašnjih presuda; najčešći je opis bio „neporočno ponašanje“,
- e) kazna – upisivan je počinjen zločin, prijestup ili prekršaj, te pravomoćna presuda i dosuđena kazna,
- f) ponašanje tijekom služenja kazne – posebno važan dio jer pruža sliku ponašanja svakog zatvorenika tijekom kazne; tu se tako upisivalo svako kršenje pravila ponašanja i dodijeljene disciplinske kazne,
- g) napredak i promjene – unošeni su podaci o zdravlju te jesu li bili pismeni,
- h) datum otpuštanja – popunjavalo se tek nakon što zatvorenik odsluži kaznu.³²⁶

³²⁶ HR-DAOS-123-KSSO-10. UZ 1894., knj. 400.

Treći je bio *Zapisnik uhapšenika*³²⁷ koji se sastavljao tijekom primanja i otpuštanja iz zatvora nakon odslužene kazne ili zbog prebačaja u zatvor ili kaznionicu. To je bio dokument koji se odnosio i na pritvorenike u istrazi te je bio sastavni dio cjelokupne dokumentacije koja se zajedno sa osuđenikom slala upravi kaznionice u kojoj se služi kazna. Formom je vrlo sličan Registru, tako da se ponavljaju kategorije. Jedina razlika je u tome što Zapisnik ima posebnu kategoriju u kojoj se opisuju troškovi *opskrbe*, tj. novčani iznos koji je potrošen na zatvaranje i pritvaranje. Upisivana je točna količina novca koja je bila potrošena na smještanje u zatvoru ili pritvoru te količina novca s kojom zatvorenici odlaze iz zatvora ili prelaze u kaznionicu. Osim toga, u dokumentu se navode i stvari koje su im se vraćale, a koje su pri prijemu morali ostaviti tamničaru. Tako se vidi da je većina u zatvor ulazila samo s vlastitom odjećom i da nitko nije imao nikakvih vrijednih stvari. Inače, u slučaju da je osoba posjedovala vrijednijih stvari, one su mogle biti prodane kako bi se namirio dio troškova zatvaranja.

Ranije je rečeno da su tri osnovna elementa u ostvarenju temeljnih ciljeva zatvaranja klasifikacija, obrazovanje i zatvorski rad, a prema kojima se procjenjuje zatvorski sustav i čija uspješna implementacija čini zatvorski sustav uspješnijim. Upravo će se u nastavku na temelju Registra osječkog zatvora analizirati ta tri elementa.

4.2.3.1. Disciplina i klasifikacija zatvorenika

Klasificiranje zatvorenika bio je proces koji se provodio onog trenutka kad je osuđenik stupio u kaznionicu. Svaki moderni zatvorski sustav uvodio je sustav klasifikacije s ciljem stvaranja uvjeta za rehabilitaciju zatvorenika. Tim se procesom rješavalo dva ključna pitanja zatvorskih odnosa. Pitanje discipliniranja tijekom služenja kazne i pravednog smještanja zatvorenika u grupe prema sličnim karakteristikama i ponašanju u svrhu rehabilitacije.

U hrvatskim zatvorima nije bilo klasifikacije zatvorenika.³²⁸ Klasifikacija zatvorenika u svojoj je biti trebala osigurati uvjete u kojima će se prema kaznenom djelu, karakteru osobe i prijašnjem ponašanju na slobodi, u pritvoru i zatvoru odrediti pripadnost zatvorenika različitim razdjelima, kako bi smanjili negativan utjecaj zatvorenika jednih na druge i omogućili normalne uvjete služenja kazne i posljedično uspješne rehabilitacije. Ipak, kako su u zatvor ulazili oni

³²⁷ HR-DAOS-123-KSSO-10. UZ 1889., knj. 399.

³²⁸ Klasifikacija prema moralu i na razdjele i podrazdjele vršila se u kaznionicama, ali o tome više u idućem potpoglavlju.

kažnjenici koji nisu činili zločine ni teška kaznena djela, nije bilo potrebe da ih se klasificiranjem odvaja. Ako bi se u zatvorima i našlo težih kriminalaca, kraće trajanje kazne otežavalo je mogućnost negativnog utjecaja na druge. Prostorni uvjeti također su bili otežavajući faktor jer su zatvori bili manji od kaznionica te nisu mogli pružiti adekvatne uvjete u kojima bi uspjeli fizički odvojiti jedne zatvorenike od drugih. Dakle, glavni razlozi neprovođenja klasificiranja bili su vrsta i kraće vrijeme služenja kazne te neadekvatni uvjeti malih zatvora.

Zbog sličnih je razloga i pitanje samotnog zatvora drukčije riješeno nego u kaznionicama.³²⁹ Vrsta i karakter zatvorenika bili su razlozi zašto zatvori nisu imali obvezu samotnog zatvaranja u početnim mjesecima kazne jer se nije mogao ostvariti zamišljeni učinak koji je samica morala imati na zatvorenika, a to je jako ga kazniti odmah na početku zbog počinjenog zločina kako bi shvatio gdje se nalazi. Trajanje kazne bio je drugi razlog jer se klasifikacija nije mogla pravedno primijeniti. Tako su zatvorenici odmah bili smješteni u grupni zatvor u kojem su bili cijelu svoju kaznu. Samotni zatvor nije bio obvezni dio služenja kazne, kao u kaznionici, nego se koristio samo kao disciplinska mjera ili sudačko pooštrenje presudene kazne.

Kako je već navedeno, Registar kažnjenika omogućuje rekonstruiranje slike života u zatvoru – kakvi su bili zatvorski uvjeti i kako su utjecali na zatvorenike. Budući da su sačuvani podaci samo za 1894. i 1897. godinu, ne može se izvesti opći zaključak o stanju u osječkom zatvoru tijekom cijele druge polovice 19. stoljeća. Dobar uvid u zatvorsku svakodnevicu daje pitanje ponašanja zatvorenika. Tako su pijančevanje, obijesno, zločesto i raskalašeno ponašanje te pušenje bili najčešći oblici nedoličnog i nepropisnog ponašanja zatvorenika. Primjetno je i kako je svaki zatvorenik učinio barem jedan prekršaj tijekom kazne. Razlog tomu možda su bili neodgovarajući uvjeti služenja kazne ili su stražari bili prestrogi. S druge strane, moglo se raditi o ljudima na koje pojam zatvora nije uopće utjecao, pogotovo uzme li se u obzir da su pijančevanje i raskalašeno ponašanje bili najčešći uzroci disciplinskih mjera. Budući da u zatvorima nisu bili osigurani škola i učitelj, važni preduvjeti uspješne rehabilitacije, discipliniranje je moralo odigrati tu ulogu. Strogoćom i striktnim kažnjavanjem bez iznimaka želio se pojačati dojam zatvorske kazne kako bi se djelovalo na psihu zatvorenika. Tako se kod

³²⁹ Dugotrajnija kazna lišenja slobode izdržavala se tako da su zatvorenici minimalno morali prvih osam mjeseci biti u samotnom zatvoru. Više o tome u nastavku ovoga poglavlja.

zatvorenika htio stvoriti strah od počinjenja novoga kaznenog djela na slobodi, tj. smanjiti učestalost recidivizma.³³⁰ Zapravo, riječ je o zastrašivanju kao načinu rehabilitacije.³³¹ Podatak kako je svaki zatvorenik bio disciplinski kažnjen barem jednom, dok ih je manje od pola bilo kažnjeno dva i više puta, govori prethodnoj tezi u prilog. Ali, isto tako sugerira kako je zatvorski sustav bio vrlo strog prema kršenju zatvorskih pravila.³³²

Propisane disciplinske kazne, kao i pooštrenja kazne određena od suca, bili su post, tvrdi krevet te samotni zatvor u ćeliji ili tamnici.³³³ Dokaz striktnog pridržavanja zatvorskih pravila i strogih disciplinskih kazna bila je kazna posta koja se smatrala jednom od najtežih. Prema pravilima, blagi je post značio jesti prema pravilima zatvora, a strogi je post značio konzumaciju kruha i vode cijeli dan, ne duže od dva tjedna i s pauzom svaki treći dan. Post je bio među najčešće izrečenim disciplinskim kaznama u osječkom zatvoru i svaki je mjesec barem jedan zatvorenik njome bio kažnjen. Najekstremniji je primjer jednog zatvorenika koji je tijekom tri mjeseca služenja kazne bio svaki drugi tjedan u toj kazni.³³⁴

Kazna batine kao disciplinska mjera u zatvorima vraćena je 1852. Međutim, kako je tendencija zatvorskom reformom bila smanjenje tjelesnog kažnjavanja zatvorenika, ta je mjera bila ograničena strogim pravilima izvršenja. Samo su se teški disciplinski prekršaji kažnjavali tom mjerom. Tom je kaznom bio kažnjen svaki zatvorenik koji je uvrijedio zatvorsko osoblje, bacao hranu, oštetio pokućstvo ili druge stvari u zatvoru. Posebno se vodilo računa o sigurnosti stražara, tako je i svaki onaj koji im se opirao bio kažnjen batinom. Ona se najčešće primjenjivala na ponavljače, tj. na one koji nakon početnih blažih disciplinskih mjera nisu prestali kršiti zatvorska pravila. Batinama su se kažnjavali odrasli muškarci, a mladići do 18 godina i žene samo šibama. Broj udaraca nikada nije bio veći od 20. Konačno odobrenje za

³³⁰ Kaznionice su kombinirale učenje i disciplinske kazne kao oblik rehabilitacije.

³³¹ Od pojave kazne, zastrašivanje je uz odmazdu bio glavni razlog kažnjavanja u cilju da se kažnjivo djelo ne ponovi. Reformom zatvorskog sustava u 19. stojeću zabranjeno je ostvariti učinak zastrašivanja brutalnim tjelesnim i smrtnim kaznama. Zbog toga se tjelesno kažnjavanje u modernim zatvorima smanjilo, ali ne i nestalo jer bi se onda potpuno izgubio smisao kažnjavanja. Određeni strah od patnje u zatvorenika uvijek mora postojati.

³³² HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1894., 1897., knj. 400, 401.

³³³ Kazneni zakon, 500.

³³⁴ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1861., 1899., knj. 443, 434.

izvršenje kazne batine ili šibe davao je tamničar, a sastavljeni zapisnik o tome morao je predati političkoj vlasti i upravi sudbenog stola.³³⁵

Spomenuta kazna je 1873. ukinuta te se prestala koristiti kao disciplinska mjera. S obzirom na to, iz dokumentacije³³⁶ se vidi kako su se stražari osječkog zatvora pridržavali zabrane i nakon te godine nisu odredili ni izvršili nijednu takvu kaznu.³³⁷

Podaci iz rubrike napretka i promjena pružaju dosta informacija o utjecaju zatvorskih uvjeta na zatvorenike. Međutim, kako su upisivane samo informacije o zdravlju i pismenosti, ne može se zaključiti koliki je utjecaj na poboljšanje ponašanja imao boravak u zatvoru. Tu zapravo nedostaju podaci o karakternim promjenama zatvorenika iz kojih se najbolje mogu izvesti zaključci. Ti se podaci najvjerojatnije nisu ni vodili jer u zatvoru nije bilo uvjeta za donošenje karakternih procjena zatvorenika. Kao prvo, nije bilo zaposleno dovoljno osoblja koje bi sudjelovalo u tom procesu.³³⁸ Kao drugo, kratko vrijeme trajanja kazne onemogućavalo je zatvorsko osoblje u stvaranju realne karakterne procjene svakog zatvorenika jer su mnogi služili vrlo kratke kazne.³³⁹

Kako sustav klasificiranja zatvorenika u zatvorima nije postojao, disciplinskim se kaznama, koje su se provodile bezuvjetno i primjenjivale strogo, pokušalo osigurati uvjete rehabilitacije i smanjenja pojave recidivizma. Na primjeru osječkog zatvora vidi se kako su stražari bili izrazito strogi u primjeni pravila te kako nijedan prekršaj nije prošao nekažnjeno. O strogosti govori i podatak da je svaki mjesec barem jedan zatvorenik bio u kazni posta.

4.2.3.2. Obrazovanje

Kako u zatvorima nisu bili organizirani škola i učitelj, obrazovni dio procesa rehabilitacije morala je preuzeti neka druga aktivnost. To se pokušalo riješiti odlukom o

³³⁵ Raspis ministarstva pravosuđa kojim se uvodi tjelesno kažnjavanje kao kazna karnostna u kaznionicah i uzah sudbenih proti kažnjenikom i uznikom pod istragom, *Deržavno-zakonski i vladin list za Carevinu Austrijsku*, dio prvi, kom. XXIX., broj 102, 1852., 449. (Dalje: Raspis o uvođenju tjelesne kazne).

³³⁶ Sačuvani se arhivski materijali odnose samo na 1897., 1898. i 1899. godinu.

³³⁷ Zakonski članak kojim se ukida kazna bijenja u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji izdan 7. rujna 1873., *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. X., br. 43, 1873.

³³⁸ Kaznionice su imale zaposlene i liječnike i nastavnika koji su zajedno s upraviteljem i tamničarima radili procjene. Više o tome u nastavku poglavlja.

³³⁹ HR-DAOS-123-KSSO-10. UZ 1894., 1897., knj. 400, 401.

obveznom čitanju i pisanju tijekom kazne.³⁴⁰ Kao drugi važan element koji zatvorski sustav čini uspješnim, obrazovanje, bilo osnovnoškolsko ili zanat, trebalo je omogućiti zatvorenicima lakši povratak na slobodu i pronalazak zaposlenja. U zatvorima je tako bilo određeno obvezno čitanje i pisanje za koje su zatvorenici imali točno određeno vrijeme tijekom slobodnih sati. Dakle, oni su uz obveznu šetnju i rekreaciju, kojom im se ispunjavalo dnevno slobodno vrijeme, morali čitati i pisati. Treba napomenuti da su sadržaj koji će se čitati određivali stražari, a pisanje je provjeravano samo ako su zatvorenici pisali pisma svojim obiteljima.

Budući da je postojala obveza čitanja i pisanja u svim zatvorima, podaci osječkog zatvora ukazuju na problem i pitanje učinkovitosti te obveze. Kako se u svakoj evidenciji za zatvorenike upisivala i njegova pismenost, može se vidjeti da je velik broj zatvorenika u osječki zatvor dolazio nepismen. Međutim, vidi se i kako su gotovo svi, uz nekoliko iznimaka, iz zatvora izlazili također nepismeni.³⁴¹ Ti podaci navode na dva zaključka, od kojih je drugi najvjerojatniji razlog takvoga stanja. Dakle, ili se zatvorenici nisu trudili ni imali vremena čitati, što bi bilo zabilježeno u liječničkim izvješćima³⁴², ili tamničar i stražari nisu osiguravali dovoljno vremena i uvjeta zatvorenicima za te aktivnosti. Budući da su podaci dostupni samo za 1894. i 1897., ovi zaključci ne mogu predstavljati konačni stav o stanju obrazovanja u osječkom zatvoru niti mogu dati cijelu sliku obrazovanja u zatvorima, ali svakako mogu ukazati na mogućnost postojanja problema i nedovoljne aktivnosti cjelokupnog zatvorskog osoblja kada je riječ o toj temi.

4.2.3.3. Zatvorski rad

Iako ga se može smatrati dijelom obrazovanja, zatvorski je rad posebna kategorija kojom se mjeri uspješnost zatvorskog sustava. Može ga se smatrati obrazovanjem u smislu da je zatvorenik mogao ili u zatvoru naučiti novi zanat ili se izvještiti u postojećem. Međutim, kako uz njega vežemo i druge učinke, prije svega novčanu zaradu i mogućnost plaćanja zatvorskih i troškova sudskog procesa, analizira ga se zasebno.

³⁴⁰ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 517.

³⁴¹ HR-DAOS-123-KSSO-10. UZ 1889., 1894., 1897., knj. 399, 400, 401.

³⁴² Liječnici su morali jednom mjesečno obilaziti zatvore te voditi evidenciju zdravstvenog stanja svih zatvorenika, ali isto tako utvrditi njihovo ponašanje i postupanje zatvorskog osoblja, u što je pripadalo i pitanje čitanja i pisanja. Pritužbe na zabranu ili onemogućavanje čitanja i pisanja nisu pronađene.

Spomenuto je kako je zatvorski rad bio obveza svakog zatvorenika. Rad u zatvorima nije imao istu ulogu kao u kaznionicama.³⁴³ Zatvorski je rad zatvorenicima morao omogućiti dvije stvari, pružiti im mogućnost zarade kojom bi pokrili dio troškova sudskog procesa i zatvaranja te cjelodnevnu zanimaciju kako ne bi bili besposleni. „Uznici da budu što više zabavljeni radom koji služi zdravlju, ter ih podjednako priuča poštenim i radnim životu.“³⁴⁴ Iako nije imao veliku ponudu poslova kao kaznionica, svakodnevno uređenje i čišćenje zatvorskih prostorija, rad izvan zatvora kod obrtnika s kojima je zatvor imao ugovor, pružali su dovoljno mogućnosti za rad i zaradu. Ono što im rad nije mogao pružiti, a kaznionica jest, bilo je dodatno usavršavanje ili učenje novih vještina koje su mogli primijeniti povratkom na slobodu.³⁴⁵ Razlog tomu bilo je kraće vrijeme provedeno u zatvoru i manja ponuda poslova. Ipak, ne može se reći kako se neki oblici odgojne komponente zatvorskog rada ne mogu primijetiti. Recimo, svakodnevno čišćenje zatvorskih prostorija moglo se smatrati odgojnom mjerom, a činjenica da je za svoj rad dobio novčanu naknadu mogla je utjecati na razvijanje pozitivnog stava prema radu. Što se osječkog zatvora tiče, može se zaključiti kako su svi zatvorenici radili na plaćenim poslovima, te kako su svi na slobodu izlazili s određenom svotom novaca.

S obzirom na financijska sredstva koja su im bila uplaćivana i prostorne mogućnosti svakog zatvora, svaki je Kraljevski sudbeni stol u ime pripadajućeg mu zatvora mogao zatražiti pokretanje nekog zatvorskog obrta. Kako je već rečeno, ponuda poslova bila je mala i podrazumijevala je jedan do dva obrta. Ako obrta nije bilo, onda su i optuženici i zatvorenici bili dužni raditi unutar zatvora ili izvan zatvora kod obrtnika koji su imali sporazum sa zatvorom.³⁴⁶

Međutim, prema dosad analiziranim obveznim evidencijama ne može se utvrditi koliko je zatvorenika osječkog zatvora iskorištavalo mogućnost rada izvan zatvora ili u zatvorskom obrtu. Stražari su morali samo voditi detaljnu evidenciju radnih sati te koliko su zatvorenici zaradili, tako da spomenutih podataka nema. Stražari su vodili i drugu evidenciju u koju su

³⁴³ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 517.

³⁴⁴ Naredba o zabavljanju radnjom, nagradah, zaračunavanju zaslužbine privrijedjene radom uznikah zatvora i kaznionica, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. I.–X, broj 9947, 1885., 103. (Dalje: Naredba o zabavljanju radnjom).

³⁴⁵ Detaljnije o tome u idućem potpoglavlju.

³⁴⁶ Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 516.

unosili podatke o broju radnih dana, iznosu *zaslužbine*, iznosu pohranjene zaslužbine, iznosu potrošene zaslužbine tijekom kazne, te iznos zaslužbine predane zatvoreniku pri izlasku iz zatvora.³⁴⁷

Zarada koju su zatvorenici ostvarili bila je njihova *zaslužbina*. Međutim, oni zapravo nisu dobivali plaću za izvršeni posao, nego je sav novac zarađen od njihova rada pripadao zatvoru. Zatvor je tada, zbog poticanja marljivosti i dobrog ponašanja, dio ukupnog prihoda od njihova rada pripisivao zatvorenicima na njihove *opskrbne zaslužbine*. To se može smatrati računom na koji je zatvor zatvorenicima uplaćivao dio nagrade za njihov rad, što je bilo 30 % od ukupne zarade, kojim su oni mogli raspolagati tijekom kazne i nakon izlaska iz zatvora. Zatvorenici nisu smjeli primati plaću veću nego što ju je za isti posao dobivao slobodan čovjek. Zarada za pola dana rada nije mogla biti manja od 15 novčića, a za cijeli dan 30 novčića. Kao primjer najčešćih poslova i zarade izdvaja se cijepanje i piljenje drva koje je bilo plaćeno 30 novčića na dan. Oni rijetki pismeni mogli su obavljati usluge pisanja te su za taj posao dobivali 15 novčića dnevno. Rad na uređenju i čišćenju zatvorskih prostorija bio je obvezan te su ga zatvorenici obavljali bez naknade.³⁴⁸

Svaki je zatvor osiguravao alat i svu dodatnu opremu ako je postojao obrt. Zatvorenici su njime trebali pažljivo rukovati jer je svako oštećenje alata bilo naplaćivano iz njihove *zaslužbine*, kao i sva ostala šteta koju bi počinili.³⁴⁹

Dnevnice koje su ostvarivali zatvorenici u zatvoru bile su često manje od propisanih. To se događalo zato jer izbor poslova u zatvorima nije bilo toliko velik kao u kaznionicama. Što se tiče zarade zatvorenika osječkog zatvora, jedini potpuno sačuvani podaci za drugu polovicu 19. stoljeća su iz 1885. godine. Uglavnom je u prosjeku za tu godinu zatvorenik osječkog zatvora dnevno zaradio 9 novčića. Naravno, bilo je i većih i manjih zarada. Manji dio zatvorenika nije se uopće koristio svojom *zaslužbinom* tijekom služenja kazne, dok su dvojica cijelu *zaslužbinu* potrošila tijekom služenja. Jedan od te dvojice za tri mjeseca rada uspio je zaraditi 3 forinte i 30 novčića. Najveće zarade koje su pojedini zatvorenici ostvarili za tu godinu bile su 2 forinte za mjesec dana rada, 7 forinti za 6 mjeseci rada, a dnevne 19 i 11 novčića.

³⁴⁷ HR–DAOS–123–KSSO–10. UZ 1861., knj. 443.

³⁴⁸ Naredba o zabavljanju radnjom, 104.

³⁴⁹ Naredba o zabavljanju radnjom, 110.

Postojao je i primjer nesrazmjera u stanju *opskrbne zaslužbine* jer je uplaćenog novca bilo manje nego isplaćenog, što je značilo da je zatvorenik uzeo više od propisanih 30 %. Međutim, već se tijekom iduća dva mjeseca stanje ispravilo te je omjer bio u korist uplaćenog. Budući da je zabilježen samo jedan takav primjer, teško je zaključiti da su zatvorenici mogli posuđivati novac na temelju buduće zarade, ali je svakako zanimljivo da je ta nelogičnost ipak bila službeno uvedena u zapisnik, tako da se ne može smatrati pogreškom. Ono što se u vezi zarade na kraju može zaključiti jest kako su oni osječki zatvorenici koji su više radili i više novaca uplaćivali, imali i veću potrošnju tijekom služenja kazne i tako manje po odsluženju kazne ponijeli na slobodu.³⁵⁰

Zatvorski je rad bio limitiran financijskim sredstvima uplaćivanima sudu i veličinom zatvora, što je bila otežavajuća okolnost u ispunjavanju funkcije koju je imao u zatvorskom sustavu. Ali bez obzira na probleme manjih dnevnica ili manjka radnih mjesta, što je bio slučaj s osječkim zatvorom pogotovo, zatvori su ipak nudili zatvorenicima mogućnost pokrivanja dijela troškova. Kako nije bilo organizirano učenje zanata, obavljanjem posla mnogi su ipak mogli naučiti osnovne vještine nekog zanata i usavršiti postojeće. Može se zaključiti da je unatoč ograničavajućim faktorima rad u zatvoru ipak pružao mogućnost rehabilitacije zatvorenika.

4.2.4. Troškovi zatvora

4.2.4.1. Troškovi sudskog procesa i zatvaranja

Troškove cijelog pravosudnog procesa, uključujući istragu, istražno pritvaranje te zatvor ili kaznionicu morao je, u slučaju osuđujuće presude, snositi osuđenik.³⁵¹ Spomenute troškove država je unaprijed uplaćivala sudu, a sud je morao osigurati njihovu naplatu od zatvorenika. Upravo je dosadašnji pregled obvezne evidencije koju su morale voditi sve službene osobe uključene u proces ukazivao na činjenicu kako se, između svih ostalih stvari, kod svakog optuženoga i zatvorenoga morala utvrditi sposobnost pokrivanja troškova. Zatvorski rad, između ostaloga, imao je sličnu funkciju, od dijela zatvorenikove zarade pokriti troškove zatvaranja. Naplata troškova od zatvorenika bila je iznimno važna jer bi u slučaju nenaplate ti

³⁵⁰ HR-DAOS-123-KSSO-10. UZ 1861., knj. 443.

³⁵¹ Kazneni zakon, 475.

troškovi pali na teret državnog proračuna, zbog čega je vlast uporno zahtijevala strogost u naplati. Na primjeru Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, institucije koja je bila zadužena za utvrđivanje imovinskog stanja osuđenika i naplatu troškova, vidi se kako je postojao problem. Naime, 1870-ih Banski je stol često slao obavijesti i naredbe u kojima je korio osječki sud kako ne radi dovoljno na naplaćivanju troškova.³⁵² Lako bi se dalo zaključiti kako se uistinu nije dovoljno radilo na utjerivanju dugova. Međutim, te naredbe i obavijesti treba pogledati iz druge perspektive kako bi se stekao potpuno drukčiji zaključak. Iz dosad analizirane evidencije³⁵³ uočava se pravi uzrok nemogućnosti utjerivanja svih nastalih troškova. Pravi je uzrok bio taj što je najveći broj zatvorenih u osječkom zatvoru bio siromašan. Ne samo siromašan, nego bez pokretne i nepokretne imovine. Kod onih koji su ju posjedovali problem je bio što je većini ona bila pod ovrhom, vrijednošću nedostatna da pokrije troškove ili ju se nije smjelo ovršiti jer bi se time ugrozila egzistencija zatvorenikove obitelji. Osim siromaštva, drugi je razlog bio nemogućnost veće zarade od zatvorskog rada, koji je u zatvorskom sustavu i bio zamišljen kao izvor prihoda pomoću kojega bi zatvorenik lakše mogao pokriti troškove. Zarada im je bila mala zbog toga što su mogućnosti za rad u zatvorima bile mnogo manje nego u kaznionicama, te što je samo nekoliko obrtnika primalo zatvorenike na rad izvan kaznionice.³⁵⁴ Dakle, siromaštvo i slaba mogućnost zarade u osječkom zatvoru doveli su do situacije da je Kraljevski sudbeni stol bio stalno opominjan za slabo utjerivanje troškova od zatvorenika.

Što se konkretnih troškova tiče, prvo se mora uzeti u obzir kako su zatvori bili mjesta pritvaranja i zatvaranja, tako su se i troškovi dijelili na one vezane uz istragu i one vezane uz izdržavanje kazne lišenja slobode. Glavna razlika bila je u tome što troškove istražnog zatvora osumnjičenik nije morao snositi ako je bio oslobođen optužbe. U slučaju da je optužen, troškovi nastali tijekom istrage i oni nastali tijekom služenja zatvorske kazne postaju ukupni trošak koji je zatvorenik morao podmiriti.³⁵⁵ Tijekom istražnoga zatvora, osumnjičenik je imao pravo o vlastitom trošku osigurati hranu, odjeću i druge potrepštine. U tom je slučaju svaki koji se sam hranio morao platiti samo 6 novčića *dnevne opskrbe*,³⁵⁶ od ukupno 26 novčića koliki je bio

³⁵² HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1878., kut. 1738, F 15.

³⁵³ Svjedočba o ponašanju i posjedovanju, Svjedočba o siromaštvu, Registar kaznenika, Iskaz uhapšenika.

³⁵⁴ U kaznionicama je bio organiziran tzv. industrijski rad i mogućnost rada kod vanjskih obrtnika. Više o tome u idućem potpoglavlju.

³⁵⁵ Kazneni postupnik, 475.

³⁵⁶ Dnevna opskrba su dnevni troškovi zatvaranja.

ukupni trošak *dnevne opskrbe* u istražnom zatvoru. Time su plaćali ostale troškove za ležaj, ogrjev i čišćenje odjeće.³⁵⁷

Kod istražnog i sudskog postupka postojalo je dosta elemenata koji su ulazili u ukupnu cijenu. Pristojbe i poštarine za podneske nisu se naplaćivali. Ali, naplaćivao se trošak boravka u istražnom zatvoru ili pritvoru, troškovi dostave dokumenata, troškovi straže i prijevoza do suda, pristojbe za svjedoke i vještake, putni troškovi državnog odvjetnika i porote te troškovi pisanja presude.³⁵⁸

Troškovi zatvaranja također su obuhvaćali iste elemente kao i pritvaranje. Jedina je razlika bila u tome da u slučaju odbacivanja optužnice, troškovi padaju na sud. Tako pod troškove zatvaranja pripada hrana, ogrjev, ležaj, rasvjeta, odjeća, pranje odjeće, liječenje ili ostale stvari koje se dodatno naplaćuju.³⁵⁹ Za sve je troškove novac bio osiguran iz državnog proračuna, ali ih je na kraju morao snositi zatvorenik. Troškovi mu se naplaćuju nakon što mu istekne zatvorska kazna, a do tada se sve financira iz državnog proračuna. Država jednom godišnje paušalno uplati određenu svotu na račun suda, a koja se formira prema prosječnim cijenama nabrojanih potrepština i hrane za tu godinu. Što se liječenja tiče, obični mjesečni pregledi i jednostavni postupci bili su dio liječničkih obveza i ukupne cijene troška zatvora, dok je za ostale postupke zatvorenik morao dodatno plaćati,³⁶⁰ s time da se cijene liječničkih postupaka ne naplaćuju po nekoj prosječnoj cijeni na razini godine nego se zaračunavaju prema trenutačnim cijenama na tržištu i naplaćuju se odmah. U sklopu troškova bila je i posebna naknada za troškove stražarenja i upravljanja zatvorom. Za razliku od optuženika, zatvorenici nisu imali pravo sami donositi svoju hranu i odjeću.³⁶¹

Također vezano uz liječenje, svi oni koji se ozlijede tijekom sudskoga postupka u pritvoru, sami snose troškove pregleda i liječenja. U slučaju da sud tako odluči i ako je riječ o

³⁵⁷ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1878., kut. 1738, F16, F28.

³⁵⁸ Kazneni postupnik, 476.

³⁵⁹ Ostale stvari su sve ono što je zatvorenik morao dodatno platiti jer nije bilo u sklopu zatvorske ponude, a to je najčešće bila hrana, poput voća, vina, duple porcije obroka, više kruha itd.

³⁶⁰ U idućem potpoglavlju više o cijeni dodatnih postupaka.

³⁶¹ Kazneni postupnik, 477.

siromašnim ljudima, onda se troškovi mogu prebaciti na bilo koju zakladu pod nadzorom Zemaljske vlade.³⁶²

Zatvorska pravila podrazumijevala su i zatvorsku odjeću, koja je za vrijeme trajanja zatvora bila obavezna, a za vrijeme pritvora nije. Ona se službeno nazivala *državna odjeća*. Svaki je zatvorenik tako dobio kabanicu, košulju, kapu, prsluk i opanke, a svaku štetu nastalu njegovom krivnjom morao je sam platiti.³⁶³ Kako je već rečeno, u pritvoru je svaki optuženik ima pravo nositi svoju odjeću ili odjeću koju bi mu zatvor omogućio i naplatio. U slučaju presude i kazne dulje od 6 mjeseci lišenja slobode, u zatvorskoj odjeći osuđenike se prebacivalo na služenje kazne u kaznonice, s time da se ona morala vratiti u isti zatvor u kojem mu je suđeno jer je ona bila u vlasništvu zatvora, tj. Kraljevskog sudbenog stola.³⁶⁴

Cijena troškova jednoga dana bila je propisana na državnoj razini i vrijedila je jednako za svaki zatvor. Trošak jednog dana nazivao se *dnevna opskrba* zatvorenika, a troškovi dnevne, mjesečne, godišnje i ukupne zatvorenikove opskrbe posebno su se vodili za svakog zatvorenika. Ona je zapravo predstavljala ukupne troškove zatvaranja te cijenu koju je zatvorenik morao platiti Kraljevskom sudbenom stolu. Tako je za troškove zatvora obračunska jedinica bila *181 opskrbni dan* jer je najdulja kazna bila 6 mjeseci. Jedan opskrbni dan iznosio je 46 novčića, što je pokrivalo sve spomenute troškove. Prema podacima za 1875., i to samo za drugu polovicu te godine, ukupni troškovi osječkog zatvora bili su 1034 forinte i 4 novčića, a naplaćeno je bilo 44 forinte i 31 novčić. Za 1876. ukupni troškovi bili su 2356 forinti i 2 novčića, a naplaćeno je bilo 128 forinti. Za 1878. bilo je troškova 1704 forinte, a naplaćeno je 123 forinte.³⁶⁵ Tim podacima samo je još jednom potvrđen raniji zaključak kako je Kraljevski stol u Osijeku teško naplaćivao nastale troškove.

Svaki je zatvor omogućavao zatvorenicima nabavku dodatnih sadržaja koji nisu bili dio standardne ponude i koje su zatvorenici morali platiti. Cijene tih dodatnih sadržaja nisu bile jedinstvene u svima zatvorima Hrvatske i Slavonije jer se ona određivala prema stanju na tržištu. Tako je glavni obrok – cijela porcija s kruhom koštala 28 novčića, pola porcije s kruhom

³⁶² Naputak za podžupanijske liečnike i za gradske fizike, br. 7, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. III, br. 7, 1877., 115 (Dalje: Naputak za liječnike).

³⁶³ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1862., kut. 1734, E4.

³⁶⁴ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1881., kut. 1736, E 3.

³⁶⁵ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 15.

23 novčića, a trećina porcije 21 novčić. Decilitar vina koštao je 10 novčića, a mlijeka 3 novčića. Kako je uvijek služena ista hrana, samo u različitim porcijama, točno se mogla procijeniti cijena dnevne opskrbe za svakog zatvorenika. Zatvor je nudio uslugu šišanja i brijanja, koja se posebno naplaćivala i nije ulazila u opskrbni trošak. Tako je šišanje koštalo 18 novčića, a brijanje 45 novčića.³⁶⁶ Uzme li se u obzir kako se održavanje higijene i čistoće zatvora strogo nadziralo i provodilo, zatvorenicima je brijanje i šišanje povećavalo ukupne troškove.

4.2.4.2. Uznička zaklada i zaslužbina

Zaslužbina je bila osobni račun svakog zatvorenika. Na taj se račun uplaćivao sav novac koji je zatvorenik tijekom služenja kazne zaradio od zatvorskog rada. *Zaslužbina* je bila dio *Uzničke zaklade*.³⁶⁷ *Uzničku zakladu* može se shvatiti kao račun zatvora pri Kraljevskom sudbenom stolu. Uprava sudbenog stola upravljala je zakladom i odobravalala svako podizanje i isplatu novca. Svakom je zatvoreniku njegova zaslužbina bila podijeljena na dva dijela, na dio kojim nije mogao slobodno raspolagati i iz kojega se isplaćuju troškovi zatvaranja i dio kojim je mogao slobodno raspolagati u svrhu pribavljanja dodatnih sadržaja u zatvoru.

Sačuvani se podaci *Uzničke zaklade* odnose na godine od 1858. do 1868. te za 1874. i 1875. Iz podataka se vidi kako je za svaku uplatu i isplatu morao postojati pisani i potpisani trag te kako je tekla službena komunikacija suda i zatvora. Posebnim nalogima uprihođeni je novac bio uplaćivan na račun zaklade, a morao je sadržavati ime zatvorenika, svotu te njegov potpis. Taj se nalog slao Upravi *depozitorne zatvorske blagajne*, koja je onda novac dijelila na dva mjesta. Zatvorenikovih 30 % uplaćivala je u tzv. *paušalnu blagajnu*, a ostatak u zajedničku *uzničku zakladu*. *Paušalna blagajna* bila je onaj dio *uzničke zaklade* u koju se uplaćivala *zaslužbina* svakoga zatvorenika, to je bio novac kojim su zatvorenici mogli slobodno raspolagati tijekom služenja kazne. Samo su službenim putem mogli podići svoje novce tako da su morali podnijeti zamolbu u koju su morali navesti svoje podatke, količinu novca koju podižu i u koju svrhu kane novac potrošiti. Pri izlasku iz zatvora, blagajnik *depozitorne zatvorske blagajne* morao je izračunati ukupnu zaradu zatvorenika, njegovu ukupnu potrošnju

³⁶⁶ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1878., kut. 1736, E 8.

³⁶⁷ *Zatvorenička zaklada*.

tijekom kazne i isplatiti mu onoliko koliko je preostalo od njegovih zakonom propisanih 30 % ukupne zarade. Evidencija uzničke zaklade bila je dio osobnog zatvorenikova dosjea.³⁶⁸

Iz analiziranih dokumenta ne mogu se utvrditi točni podaci o ukupnoj zaradi zatvorenika jer pružaju samo informacije o trošku opskrbe i potrošnji. Podaci o zaradi mogu se pronaći u spisima uzničke zaklade u kojima su zabilježene dnevne i mjesečne zarade zatvorenika. Međutim, sačuvani su samo podaci za 1885., kada je na računu zaklade bilo 356 forinti i 70 novčića. Od toga je zatvorenicima bilo isplaćeno 288 forinti i 32 novčića, ali se ne može saznati koliko je od toga bilo potrošeno na troškove zatvaranja.³⁶⁹

Svaki je zatvorenik imao određen dnevni limit za potrošnju na dodatne stvari ili hranu, kao i limit na količinu novaca koju je mogao iznijeti na slobodu. Limit je bio određen u skladu s potrebom plaćanja zatvorskih troškova i postavljen na 30 % od ukupne zarade. Dnevni limit bio je 15 novčića, što je bila ukupna suma novaca koju je zatvorenik mogao koristiti na dodatne stvari. Ako nije počinio nikakvu štetu, koja se iz zaslužbine isplaćivala, niti trošio novac tijekom služenja kazne, mogao je na slobodu izaći s 30 % od ukupne zarade. Drukčija su pravila vrijedila za optuženike u pritvoru. Oni su se smjeli koristiti polovicom ukupne dnevne zarade, a u slučaju odbacivanja optužbe, imali su pravo cijelu zaradu ponijeti sa sobom na slobodu.³⁷⁰

4.2.5. Stražari, tamničar i liječnici

Zatvorsko je osoblje bilo važan element u funkcioniranju cijeloga zatvorskog sustava i svojim djelovanjem ponajviše utjecalo na ostvarivanje glavnih ciljeva zatvorske kazne. Jasna i propisana pravila ograničavala su krug njihovih ovlasti, ali isto tako i propisivala točno određene obrasce ponašanja, i prema ostalim djelatnicima, prema zatvorenicima te optuženicima u istrazi. Cilj im je bio osigurati uvjete za ispunjenje ciljeva kazne, pogotovo rehabilitaciju.

Svaki je stražar i tamničar imao točno propisan način ponašanja i odijevanja tijekom službe, što je podrazumijevalo i slobodno vrijeme. Činjenica da im je način odijevanja i izvan radnog vremena bio propisan ne treba iznenaditi jer se od svakog službenika zatvora ili

³⁶⁸ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1868., 1875., knj. 451, 452.

³⁶⁹ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1861., knj. 443.

³⁷⁰ Naredba o zabavljanju radnjom, 106.

kaznionice očekivalo neporočno i uzorno vladanje tijekom radnog dana i slobodnog vremena.³⁷¹ Cilj je bio strogim poštivanjem pravila ukazati na važnost njihova pridržavanja i društvenoj zajednici i zatvorenicima. Međutim, brojni su bili primjeri kršenja pravila, koja su morala biti odmah i strogo sankcionirana.³⁷² Tako je velik broj prekršaja zatvorskih službenika ostao ili neprijavljen ili nekažnjen, što je ministarstvo pravosuđa često u svojim dopisima sudu potvrđivalo.³⁷³

Svaki je stražar morao nositi svoje službeno odijelo tijekom radnog vremena i tijekom slobodnih dana. Ono je moralo uvijek biti uredno i čisto. Službena odijela bila su im dodijeljena od suda te za njihovu nabavu nisu morali snositi nikakve troškove, ali su ih o svom trošku održavali i popravljali oštećenja. Svaki je stražar dobio dva para čizama i jednu kabanicu od sivog sukna. Za ljetne mjeseci dobivali su lagane hlače i tanku bluzu, a za zimu zimske debele hlače i prsluk od sukna. Službene košulje bile su od tamnozelenog sukna, s tamnoljubičastim ovratnikom i žutim pucetima.³⁷⁴

Stražari su morali nositi dobivena službena odijela sve dok su ona bila upotrebljiva, što je bilo u svrhu smanjenja tekućih troškova suda, ali na stražare je to stavljalno veću odgovornost. Oni su ih morali paziti i čuvati, što im je bilo u interesu jer su nova dobivali svake tri godine. Dodatni poticaj za čuvanje službenih odijela bila je i činjenica da su nakon tri godine ta odijela mogli zadržati za sebe bez ikakvog troška. Upravo su time stražari imali dodatni motiv paziti na odijela jer su ih kasnije dobivali u trajno vlasništvo, što je svakako smanjivalo i troškove njihova kućnog proračuna. Kao dio službene odjeće bile su i oznake rangiranja službenika. One su morale jasno ukazati na razlike između stražara. Razlika se nije vidjela u bojama koje su službenici nosili, nego u oznakama. Tako je oznaka višeg stražara ili časnika, i u zatvoru i u

³⁷¹ Naputak o unutarnjoj uredbi i o poslovnom redu za kraljevsku zemaljsku kaznionu u Lepoglavi, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. VII., br. 13., 1878., 53–56. (dalje: Naputak o Lepoglavi).

³⁷² Naredba o unutarnjoj djelatnosti, 512, 520.

³⁷³ Naredba od 5. svibnja 1884. protiv sudbenim i kaznioničkim urednikom i službenikom, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. I.–X, broj 1.–130., godina 1885., 192.

³⁷⁴ Naputak od 28. 12. 1884. za ustroj zakladah za nabavu odijela straže, br. 18518., *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. I.–X, broj 1.–130., 1885., 38–41. (dalje: Naputak za ustroj zaklada).

kaznionici, bila tri zvjezdice na zavratku s obje strane te sablja koja je bila ukrašena svilom od crvene, plave i bijele boje.³⁷⁵

Stražari i tamničar bili su službene osobe zadužene za održavanje reda u zatvoru, održavanje zatvorske discipline, provođenje sudskih presuda i propisanih disciplinskih kazna. Osim toga, dužnost im je bila voditi računa o zdravstvenom stanju i osobnoj higijeni zatvorenika i pritvorenika te čistoći prostorija.³⁷⁶ Stoga je važno kako su se ponašali. Najviše se podataka o stražarima i tamničarima pronalazi u posebnoj evidenciji koja se odnosila isključivo na njih, nešto poput njihova osobnog dosjea koji se vodio od početka službe, pa sve do otpusta ili mirovine. Obuhvaćao je njihov karakterni opis i ponašanje tijekom službe. Dosje predstavlja izvrstan izvor pomoću kojega se zaključuje koliko su se prava osumnjičenika i zatvorenika poštivala te kako su pravosudni organi reagirali na kažnjivo ponašanje svojih djelatnika. O stanju u osječkom zatvoru tijekom druge polovice 19. stoljeća svjedoče *Knjige stražara* koje sadrže popis svih stražara koji su bili zaposleni kao čuvari. Bilo je zaposleno ukupno 80 zatvorskih službenika, tj. stražara i tamničara. Zanimljivo je kako je među njima bilo vrlo malo onih podrijetlom iz Osijeka. Jedino su dva Osječanina bila primljena u službu i to su bili *Ivan Kolar* iz osječke Retfale i *Ivan Waradiner*, dok dvojica nisu ni s prostora Slavonije, a to su bili *Josip Žubrinić* iz okolice *Otočca* i *Antun Kovačević* iz kotara *Delnice*. Stražari su većinom dolazili iz Slavonije i Baranje, a najviše ih je bilo iz okolice Valpova.³⁷⁷

Za svakog je stražara posebno vođena evidencija. Bili su popisani njihovi opći podaci, kao što su mjesto rođenja, bračni status i broj djece, prijašnje zanimanje i vjeroispovijest – svi su bili rimokatoličke vjere. Ispod tih informacija stajale su sekcije odlikovanja, kazne, opomene te dopusti. Za većinu je stražara točka odlikovanja bila prazna. Pod točkom dopusta bili su zapisani svi slobodni dani, koji su bili oblik godišnjeg odmora, i dopusti, tj. neplaćeno slobodno vrijeme zbog kazne za kršenje pravila koje su morali provesti u svojim domovima. Kod dopusta se posebno bilježio razlog, vrijeme trajanja i mjesto, dok su slobodne dane većinom iskorištavali za posjete rodnim mjestima.³⁷⁸

³⁷⁵ Isto, 42, 46.

³⁷⁶ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1856., knj. 398.

³⁷⁷ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1900., knj. 414.

³⁷⁸ Naputak za ustroj zaklada, 50.

Većina je stražara imala barem jednu opomenu ili kaznu. Opomena ili kazna određivala se svim stražarima koji su kršili pravila ili imali neprimjereni odnos prema zatvorenicima. Uočava se kako je ipak manji broj prekršaja bio prema samim zatvorenicima. Najčešće kršenje pravila bilo je nesavjesno izvršavanje službe. Pod tom se kategorijom vodio svaki prekršaj koji su stražari i tamničari počinili tijekom službe. Tako se primjećuje kako je najčešći oblik nesavjesnog izvršavanja službe bilo pijančevanje tijekom radnog vremena. Samo nekoliko stražara nije imalo takvu bilješku u svojem dosjeu. Od ostalih prekršaja izdvajaju se napuštanje radnog mjesta, neprovođenje nadzora i pregleda prostorija. U vrlo česte prekršaje pripadalo je prekoračenje službenog dopusta te dopuštanje zatvorenicima uživanje u rakiji. Njihovi su se prekršaji dijelili u dvije kategorije – lakše i teže. Ranije nabrojani pripadaju kategoriji lakših prekršaja, dok u kategoriju težih pripadaju pijančevanje, napad na nadređene, mučenje i napad zatvorenika, a zabilježen je i jedan primjer nedopuštenog služenja vatrenim oružjem. Svako je kršenje pravila bilo strogo i pravovremeno kažnjeno. Tako su kazne za stražare i tamničare u slučaju lakšeg prekršaja bile *ukor* i *strogi ukor*, a za teže prekršaje *šestosatni zatvor*, *osmosatni zatvor* i *ukor pred isključenje*. Uskrata slobodnih dana bila je nadodana kao posebna kazna i svaki je stražar ili tamničar uz izrečenu kaznu imao i zabranu uživanja u slobodnom vremenu ovisno o težini prekršaja. Najteža kazna bila je isključenje iz službe. Tri su stražara osječkoga zatvora za promatrano razdoblje dobila kaznu isključenja, koja se izricala ponavljajima, tj. onima koji su akumulirali velik broj lakših prekršaja i jedan teži. Izdvajaju se Ivan Kolar koji je zbog osuđujuće presude suda morao napustiti službu i Kuzman Galičić koji je bio izbačen iz službe zbog pijančevanja i prijetnje drugim stražarima. Po tome što nije izbačen iz službe iako je imao evidentirane brojne prekršaje izdvaja se stražar Antun Kovačević. Naime, njegov dosje sadrži cijeli niz prekršaja kojima pripadaju učestala pijanstva kažnjena s tri ukora, nesavjesno obavljanje službe te udaranje zatvorenika sabljom, zbog čega je dobio šest sati zatvora, a ukor pred isključenje dobio je zbog udaranja zatvorenika kandžijom. Imbro Pandurić dobio je osmosatni zatvor jer je bez prisustva svećenika dao pokopati zatvorenika. Prema ostalim primjerima zaključuje se kako su stražari najčešće bili kažnjavani zbog kršenja pravila ponašanja, dok su nedopušteni odnosi sa zatvorenicima, kao što je bilo primjera mučenja i napijanja zatvorenika, bili rjeđi razlozi kažnjavanja.³⁷⁹

³⁷⁹ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1857., knj. 413.

Osim činjenice da su stražari i tamničari bili kažnjavani, iz njihovih osobnih dosjea možemo primijetiti drugi zanimljiv podatak koji ukazuje na pozitivan trend, a to je smanjenje učestalosti kršenja pravila ponašanja i neprimjerenog ponašanja prema zatvorenicima i osumnjičenicima. Kako analizirani podaci prikazuju stanje za 1857. i 1900., njihovom se analizom može, iako većina godina nedostaje, primijetiti pozitivan trend smanjenja neprimjerenog ponašanja prema zatvorenicima i kršenja pravila službe. Iako nema podataka za sve godine, prema onima za 1900. vidi se kako je broj kažnjenih stražara i tamničara pao na svega trećinu od ukupnog broja, dok su 1857. prijestupi bilo toliko česti da je svaki stražar imao najmanje jedan upisani prekršaj.³⁸⁰ Pozitivan trend smanjenja pokazuje kako se zatvorska reforma uspješno provodila te da se položaj osumnjičenika i zatvorenika iz godine u godinu poboljšavao.

Pitanje zdravlja zatvorenika i higijene zatvorskih prostorija bilo je povjereno liječniku. Za razliku od kaznioničkog liječnika koji je tamo bio zaposlen, zatvor nije imao zaposlenog liječnika nego je taj posao obavljao *podžupanijski liječnik*, koji je ujedno bio zadužen za zdravstveno stanje cijeloga kotara i županije. Tijekom pregleda zatvora, liječnik mora ispitati zatvorske ćelije te utvrditi napučenost zatvora i reagirati ako je broj zatvorenika bio veći nego što to prostorne mogućnosti dopuštaju. Svoja je izvješća o zdravstvenom stanju zatvorenika i higijenskim uvjetima prostorija morao jednom mjesečno slati sudbenom stolu i županijskoj vlasti.³⁸¹

Podžupanijski liječnici bili su stručno osoblje podređeno predstojniku podžupanije. Zakonom je bilo propisano tko je mogao biti ovlašten liječnik te za koja je mjesta unutar županije i podžupanije bio zadužen. Tako je osječka imala dva *podžupanijska liječnika*, jednog smještenog u Osijeku koji je nadgledao Petrijevcu, Retfalu, Čepin, Tenje, Belo Brdo i Dalj, a drugog smještenog u Miholjcu. Uz njih, postojali su još kotarski ranarnici i gradski *fizici* svi zajedno zaduženi za zdravstveno stanje cijele županije.³⁸²

Obveza je svakog liječnika zaduženog za zatvore bila vođenje računa o zgradi zatvora i stanju zatvorenika. Tako su morali voditi računa o položaju i tlu gdje je zatvor smješten i vodi

³⁸⁰ Isto, knj. 414.

³⁸¹ Naputak za liječnike, 102, 114, 121.

³⁸² Isto, 112, 127.

koja se u zatvor dopremala kako bi radili analize utjecaja na zdravlje zatvorenika. Morali su paziti na stanje spavaonica, protočnost zraka, grijanje, svjetlo, čistoću podova, vrata, zahoda i otpremu izmeta. Posebno su vodili računa o uporabi lijekova, kuhinji i praonici. Drugi dio njihova nadzora obuhvaćao je pregled zatvorenika. Morali su biti upoznati s cjelokupnim stanjem svakoga zatvorenika, od zdravlja, preko higijene do opterećenosti radom. Vršili su tako mjesečne zdravstvene preglede, čistoću tijela zatvorenika te preglede odjeće i posteljine. Provjeravali koliko su imali dnevno slobodnog vremena i vremena za šetnju te kakvi su im bili radni uvjeti. Na zatvoreničke pritužbe u vezi šetnje, radnih uvjeta ili bilo kojih drugih problema morali su reagirati i pritužbe dostaviti sudu. Ako je bilo potrebno, zbog izvanrednih okolnosti, liječnik je vršio pregled zatvorskog osoblja i okolnog slobodnog stanovništva.³⁸³ U sklopu ostalih obveza posebno je pregledavao zatvorene bludnice i mentalno oboljele, vršio inspekcije leševa nakon sumnjivih smrti ili samoubojstva i preglede u slučaju kakve pošasti ili epidemije. Takve je preglede vršio samostalno ili na poziv sudbenog stola, za što je imao pravo na dnevnicu.³⁸⁴

Koliko se pazilo na razinu zdravlja u zatvorima i gradovima govori i podatak da se 1893. na liječničku preporuku osječki zatvor, možemo reći, zatvorio. Naime, tada je vladala kolera te je bilo zabranjeno u zatvor primati nove osumnjičenike iz Osijeka i drugih kotarskih sudova, dok su osumnjičenike i optuženike koji su se nalazili u zatvoru morali otpustiti.³⁸⁵ Zatvorenici su morali ostati u svojim ćelijama, vanjske aktivnosti bile su im smanjene, a izlasci iz zatvora na zatvorski rad zabranjeni. Time se željelo spriječiti dolazak zaraze u Osijek iz drugih mjesta i kotarskih sudova, ali i spriječiti širenje zaraze u samom gradu.³⁸⁶

Do ukidanja kazne batine, bez liječničke potvrde i odobrenja tu se kaznu nije smjelo izvršiti. U slučaju određivanja disciplinske kazne batine, liječnik je morao pregledati zatvorenika, procijeniti njegovo fizičko stanje i dati potpisano odobrenje, nakon kojega se kazna mogla izvršiti.³⁸⁷ Iako je zatvorskou reformom cilj bio smanjiti tjelesno kažnjavanje zatvorenika, kazna batine se zadržala, ali je kroz stroga pravila primjene i ograničenja, kao što

³⁸³ Naredba vlade za pravosuđe od 8. prosinca 1885. o podnošenju godišnjih i mjesečnih zdravstvenih izvješćah po kaznioničkih i uzničkih liečnikah, *Sbornik zakonah i naredbah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. I.–X, broj 1.–130, 1885., 291–292.

³⁸⁴ Naputak za liječnike, 112.

³⁸⁵ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1893., kut. 1738, F 11.

³⁸⁶ HR–DAOS–123. KSSO. 7.7. KPF 1893., kut. 1738, F 2

³⁸⁷ Raspis o uvođenju tjelesne kazne, 450.

je bilo liječničko odobrenje, njezin negativan utjecaj na zdravlje i tijelo zatvorenika trebao biti umanjen.

Troškovi nabrojanih liječničkih poslova u zatvorima bili su u sklopu ukupnih zatvorskih troškova. Međutim, svaka se druga izvršena radnja plaćala. Naknadu je propisala država i nju je plaćao zatvorenik osobno. Od dodatnih usluga za koje se može pretpostaviti da su bile najčešće u zatvoru, izdvaja se podvezivanje rane koje je koštalo 4 forinte, namještanje polomljene kosti i povezivanje 5 forinti, tamponiranje nosa 2 forinte i amputacija uda od 3 do 15 forinti. Dodatni liječnički posjet preko dana stajao je 50 novčića, a tijekom noći 2 forinte.³⁸⁸

Svaki je liječnik morao voditi *Knjigu liječničkih pregleda* koja daje uvid u to jesu li se u zatvoru liječnici pridržavali zakonskih obveza te jesu li uspješno obavljali svoj posao. Uloga liječnika bila je važna jer mu je jedna od glavnih zadaća bila spriječiti pojavu i širenje zaraze i u zatvoru i u mjestu u kojem se zatvor nalazio. Tako podatak kako su svi zatvorenici otpremani iz osječkog zatvora, bilo zbog premještaja u kaznionicu ili otpusta na slobodu, iz zatvora odlazili zdravi govori o tome kako su liječnici svoj posao obavljali uspješno.³⁸⁹

Tijekom posjeta zatvoru zapisivali su sve izvršene preglede, popis i opis bolesnika, detaljan opis bolesti te koliko je trajalo liječenje. U slučaju duljih i težih bolesti, što su bili rijetki slučajevi u osječkom zatvoru, posjeti liječnika bili su na dnevnoj bazi, ali ne duže od tri dana za redom. Zdravstveno stanje u osječkom zatvoru za period od 1858. do 1861., za koji su jedino ostali sačuvani podaci, nije bilo dobro jer je u prosjeku ipak veći dio zatvorenika bio bolestan i gotovo svaki bio liječen barem jedan put. Najčešće su to bile kratkotrajne bolesti zbog kojih liječnik nije morao svakodnevno dolaziti u zatvor.³⁹⁰ Može se postaviti pitanje zašto je bilo tako! Jedan razlog sigurno se može pripisati uvjetima u zatvoru, kao što su hladni i vlažni zidovi, hladnoća preko zime, vrućina preko ljeta ili manjak higijenskih navika ljudi. Međutim, velika je vjerojatnost da je čestim bolestima i liječničkim posjetima zatvoru glavni krivac bilo vrijeme trajanja kazne. Budući da su se u zatvoru izvršavale kratke kazne do 6 mjeseci lišenja slobode, on je bio i mjesto velike fluktuacije ljudi, zbog čega je rastao rizik od unošenja bolesti

³⁸⁸ Isto, 130.

³⁸⁹ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1889., knj. 399.

³⁹⁰ HR–DAOS–123. KSSO. 10. UZ 1858.–1859., 1860.–1861., knj. 419.

i zaraza. Ne treba zaboraviti ni to kako liječnici nisu bili zaposlenici zatvora, što je otežavalo pravovremenu reakciju na pojavu bolesti.³⁹¹

4.2.6. Prikaz sudskog postupka i zatvaranja na odabranim primjerima kažnjenika

Temeljem sačuvanih podataka može se rekonstruirati jedan cijeli slučaj, od uhićenja do presude i zatvaranja. Kako je već ranije bilo rečeno, najveći dio podataka o osječkom zatvoru tijekom druge polovice 19. stoljeća nije sačuvan, tako da se teško može pronaći cjelovita dokumentacija za svakog pojedinog kažnjenika. Mogu se pronaći cjeloviti spisi sudskog procesa, ali njima pripadajući ostali dokumenti koje su vodili tamničar i stražari pronalaze se sporadično. U rekonstrukciji pomažu dokumenti sudskih postupaka. Naime, za veći su broj godina druge polovice 19. stoljeća sačuvani cjeloviti spisi sudskih procesa, pa se pomoću njih može složiti cijela slika suđenja i zatvaranja na Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku. Većina je dosad analizirane dokumentacije bila u sklopu sudačkih spisa, pa se tako mogu pronaći svjedodžbe o siromaštvu, podaci o zatvorskom radu i ostala dokumentaciju koju su vodili tamničar, istražni suci i glavni suci.

Koristeći se spisima kaznenih predmeta Kraljevskog sudbenog stola i spisima zatvora, analizirat će se zločin krađe i rekonstruirati od početka istrage, preko suđenja do zatvaranja.

4.2.6.1. Primjer istražnog postupka

Riječ je o slučaju zločina krađe svinja koji su izveli dva brata *Nikolić*, pomagači *Ištván Nagj*, *Grga Trebotić* i suučesnik *Viktorijan Kovačević*. Detalji presude objasnit će se u nastavku. Uhićenje svih osumnjičenih bilo je provedeno u prosincu 1875. Pri njihovom uhićenju nije bilo otpora niti je ijedan od njih pokušao bježati. Svi su bili privedeni u predbježni zatvor. Prve su priveli braću *Nikolić*, pa onda *Nagja* i na kraju *Kovačevića*.³⁹²

Predbježni zatvor trajao je tjedan dana, nakon čega su svi priznali krivnju. Zbog potvrđenih sumnja i priznanja krivnje, državni je odvjetnik podnio prijedlog za podizanje optužnice zbog čega im je određen pritvor, koji je trajao do okončanja sudskog postupka. *Kovačeviću* nije određen pritvoru što znači da iz njegova iskaza, kao i iz predistražnih radnja,

³⁹¹ Kaznionice su imale jednog zaposlenog liječnika.

³⁹² HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 4, E 5, E 6.

proizlazi da nije bio ključan za daljnji tijek procesa i da nije predstavljao opasnost od bijega, a s obzirom na to da mu je na kraju dosuđena najmanja kazna, vjerojatno mu je sud odlučio dopustiti obranu sa slobode. Istražni sudac ih je tijekom istražnog postupka sveukupno 4 puta posjetio i ispitivao. U spisu nisu pronađene njihove izjave, niti izjave svjedoka i oštećenih.³⁹³

Istražni postupak je osim utvrđivanja krivnje i svih okolnosti slučaja morao osigurati i dodatne informacije o optuženicima. Kako je već ranije bilo objašnjeno, traženi podaci u toj fazi procesa bili su saznanja o karakteru i prijašnjem ponašanju optuženih te njihovo financijsko stanje. Cilj je bio utvrditi ima li kakvih olakotnih okolnosti s obzirom na njihovo prijašnje ponašanje te mogu li sami snositi troškove sudskog postupka i pritvaranja. Ti su podaci bili važni i u slučaju osuđujuće presude i zatvorske kazne. Iako nema sačuvanih konkretnih dokumenata pomoću kojih se može vidjeti da je sud utvrdio tražene podatke, pomoću ostale dokumentacije te činjenice mogu se utvrditi. Glavni izvor su zapravo *obavijestice*³⁹⁴ kojima su komunicirali tamničar i sud. Pomoću njih saznajemo karakter i prijašnje ponašanje optuženika, dok se financijsko stanje nije nigdje navodilo. Tako je Marko Nikolić bio star 25 godina, rodom iz Satnice, Ciganin, poročan i ranije kažnjen zbog krađe. Bio je visok, krupne tjelesne građe, crne kose i jakih obrva te crnih brkova, niskog čela i tamnopus. Bio je neoženjen i nezaposlen. Nažalost, ni za jednog od optuženika ne zna se s kojim su stvarima bili privedeni. Njegov mlađi brat Šandor Nikolić bio je 20 godina star, rodom iz Satnice, poročan i ranije kažnjen zbog krađe. Neoženjen, nezaposlen i nepismen. Bio je jake tjelesne građe, kratke tamnije kose, izraženih čeljusti i širokih ramena, na licu nije imao nikakvih primjetnih značajki, ni brade ni brkova. Ištvan Nagj bio je star 35 godina, oženjen, troje djece, pismen, poročnog karaktera, ranije kažnjavan zbog krađe, nadničar, srednje visine, sitnije građe, proćelav, niskog čela, guste brade. Grga Trebšić bio je 29 godina star, oženjen, troje djece, nezaposlen, nikada prije kažnjavan, pismen, visok, mršav, svijetle puti, brkovi, kratka kosa, jasno istaknute uši.³⁹⁵

Za utvrđivanje njihova financijskog stanja i mogućnosti pokrivanja sudskih troškova jedinu informaciju u cijelom spisu daje opis presude. Tako se vidi kako nitko od njih nije imao nepokretne imovine kojom bi mogli platiti sudske troškove, što je značilo da neće imati

³⁹³ Isto, E 7.

³⁹⁴ Službeni dokumenti kojima su tamničar i sud komunicirali. Putem *obavijestica* tamničar je sud obavještavao o zatvorskim potrebama, problemima i disciplinskim kaznama, a sud njega o istražnim postupcima, presudama i transferima u zatvor ili kaznionicu.

³⁹⁵ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 7.

novčanih sredstava ni za buduće troškove zatvaranja i pritvaranja. Predistraga je trajala tjedan dana tijekom koje su sva trojica priznala zločin. To je olakšalo proces istrage tijekom koje nisu mijenjali svoje iskaze, te je državni odvjetnik mogao odmah podignuti optužnicu, što je i učinio samo dva dana nakon izvršene istrage. Tijekom istražnog zatvora, ali i pritvora, prema dostupnim je podacima vidljivo kako nisu pravili probleme i uzorno su se ponašali. To se ne može sa sigurnošću tvrditi jer nema sačuvanih *iskaza zatvorenika*, ali bi vjerojatno *obavijesticama* tamničar o problemima ili lošem ponašanju optuženika obavijestio sud, što bi svakako bilo dijelom spisa. Troškovi pritvaranja nisu se nigdje računali jer se čekala presuda.³⁹⁶

4.2.6.2. Primjer sudskog procesa

Nakon provedene istrage, svi su osim Kovačevića bili smješteni u pritvor u kojem su čekali početak suđenja. U konkretnom slučaju radilo se o slučaju broj 2520 protiv Marka Nikolića, Šandora Nikolića, Ištvana Nagja, Gрге Trebšića i Viktorijana Kovačevića, koji su bili prema 192. točki Kaznenog zakona iz 1852. krivi za zločin krađe.³⁹⁷ Omot spisa započinje naslovom *U ime Njegovog ces. i kr. Apostolskog Veličanstva* te nastavlja s podacima o mjestu i vremenu suđenja i nabranjem svih službenih osoba. Glavni kraljevski vijećnik³⁹⁸ bio je *Nikola Predojević*, a kako su Kraljevski sudbeni stolovi svoje odluke donosili u vijeću od tri suca, tako su uz njega još bili vijećnik *Ottlinger* i vijećnik *Maskimović*. Uz njih je na suđenju prisutan tajnik *Stojanović*, bilježnik *Thaller* i pristav *Frušica*. Nadalje se navodi datum dizanja optužnice te ime glavnog državnog odvjetnika koji ju je pokrenuo. U spomenutom slučaju riječ je o državnom odvjetniku *Vasi Bosancu* koji je 22. siječnja 1876. podigao optužnicu protiv osumnjičenika. Idući podatak bio je ime branitelja, ali u ovom slučaju nije upisano ime nijednog branitelja. Pretpostavka je kako vjerojatno sami nisu imali novčanih sredstava za unajmljivanje odvjetnika, a kako su imali zakonsko pravo na tzv. *odvjetnika za siromašne*,³⁹⁹ čudi činjenica kako nije upisano nijedno ime. Oštećene osobe su, također, aktivno sudjelovale u postupku, i tijekom istrage i svjedočenjem na sudu. Oštećeni *Adam Bošnjaković*, *August Mikšić* i *Đuro Slavojević* u spisu se vode kao privatni sudionici. Glavne rasprave održane su 15. i 16. svibnja iste godine, a na posljednjoj je donesena i presuda, prema kojoj su svi bili proglašeni krivima.

³⁹⁶ Isto, E 9, E 12.

³⁹⁷ Kazneni zakon, 531.

³⁹⁸ Glavni sudac.

³⁹⁹ Odvjetnik po službenoj dužnosti.

U presudi je pokraj svačijeg imena ponovno bila upisana dob, karakter, zaposlenje i bračno stanje kažnjnika. Tako je Marko Nikolić dobio 2 godine teške tamnice, Šandor Nikolić i Grga Trebšić po 8 mjeseci teške tamnice, Ištvan Nagj 4 mjeseca teške tamnice, a Viktorijan Kovačević 1 mjesec strogog zatvora. Uz to, svaki je dobio i pooštrenje od 14 dana posta tijekom služenja kazne. Uz oduzimanje slobode, a kako se radilo o zločinu krađe, svi osuđeni morali su financijski nadoknaditi oštećene. Tako je Adam Bošnjaković morao dobiti 50 forinti nadoknade od svakog osuđenika, August Mikšić 100 forinti od Nagja, a Đuro Slavojević 103 forinte od Nagja i Nikolića. Sudske troškove snosili su kažnjnici. Sudac je morao opisati obrazloženje presude, koje je osim opisa zločina za koji su osumnjičeni, sadržavao samo dijelove spisa istrage i kratka svjedočanstva oštećenih i osumnjičenih. Obrazloženje presude bio je opis cijelog postupka, ne samo sadržajno nego i proceduralno, što daje dobar uvid u to kako je sustav funkcionirao te jesu li poštovana sva prava zatvorenika u sudskom postupku. U obrazloženju presude opet se uz svačije ime navode dob, karakter i mjesto rođenja te detaljan opis kažnjivoga djela. U analiziranom slučaju, optuženici su bili kažnjeni za zločin krađe, sukrivnje u krađi, sudioništvo u krađi i posredništvo u krađi. Glavni je krivac bio Trebšić, star 29 godina, koji je ukrao 4 svinje, svaka 25 forinti vrijednosti, od Adama Bošnjakovića. Supočinitelji su bili braća Nikolić, inače Cigani i prije već kažnjavani, koji su od njega preuzeli četiri svinje. Drugi je neposredni počinitelj bio Nagj koji je drugi dan, ali u sudioništvu sa starijim bratom Markom Nikolićem, također izvršio zločin krađe, s time da su taj dan počinjene dvije krađe. Naime, zajedno su ukrali 7 svinja, svaka 25 forinti vrijednosti od Đure Sladojevića, dok je Nagj sam ukrao 4 svinje iste vrijednosti od Augusta Mikšića. Dalje se vidi kako lopovi nisu imali namjeru spomenute svinje zadržati za sebe nego im je glavni cilj bio te svinje preprodati i tako steći značajniju financijsku korist. Ipak, uspjeli su prodati samo jednu i to Viktorijanu Kovačeviću. Kovačević je također proglašen krivim za sudioništvo u krađi jer je pod sumnjivim okolnostima kupio svinju od ozloglašnog Nagja. Šandor Nikolić, mlađi brat, osuđen je samo kao posrednik jer je preuzeo 4 ukradene svinje.⁴⁰⁰

Spis je zapravo preslika cijeloga procesa, tj. prijepis rasprave i presude, koji sadrži i ostale dokumente važne za tijek procesa. Tako se saznaje da je istraga završila vrlo brzo, u roku od dva dana održana je glavna rasprava i donesena presuda, što je pozitivna činjenica. Uz ovaj slučaj vežemo i dvije negativne činjenice. Prvo je nešto duže čekanje na početak suđenja.

⁴⁰⁰ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 12.

Naime, optuženi su čekali gotovo 5 mjeseci kako bi se prvi put pojavili pred sucima. Drugo je bilo povećanje troškova zbog dužeg pritvora i čekanja na početak suđenja. Na ovom primjeru vidi se tijek pokretanja istražnog postupka od privatne osobe, tj. od Antuna Bošnjakovića, Augusta Mikešića i Đure Slavojevića, kao oštećenih. Iako je državni odvjetnik bio jedina osoba zadužena za službeno pokretanje postupka i dizanje optužnice, cijeli je istražni postupak mogao biti pokrenut na zahtjev privatnog tužitelja koji je o saznanjima za počinjeni zločin ili dokazima njemu nanesene štete mogao obavijestiti državnog odvjetnika, koji je morao provesti predistražne i istražne radnje.

Zaključeno je ranije kako je sustav kažnjavanja u Hrvatskoj bio jako strog, a ovaj slučaj i presuda samo potvrđuju izneseni zaključak. Iako se zločin za koji su svi bili osuđeni odnosio samo na krađu, svaki je od njih dobio pooštrenje. Čak i Šandor Nikolić koji je jedino preuzeo ukradene svinje, dok u činu krađe nije ni sudjelovao. Prema Kaznenom zakonu iz 1852. pooštrenje postom smatralo se jednim od strožih, a svaki je od njih dobio ukupno 14 dana posta tijekom cijele kazne.⁴⁰¹ Opravdanje dosuđenih strogih kazna može se pronaći u obrazloženju presude jer iz nje saznajemo kako je svaki od njih, osim Kovačevića, bio poročan, tj. već bio osuđen za neki zločin, prijestup ili prekršaj, dok je Nagj bio opisan i kao osoba na zlu glasu. U skladu s tim, čin pooštrenja može se protumačiti kao pokušaj suda da jačom kaznom proba utjecati na popravljavanje njihova ponašanja, nešto poput rehabilitacijske i disciplinske mjere koju sud dosuđuje recidivistima.

4.2.6.3. Primjer zatvaranja

Budući da je osječki zatvor bio mjesto izvršenja kazne lišenja slobode do 6 mjeseci, tako su samo dvojica svoju kaznu izvršavala u osječkom zatvoru. Tamničar osječkoga suda putem *okružne obavijestice* dobio je presudu Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku te smjernice daljnjeg postupanja. Njegova je dužnost bila osigurati uvjete provođenja sudske presude, što je značilo sigurno smjestiti one kojima je određena kazna za služenje u osječkom zatvoru, a s druge strane organizirati transport onih koji kaznu služe u kaznionici u Lepoglavi.⁴⁰² Tako je tamničar *obavijesticom* zatražio cjelokupni sudski spis sve četvorice, ne samo kako bi utvrdio

⁴⁰¹ Kazneni zakon, 541.

⁴⁰² Od 1893. svi osuđeni na kazne lišenja slobode dulje od 6 mjeseci na Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku bili su premješteni u kaznionicu Mitrovica. HR-DAOS-123. KSSO. 7.7. KPF 1875., kut. 1738, F1-14.

sudsku presudu, nego kako bi tu dokumentaciju ili poslao u kaznionicu ili zadržao u osječkom zatvoru. Već je ranije bilo objašnjeno kako je dokumentacija bila iznimno važna za odsluženje kazne. Prema njoj su se organizirali način i uvjeti izvršenja kazne za svakog osuđenika. Tamničar je nakon toga slao dopis kaznionici u Lepoglavi, kojom ih obavještava o slanju Marka i Šandora Nikolića te Grge Trebotića na odsluženje kazne. Lepoglava je povratnim dopisom tražila svu njihovu dokumentaciju, od istražnoga zatvora do presude. Jedino što im osječki zatvor nije mogao dostaviti bila je *svjedočba o siromaštvu*, koju tijekom postupka nisu pribavili. Točan datum prebačaja nije pronađen, ali je sigurno bio nakon lipnja jer od tada datira zahtjev tamničara osječkom sudbenom stolu za osiguranje novca kojim bi se pokrili troškovi prijevoza do kaznionice u Lepoglavi. Traženi je trošak bio 80 forinti.⁴⁰³

Što se tiče ostalih dvaju osuđenika, oni su već 18. svibnja bili službeno uvedeni kao zatvorenici te su samo morali biti prebačeni u drugi dio zatvora koji je bio namijenjen osuđenicima. Najcjelovitiji podaci su za Viktorijana Kovačevića. Kako je rečeno, on je bio osuđen na mjesec dana strogog zatvora, s pooštrenjem od 14 dana posta. To pooštrenje nije u cijelosti odradio jer je samo 3 puta po dva dana strogo postio. Post se zakonski nije smio odrediti na više od dva tjedna zaredom,⁴⁰⁴ tako da su se stražari pridržavali te zakonske odredbe i nisu prekršili Kovačevićeva prava. S obzirom na vrijeme trajanja kazne, jedino mu je zaposlenje bilo održavanje čistoće zatvorskih prostorija⁴⁰⁵ jer prema evidenciji iz *uzničke zaklade* nije ništa uprihodio, dok mu je trošak *opskrbe* bio 13 forinta i 2 novčića, a cijeli se trošak od njega mogao naplatiti. O ponašanju tijekom kazne možemo pretpostaviti da je bilo uzorno jer nema upisane nijedne disciplinske mjere niti novčane kazne kod završnog izračuna troškova.⁴⁰⁶

Za Ištvana Nagja, koji je bio kažnjen s 4 mjeseca zatvorske kazne, nema cjelokupnih podataka. Iz izvoda *uzničke zaklade* bio je vidljivo kako je tijekom 4 mjeseca u zatvoru uspio uprihoditi 4 forinte i 20 novčića. Isto tako, ukupni trošak opskrbe bio mu je 52 forinte i 70 novčića. Kako nema sačuvanih zapisa o njegovu ponašanju tijekom služenja kazne, prema spomenutom se podatku može zaključiti da je bio novčano kažnjen. Zapisa o disciplinskim mjerama nema, ali se prema ukupnim troškovima opskrbe ipak može pretpostaviti da je učinio

⁴⁰³ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 7.

⁴⁰⁴ Kazneni zakon, 500.

⁴⁰⁵ Ako zatvorenici u zatvorima nisu bili zaposleni, morali su svaki dan sudjelovati u čišćenju i uređenju zatvorskih prostorija.

⁴⁰⁶ HR–DAOS–123. KSSO. 7.6. KPE 1875., kut. 1735, E 9.

neku materijalnu štetu jer mu je ukupni trošak trebao biti 50 forinta. Moguće je da je štetu počinio tijekom zatvorskog rada jer je uspio uprihoditi spomenuti iznos. U njegovu je slučaju Kraljevski sudbeni stol donio odluku kako troškovi zatvaranja nisu naplativi jer nije imao imovine, a kako je živio od nadnice i imao obitelj, nju mu nisu mogli oduzeti jer bi tako ugrozili članove njegove obitelji.

Nakon odsluženja kazne i puštanja na slobodu tamničari su sastavljali konačni *opskrbni račun* i *zapisnik uhapšenika* što su zajedno sa završnom obavijesticom, koju im je sud dostavio, poslali sudu. Kažnjenik je mogao izaći na slobodu onda kada je sud primio sve tražene dokumente.⁴⁰⁷

Ištvan Nagj je 18. kolovoza 1876. bio pušten na slobodu, dok je Viktorijan Kovačević na slobodu izašao 18. lipnja 1876. Kovačević je na slobodu izašao bez ijedne zarađene forinte, dok je Nagj na slobodu izašao s 1 forintom i 20 novčića.

4.2.6.4. Primjer žalbe na presudu

Žalba na presudu nije odgađala izvršenje dosuđene kazne. Tako su svi presuđeni na kaznu zatvora, a koji su uložili žalbu, žalbeno rješenje čekali u zatvorima ili kaznionicama. To je značilo da za takve osuđenike vrijede ona pravila koja su vrijedila za sve ostale zatvorenike s pravomoćnom presudom. Kako nitko iz slučaja krađe svinja nije uložio žalbu na presudu, u cilju rekonstrukcije uzet će se kao primjer drugi slučajevi. Kažnjenici su se najčešće žalili na visinu kazne, a rjeđe na samu kaznu. Stoga je najveći broj primjera u kojima se traži umanj enje novčane globe ili zamjena novčane globe za zatvor.⁴⁰⁸

Prvi primjer žalbe je slučaj broj 2229 *Josipa Schulhoffa* iz Slatine, koji je bio osuđen 23. srpnja 1892. U žalbi se navodio broj slučaja, vrijeme i detaljno objašnjenje presude, obrana i na kraju razlozi zašto se smatra nevinim. Schulhoff je bio kažnjen jer je šibom istukao susjedovo dijete te se žalio i na presudu i na izrečenu kaznu. Priznao je da je šibom istukao susjedova sina, koji je poznat po tome da uznemirava drugu djecu i ima loše ponašanje. Nakon

⁴⁰⁷ Ona je glasila: „Imade se Viktorijan Kovačević, krivim za zločin suučesništva u krađi, prema presudi 2520, primiti i nakon pretrpljene kazne na slobodu staviti i uz izvješće povratkom obavijestice opskrbni račun podnesete. Vidi HR–DAOS–123. UZNICA, knjiga br. 431.

⁴⁰⁸ HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1889., kut. 1739, G 323–347.

što je taj dječak uznemiravao danima njegova sina, Schulhoff ga je odlučio istući. Priznao je kako on nije bio jedini koji je tukao tog dječaka, to su već nekoliko puta uradili drugi susjedi, pa čak i njegovi roditelji. U svoju obranu, nadalje, navodi kako majka istučenoga dječaka nije odmah otišla provjeriti rane koje su nastale kao posljedica njegova nasrtanja nego tek tri dana poslije. Stoga smatra kako je moguće da su prijavljene rane mogle nastati u periodu od ta tri dana. Na kraju se poziva na važnost batine u odgoju djece jer smatra kako se djeca imaju pravo udarati zbog toga da im se usade životne vrijednosti. Osim što poriče krivnju za ozljede jer nikada nije utvrđeno s koje je strane dječak izlupan, niti je utvrđeno točno kada su masnice na tijelu nastale, a pogotovo što to nikada nije bilo uvedeno u zapisnik, žalio se i na visinu kazne. Presuđena kazna mu je bila 3 dana zatvora i globa od 15 forinti. U žalbi navodi kako su teška vremena za njega koji je bio trgovac i kako plaćanjem kazne i boravkom u zatvoru ne bi mogao prehraniti svoju veliku obitelj i nastaviti posao. Na kraju, traži obnavljanje postupka i novo suđenje. Žalba mu je dijelom bila uvažena. Proglašen je krivim, ali mu je visina kazne bila umanjena. U zatvor nije morao ići, a globa od 15 forinti mu je ostala.⁴⁰⁹

Drugi primjer prikazuje žalbu koju je uložio tužitelj, tj. državni odvjetnik na oslobađajuću presudu Kotarskog suda u Osijeku. Prema žalbi, *Franjo Wybiral* iz Osijeka nepravomoćno je oslobođen krivnje za prekršaj protiv sigurnosti koji je počinio 16. svibnja 1891. u Osijeku, a za koji je bio optužen u prosincu iste godine. Naime, on je na radnom mjestu prijetio službenici kako će ju išćuškati i istući ako mu ne potpiše radni dokument. Sjednica Žalbenog vijeća održana je u prosincu 1891., glavni je sudac utvrdio kako na sjednici nisu prisutni oštećena i optuženi, nego njihovi branitelji. Rasprava se nastavila čitanjem osobnih podataka optuženoga, pa se tako saznaje da je bio poroćnog karaktera i kažnjavan, oženjen bez djece, graditelj, pismen i sposoban snositi troškove sudskog postupka. Nakon toga je glavni sudac pročitao njegovu *svjedočbu o ponašanju*, presudu na koju je uložena žalba, samu žalbu i dao riječ branitelju, koji je usmeno iznio razloge zašto smatra da tužitelj nema pravo na žalbu. Cijeli se žalbeni slučaj vodio oko toga da tužitelj, tj. državni odvjetnik, nije na vrijeme uložio žalbu. Tužitelj se branio kako je on na vrijeme podnio žalbu Kotarskom sudu u Osijeku, međutim Kotarski je sud zakasnio sa slanjem žalbe na Kraljevski sudbeni stol. Nakon iznesenih dokaza, suci su se povukli i drugi dan donijeli presudu. Prema toj presudi, tužiteljeva je žalba bila prihvaćena, a Franjo Wybrial proglašen krivim za prekršaj protiv sigurnosti i poštenja te

⁴⁰⁹ HR-DAOS-123. KSSO. 7.8. KPG 1889., kut. 1739, G 3.

kažnjen sa 6 dana zatvora, koje je mogao zamijeniti globom od 30 forinta i plaćanjem svih sudskih troškova.⁴¹⁰

4.3. Kaznionice u Hrvatskoj i Slavoniji – zakonsko uređenje u drugoj polovici 19. stoljeća

Treba još jednom ponoviti kako je tijekom Mažuranićeva banovanja u Hrvatskoj i Slavoniji konačno reformiran zatvorski sustav, što znači da je Hrvatska malo kasnila za svijetom i Europom, koji su svoje sustave modernizirali u prvoj polovici 19. stoljeća. Uzor u formiranju vlastitog sustava pronađen je u irskom progresivnom sustavu, koji je u prvoj polovici 19. stoljeća predstavljao veliki napredak. Općenito su države u tom razdoblju razvijale progresivne zatvorske sustave koji su podrazumijevali izdržavanje kazne u etapama, što je bilo u skladu s novim ciljevima kažnjavanja.⁴¹¹ Kazna se tada shvaća dvojako, kao kažnjavanje osoba, ali i kao sredstvo reformiranja kako bi ga se rehabilitiranog vratio u društvo. Ti su se ciljevi, kako je već ranije kod zatvora objašnjeno, ostvarivali trima metodama koje je u konačnici i naš sustav preuzeo. To su bili zatvorski rad, obrazovanje i klasifikacija zatvorenika. Međutim, hrvatski je zatvorski sustav, preuzevši elemente irskoga, veći naglasak stavio na rehabilitaciju i zatvorski rad, što će se vidjeti u nastavku, te ga prilagodio tako da se može govoriti o zasebnom *hrvatskom progresivnom zatvorskom sustavu*. Osnovna karakteristika hrvatskog sustava bilo je progresivno ili etapno služenje kazne za kazne lišenja slobode dulje od 6 mjeseci i *prijevremeni otpust*, s time da sustav apsolutne tišine nije bio toliko naglašen. Postojale su *tri etape* i jedna *međuetapa* kojoj je cilj bio pripremiti zatvorenika na izlazak na slobodu. U osnovi, to je bilo slično većini tadašnjih sustava s dodatkom međuetape koja hrvatski sustav čini svojstvenim. Ukratko rečeno, kazna se izvršavala u *prvoj etapi* samotnog zatvora, *drugoj etapi* grupnoga zatvaranja uz zatvorski rad, *međuetapi* kao posebnom zatvoru, i *trećoj etapi* prijevremenog otpusta. U nastavku će detaljno biti objašnjene sve etape.

Hrvatski je zatvorski sustav propisao dva mjesta izvršenja kazne lišenja slobode – zatvor i kaznionicu. Smisao postojanja obiju ustanova bilo je kažnjavanje i rehabilitiranje. Za razliku od zatvora, u kaznionicama se izvršavala dugotrajnija kazna lišenja slobode, a cilj joj je bio trajno djelovati na poboljšanje ponašanja svih kažnjenika.⁴¹² Prema *Kaznenom zakonu*, svaka

⁴¹⁰ HR–DAOS–123. KSSO. 7.8. KPG 1889., kut. 1739, G 17.

⁴¹¹ O razvoju svjetskih i europskih zatvorskih sustava u 6. i 7. poglavlju.

⁴¹² Naputak o Lepoglavi, 51.

kazna lišenja slobode dulja od 6 mjeseci morala se izvršiti u kaznionicama.⁴¹³ Osim zakonske obveze kažnjavanja osuđenika, kaznionica je poput zatvora morala izvršiti i svoju drugu ulogu, a ta je rehabilitirati zatvorenika i tako omogućiti lakši povratak na slobodu. Upravo je to bio i smisao cijele reforme zatvorskog sustava koja se provodila početkom 19. stoljeća u Europi i SAD-u.⁴¹⁴ Zatvor i kaznionice postali su ne samo mjesta kažnjavanja ljudi, nego i mjesta koja su kažnjenicima omogućila takve uvjete u kojima su jednako morali osjetiti snagu zakona i kazne za učinjeni prekršaj, ali i steći mogućnosti da razviju radne vještine, poprave moral i ponašanje te se tako vrate na slobodu. Konačni je cilj bio smanjiti broj recidivista.

Kaznionički sustav u Hrvatskoj i Slavoniji činile su četiri kaznionice: u *Lepoglavi*, kao glavnoj kaznionici, *Mitrovici*, *Glini* i *Gospiću* te kaznionica za žene u *Zagrebu*. Postojao je *glavni ravnatelj* čitavoga sustava, ujedno i ravnatelj kaznionice u Lepoglavi, kojega je birao ban i koji je bio izravno odgovoran ministarstvu pravosuđa. Prvi upravitelj bio je *Emil Tauffer*. Upravitelji ostalih kaznionica bili su njemu odgovorni. Djelatnici kaznionice bili su državni službenici i činili su Upravu kaznionice. Upravi kaznionice nisu pripadali *stražari*, *nadstražari* i *djelovoditelji*, koji su činili *podvorno osoblje* i čija se plaća isplaćivala iz proračuna kaznionice.⁴¹⁵

Kaznionica u Lepoglavi, kao najveća, mogla je primiti preko 700 zatvorenika. Poslužila je kao prva kaznionica u kojoj je implementiran progresivni zatvorski sustav, a taj je zadatak dobio njezin prvi upravitelj Emil Tauffer. Kaznionica je nastala na mjestu nekadašnjeg pavlinskog samostana koji se 1855. počeo uređivati, dograđivati i pretvarati u zatvor. U tu je svrhu bilo potrošeno 752 521 forinta. Ostale kaznionice, osim zagrebačke, preuređene su od bivših pukovnijskih zatvora Vojne krajine u Mitrovici, Glini i Gospiću. Kaznionica u Glini osnovana je 1873. i do 1884. primila je svega 556 zatvorenika. Kaznionica u Gospiću osnovana je 1883. i bila je određena kao zamjena za kaznionicu u Karlovcu, koja se pokazala kao potpuno neprimjerena za izdržavanje kazne lišenja slobode. U 1884. godini bio je sveukupno 1400

⁴¹³ Kazneni zakon, 499.

⁴¹⁴ U idućim poglavljima detaljnije će biti prikazan povijesni razvoj ideje kazne lišenja slobode i prvi zatvori.

⁴¹⁵ Naputak o Lepoglavi, 52.

zatvorenika u hrvatskim kaznionicama. Od toga je 750 zatvorenika bilo u Lepoglavi, 230 u Glini, 200 u Mitrovici i 100 u Gospiću.⁴¹⁶

Kako su djelatnici kaznionica biti državni činovnici, njihove su se plaće i ostale naknade isplaćivale iz državnog proračuna. Upravo je ministarstvo pravosuđa svake godine određivalo sistematizaciju radnih mjesta, platne razrede i ukupne plaće svih djelatnika u kaznionicama za Hrvatsku i Slavoniju. Kako su unutar kaznioničkog sustava postojale 4 kaznionice, jedan ravnatelj te 4 upravitelja spomenutih kaznionica, plaće su im se prema ovlastima razlikovale. Upravitelj kaznionice u Lepoglavi bio je ujedno i ravnatelj cijeloga kaznioničkog sustava i izravno odgovoran ministarstvu pravosuđa. Kaznionice u Zagrebu, Glini, Gospiću i Mitrovici imale su upravitelje koji su bili odgovorni ravnatelju u Lepoglavi. Ostalo osoblje svake kaznionice činili su tri *oficijala*, dva *pisara*, jedan *tamničar*, jedan katolički i jedan pravoslavni *svećenik*, jedan *učitelj* i jedan *liječnik*. Administracija nije bila toliko brojna što je cijeli zatvorski sustav činilo učinkovitim i povoljnim. Što se primanja tiče, upravitelj kaznionice u Lepoglavi primao je 1600 forinta godišnju plaću, a ostali su primali 1000 forinta godišnju plaću. Svatko je od njih uz to imao i plaćen državni stan te troškove stanovanja. Glavni oficijal primao je 900 forinta, a dva pomoćna 800 forinta godišnje plaće i također stan. Pisari su uz stan imali plaću od 500 forinta godišnje. Ostalo zatvorsko osoblje nije imalo pravo na stan. Tako je tamničar imao godišnju plaću od 500, svećenici 1000, liječnici 1000, a učitelji 700 forinta godišnje.⁴¹⁷

Ponašanje zatvorskog osoblja bilo je strogo propisano, kako je već bilo spomenuto kod analize zatvora. Oni su prije svega morali biti vjerni caru, službu savjesno obavljati ne tražeći nikakve koristi za sebe te čuvati službenu tajnu. Posebno su morali paziti na troškove državnog proračuna, iz kojega su im se isplaćivala novčana sredstva za plaće i ostale troškove kaznionice. Nisu smjeli primati darove. Izvan službe također su morali živjeti neporočno i svojim ponašanjem ne sramotiti instituciju u kojoj su zaposleni. Linija zapovijedanja išla je od podvornog osoblja prema upravitelju i ona se strogo, pod prijetnjom kazne, morala poštivati. Odnos prema zatvorenicima bio je strogo propisan kako bi se osigurala njihova sigurnost,

⁴¹⁶ Emil Tauffer, *Obrtni odnošaji u Kralj. Zemaljskih kaznionah kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Narodne novine, Zagreb, 1885., 1–5, 37, 43.

⁴¹⁷ Razpis ob osobnom i plaćevnom statusu te činovnih razredih za činovnike hrvatsko-slavonskih kaznionah, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. I., broj 4, godina 1885., 86.

nesmetano izvršenje kazne te rehabilitacija. Prema zatvorenicima su se odnosili tako da im ne nanose bol veću od propisane, a cijeli obrazac ponašanja morao je biti takav da ima blagotvoran upliv na njihovo buduće ponašanje. Drugim riječima, imali su ih pravo kažnjavati, ali ne i mučiti, sukladno pravilima o discipliniranju jer se strogošću kažnjavanja u kaznionici htjelo i kazniti i utjecati na promjenu ponašanja zatvorenika. Službenici također nisu smjeli sklapati prijateljstva sa zatvorenicima, nisu smjeli imati romantične odnose, a pri izlasku na slobodu, prema zatvorenicima su se morali ponašati u skladu s njihovim položajem koji su stekli prije služenja kazne.⁴¹⁸

4.3.1. Prijem i zatvaranje – prva i druga etapa izdržavanja kazne

Svaka osoba koja je tijekom sudskog postupka bila osuđena na kaznu lišenja slobode više od 6 mjeseci bila je smještena u kaznionice na odsluženje kazne. Prema *Kaznenom zakonu*, mogle su biti dosuđene ili *kazna tamnice* ili *kazna teške tamnice*, ovisno o težini zločina. Razlika je bila u tome što je kod teške tamnice zatvorenik morao biti okovan, a komunikacija s drugim zatvorenicima ili posjetiteljima bila mu je ograničena.⁴¹⁹

Zatvorski sustav poznao je tzv. *samotno ćelijsko zatvaranje*, *grupno zatvaranje* i *posredni zatvor*.⁴²⁰ Dakle, onako kako je bio trend u cijeloj Europi s jednom bitnom razlikom, a to je da smo osnivanjem posrednog zatvora uveli dodatnu međuetapu ili međuzatvor u izdržavanju kazne.

Prema zakonu je svaki zatvorenik morao prvi dio svoje kazne, *prvu etapu*, provesti u samotnome zatvoru odvojen od drugih. Neovisno o duljini presuđene kazne, svi su morali provesti najmanje 8 mjeseci u ćeliji, odvojeni od ostalih zatvorenika, a najdulje 18 mjeseci nakon čega je završavala prva etapa. Dio kazne koji se provodio u samici bio je uređen na blaži način, ne samo zato što je mogao trajati najdulje 18 mjeseci, nego i zato što je nakon odslužena tri mjeseca dolazilo ublaženje.⁴²¹ Smisao je te etape da zatvorenik odmah osjeti kako je u kaznionicu došao da ga se što oštrije kazni. Zatvorenik je morao osjetiti težinu kazne za

⁴¹⁸ Naputak o Lepoglavi, 54–55.

⁴¹⁹ Kazneni zakon, 499.

⁴²⁰ Naputak o Lepoglavi, 59.

⁴²¹ Zakon o ovrešivanju kaznih slobode u zatvoru samotnom i o imenovanju komisijah za overhe kaznene, *Deržavno-zakonski list za kraljevine i zemlje zastupane i vieću cesarevinskom*, kom. XVII., br. 43, 1872., 108. (Dalje: Zakon o samotnom zatvoru).

počinjeno kažnjivo djelo, koja bi trebala biti razmjerna počinjenom djelu. Može se zaključiti kako je hrvatski zatvorski sustav, prema trajanju samotnog zatvora, pripadao u red onih sustava koji su veći naglasak stavljali na pitanje rehabilitacije, pogotovo zato što su nakon tri mjeseca imali pravo na svakodnevnu šetnju uz strogo odvajanje od ostalih zatvorenika.⁴²² Već nakon trećeg dana samotnog zatvora morali su se opredijeliti za posao koji će odmah u svojoj ćeliji obavljati, koji je morao biti u skladu s njihovim zvanjem, te ga nastaviti dalje tijekom kazne.⁴²³ Sustav apsolutne tišine nije bio striktno provođen u hrvatskom zatvorskom sustavu, zatvorenicima nije bila potpuno onemogućena komunikacija, što se prije svega odnosilo na čestu komunikaciju sa zatvorskim djelatnicima. S tim da to ne znači da on kao postulat održavanja discipline nije postojao. Tako se vidi da su posjeti liječnika, svećenika i ostalog zatvorskog osoblja mogli i morali biti česti, do 3 puta tjedno, što još jednom svjedoči o tome koliko se pozornosti posvećivalo učincima koje je samotno zatvaranje moglo imati na njihovo zdravlje.⁴²⁴ Samotno pritvaranje služilo je i za utvrđivanje karaktera zatvorenika. Tako su ih tijekom tih osam mjeseci upravitelj, tamničar, liječnici i učitelji proučavali. U obzir su uzimali svu već spomenutu dokumentaciju iz sudskoga procesa, pritvora te presudu kao bi mogli pretpostaviti kakvo će biti njegovo ponašanje u samotnom zatvoru. Uz to su promatrali kako je podnosio odvajanje i donosili procjenu za daljnje postupanje pri razmještanju u grupni zatvor i klasifikaciju.

Nakon proteka spomenutih 8 ili 18 mjeseci, počinjala je druga etapa – grupno zatvaranje s prisilnim zatvorskim radom. Zatvorenici su se premještali u grupni zatvor, a u samotnu ćeliju vraćali su se jedino ako su bili disciplinski kažnjeni. Grupno zatvaranje podrazumijevalo je mogućnost komunikacije i utjecanja jednih na druge, što se moralo izbjeći. Iz načina rješavanja problema koji proizlaze iz grupnoga zatvaranja može se vidjeti koji je sustav uređenja njihovih odnosa i načina discipliniranja bio dominantan. Obilježja većine sustava toga vremena bila su odvajanje, tišina i zatvorski rad. Osnovne karakteristike grupnog pritvaranja u hrvatskom sustavu bile su striktna podjela prema godinama i moralnom stanju zatvorenika, zatvorski rad i sustav tišine.

⁴²² Zakon o samotnom zatvoru, 109.

⁴²³ Isto, 108.

⁴²⁴ Naputak o Lepoglavi, 60.

4.3.2. Sustav klasificiranja zatvorenika

U skladu s europskim tendencijama hrvatske su kaznionice primjenjivale sustav *klasifikacije* zatvorenika prema zakonski određenim kriterijima. Smisao te podjele bio je dvojak – discipliniranje i rehabilitiranje. Želja je bila osigurati red i mir u svakoj kaznionici i onemogućiti ili smanjiti na najmanju moguću mjeru izloženost zatvorenika utjecaju koji mogu imati jedan na drugoga. Dodatno objašnjavajući drugu želju, može se reći kako je cilj bio onemogućiti one koji su u kaznionici dulje ili su u njoj zbog nekog teškog zločina da utječu svojim ponašanjem ili bilo kojim drugim oblikom komunikacije na one koji su u kaznionici kraće ili su učinili neko lakše kazneno djelo. Klasificiranjem se pokušalo omogućiti da kažnjenci sličnih karakteristika budu zasebno grupirani i da se tijekom cijelog dana provede odvajanje.

Svi se zatvorenici koji se nalaze u grupnom zatvoru klasificiraju. Pitanje klasifikacije bilo je riješeno provjeravanjem sve dokumentacije koja je poslana kaznionici, a koja se odnosila na zatvorenikovo ponašanje tijekom sudskog postupka i pritvaranja. Već se tijekom samotnog zatvora utvrđivao karakter svakog zatvorenika te se određivalo u koju će *klasifikacijsku grupu* biti određen. U obzir su se uzimali svi kriteriji, od prijašnjeg ponašanja i zaposlenja do ponašanja tijekom sudskog postupka i snalaženja u samotnom zatvoru. Službenici su zajednički donosili odluku. U hrvatskim je kaznionicama tako postojala opća podjela na *glavne razjele*:

1. *Prvi glavni razdjel* – njega čine svi zatvorenici koji su prošli početno samotno zatvaranje i iz kojega su pušteni. Oni kojima je to bila prva kazna u ovom razdjelu provode 3 mjeseca, oni kojima je druga kazna provode 6 mjeseci, a oni koji su već služili kaznu u bilo kojoj kaznionici Monarhije moraju u prvom razdjelu provesti 7 mjeseci. Po isteku prelaze u drugi glavni razdjel. Vrijeme u grupi s ostalima iz razdjela mogu provesti jedino tijekom zatvorskog rada, u vrijeme kada ne rade i tijekom noći, ali moraju se strogo međusobno dijeliti. Zbog toga se smještaju u različite i odijeljene prostorije, ali sve ovisno o mogućnostima kaznionice. Osim tijekom rada, odvajanje se moralo osigurati i tijekom vjerskih obreda.
2. *Drugi glavni razdjel* – njega čine svi ostali zatvorenici koji se nalaze u grupnom zatvoru i koji su morali proći početno samotno zatvaranje i prvi glavni razdjel. U drugom se

razdjelu također vodilo računa da se odvajanje provede što dosljednije, tijekom dana i tijekom noći, a posebno tijekom slobodnog vremena ili šetnje.⁴²⁵

Kako bi se osigurala pravednost, ostvarili najbolji uvjeti za rehabilitaciju i moralni popravak zatvorenika, svaki se glavni razdjel dijelio na *podrazdjele*. Ta je detaljnija podjela morala osigurati da se, uvažavajući karakteristike svakog pojedinog zatvorenika, razdjeli formiraju što poštenije i s najvećom nadom u moguću rehabilitaciju zatvorenika. Sljedeća je podjela i njezin opis jednako vrijedila za prvi i za drugi glavni razdjel. Podrazdjeli su se označavali rednim brojem i slovom, a bili su sljedeći:

1. *I. a.* čine zatvorenici mlađi od 24 godine koji su bili neporočni, koji su zločin počinili lakoumno i nepromišljeno, bez nakane te koji se moralno ne smatraju pokvarenim ljudima,
2. *I. b.* čine mlađi od 24 godine koji su također bili neporočni, ali koji su svoj zločin počinili sa zlom namjerom, zločin nije bio zbog pohlepe za dobitkom ili za vlastitu korist i koji se po naravi zločina i načinom izvršenja moralno ne mogu smatrati propalima,
3. *I. c.* čine mlađi od 24 godine, koji su na zlu glasu, ali koji nisu prije kažnjavani, te kod kojih se kod naravi zločina i kako ga je učinio vidi da su propali ili zločesti,
4. *II. a.* čine kažnjenici iznad 24 godine starosti, a opis im je isti kao i kod *I. a.*,
5. *II. b.* čine kažnjenici iznad 24 godine starosti, a opis im je isti kao i kod *I. b.*,
6. *II. c.* čine kažnjenici iznad 24 godine starosti, a opis im je isti kao i kod *I. c.*,
7. *III. a.* čine kažnjenici ispod 24 godine koji su već prije kažnjavani kod kojih se ni nakon prvog, ni nakon drugog kaznenog djela ne može reći da su moralno propali,
8. *III. b.* čine takozvani *priupadnici*,⁴²⁶ koji nikada nisu počinili zločin iz koristoljublja,
9. *III. c.* svi ostali zatvorenici.⁴²⁷

⁴²⁵ Naputak o Lepoglavi, 60.

⁴²⁶ Oni koji su ponovili kazneno djelo.

⁴²⁷ Naputak o Lepoglavi, 61.

Tako detaljno razrađen sustav klasificiranja govori o važnosti koju je imao u zatvorskom sustavu. Pokazivao je ozbiljnost pristupa svakom pojedinom zatvoreniku i njegovu moralnom razvoju tijekom služenja kazne. Strogost u dosljednom provođenju odjeljivanja vidi se i u činjenici da se ono moralo provoditi tijekom cijeloga dana i noći, tijekom slobodnog vremena i šetnje, a pogotovo tijekom vjerskih obreda. Očekivalo se da, ako je kaznionica bila u mogućnosti, svaki razdjel ili čak podrazdjel ima svoje zasebne prostorije za objed, slobodno vrijeme, rad te spavaonice.

Iz navedenoga je vidljivo kako su osnovna načela prema kojima se klasificiralo zatvorenike bili *dob, karakter i moral te prethodno i trenutačno ponašanje*. Može se zaključiti da je riječ o vrlo detaljnom obrađivanju svakog pojedinog zatvorenika i o pristupu koji osigurava ispunjenje glavnih ciljeva kazne. Zapravo, riječ je o vrlo personaliziranom pristupu, uz poštivanje svakog pojedinca s ciljem pravedne i zakonske kazne te rehabilitiranja. U prvoj su etapi zatvorenici bili smješteni u samice, a tijekom 8 ili do 18 mjeseci koje su tamo provodili provjeravale su im se karakterne osobine, bilježilo njihovo trenutačno ponašanje, provjeravali svi spisi koji su zajedno s njima dostavljeni upravi kaznionice i sukladno tome donosila se odluka kojom će podrazdjelu druge etape svaki zatvorenik pripadati. Tijekom prve etape zatvorenik je trebao pokazati da prihvaća kaznu i koliko mu je ponašanje u skladu s opisom ponašanja tijekom sudskog procesa. Za drugu je etapu bila važna dob zatvorenika, 24 godine života bila je granica za smještanje u podrazdjele. Po važnosti možda i glavna kategorija bilo je pitanje karaktera i morala. Zapravo se radilo o tome da su zatvorski službenici na temelju uočenih karakternih osobina trebali zaključiti je li zatvorenik pokvaren ili zao, a analizirajući presudu vidjeti karakter zločina i namjere počinjenja kako bi stekli širu sliku stanja njegova uma, morala i karaktera. Vrsta kazne i težina kaznenog djela mnogo je govorila o počinitelju, o tome kako će se ponašati prema ostalim zatvorenicima i koliko bi mogao utjecati na ponašanje i moral drugih. Zato je i bio cilj podjelom smanjiti svaku moguću komunikaciju, pa tako i mogućnost negativnog utjecanja. Nasilni i nenasilni, moralno iskvareni i moralno pošteni, nisu smjeli biti zajedno. Upravo je strogim pravilima klasifikacije i odjeljivanjem zatvorenika bilo moguće ostvariti zacrtane ciljeve kažnjavanja. Hrvatski je zatvorski sustavi personaliziranim pristupom, detaljnim proučavanjem svih zatvorenika te uvažavanjem razlika osmislio klasifikaciju koja je pružala velike mogućnosti uspjeha u kažnjavanju, rehabilitiranju i uspješnom provođenju prvih dviju etapa izdržavanja kazne.

4.3.3. Discipliniranje

Prethodno objašnjena podjela na razdjele može se smatrati i disciplinskom mjerom koja treba osigurati relativni mir u kaznionici i spriječiti moguće tuče i sukobe. Međutim, prave disciplinske mjere bile su kazne za *loše ponašanje, nepridržavanje kućnoga reda i bježanje*. To su bile kazne kojima se isključivo radilo na tome da se spriječi neželjeno ponašanje koje može dovesti do nereda. U tim se pitanjima također razlikuju različiti zatvorski sustavi diljem Europe. Pogotovo u tome je li pristup discipliniranju bio blaži ili stroži, tj. jesu li strože ili blaže kažnjavali zatvorenike, jesu li upotrebljavali okove, batinu, uskraćivanje hrane i druge oblike tjelesnog kažnjavanja. Tendencija je u Europi bila da se tjelesno kažnjavanje ublaži kako bi zatvorenik nakon odslužene kazne mogao normalno nastaviti život. Analizirajući propise koji su vrijedili za hrvatske kaznionice, može se zaključiti kako je discipliniranje bilo strogo i podrazumijevalo je često tjelesno kažnjavanje.⁴²⁸ Iz toga proizlazi da je kod takvog kažnjavanja jedini cilj bio kazniti u svrhu održavanja reda. To je i razumljivo jer, unatoč velikoj želji za rehabilitiranjem, kaznionica i zatvor morali su prvenstveno kazniti osobu koja je učinila kažnjivo djelo i održavati red u instituciji. Jačina kazne morala je najviše utjecati na to da ni bivši zatvorenik ni osoba na slobodi ne počini takvo djelo zbog kojega bi završila u zatvoru. Disciplinskom se kaznom, zapravo, zastrašivalo i zatvorenike i slobodne ljude.

Osiguranje reda ostvarivalo se disciplinskim kaznama kojima su bili izloženi svi zatvorenici koji su se ogriješili o bilo koje pravilo. Tako su bili kažnjeni za svako narušavanje kućnog reda kaznionice, ali i za svaki zločin koji su učinili tijekom služenja kazne. Samo u slučaju zločina, o novoj kazni odlučuje sud, u svim ostalim slučajevima, odluku i vrstu kazne propisuje upravitelj. Pri počinjenju prekršaja upravitelj provodi istragu i ispituje osumnjičenog zatvorenika te temeljem spoznaja donosi odluku o kazni. Kazne koje je mogao odrediti bile su *ukor, uskrata dodatne hrane* koju su zatvorenici mogli kupovati temeljem pripisane nagrade od zatvorskog rada, *oduzimanje zarađenih sredstava, smanjenje dnevne količine hrane, post, strogi zatvor, tamnica* i *okovi* na vrijeme do 3 mjeseca. Oduzimanje zarađenih sredstava od zatvorskog rada primjenjuje se onda kada zatvorenik počini neku štetu i rjeđe zbog lošeg ponašanja, a novac ili služi za popravak štete ili se uplaćuje u *potpornu zakladu* za siromašne zatvorenike. Uskraćivanje hrane, što je značilo ili pola cjelodnevnog obroka ili polovica

⁴²⁸ Kako je već ranije u 2. poglavlju rečeno, 1870-ih se tijekom banovanja Ivana Mažuranića zatvorski uvjeti poboljšavaju ukidanjem kazna batine i okova.

dnevnog obroka kruha, može trajati najviše 14 dana i prekida se svaki drugi dan. Kazna posta, kada zatvorenik ima pravo na kruh i vodu, može se primijeniti samo dva puta tjedno. Kazna strogog zatvora je izoliranje od ostalih i može ju se smatrati kaznom samice u kojoj zatvorenik mora provesti cijeli dan i cijelu noć te može trajati do tri tjedna. Tamnica je kazna koja također podrazumijeva odvajanje od ostalih zatvorenika, ali u tamnu prostoriju i bez slame na krevetu, a trajala je najviše 8 dana. U posrednom su zatvoru kazne za ponašanje koje ne izazove tuču i nered samo usmene, dok se teži prekršaji sankcioniraju vraćanjem u strogi zatvor.⁴²⁹

Vrste disciplinskih kazna proizlaze iz *Kaznenog zakona*, koji je dosuđenu kaznu mogao pooštriti istim mjerama koje su se i u kaznionici izricale. Može se reći kako iza toga stoji slična namjera jer je zakonodavac tim pooštavanjem, koje se najčešće izricalo recidivistima, želio jače utjecati na promjenu ponašanja kažnjenika.⁴³⁰

Strogost u discipliniranju lošega ponašanja vidljiva je bila u organiziranju prava i obveza u prvom glavnom razdjelu. Tako je recidivistima bila odmah uskraćena jutarnja juha te su morali raditi teške fizičke poslove. Za one koji prvi puta služe kaznu lišenja slobode ta zabrana nije vrijedila, nisu smjeli zadržati dio propisane zarade od zatvorskog rada niti su morali raditi teške fizičke poslove.⁴³¹ Cilj pristupa je podsjetiti recidiviste te upoznati one koji su tu prvi puta na strogost zakona, na svrhu i smisao kazne.

Idući element preuzet iz europskih progresivnih sustava bio je *napredovanje i nazadovanje unutar podrazdjela*.⁴³² Shvaćen je kao način discipliniranja zatvorenika, odnosno bio je prvenstveno rehabilitacijska mjera. Upravo je mogućnost napredovanja trebala biti osnovni motiv boljeg zatvoreničkog ponašanja jer je osiguravala privilegije. Glavna privilegija koju je ta mjera dopuštala bilo je stupanje u *međuzatvor* kao pripremu za prijevremeni otpust. Ovisno o ponašanju i napredovanju unutar podrazdjela, svaki je zatvorenik mogao steći uvjete prijevremenog otpusta. Zato se i može zaključiti kako je ta mjera imala prvenstveno rehabilitacijsku funkciju, a kako joj je smisao da kazni bila više posljedica. Promjena podrazdjela značila je napredovanje u podrazdjel u kojem se nalaze bolji i pristojni zatvorenici,

⁴²⁹ Naputak o Lepoglavi, 76–77.

⁴³⁰ Kazneni zakon, 500.

⁴³¹ Naputak o Lepoglavi, 62.

⁴³² Element koji je prvi puta primijenjen u bodovnom ili Maconochijevom sustavu, a koji je većina progresivnih sustava preuzela. Više o ostalim progresivnim sustavima u 6. poglavlju.

ali je značila i nazadovanje u podrazdjela u kojima se nalaze loši zatvorenici. Mogućnost promjene značila je nagradu za one zatvorenike koji su se u određenom periodu dobro i uzorno ponašali, koji su svojim ponašanjem postali primjer drugim zatvorenicima. Ona je bila kazna jer se za loše ponašanje moralo vratiti stepenicu niže u podrazdjel u kojem se nalaze lošiji zatvorenici.⁴³³

Kako bi se procijenilo zaslužuje li zatvorenik promjenu podrazdjela, mišljenja stražara, učitelja i svećenika o zatvorenikovu moralnom ponašanju bila su dio izvješća prema kojem je upravitelj donosio svoju odluku. Mora se posebno istaknuti vrijeme kada se ta promjena mogla dogoditi. Tako je svaka tri mjeseca bilo moguće zatražiti ili predložiti nečiji premještaj u viši ili niži podrazdjel.⁴³⁴ Drugim riječima, svaki je zatvorenik tijekom tri mjeseca morao svojim ponašanjem, marljivim izvršavanjem radnih i školskih obveza pokazati napredak kako bi bio premješten. To može zvučati blago. Može se smatrati da je to prekratko vrijeme u kojem jedan zatvorenik mora pokazati da se popravio. Može sugerirati i na mogućnost laganja i pretvaranja u svrhu poboljšanja položaja. Međutim, smatram da je upravo tako kratko vrijeme jamčilo učinkovitost sustava klasifikacije i da je jače djelovalo na istinsko popravljivanje zatvorenika. Pretpostavka je da je zatvorenicima bilo u cilju provesti više vremena s „normalnim“ zatvorenicima, a da bi to ostvarili, morali su se stalno dobro ponašati jer im je u suprotnom brzo prijetila mogućnost promjene. Ne smije se zaboraviti da su jednako tako brzo mogli za tri mjeseca pasti u lošiji podrazdjel. Ta dinamika čestih promjena osiguravala je veću vjerojatnost da će zatvorenici stalno paziti na ponašanje. Da su rokovi bili duži, bila bi manja vjerojatnost osiguranja visokog stupnja discipliniranosti jer bi zatvorenici vjerojatno gubili motivaciju za bolje ponašanje. Ovako je mogućnost bržeg premještaja ujedno bila i nagrada koju zatvorenici mogu brzo konzumirati, dok u slučaju sporijeg premještaja konzumacija nagrade dolazi kasnije, što ne djeluje motivirajuće. Osviještenost zatvorenika o mogućnosti stalnih promjena podrazdjela osiguravala je veću uspješnost implementacije sustava klasifikacije u hrvatskim kaznionicama.

⁴³³ Naputak o Lepoglavi, 61.

⁴³⁴ Isto, 58.

4.3.4. Posredni zatvor – međuetapa izdržavanja kazne

Posredni zatvor je element koji je preuzet iz irskoga zatvorskog sustava te ga se može usporediti s njihovim posebnim *Odjelom za slobodnjake*.⁴³⁵ Njegovim uvođenjem odlučeno je da hrvatski progresivni zatvorski sustav dobije dodatnu etapu, tj. *međuetapu* u odsluženju kazne i dokazano kako je konačni cilj kažnjavanja rehabilitacija. Ukratko rečeno, irski je sustav poznao prijelazno razdoblje u kojem je zatvorenik dobivao povlasticu premještanja iz kaznionice u druge obične zatvore kao rezultat dobra ponašanja, iako mu kazna nije gotova. U kojem je smislu *posredni zatvor* bila institucija slična onoj u Irskoj? Posredni zatvor imao je sve karakteristike zatvora te se nalazio izvan zidina kaznionice. Međutim, u njega su bili smješteni samo oni zatvorenici koji su odradili dio kazne, ali koji su se svojim ponašanjem pokazali kao vrijedni i neporočni, koji pokazuju znakove poboljšanja i koji su zavrjedili privilegiju traženja pomilovanja ili uvjetnog otpusta. Zatvorenici su u tom zatvoru imali priliku dodatno popraviti ponašanje jer su bili odvojeni od ostalih loših zatvorenika, dodatno se obrazovati jer im je bila organizirana dodatna nastava i tako u miru čekati odluku o pomilovanju ili uvjetnom otpustu. Izoliranjem im se omogućivalo daljnje popravljivanje ponašanja, izbjegavanje lošeg utjecaja ostalih zatvorenika, te da marljivim radom i dodatnim školovanjem poboljšaju svoje mogućnosti za uvjetni otpust. U taj su zatvor mogli ući samo oni iz drugog glavnog razdjela i oni koji nisu recidivisti. Drugi uvjet bio je da su odslužili minimalno trećinu kazne i da svojim ponašanjem i karakterom pružaju jamstva kako neće pokušati pobjeći. Oni koji su osuđeni na doživotnu tešku tamnicu imaju mogućnost tek nakon proteka 10 godina kazne biti prebačeni u *posredni zatvor*.⁴³⁶

Kako su se u posrednom zatvoru nalazili zatvorenici dobroga ponašanja i oni koji su imali uvjete za raniji uvjetni otpust, tako su se i pravila dnevnog reda nešto razlikovala od pravila koja su vrijedila u kaznionici. Tamo su zatvorenici mogli objedovati na radnom mjestu, a u slučaju težeg fizičkog rada mogli su imati dulje i češće stanke za odmor.⁴³⁷

Međutim, bez obzira na povlašteni položaj koji su imali u odnosu na druge zatvorenike, ipak nisu bili oslobođeni od zatvorskog rada. Tako su se mogli baviti poljodjelstvom,

⁴³⁵ Šeparović, *Kazneno izvršno pravo*, 77.

⁴³⁶ Naputak o Lepoglavi, 62.

⁴³⁷ Isto, 66.

vrtlarstvom, stočarstvom i pčelarstvom.⁴³⁸ Tzv. *industrijskim radom* nisu se morali baviti, što znači da su imali povlašteni status koji se ogledao upravo u tome da nisu morali raditi najteže fizičke poslove.⁴³⁹

Privilegirani su bili i po pitanju zarade od zatvorskog rada. Osim što nisu morali raditi teže fizičke poslove i mogli imati dulje pauze, imali su pravo da im se na njihovo ime pripiše veći postotak ukupne zarade.⁴⁴⁰

Posredni je zatvor bio pravo razlikovno obilježje hrvatskog zatvorskog sustava u odnosu na europske, a njegovim se uvođenjem pokazao smjer razvoja sustava u budućnosti. Bez obzira na to što je sustav preuzet ili kopiran, prilagođen je domaćim uvjetima, čime je stvorena hrvatska inačica, koja se temeljila na detaljno razrađenom sustavu podrazdjela kao preduvjetu ulaska u posredni zatvor i široj ponudi djelatnosti kojima su se zatvorenici u njemu mogli baviti. Sve nabrojeno pružalo je izrazito velike mogućnosti rehabilitiranja. Uvođenje posrednog zatvora vrlo je važna činjenica koja nije dovoljno naglašena u domaćoj literaturi i koju svakako treba posebno istaknuti jer hrvatski sustav stavlja uz bok svjetskih.

4.3.5. Prijevremeni otpust – treća etapa u izdržavanju kazne

Kao važna etapa, prijevremeni otpust trebao je prikazati rezultate rada tijekom prve dvije etape i biti dokaz uspješnog provođenja rehabilitacije. Zatvorenika se tijekom prijevremenog otpusta smatralo spremnim za povratak u društvo, uz stalno praćenje ponašanja. Pravo na prijevremeni otpust imali su svi zatvorenici osuđeni zbog zločinstva. Svaki onaj koji je smatrao da ima uvjete morao je podnijeti usmenu molbu ravnatelju kaznionice. Ta je molba morala sadržavati podatke o mjestu u kojem će biti i kako će se uzdržavati dok mu ne istekne cijela kazna. Uz molbu se prilagala i sva ostala zatvorska dokumentacija koja ga je pratila od pritvora do kaznionice. Uvažavajući njegovo pravo na otpust, ravnatelj je u roku od 8 dana

⁴³⁸ To je preuzeto iz irskoga zatvorskog sustava u kojem su se zatvorenici najčešće bavili poljoprivredom.

⁴³⁹ Naputak o Lepoglavi, 67.

⁴⁴⁰ Osim toga, ako su ipak morali sudjelovati u težim fizičkim poslovima, kao što je bila košnja ili vršidba, imali su pravo dnevno dobiti i tri decilitra vina. Vidi Naputak o Lepoglavi, 68.

morao molbu s dokumentacijom poslati odjelu za pravosuđe zemaljske vlade, a konačno rješenje moralo se donijeti u roku od 6 tjedana.⁴⁴¹

Ako je odluka bila pozitivna, zatvorenik je dobio *dopustnu izpravu*, koju je morao imati stalno uz sebe. Nakon puštanja zatvorenici su morali odmah krenuti u mjesto koje su naveli u zamolbi, tamo se prijaviti općinskom poglavarstvu bez čije se dozvole nisu smjeli udaljavati iz tog mjesta. U slučaju kršenja pravila, kao što je udaljavanje iz mjesta, činjenje izgređa ili bilo koje drugo neprilično ponašanje, slijedio je opoziv otpusta i povratak u kaznionicu. Čak je bilo dovoljno da se druži s nepoćudnim ljudima ili da ne može dokazati izvor prihoda od kojih živi. Pod uvjetnim otpustom zatvorenici su se i dalje smatrali kažnjenicima, bez obzira na to što su na slobodi. Pri izlasku zatvorenik dobiva svoju odjeću, obuću, zarađeni novac iz svoje *zaslužbine* te biva upozoren na to kakav život treba voditi i zbog čega bi mu se odluka o uvjetnom otpustu mogla poništiti. Ujedno, upravitelj je morao o uvjetnom otpuštanju obavijestiti poglavarstvo općine ili mjesta gdje će bivši zatvorenik nastaviti živjeti.⁴⁴²

Zatvorenike na prijevremenom otpustu strogo je nadzirala gradska vlast, koja je morala znati s kime se druži, kako živi i kako se ponaša, ali na način da ga ne ometaju u nastavku života. Čak su im gradske vlasti bile dužne osigurati zaposlenje, ako si ga sami nisu mogli naći ili nisu imali posao na koji su se mogli vratiti. To su najčešće bili javni radovi.⁴⁴³

4.3.6. Dnevni red i obveze zatvorenika

Pri zaprimanju zatvorenika, uprava kaznionice mora dobiti njegov detaljan opis. To podrazumijeva službenu obavijest o slanju zatvorenika u kaznionicu, presudu s detaljnim obrazloženjem, liječničku potvrdu o njegovu zdravstvenom stanju od vremena pritvaranja te zapise o njegovu ponašanju tijekom pritvaranja. Ravnatelj bi trebao osobno primiti svakog zatvorenika te ga uputiti u pravila zatvorskog ponašanja. Zatvorenika se prima u onoj odjeći u kojoj je bio tijekom pritvora, te ga se uspoređuje sa zaprimljenim zapisima kako bi se potvrdio identitet osobe. Odmah nakon toga vrši se pretres odjeće i tijela zatvorenika, te ga se nakon toga šiša, brije, pere i odijeva u propisanu zatvorsku odjeću. Strogo je bila zabranjena uporaba

⁴⁴¹ Naputak za provedbu zakona ob uvjetnom dopustu kaznenikah, *Sbornik zakonah i naredbah valjanah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. VII., br. 13, 1878., 114.

⁴⁴² Naputak o uvjetnom dopustu, 115–116.

⁴⁴³ Isto, 118.

vlastite odjeće i posteljine. Svi su zatvorenici morali nositi istu uniformu, s time da su različite uniforme nosili oni koji su bili u posrednom zatvoru od onih u kaznionici kako bi se jasno razlikovali. Najkasnije dan poslije zatvorski liječnik vrši pregled njegova fizičkog i mentalnog stanja, vrši procjenu radne sposobnosti te daje zaključak o spremnosti na samotni zatvor.⁴⁴⁴

Sve što je zatvorenik donio sa sobom u zatvor mora se popisati, procijeniti, oduzeti i sigurno uskladištiti. Novac i druge vrijednosti također se procjenjuju i spremaju kod ravnatelja. Ostale predmete pohranjuje nadstražar. Ako se procijeni da neke predmete ne treba čuvati, tada takve predmete uprava kaznionice prodaje i zaradu prosljeđuje zatvorenikovoju rodbini.⁴⁴⁵

Zbog čestih zaraznih bolesti i s time povezanih troškova, osobna je higijena bila obvezna. Tako se svaki zatvorenik morao 4 puta godišnje okupati. Odjeća i donje rublje mijenjalo se jednom tjedno, dok se posteljina mijenjala jednom mjesečno. Svaki je imao pravo na osobni ručnik. Budući da su spavali na slami, ona se dva puta godišnje punila.⁴⁴⁶

Imali su pravo na liječničku skrb, i u samoj kaznionici i u bolnici ako je zdravstveni problem bio teži. U slučaju mentalnih poremećaja, zatvorenika se premještalo u posebne ustanove od kaznionica za to određene. Svaki je zatvorenik imao pravo i na drugo mišljenje u vezi zdravstvenog stanja, ali je sam snosio troškove drugoga liječnika. U slučaju smrti tijekom služenja kazne, tijelo se dva sata nakon smrti prevozi u mrtvačnicu na pregled. Ako su okolnosti smrti bile sumnjive, onda se može izvršiti i obdukcija. Uprava kaznionice organizira pokop uz poštovanje crkvenih obreda pokojnika.⁴⁴⁷

Posjeti zatvorenicama dopušteni su samo uz dopuštenje ravnatelja i stalni nadzor zatvorskog osoblja. Smjela su se slati pisma rodbini, koja upravitelj osobno mora pročitati prije slanja i primanja. Svaki neprimjereni sadržaj bio je pribilježen u osobnom dosjeu zatvorenika, što posredno utječe na njegov položaj u glavnim razdjelima i svim ostalim povlasticama koje su mu na raspolaganju. Zatvorenik pisma ne smije zadržati za sebe nego mu se čuvaju dok ne

⁴⁴⁴ Naputak o Lepoglavi, 63, 66.

⁴⁴⁵ Isto, 65.

⁴⁴⁶ Isto, 71.

⁴⁴⁷ Isto, 71–73.

odsluži kaznu. Svi zatvorenici imaju pravo jednom u tri mjeseca poslati pismo i primiti posjet, dok oni koji se nalaze u *posrednom zatvoru* ta prava imaju svaki mjesec.⁴⁴⁸

Nakon odsluženja kazne ili uvjetnog otpusta upravitelj je dužan paziti da nitko ne smije biti u zatvoru duže nego što je to određeno presudom ili odlukom o uvjetnom otpustu. Obveza upravitelja bila je da 4 tjedna prije isteka kazne upita zatvorenika gdje misli živjeti na slobodi kako bi mogao o njegovu otpustu obavijestiti županijsku ili gradsku vlast njegove matične općine. Osim datuma otpusta, obavijest sadrži opis njegova ponašanja tijekom služenja kazne, upraviteljevu procjenu o očekivanom ponašanju u budućnosti i koje je vještine, zanat i razinu obrazovanja postigao. Oni za koje se moglo smatrati da su se rehabilitirali i za koje se ne sumnja da su skloni ponoviti kažnjivo djelo otpuštaju se uz jednostavnu *otpusnicu* u kojoj stoji zatvorenikov opis, mjesto kamo odlazi, kojim putem smije putovati i iznos novca koji je zaradio. Oni za koje se ne može to jamčiti izručuju se lokalnoj vlasti koja je morala osigurati prijevoz na vlastiti trošak. Svima se vraćaju sve one stvari s kojima su dopraćeni u kaznionicu.⁴⁴⁹

U svrhu održavanja discipline i kontroliranja zatvorenika, dnevni je red pomno i detaljno isplaniran. Svaki dio dana striktno je određen, a nepridržavanje pravila bilo je strogo kažnjeno. Tako su zatvorenici morali ustati na znak zvona, koje se oglašavalo pola sata prije početka rada. Tih pola sata bilo je odvojeno za jutarnju higijenu, što je značilo pranje lica, vrata i ruku, brijanje, spremanje kreveta i doručak. Doručak je bio juha nakon koje su svi zatvorenici, podijeljeni u razdjele, odlazili na posao. Prva pauza namijenjena odmoru i objedu bila je od 11 sati i 30 minuta i trajala je do 13 sati. Druga pauza trajala je pola sata i započinjala je u 16 sati. Radno vrijeme završavalo je u 19 sati i 30 minuta. U 21 sat svi su zatvorenici morali svući svoja dnevna odijela i krenuti na počinak, a do tada su vrijeme morali provesti čitajući, izrađujući školske zadatke ili na nastavi. Poslije 21 sat bilo kakav razgovor bio je zabranjen. Svaka promjena aktivnosti bila je označena zvonom. Neka od temeljnih pravila ponašanja obuhvaćala su zabranu kockanja i drugih sličnih igara, psovanje i međusobno svađanje, pokušaje bježanja, napade na stražare i čuvare i bilo kakvu komunikaciju s njima, fućkanje, pjevanje, penjanje na

⁴⁴⁸ Isto, 73.

⁴⁴⁹ Isto, 78–79.

prozore i zidove, tijekom rada zabranjeno im je jelo i svaka komunikacija, osim ako je povezana s poslom koji obavljaju.⁴⁵⁰

Osim discipliniranja, drugi važan oblik kojim se pokušalo djelovati na poboljšanje morala i ponašanja zatvorenika bio je religijski odgoj. Smatralo se da se molitvom, uz primjenu sustava tišine, može omogućiti da zatvorenik promisli o kazni koju je dobio i analizira razloge zbog kojih je kažnjen kako ne bi ponovio zločin. Molitva i samorefleksija bili su dodatni način rehabilitiranja zatvorenika. Upravo je zato u hrvatskim kaznionicama vjerski obred imao poseban status. Zatvorenici su se tako molili tri puta dnevno, za što je bilo odvojeno po pet minuta prije doručka, u podne i prije spavanja, a nepodopštine i ometanje molitve bili su strogo kažnjeni. Svaka kaznionica imala je svećenika koji je u točno određene dijelove dana držao vjerski obred za svaki razdjel zasebno. Nedjelja je bila slobodan dan tijekom kojega se nije radilo, a dan su zatvorenici provodili u slikanju, pisanju ili odmoru. Nedjeljom su zatvorenici smjeli spavati jedan sat duže.⁴⁵¹

4.3.7. Zatvorski rad

Već je ranije spomenuto kako je jedan od oblika discipliniranja i načina rehabilitiranja bio zatvorski rad. Osim što je pružao cjelodnevnu zanimaciju zatvorenicima, čime se smanjivala mogućnost pravljenja nereda ili razmišljanja o bježanju, imao je edukativnu funkciju. Naime, mnogi zatvorenici nisu imali izučen zanat ni radnog iskustva, tako da su tijekom boravka u zatvoru to mogli steći, što im je trebalo pomoći nakon izlaska iz zatvora. Očekivalo se da se nakon služenja kazne zatvorenik vrati normalnom životu, da pronađe posao i ne pomišlja na činj enje novih kažnjivih djela. Smanjenje recidivizma i uspješnost zaposlenja bivših zatvorenika bili su mjerilo uspješne rehabilitacije. Zatvorski je rad zakonski uređen 1877. i iste godine službeno prvi puta uveden u lepoplavskoj kaznionici, s tim da tek od 1878. počinje njegova primjena u ostalim kaznionicama. Razlog njegova uvođenja bila je zarada jer do njegova zakonskog reguliranja državni proračun nije ništa zaradio. Obvezni rad postojao je i prije zakonske regulacije, ali on se obavljao isključivo kod vanjskih obrtnika koji nisu plaćali nikakvu naknadu. Kako bi se smanjili državni troškovi, određeno je da se u kaznionicama

⁴⁵⁰ Isto, 65, 75–76.

⁴⁵¹ Isto, 66.

organiziraju različiti obrti, za što je Lepoglava 1878. dobila 5500 forinta kako bi nabavila potrebno oruđe i sirovine.⁴⁵²

Pravila zatvorskog rada bila su stroga. On je bio obavezan za sve zdrave zatvorenike. Pri dodjeljivanju radnih mjesta vodilo se računa o prijašnjem radnom iskustvu, ako ga je zatvorenik imao, ili poznavanju nekog zanata. Vrijeme je pokazalo kako je izuzetno malo zatvorenika poznavalo ikakav zanat, pa je tako u Gospiću 1884. samo 5 od 234 zatvorenika poznavalo neki zanat, u Glini samo 17 od ukupno 556, a u Mitrovici samo 8.⁴⁵³ Tijekom trajanja radnog vremena zatvorenici su morali stalno raditi. Oni zatvorenici koji su bili osuđeni na dugotrajniju kaznu, oni za koje se smatralo da bi mogli bježati te oni koji su pripadali prvom glavnom razdjelu nisu smjeli raditi izvan kaznionice. Zatvorenicima se za obavljeni rad pripisivala nagrada. Cilj ih je bio potaknuti da budu marljivi i da si osiguraju novčana sredstva u kojima mogu uživati tijekom kazne ili na slobodi. Kako bi zatvorski rad ispunio svoju svrhu, zatvorenici su se dijelili u razrede. U prvom razredu bili su oni uzornog ponašanja, samostalni, koji znaju raditi i izrađuju dobre proizvode. Drugi su razred činili oni uzornog ponašanja koji uz pomoć ipak uspijevaju samostalno raditi i izrađivati dobre proizvode. U treći se razred pripisuju oni koji ne znaju raditi, početnici u nekom zanatu, oni lošega vladanja i oni koji pripadaju u prvi glavni razdjel.⁴⁵⁴

Glavna je razlika među razredima bila u zaradi koja im se pripisivala. Razlog je vrlo jasan, morao je natjerati sve zatvorenike na marljiv rad i uzorno ponašanje kako bi mogli zaraditi više. Tako je zatvorenicima prvog razreda pripisivana četvrtina ukupne zarade koju su ostvarili od rada, pripadnici drugog razreda imali su pravo na šestinu ukupne zarade, dok se nagrada zatvorenika trećeg razreda ne pripisuje njima nego ide u korist *potporne zatvorske zaklade*. Dakle, svi zatvorenici nisu imali pravo zadržati sve što su zaradili, ali su ipak imali pravo na manji dio koji bi im trebao olakšati boravak u zatvoru ili povratak na slobodu. Što se konkretnih brojki tiče, zatvorenici prvog razreda imaju pravo dnevno dobiti do 5 novčića, a oni u drugom razredu do 3 novčića, ovisno koliko je rad bio fizički težak. Ostatak zarade pripisivao se njihovoj zaslužbini kao i u zatvoru.⁴⁵⁵ Za razliku od zatvora, tim je novcem upravljala uprava

⁴⁵² Tauffer, *Obrtni odnošaji*, 11.

⁴⁵³ Isto, 4.

⁴⁵⁴ Naputak o Lepoglavi, 67.

⁴⁵⁵ Osobni račun svakog zatvorenika na koji mu je pripisivan postotak zarade i kojim se zatvorenik mogao koristiti prema pravilima kaznionice.

kaznionice tako da ih je u obliku štednje polagala u banku. Kamata od te štednje zadržavala se na računu kaznionice. Kaznionice su tako imale dva prihoda iz kojih su se namirivali troškovi, novac od zatvorskog rada i kamata od štednje.⁴⁵⁶

Kaznionicama je bilo u interesu ostvariti što veću zaradu od zatvorskog rada kako bi se smanjili troškovi. Država je njegovo organiziranje prepustila upravama kaznionica, koje su najbolje znale stanje okolnog tržišta, potrebe kaznionica i raspoloživu zatvorsku radnu snagu. Inače, zatvorski se rad dijelio na poljoprivredni rad, primijenjen najviše u posrednom zatvoru, i industrijski rad koji je kaznionici i zatvorenicima trebao donijeti više financijske koristi. U hrvatskim je kaznionicama industrijski rad bio organiziran prema potrebama okolnog tržišta, ali bio je tržištem i uvjetovan. Naime, veliki su otpor pružali privatni obrtnici koji su u kaznionicama vidjeli konkurenciju. Kaznionice su tako, s obzirom na razvijenost hrvatskog tržišta, najveći naglasak stavljale na organiziranje krojačkog, užarskog i tekstilnog obrta.⁴⁵⁷

Zakonskim pripisanim dijelom zarade zatvorenici su se mogli koristiti tijekom služenja kazne. Pravo uživanja nisu imali oni zatvorenici koji su se nalazili u prvom glavnom razdjelu. Omogućavanje trošenja zarade tijekom boravka u zatvoru, pogotovo na hranu, imalo je ekonomskih prednosti jer su se smanjivali ukupni troškovi kaznionice. Zarada je služila i kao osiguranje iz čega se naplaćivala sva šteta koju su zatvorenici počinili, i prema imovini drugih i prema imovini kaznionice. Pripadnici drugog glavnog razdjela imali su pravo polovicu od upisane zarade upotrebljavati u svrhu pribavljanja dodatnih sadržaja koji nisu bili u standardnoj ponudi kaznionice, a oni u posrednom zatvoru dvije trećine upisane zarade. Ono na što su smjeli dodatno trošiti bilo je 5 dekagrama soli, 14 dekagrama slatkoga, 2 komada limuna, do 3 jaja, 10 dekagrama slanine, 6 decilitara mlijeka i 3 decilitra vina, dok su oni u posrednom zatvoru uz sve to mogli još uzeti i 56 dekagrama bijelog kruha, obrok od mesa ili šunke i 14 dekagrama duhana. Zatvorenici posrednog zatvora imali su pravo tri puta tjedno dobiti spomenute namirnice, a ostali samo nedjeljom i četvrtkom.⁴⁵⁸

Svaka je kaznionica osnivala posebnu *potpornu zakladu* iz koje se isplaćivala pomoć svim zatvorenicima, pogotovo onima koji su bili siromašni. Iz nje se isplaćivao novac za

⁴⁵⁶ Naputak o Lepoglavi, 68.

⁴⁵⁷ Tauffer, *Obrtni odnošaji*, 5–8.

⁴⁵⁸ Naputak o Lepoglavi, 68.

pogrebne troškove onih zatvorenika koji ih nisu bili u mogućnosti platiti te za potporu siromašnim zatvorenicima u prvim danima nakon izlaska iz kaznionice. Prihod zaklade bila je sva zarada od zatvoreničkog rada, novac koji je ilegalno unesen u kaznionicu i dio kamate koju je kaznionica ostvarivala od spomenute štednje.⁴⁵⁹

Nakon izdržane kazne, zatvoreniku se novac isplaćivao. Međutim, i tu su postojale određene razlike. Tako se onima iz posrednog zatvora novac isplaćivao odmah nakon puštanja. Ostalima se isplaćivao samo dio, a ostatak se doznavao poglavarstvu onoga mjesta gdje se zatvorenik vraćao. Tek kad bi se pojavio, poglavarstvo mu je isplaćivalo ostatak zarade. Time se željelo osigurati da se bivši zatvorenici vrate svojim kućama.⁴⁶⁰

S obzirom na vrlo mali broj zatvorenika koji su poznavali ili bili vješti u nekom zanatu prije ulaska u zatvor, glavna funkcija obveznog zatvorskeg rada u zatvorskom sustavu bila je u svrhu obrazovanja zatvorenika, tj. rehabilitacije.⁴⁶¹

4.3.8. Školovanje zatvorenika

Svaka je kaznionica morala osigurati školovanje svojim štićenicima. Školovanje je bilo važan dio zatvorskeg sustava jer ga se smatralo glavnim sredstvom uspješne rehabilitacije. Kako je većina zatvorenika bila nepismena ili bez završene škole, što je u vremenu razvoja industrije i razvoju novih radnih mjesta i promjeni načina života u gradovima otežavalo njihov položaj, zatvorski sustav morao im je pomoći. Osnovnim ili zanatskim obrazovanjem pružala se mogućnost svim zatvorenicima da steknu vještine koji bi im trebale pomoći nakon odsluženja kazne. Cilj je bio u društvo vratiti pojedinca sposobnog samostalno nastaviti život bez potrebe da se ponovno okrene kriminalnom ponašanju, da samostalno pronade posao i osigura zaradu za pristojan život.

Zatvorske su škole imale dva razreda. U prvi su se razred upisivali oni koji nisu imali nikakvo prethodno obrazovanje niti poznavanje općih predmeta, a u drugi razred oni koji su pokazivali samo načelno poznavanje i kojima je trebao dodatni rad. Škola je bila obvezna za sve mlađe od 30 godina starosti, dok su se stariji smjeli školovati na vlastiti zahtjev. Predmeti

⁴⁵⁹ Isto, 69.

⁴⁶⁰ Isto, 69.

⁴⁶¹ Tauffer, *Obrtni odnošaji*, 5.

koji su se podučavali bili su čitanje, pisanje, računanje, glavni pojmovi zemljopisa, povijesti, biologije te ekonomije. Tjedno su zatvorenici morali provesti 8 sati na nastavi, a dnevni se raspored radio prema životnoj dobi zatvorenika. Tjedno su po dva sata zatvorenici imali nastavu iz vjeronauka. Zatvorenici u posrednom zatvoru imali su nastavu jedan sat duže, što se koristilo za dodatne sate iz ekonomije.⁴⁶²

4.3.9. Ostali službenici zaduženi za rehabilitaciju zatvorenika

Vjerski odgoj bio je važan dio procesa rehabilitacije. Smatralo se da se vjerskim odgojem može pozitivno utjecati na moral i ponašanje kažnjenika koji su kroz molitvu trebali promišljati o svojim životnim odabirima, promišljati o kaznenom djelu koje su počinili i prihvatiti situaciju u kojoj su se našli. Samopromišljanjem i molitvom Bogu trebali su shvatiti kako je kažnjivo ponašanje nedopušteno. Drugi element bilo je obrazovanje kojim se trebalo opismeniti zatvorenike, pomoći im da usvoje osnovno poznavanje određenih znanstvenih disciplina, da steknu ili usavrše vještine određenog zanata ili obrta. Smatralo se da je potpuno rehabilitiran zatvorenik onaj koji znanje koje stekne u zatvoru može primijeniti tako da se zaposli i postane koristan član društva. Osobe zadužene za implementiranje tih ideja u kaznionicama bili su svećenik i učitelj.

4.3.9.1. Svećenik

Zatvorski je svećenik ima svjetovno-duhovnu ulogu. Bio je dužan držati vjerske obrede kažnjenicima i satove vjeronauka. Također su dio svojega vremena morali posvetiti praćenju stanja onih kažnjenika koji su bili u samicama i tamnicama, a u posrednom su zatvoru držali nastavu zajedno s učiteljem. Imali su obvezu komuniciranja sa svećenicima onoga kraja iz kojega je dolazio kažnjenik i pratiti ponašanje onih koji su bili na prijevremenom otpustu. Svećenikova je glavna dužnost u svim nabrojanim primjerima zapravo bila voditi računa o stanju morala i psihe kažnjenika te raditi na tome da ga se reformira.⁴⁶³

Vjerske obrede držao je svećenik svake nedjelje, na blagdane, jedan dan tijekom tjedna koji odredi upravitelj, a dva puta tjedno držao je sat vjeronauka. Kao učitelj u posrednom zatvoru morao je dva puta tjedno držati predavanja iz sfere ekonomije i gospodarstva te

⁴⁶² Naputak o Lepoglavi, 69–71.

⁴⁶³ Isto, 96.

općekorisnih predmeta. U posrednom zatvoru radio je samo katolički svećenik, a svi kažnjenici, bez obzira na vjeroispovijest, morali su slušati ta predavanja. Obveza im je bila da pri prijemu obave razgovor s kažnjenikom kako bi utvrdili njegovo duhovno i moralno stanje, što je bilo sastavni dio izvješća o svakom novom zatvoreniku i dio procjene u koji će se od razdjela kasnije smjestiti. Svećenicima nije bilo dopušteno utjecati na zatvorenike da promijene vjeru. Bili su dužni još godinu dana pratiti ponašanje zatvorenika na slobodi. Nakon godine dana praćenja svećenik je bio dužan sastaviti izvješće i predati ga upravitelju kako bi se vidjeli rezultati rada u zatvoru.⁴⁶⁴

Svećenici su bili dužni tjedno barem jednom razgovarati sa zatvorenicima, a s onima u samici dva puta tjedno. Razgovorom su utjecali na poboljšanje morala, pomagali u shvaćanju pogrešaka i zabluda te ih odvrćali od ponovnog činjenja kažnjivih djela. Svećenik je zapravo imao ulogu današnjih psihologa. Bilo je važno da ti razgovori budu česti i da svaki zatvorenik dobije jednak tretman i pozornost.

Obveza im je bila voditi evidenciju vlastitih aktivnosti i opažanja svakog zatvorenika posebno. Ona je bila sastavni dio cjelokupnog zatvorenikova dosjea kojim ga se pratilo od pritvaranja do puštanja na slobodu. Svećenikovo se mišljenje posebno uvažavalo pri određivanju razdjela i u procjeni napredovanja zbog dobrog ponašanja. Od podataka koje je trebao zapisati, posebno se ističu oni o opisu zatvorenika pri prijemu, o razgovorima koje je s njima vodio, o napretku koji je postignut tijekom kazne i rezultatima opažanja bivših zatvorenika tijekom njihove prve godine na slobodi.⁴⁶⁵

4.3.9.2. Učitelj

Uloga učitelja u zatvoru bila je podučavati zatvorenika elementarnim znanjima, da svojim ponašanjem utječe na poboljšanje ponašanja, na razvijanje društvenih vještina i na razbijanje zatvorenikovih negativnih pogleda na život. Morao je podučavati na način da zatvorenicima lako shvate izloženo i da u njima pobudi interes za nastavak učenja. Kako je cilj bio pripremiti zatvorenike za život nakon zatvora, učitelj je svoje izlaganje morao temeljiti na praktičnoj nastavi i životnim primjerima. Školska je godina počinjala u kolovozu i trajala do

⁴⁶⁴ Isto, 97–99.

⁴⁶⁵ Isto, 99.

lipnja iduće godine. Krajem svake školske godine uprava kaznionice održavala je završni ispit koji je obuhvaćao izradu radova iz krasopisa, matematike i samostalnih uradaka. On je služio kao nagrada zatvorenicima za uspjeh i trud, a upravi kaznionice i učiteljima bio je dokaz postignutog napretka. Praznici su trajali 4 tjedna.⁴⁶⁶

Kao i svećenik, i učitelj je morao odmah posjetiti pridošlog zatvorenika, ispitati ga i provjeriti razinu obrazovanja. Školska obveza svakog zatvorenika započinjala je još u samotnom zatvoru. U učionici je uvijek bio stražar, a učitelj je svako neprimjereno ponašanje ili čak odbijanje učenja i izvršavanje zadataka mogao kazniti ili ih odstraniti s nastave. Zatvorenici su dobivali domaće zadaće, a u svako doba dana ih je u sobama, ćelijama ili u šetnji učitelj mogao posjetiti te s njima porazgovarati o nastavi, ljudskom moralu i njihovim građanskim dužnostima.⁴⁶⁷

Kako je u svakoj kaznionici postojala knjižnica, njome je rukovodio učitelj. Obvezu čitanja knjiga imali su svi zatvorenici za vrijeme neradnih dana ili slobodnog vremena. On procjenjuje i naručuje knjige koje se smiju čitati, a jedan dan u tjednu bio je rezerviran za njihovo zaduživanje. Djelatnici kaznionice imali su obvezu stalnog usavršavanja, zbog čega je kaznionica nabavljala literaturu vezanu uz penologiju.⁴⁶⁸

Poput svih ostalih djelatnika i učitelj mora sastavljati izvješća koja godišnje predaje upravitelju i koja postaju sastavni dio osobnog dosjea zatvorenika. Tako je dužan voditi statistiku održane nastave, koliko je imao učenika, njihov napredak, ponašanje i njegovu procjenu s koliko je stečenog znanja zatvorenik završio školovanje.⁴⁶⁹

4.3.9.3. Liječnik

Iako nije bio zadužen za pitanje rehabilitacije i popravljavanje ponašanja, uloga je liječnika u kaznionici bila važna jer je vodio računa, ne samo o zdravlju zatvorenika, nego o higijenskim uvjetima cijele kaznionice. Svojim je djelovanjem sprječavao pojavu i širenje raznih zaraznih bolesti u kaznionici i u njezinu okružju. Svaka je kaznionica morala imati bolnicu, tako da je

⁴⁶⁶ Isto, 106–107.

⁴⁶⁷ Isto, 106–107.

⁴⁶⁸ Isto, 59, 106, 108.

⁴⁶⁹ Isto, 107.

liječnik u njoj obavljao sve zahvate koje je mogao. Svi su se kaznionički liječnici mogli bavili privatnom praksom, ali su dva puta dnevno morali obići kaznionicu i biti u pripravnosti svaki dan.⁴⁷⁰

Jednom tjedno liječnik je morao obići sve prostorije kaznionice, od uprave, preko radnih prostora i dvorišta do zatvorskih ćelija. Tako je morao provjeriti i sastaviti izvješće o položaju kaznionice, tlu na kojemu je sagrađena, podzemnim vodama iz kojih se crpi voda za kaznionicu te kvaliteti i količini vode s kojom se opskrbljuje. Kod provjere samotnih i grupnih ćelija utvrđivao je stanje ventiliranosti, podove, prozore, vrata, zahode, jačinu rasvjete i grijanje. Od ostalih prostorija, provjeravao je posebno bolnicu, ljekarnu, kuhinju, praonicu, činovničke prostorije i sve radionice. U razgovoru sa zatvorenicima morao je provjeriti njihovo zdravstveno stanje te vidjeti imaju li dovoljno hrane, odjeće, šetnje, koliko rade i koliko redovito održavaju dnevnu i mjesečnu higijenu. Ti razgovori i pregledi obavljali su se svake nedjelje. Zatvorenike je obvezno cijepio i docjepljivao protiv malih boginja. Kod zatvorenika u samicama morao je voditi posebnu pozornost te ih posjećivati dva puta tjedno i provjeravati njihovo mentalno stanje kako se ne bi dogodile kakve teže bolesti.⁴⁷¹

4.4. Hrvatski progresivni zatvorski sustav – pokretanje reforme i karakteristike

S obzirom na opisane karakteristike zatvorskog sustava i implementiranjem drukčijih rješenja koja čine bitnu razliku od ostalih progresivnih zatvorskih sustava, smatram kako bi ga se trebalo zasebno promatrati i nazvati *hrvatskim progresivnim zatvorskim sustavom*. Iako je temeljne obrasce uređenja preuzeo iz drugih sustava, kao što su drugi preuzimali iz auburnskog i pensilvanijskog, rješenja kojima je prilagođen vrijede posebnoga isticanja. Pogotovo zato što domaća literatura priklanja malo pozornosti uopće hrvatskim dosezima u razvoju zatvorskog sustava tijekom 19. stoljeća. Razlike definitivno nisu toliko velike, ali čine važnu kvalitativnu razliku od ostalih sustava.⁴⁷² Stoga će se završno ponoviti još jednom glavne karakteristike hrvatskog sustava i naglasiti što je to što ga razlikuje od ostalih.

⁴⁷⁰ Isto, 100.

⁴⁷¹ Isto, 101, 104.

⁴⁷² Temeljni progresivni sustavi koji su se tijekom prve polovice 19. stoljeća iskristalizirali kao uzor ostalima u svijetu bili su engleski, irski, bodovni ili Maconochijev i klasifikacijski ili ženevski sustav. O svima opširnije u 6. poglavlju.

Iako domaća znanstvena literatura zatvorsku reformu točno smješta u 1870-e, nigdje se ne navodi njezin točan početak i najzaslužnije osobe za njezino provođenje. Jednako su nepoznati i uzori na koje se ugledalo pri formiranju i implementiranju novih pravila. Točno vrijeme pokretanja reforme bio je kraj 1876. kada se unutar ministarstva pravosuđa javlja ideja reformiranja zatvorskog sustava, koja je već sredinom 19. stoljeća bila provedena u Austriji. Rađanju takve ideje kumovala je i reformska atmosfera koja je tih godina još uvijek vladala zahvaljujući banu Ivanu Mažuraniću. Upravo je veliki dio njegovih reformi potakao mnoge promjene u funkcioniranju zatvora, ali nikada jednu cjelovitu. U literaturi se, neispravno, uzima uvođenje prijevremenog otpusta 1875. kao vrijeme ustoličenja novog zatvorskog sustava. Točno je kako je prava reforma zatvorskog sustava u Hrvatskoj počela zapravo u siječnju 1877. kada je unutar ministarstva pravosuđa grupa okupljena oko dr. *Marijana Derenčina* oformila izaslanstvo koje je trebalo obići austrijske i zatvore diljem Austro-Ugarske Monarhije. Cilj im je bio uočiti načine implementiranja novih progresivnih sustava u tim zatvorima i pronaći model koji bi najbolje odgovarao stanju u Hrvatskoj. Car je odobrio želju za reformom i potvrdio Derenčina za voditelja izaslanstva krajem 1876. Rad izaslanstva trajao je gotovo cijelu godinu, obilazili su zatvore i kaznionice ne bi li pronašli onu s čijom su implementacijom progresivnog sustava bili najzadovoljniji. Odluka je donesena krajem 1877., kada je *dr. Marijan Derenčin* hrvatskoj zemaljskoj vladi predložio preuzimanje sustava implementiranog u glavnoj ugarskoj kaznionici *Leopoldstadt an der Waag*.⁴⁷³ Franjo Josip I. potvrdio je tu odluku, a hrvatska zemaljska vlada donijela 6. prosinca 1877. odluku o tome da Lepoglava postaje prva hrvatska kaznionica u kojoj će biti primijenjen novi progresivni sustav, njezino ustrojstvo, sistematizaciju radnih mjesta i plaća.⁴⁷⁴ Prvi upravitelj, pa tako i glavni upravitelj cijelog kaznioničkog sustava, bio je *Emil Tauffer*, koji je doveden iz kaznionice u Leopoldstadtu kako bi proveo reformu.⁴⁷⁵

Prije nego što je donio odluku o implementiranju modela primijenjenog u Leopoldstadtu, morao je donijeti odluku koji zatvorski sustav odabrati. Derenčin je bio protiv

⁴⁷³ Slovački Leopoldov, mađarski Lipótvár.

⁴⁷⁴ Razpis o statutu osoblja ravnateljstva kr. Zemaljske kaznionice u Lepoglavi, čina i plaćah njegovih, *Sbronik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, kom. XXXII., br. 69, 1877.

⁴⁷⁵ Franz Holtzendorf, Eugen Jagemann, ur., *Hanbusch des Gefangniswesens*, Erster Band, Hamburg, 1888., 263, pristup ostvaren 4. 5. 2012., https://ia601200.us.archive.org/14/items/HandbuchDesGefangniswesensInEinzel/Handbuch_des_gef%C3%A4ngniswesens_in_einzel.pdf

dugotrajnog izoliranja zatvorenika jer je vjerovao kako je to protiv čovjekove naravi i opasno po njegovo zdravlje. Tim se razmišljanjem vodio kada je donio odluku koji zatvorski sustav implementirati u Hrvatskoj. Ideja progresivnih sustava prema njemu bila je bliža čovjekovom karakteru, a model irskog sustava smatrao je najboljom implementacijom ideje progresivnog služenja zatvorske kazne. Osim toga, bio je najjeftinije rješenje i odgovarao je strukturi hrvatske ekonomije. Naime, kako je hrvatsko društvo toga vremena bilo pretežito ratarsko, zatvorski rad na poljoprivrednim poslovima u posrednom zatvoru pružao je najveće mogućnosti za rehabilitaciju.⁴⁷⁶

Hrvatski zatvorski sustav organizacijski je bio na tragu europskih rješenja u poimanju kazne i uvjetima njezina izdržavanja. Izdržavanje kazne bilo je progresivno u tri etape, s jednom međuetapom, s velikim naglaskom na uspješnu rehabilitaciju i poštivanje zatvorenika. Prva etapa bilo je samotno zatvaranje i odvajanje zatvorenika, druga etapa grupno zatvaranje s prisilnim zatvorskim radom, a treća je etapa bio prijevremeni otpust, s dopusnom ispravom. Ono što čini kvalitativnu razliku u odnosu na ostale svjetske zatvorske sustave je činjenica da su uvjeti u prvoj etapi bili mnogo blaži jer se već nakon tri mjeseca moglo izlaziti na šetnju i često razgovarati s osobljem zatvora. Nadalje, u trećoj su etapi gradske vlasti trebale osigurati zatvoreniku zaposlenje. Razliku stvara i posredni zatvor koji je završna faza rehabilitacije. U njemu je zatvorenicima omogućen zatvorski rad na lakšim poslovima, smanjena stražarska kontrola i veća sloboda kretanja. Usto im je pojačanim obrazovanjem i odvajanjem od ostalih zatvorenika lošeg ponašanja mogućnost za prijevremeni otpust bila velika.

Kazne lišenja slobode služile su se u zatvorima i kaznionicama, a imale su dvojaku ulogu. Morale su osigurati kažnjavanje i rehabilitaciju kažnjenika, čime se trebalo omogućiti uspješan povratak na slobodu. S obzirom na trajanje kazne, u zatvorima se cilj rehabilitacije teže ostvarivao, dok su se u kaznionicama oni ostvarivali u svom punom opsegu.

Zatvori i kaznonice bili su mjesta strogih i striktnih pravila za čije su kršenje zatvorenici bili često i strogo kažnjavani. Disciplina se održavala sustavom klasificiranja zatvorenika koji se provodio prema unaprijed utvrđenim kriterijima ponašanja. Klasifikacija je imala i rehabilitacijsku ulogu, a podjela se vršila na dva glavna razdjela i 9 podrazdjela. U skladu s

⁴⁷⁶ Fran Vrbanić, „Dr. Marijan Derenčin: Nekrolog“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1908.) br. 23: 93–94.

ponašanjem, zalaganjem u školi ili na radnom mjestu zatvorenici su mogli napredovati unutar podrazdjela u nadi da će dočekati 3 etapu – prijevremeni otpust. Uz klasifikaciju, u cilju rehabilitacije bilo je organizirano i obrazovanje te zatvorski rad koji su zatvorenicima trebali omogućiti stjecanje pismenosti i novih radnih vještina.

Svi su zatvorenici morali sami platiti troškove sudskoga procesa i zatvaranja. Bez obzira na to što je sustav bio financiran iz državnog proračuna, cilj je bio naplatiti pojedinačne troškove od svakog zatvorenika. Tako se tijekom sudskoga procesa utvrđivalo imovinsko stanje pritvorenika te posjeduje li nekretninu ili pokretninu. Olakotne okolnosti uvijek su se uzimale u obzir, tako da se od prisilne napate odustajalo ako bi ona naštetila zatvorenikovo obitelji.

Zatvorski rad bio je organiziran unutar zatvora i kaznionice ili kod obrtnika koji su imali ugovor o zapošljavanju zatvorenika. Služio je za rehabilitaciju, obrazovanje i omogućavao je zatvorenicima zaradu. Svi su zatvorenici bili plaćeni za svoj rad. Primanja od zatvorskog rada bila su dio njihove *zaslužbine*. Svi su zatvori i kaznionice imali uzničku zakladu, jedinstven račun za *zaslužbine* svih zatvorenika. Novcem u zakladi upravljala je zatvorska uprava koja je odobravalala sva podizanja i trošenje novaca. Primarna namjera zarade od zatvorskog rada bila je plaćanje troškova sudskoga procesa i zatvaranja, tako da najvećim dijelom zarade zatvorenik nije mogao raspolagati. Ukupno je mogao raspolagati s 30 % zarade, što mu je služilo za pribavljanje dodatne hrane u zatvoru ili je s njim mogao izaći na slobodu.

Hrvatski progresivni zatvorski sustav je kroz tri etape služenja kazne trebao omogućiti kažnjavanje i rehabilitaciju zatvorenika, što se osiguravalo primjenom sustava klasifikacije, organizacijom zatvorskog rada i obrazovanja.

4.5. Zatvorski sustav Austrije u drugoj polovici 19. stoljeća

Budući da je hrvatsko pravosuđe preuzimalo i prilagođavalo austrijska rješenja i zakone, prikazat će se austrijski zatvorski sustav iz druge polovice 19. stoljeća. Austrijanci su prvi počeli s reformom svog zatvorskog sustava, čija su rješenja s vremenom postala uzor za ostale dijelove Monarhije. Tako su Ugari preuzeli njihov model progresivnog sustava te uveli klasifikaciju zatvorenika i bodovni sustav. Za provođenje reforme bio je zadužen Emil Tauffer koji je 1868.

istraživao austrijske zatvore kako bi pronašao najprikladniji model koji bi se u Ugarskoj primijenio. Leopoldstadt je bio određen kao ugarska središnja kaznionica.⁴⁷⁷

Austrijski zatvorski sustav opisat će se prema izvješću koje je austrijski predstavnik ministar dr. Frey iznio na prvom svjetskom kongresu 1873. U Austriji su postojale tri vrste zatvora, posebno za muške i posebno za ženske zatvorenike. Do 1878. imali su 1500 ćelija s ukupnim kapacitetom od 9324 mjesta.⁴⁷⁸ Prva vrsta zatvora je za one koji su osuđeni na manje od jedne godine zatvora, drugi su za one koji su osuđeni na više od jedne godine zatvora, dok su treći bili pritvori pri sudovima, koji su ujedno služili kao zatvori za prekršaje. Dakle, zatvorenici su se odvajali prema spolu, ali postojala je i klasična klasifikacija primijenjena u svim progresivnim sustavima. Tako se zatvorenike klasificiralo prema godinama, stupnju obrazovanja, mentalnom stanju, prijašnjem ponašanju, težini počinjenog djela i vrsti kazne. Posebno se vodilo računa da u svim situacijama mladi zatvorenici budu odvojeni od ostalih, pogotovo onih s težim kaznenim djelima.⁴⁷⁹

Iz izvješća se vidi kako je do 1867. postojao samo grupni sustav zatvaranja, prema kojemu je više zatvorenika bilo u jednoj većoj ćeliji. To se pokazalo neuspješnim, tako da su nakon te godine odlučili uvesti ćelijski sustav individualnog zatvaranja. Tako su oni s kraćom zatvorskom kaznom, tj. do 8 mjeseci, isključivo služili kaznu u ćeliji. Što se tiče vremenski dužih kazna, primjenjivalo se progresivno pravilo tako da je zatvorenik barem jedan dio kazne odslužio u ćeliji nakon čega bi bio pridružen ostalim zatvorenicima i ostatak kazne odslužio grupno, prema svim pravilima klasifikacije zatvorenika, nagradama za ponašanje i postupnom pripremom za oslobađanje. Minimum odvojenog ćelijskog pritvora u tom slučaju bio je 8 mjeseci, da bi kasnije bio uveden rok do maksimalno 3 godine. Uvedena promjena bila je objašnjena činjenicom kako grupno pritvaranje nije u skladu s individualnim pristupom koji bi svaki zatvor trebao primijeniti, mogućnostima moralnog popravljavanja zatvorenika i lošim uvjetima u starim zatvorima. Pokazalo se da je upravo grupno pritvaranje u tim zatvorima pogoršavalo njihovo ponašanje i moral. Nisu se odlučili ni za potpuni prijelaz na individualno ćelijsko pritvaranje jer je to loše utjecalo na moral i volju zatvorenika, pogotovo ako je kazna

⁴⁷⁷ Holtzendorf, Jagemann, *Hanbusch des Gefangniswesens*, 257–258.

⁴⁷⁸ Holtzendorf, Jagemann, *Hanbusch des Gefangniswesens*, 254.

⁴⁷⁹ *Report on the international penitentiary congress of London, held July 3–13, 1872*, by Enoch Cobb Wines, Government printing office, Washington, 1873., 7, pristup ostvaren 27. 01. 2016., <https://archive.org/details/reportoninternat00unit> (dalje u tekstu: *Report on congress of London*).

bila dugotrajnija. Vidi se kako su se u Austriji odlučili za progresivni sustav s relativno dugim periodom samotnoga zatvora koji je mogao trajati do tri godine, što cijeli sustav čini vrlo strogim.⁴⁸⁰

Postojale su dvije zatvorske kazne – kazna blagog ili strogog zatvor za teška kaznena djela i blagi ili strogi pritvor za lakša djela i prekršaje. Kriminalno ponašanje kažnjavalo se ili zatvorom ili pritvorom, ovisno o težini prekršaja. Kazna zatvora obvezivala je zatvorenika da nosi zatvorsku uniformu, obavlja zatvorski posao i plati zatvorsku naknadu. Kazna strogog pritvora jednako je obvezivala zatvorenika da obavlja sve zatvorske dužnosti, ali nije morao biti odjeven u zatvorsku odjeću, a posao koji je obavljao mogao je biti nešto lakši.⁴⁸¹

Cijeli zatvorski sustav financirala je država. Do 1870. privatnici su imali koncesiju na opskrbljivanje zatvora, što se pokazalo skupim za državu jer nije mogla kontrolirati troškove. Zato je te godine država donijela odluku da zatvorenici sami moraju snositi troškove zatvaranja.⁴⁸² U nekim je austrijskim pokrajinama postojao poseban fond u koji se novac namjenski uplaćivao za zatvore. Tako se u Beču dio prihoda od kazališta i javnih događaja odvajao u fond koji je dio novaca usmjeravao prema siromašnima i nemoćnima, a dio sredstava prema zatvorima. Iako, i najvažnije, svaki je zatvorenik morao sam snositi troškove zatvaranja. Njih je mogao pokriti novcem koji je zaradio radeći u zatvoru. Međutim, zarada od zatvorskog rada nikada nije bila dovoljna da pokrije sve troškove.⁴⁸³

Odražavanje discipline ostvarivalo se *kažnjavanjem* i *poticajima*, tj. nagradama za ponašanje. Poticaji za dobro ponašanje ili vrijedan rad bili su kraljevo pomilovanje i zadržavanje dijela zarade od zatvorskog rada. Zatvorenici su većinom radili na poslovima u samom zatvoru ili na poslovima koje je odredila vlada – javnim radovima. Zatvorenici su mogli zadržati polovicu zarađenoga, dok je ostatak služio za podmirenje zatvorskih troškova. Cijena radnog sata bila je fiksna, bilo da zatvorenik radi kod privatnika ili na javnim radovima. Svaki je zatvorenik imao tzv. *kredit*⁴⁸⁴ u koji je svaki dan uplaćivao dio zarade i iz čega se naplaćivao trošak zatvora. Imao je privilegiju svaki mjesec polovicu uštedenog novca potrošiti na luksuz,

⁴⁸⁰ *Report on congress of London*, 8.

⁴⁸¹ Isto, 8.

⁴⁸² Holtzendorf, Jagemann, *Hanbusch des Gefangniswesens*, 251–252.

⁴⁸³ *Report on congress of London*, 8.

⁴⁸⁴ Nešto poput *uzničke zaklade* i *zaslužbine* u hrvatskom sustavu.

kao što su mlijeko, cigarete, nova odjeća ili je čak mogao to potrošiti na obitelj. Drugi je poticaj bio kraljev oprost, što je bio jedini način da si zatvorenik skрати vrijeme kazne jer nije postojalo neko jasno pravilo koje bi to propisalo do 1873. Drugim riječima, tada još nisu imali uveden institut prijevremenog otpusta.⁴⁸⁵

Osim nagradama, disciplina se održavala i kažnjavanjem. Najčešći prijestupi zbog kojih se zatvorenike kažnjavalo bili su neposlušnost, bezobrazluk prema čuvarima, odbijanje rada i nemarno obavljanje unaprijed zadanih dužnosti. Disciplinske mjere bile su ukor zbog psovanja i neproduktivnog rada, gubitak privilegija, prehrana na kruhu i vodi, stavljanje u okove, spavanje na tvrdom krevetu samo na daskama bez slame, utamničenje u samotnu ćeliju, ali ne duže od mjesec dana i uz stalne posjete čuvara, premještaj u drugi dio zatvora i utamničenje u mračnoj ćeliji na tri dana.⁴⁸⁶

Država je dopuštala kontakt zatvorenika s obitelji i prijateljima, što je davalo dobre rezultate. Zatvorenici su imali pravo pisati pisma rodbini, što se pokazalo pozitivnim jer su im misli bile okupirane razmišljanjem o životu nakon kazne. Pisma su bila strogo kontrolirana, upravitelj ih je čitao i odobravao. Uz posebno dopuštenje uprave samo je najbliža obitelj mogla posjećivati zatvorenika. Posjeti su se odvijali u prostoriji za razgovor, pod stalnim nadzorom čuvara i na jeziku koji je njemu bio razumljiv. Razgovor je mogao trajati najdulje pola sata.⁴⁸⁷

Sve su austrijske kaznionice imale organizirane škole koje su bile obvezne za sve zatvorenike. Temeljno obrazovanje podrazumijevalo je učenje pisanja i čitanja. Svi mlađi od 35 godina života morali su se školovati. Učili su opće predmete, kao što su povijest, geografija, fizika, biologija, te nekada crtanje i geometrija. Poticalo se čitanje jer se smatralo da je to jedan od učinkovitijih načina kako odvratiti zatvorenike od razmišljanja o situaciji u kojoj se nalazi. Tim mjerama smanjivala se i nepismenost ljudi toga vremena. Zatvorenici su mogli sami tražiti knjige, a onima koji nisu znali čitati, osiguravala se osoba koja im je čitala.⁴⁸⁸

Glavni način održavanja discipline u zatvorima bio je zatvorski rad. Kazneni ili prisilni rad nije postojao. Pokazalo se kako zatvorski rad pospešuje rehabilitaciju kroz stjecanje novih

⁴⁸⁵ *Report on congress of London*, 35, Holtzendorf, Jagemann, *Hanbusch des Gefangniswesens*, 253.

⁴⁸⁶ Isto, 36.

⁴⁸⁷ Isto, 48.

⁴⁸⁸ *Report on congress of London*, 57–58; Holtzendorf, Jagemann, *Hanbusch des Gefangniswesens*, 253.

vještina, utječe na poboljšanje morala jer u zatvorenicima pobuđuje osjećaj korisnosti te stvara osjećaj vrijednosti jer dio zarade mogu zadržati. Dugotrajnije zaposlenje ih je onemogućavalo u druženju s ostalim zatvorenicima, čime je smanjen međusobni utjecaj i mogućnost stvaranja nemira. Svi su zatvorenici morali sudjelovati u radu na zatvoru i oko njega. Samo oni kojima se moglo vjerovati i koji su izrazili želju mogli su biti zaposleni izvan zatvorskih zidina na poslovima kao što su poljoprivreda, zidanje ili poslovi na cesti i pruži. U Austriji je postojao sustav unajmljivanja zatvorske radne snage. To je značilo da su obrtnici imali pravo unajmiti i platiti zatvorenika, ali samo ako je imao uvjete da spriječi bježanje. Ako se nije moglo naći unajmljivača, onda je većinom rad bio na državnim projektima ili radovima koje je određivala lokalna vlast. Uvijek je postojao strah da takav tip zapošljavanja, koji zatvorenika izlaže vanjskim utjecajima, može negativno djelovati na njegov moral i ponašanje. Stoga se mnogo vodilo računa o unajmljivačima koji su morali biti od velikog povjerenja i zatvora i lokalne vlasti, te dokazani u svojem poslu. Jedna od glavnih prednosti unajmljivanja bila je što u tom slučaju nisu morali biti aktivirani svi zatvorski resursi, a čuvari su mogli raditi samo svoj posao u zatvoru. Dakle, nisu morali biti zaduženi za čuvanje izvan zatvora na javnim radovima, što je bila obveza iznajmljivača.⁴⁸⁹

Higijenski uvjeti u zatvorima bili su jedan od bitnih motiva zbog čega se krenulo u reformu zatvorskog sustava. Jedino je osiguravanjem visoke razine čistoće prostorija i zatvorenika te zadovoljavajućim sanitarnim uvjetima zatvor mogao ispuniti svoju svrhu. Cilj je bio spriječiti pojavljivanje i širenje raznih zaraznih bolesti. Iz izvještaja se vidi kako su uvjeti bili zadovoljavajući, pitke je vode bilo dovoljno i bila je izvrsne kvalitete. Međutim, u južnim pokrajinama je tijekom ljetnih vrućih vremena dolazilo do nestašica, pa se voda zatvorenicima dopremala iz cisterna. Kako takva voda nije bila zadovoljavajuće kvalitete, u nju se dodavalo malo octa i takva se davala zatvorenicima na uporabu. Ćelije su se jednom godišnje ličile i temeljito prale. Hodnici su se čistili dnevno, dok su se jednom mjesečno ribali pijeskom i vodom. Zatvori su u načelu bili dobro ventilirani. Ćelije su imale fiksirani toalet, dok su ćelije za grupno zatvaranje imale prienosne. I jedan i drugi toalet čistili su se dnevno. Individualne i ćelije za grupno zatvaranje bile su osvjetljene na ulje ili plin, dok se grijanje obavljalo željeznim pećima, pri čemu se pazilo na vlažnost zraka. Što se tiče kreveta, zatvorenici su spavali na daskama prekrivenim slamom, a imali su i jastuk punjen slamom. Krevet je bio

⁴⁸⁹ Isto, 67–68.

prekriven s dvije plahte, a za pokrivanje su imali, ovisno o godišnjem dobu, jedan ili dva prekrivača. Velika se pozornost posvećivala higijeni zatvorenika. Zatvorenici su se bili dužni minimalno četiri puta godišnje oprati, osobna odjeća mijenjala im se jednom tjedno, a posteljina jednom mjesečno.⁴⁹⁰

Zatvorski se dan dijelio na dva dijela. Jedan dio bio je rezerviran za spavanje i trajao je 9 sati, dok je ostalih 15 sati bilo vrijeme kada su zatvorenici obavljali ostale poslove. Tako su imali sat do sat i pol za religijske obrede, dva i pol sata za hranjenje, odmor i rekreaciju, deset do jedanaest sati za posao, i dva sata za školu i učenje koje se odbijalo od vremena određenog za posao. Najčešće bolesti od kojih su obolijevali bile su bolesti dišnog sustava i probavnih organa, te kožne bolesti. Teže slučajeve liječili su u bolnicama i ambulantama, a lakše slučajeve u ćelijama. Prema podacima za 1870. i 1871. smrtnost je za one koji su bili osuđeni na više od godine dana zatvora bila 34 %, dok za one s kaznom manjom od jedne godine pola posto.

Stupanj recidivizma bio je velik, tako da rehabilitacijska politika austrijskih zatvora nije ispunila očekivanja. Zaključak se temeljio na podacima za 1870. – 1871. prema kojemu su čak 59 % muškaraca i 54 % žena recidivisti. Sustav je činjenicu ponovne osude uzimao kao otežavajuću okolnost, pa je sudac bio obvezan odrediti strožu kaznu i u onim slučajevima kad je kažnjivo djelo možda iz reda prekršaja ili prijestupa. Međutim, u smislu discipliniranja takvih recidivista u zatvoru nije preporučeno stroži pristup, već se prema njima odnosilo kao da su prvi put zatvoreni.⁴⁹¹

Tamničari i čuvari morali su posjedovati dobro opće obrazovanje, životno iskustvo, poznavati ljudske karaktere i biti humanog duha te svakako dobro poznavati struku i tehničke zahtjeve posla. Posebne izobrazbe za zatvorskog službenika nema jer se smatra da se praksom u zatvoru najbolje stječe iskustvo i znanje.⁴⁹²

Glavni motivi počinjenja kažnjivih djela bili su lijenost i neželja za radom, želja za luksuzom, siromaštvo i nemogućnosti suzdržavanja od kršenja zakona. Zatvaranje zbog dugova zabranjeno je 4. svibnja 1868., s tim da je ostavljena mogućnost pritvaranja iz predostrožnosti

⁴⁹⁰ *Report on congress of London*, 76.

⁴⁹¹ Isto, 85, 94.

⁴⁹² Isto, 89.

ako je okrivljenik pod sumnjom da će bježati. Takvo je pritvaranje samo mjera lišavanja slobode koja se može usporediti s običnim uhićenjem.⁴⁹³

Resocijalizacija je važan dio zatvorskog sustava jer je osoba odsluženjem kazne vratila dug društvu i ima pravo povratka u normalan život. Naravno da to nije lako jer društvo drukčije gleda na takve pojedince i mnogi se kasnije teško zapošljavaju, što onda opet predstavlja teret državi. Tako je Austrija osnovala *Zakladu za pomoć oslobođenim zatvorenicima* u Beču, iz koje se isplaćivala pomoć svim bivšim zatvorenicima. Njezina je djelatnost bila ograničena samo na pružanje pomoći dok zatvorenik ne nađe posao, pomoć u nabavi odjeće ili alata. Nažalost, samo je u Beču osnovana takva zaklada, unatoč tome što su ravnatelji ostalih zatvora to isto tražili na svojim lokacijama. Oni koji su izučili kakav zanat u zatvoru dobili su potvrdu o poslovima koje su obavljali tijekom boravka u zatvoru, dok su oni koji su se posebno iskazali dobili još i svjedodžbu kojom im se stečene kvalifikacije priznaju. U rijetkim su slučajevima zatvorske službe osiguravale poslove onim bivšim zatvorenicima koji su imali besprijekorno i uzorno ponašanje i koji su pokazali spremnost na promjenu.⁴⁹⁴

Deset dana uoči konferencije predstavnici svih pozvanih zemalja održali su radni sastanak na kojemu su međusobno razgovarali o različitim temama. Na taj su način ne samo davali prijedloge, nego i učili na primjeru drugih država. Teme su bile različite, a Austriju je predstavljao dr. Frey. Na pitanje o idealnom broju zatvorenika, rekao je kako njega taj broj najviše zanima u okolnostima u kojima će njemu biti lakše ili teže obavljati svoje dužnosti, a to je svakodnevna komunikacija sa zatvorenicima. Njega, za razliku do nekih drugih, nije brinula ekonomska strana održavanja velikih zatvora, jer je financiranje prepušteno državi. Otvorilo se i pitanje bičevanja u zatvorima. Mnogi su zaključili kao ga se u tadašnje vrijeme neprimjereno koristi, pogotovo s obzirom na ulogu koju bi moderni zatvor trebao imati. Dr. Frey je rekao kao je u Austriji zabranjeno bičevanje jer se ono pokazalo kao demoralizirajuće i lišavalo je zatvorenike samopouzdanja, koje je trebalo biti temelj njihova moralnoga popravka u zatvoru. Smatrao je kako se striktnost i disciplina mogu postići i drugim metodama, a da se prema recidivistima treba žešće postupati.⁴⁹⁵

⁴⁹³ Isto, 96, 98.

⁴⁹⁴ Isto, 101.

⁴⁹⁵ Isto, 133, 137, 141.

Zaključno je rekao kako se zalaže za progresivni zatvorski sustav u kojem bi se prve tri godine izdržale u ćeliji nakon čega bi se primijenilo grupno zatvaranje jer takav sustav zatvorenika bolje priprema za vraćanje u društvo, a stalni boravak u samotnoj ćeliji ne djeluje pozitivno. U kratkim je crtama objasnio zatvorski sustav u Austriji. Kazao je kako je to kolektivni sustav, bez posebne klasifikacije ili separacije zatvorenika, ali da postupno uvode, po uzoru na Belgiju, ćelijski sustav koji bi trajao najdulje tri godine.⁴⁹⁶

Dakle, Austrija je svoj progresivni sustav počela uvoditi početkom 1870-ih, kopirajući belgijski sustav, za razliku od Hrvatske koja je preuzela ideje irskoga sustava.

⁴⁹⁶ Isto, 145, 152, 171.

5. POJAVA I RAZVOJ IDEJE ZATVORA KAO KAZNE

Zatvor je kao oblik oduzimanja slobode tijekom ljudske povijesti bio čest oblik kažnjavanja ljudi. Iza ideje zatvaranja, tj. oduzimanja slobode stoji razmišljanje prema kojemu počinitelj kažnjivog djela ostaje lišen slobode kretanja i biva smješten u određeni prostor. Zatvori su tijekom povijesti imali drukčiju ulogu nego što ju imaju danas, a tijekom 18. stoljeća uloga im se drastično mijenja. Promjena uloge zatvora u kaznenom sustavu dolazi kao posljedica promišljanja filozofa iz 18. stoljeća, ljudi koji su svojim idejama utjecali na promjene u kaznenom zakonodavstvu i shvaćanju ciljeva kažnjavanja. Razmišljanja proistekla iz kritike tadašnjeg društvenog poretka o nedodirljivosti i neupitnosti kraljeve ličnosti, o slobodnim ljudima i slobodnoj ljudskoj volji promijenila su institucionalni položaj kazne i kažnjavanja u 18. stoljeću.

Filozofi 18. stoljeća redefinirali su pogled na državu, njezino ustrojstvo i pravosuđe u cjelini. Stvarajući teoriju državnog ugovora kao temelja novog uređenja države, zalažući se za prava i slobodu svakog pojedinca te iznoseći ideju razbijanja apsolutne kraljeve vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku razvijali su novi pogled na kazneno zakonodavstvo i postavljali temelje razvoja penologije. Tako je među prvima bio *Montesquieu*, autor teorije o trodiobi vlasti, koji je u svojem djelu *O duhu zakona* ustao protiv sudačke samovolje, zalagao se za načelo zakonitosti, za izvjesnost kazne kao načina sprječavanja zločina, za ograničavanje smrtne kazne i ukidanje torture. Filozofi su ustajali protiv dotadašnje kaznene prakse čestih smrtnih i tjelesnih kazna sa željom da pronađu novo moralno opravdanje za kažnjavanje i novi cilj kazne. To je dovelo do aktualiziranja pitanja zatvora kao mogućeg supstituta tadašnjoj kaznenoj praksi čestih smrtnih kazna. Smisao se kazne prije 18. stoljeća može podijeliti u tri razine: morala je služiti kao odmazda, što se ostvarivalo kroz tjelesno ispaštanje, morala je imati element zastrašivanja ili prevencije kroz javne prizore izvršenja kazne da bi uplašila narod i, treće, morala je jačinom spriječiti počinitelja da ne počini novo djelo, a najučinkovitijim načinom smatrala se smrtna ili teška tjelesna kazna.⁴⁹⁷

Tijekom 18. stoljeća postojale su snažne i centralizirane monarhije kojima je na čelu bio, božanskom milošću, apsolutni vladar – monarh. Njegova se apsolutna vlast očitovala u

⁴⁹⁷ Cvitanović, „Praksa kažnjavanja“, 128; Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 35–36.

neospornom privatnom vlasništvu. Bio je vlasnik ljudi i zemlje, najvažnijih resursa države. Vlasništvo je podrazumijevalo neograničeno upravljanje ljudskim sudbinama i materijalnim dobrima cijele države. Sustav je bio idealan za razvijanje klijentelističkih odnosa, uzajamnih pomoći i čuvanja stečenih privilegija. Monarh je jedini mogao izdavati, tj. dodjeljivati te privilegije, što se, simbolički rečeno, može shvatiti kao dijeljenje svojeg privatnog vlasništva podčinjenima u zamjenu za odanost i službu. Takav oblik društvenog odnosa, nazvan feudalizam, bio je zapravo prava valuta toga razdoblja jer je davanje privilegija obuhvaćalo i materijalna dobra i ljude, stvarajući tako sloj slobodnih i neslobodnih ljudi. Ti su odnosi uzrokovali društvene podjele i nejednakosti koje su postale jedno od glavnih obilježja društva feudalnoga doba. Feudalni se sustav može opisati i kroz podjelu na one koji nemaju privatnu imovinu i slobodu i one koji imaju privatno vlasništvo i slobodu. Spomenuto privatno vlasništvo odnosilo se i na materijalno i na vlasništvo nad ljudima jer oni koji nisu imali slobodu bili su cijelim svojim bićem privatno vlasništvo onoga koji ju ima – feudalca.

Na razini državne vlasti, kojoj je neograničenost bilo osnovno obilježje vladanja, monarh i njegova elita povlaštenih i interesima premreženih podanika održavali su feudalizam u svim sferama javnih poslova, od uprave do pravosuđa, kako bi onemogućili promjene. Snažna centralizacija moći vladanja i dijeljenje povlastica bili su monarhu glavni oslonac za održavanje vlasti. Feudalni se sustav, također, održavao na tim odnosima, s tim da ga je podupirao i cijeli zakonodavni i pravosudni aparat. Tijekom 18. stoljeća na političkoj se sceni javila grupa ljudi koja nije pripadala krugu privilegiranih slojeva, koja je dolazila iz gradskih središta, bila neplemičkog podrijetla i ekonomski boljeg statusa od neslobodnih ljudi koji su živjeli na zemlji. Činili su ju veliki ili mali obrtnici, bankari i trgovci, slobodni ljudi koji su, stekavši određenu ekonomsku neovisnost i stabilnost izrasli u značajan politički faktor koji se javno nije mirio s trenutnim političkim stanjem i aktualnim društvenim poretkom. Pojavilo se, zapravo, građanstvo. Uočili su sve nelogičnosti i nepravедnost sustava u kojem žive, a koje su se najviše osjetile u ekonomskim i političkim privilegijama dostupnim samo određenom sloju ljudi. Iako su bili financijski moćni, nisu imali pravo političkog odlučivanja jer nisu bili dio klijentelističke elite bliske monarhu. Moć im je porasla tijekom 18. stoljeća, što je rezultiralo razvojem kritičkog stava kod sve brojnijeg građanskog sloja, koji je tada bio spreman provesti društvene promjene. Želja za ostvarivanjem političkih prava, koje će biti jedan od temeljnih zahtjeva tog brzorastućeg sloja, dovest će do interesnog povezivanja svih društvenih slojeva u borbi protiv feudalnog uređenja i monarha. Predvođeni građanima i ujedinjeni, neprivilegirani slojevi

feudalnog društva krenut će revolucijom u traženje političkih i društvenih promjena, što znači ukidanje feudalnoga sustava.⁴⁹⁸

U istom su stoljeću prosvjetitelji, odnosno spomenuti francuski filozofi, počeli promišljati o novom društvenom uređenju i pravednijem načinu vladanja. Dovevši monarhovu legitimaciju vladanja u pitanje, razvili su ideju vlasti koja proizlazi iz naroda, tj. ideju narodne suverenosti kao nove paradigme izvorišta i opravdanja vladanja. Tako je *Rousseau* izašao s teorijom *društvenog ugovora* prema kojemu su građani prenijeli svoja prava na državu, koja je onda preuzela dužnost njihove zaštite, što je na polju kaznenog prava značilo promjene jer kralj i država više nisu smjeli provoditi samovolju. Ideje s kojima su izašli u javnost, ne samo da su privukle pozornost cijeloga trećeg staleža i građana, nego su uzdrmale i vladajuću elitu. Svijet koji su filozofi zamišljali nije bio svijet neograničene vladarske moći u rukama jednoga čovjeka, nego svijet poštivanja ljudskih prava, narodne suverenosti i jednakih prava za sve. Svijet u kojem pitanje društvenog uređenja, društvena nejednakost te privatno vlasništvo ne pripada jednoj osobi, nego je stvar svakoga pojedinca osobno. U dokumentu *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. ideje koje su javno zastupali dobile su svoju zakonsku sankciju. Postale su novi postulat uređenja društvenih odnosa, početak urušavanja feudalnoga sustava te dovele do pobjede individualističkog shvaćanja prirodnih prava i jamstva protiv zloupotrebe vlasti na štetu građana.⁴⁹⁹

Sve navedene promjene odrazile su se na pravosuđe, temu koja je neodvojivi dio priče o ljudskim pravima i ukidanju feudalnoga sustava. Pravosuđe je uz zakonodavnu djelatnost i razvijene klijentelističke odnose bilo važno sredstvo očuvanja feudalnoga poretka. Svoju su neograničenu vlast kralj i njegovi feudanci ostvarivali i u domeni pravosuđa. Budući da se u središtu zanimanja prosvjetitelja nalazio čovjek i njegov odnos s državom, pravosuđe je moralo igrati glavnu ulogu u definiranju tog odnosa. Ono je moralo postati štit, prva i posljednja linija obrane pojedinca od samovolje drugih, pogotovo državne vlasti. Moralo se jasno propisati postupanje pravosudnih tijela prema slobodnim ljudima. Cijeli pravosudni sustav i oblici kažnjavanja iz prethodnih povijesnih razdoblja dovedeni su u pitanje jer se smatralo kako se upravo u pravosuđu ogleda odnos vlasti prema ljudima i njihovim pravima. Tada se razvija *klasična škola kaznenog prava*, uvodeći principe zakonitosti i utilitarnosti u kažnjavanju,

⁴⁹⁸ Beccaria, *O zločinima i kaznama*, 11.

⁴⁹⁹ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 138–139.; Roth, *Oko za oko*, 114; Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 36.

predlažući suzbijanje sudačke samovolje, jednakost ljudi pred zakonom i jednakost kazne za iste delikte bez obzira na počinitelja. Glavna je ideja bila obrana ljudskih prava pred pravosudnim institucijama. Pripadnici te škole bili su *Cesare Beccaria* i *Jeremy Bentham*, čija će se razmišljanja o kažnjavanju i zatvaranju detaljnije objasniti u nastavku poglavlja.⁵⁰⁰

U središtu njihova promišljanja o promjenama u pravosudnom sustavu bilo je pitanje kažnjavanja, jačina kazne i društveno očekivanje od propisane kazne. Pripadnici klasične škole iz 18. stoljeća prihvatili su ideju slobodne čovjekove volje, što je u slučaju počinjenja kažnjivih djela značilo da sloboda povlači i osobnu kaznenu odgovornost, zbog čega se kažnjavanje vršilo prema principu moralne odgovornosti za počinjenje dok je kazna postala pravedna jer je shvaćena kao odmazda društva i proporcionalna učinjenom zlu.⁵⁰¹ Kazna je bila u skladu s idealima Francuske revolucije – jednaka prava i jednaka kazna svim državljanima.⁵⁰²

Tijekom 18. stoljeća smisao kazne i kažnjavanja postupno se mijenja. Kazne koje su se do tada određivale postale su neprikladne, ne samo po svojoj okrutnosti nego i prema posljedicama koje su ostavljale na čovjeka. Kako navodi Foucault, neke od najtežih kazna postale su javni spektakli zbog čega je i sama učinkovitost dovedena u pitanje.⁵⁰³ Smrtna kazna i tortura, kao najčešće kazne toga vremena, u 18. stoljeću postaju nepoželjne. Nakon što se ukinulo javno izvršenje kazna, zastrašivanje ljudi kao glavni učinak tih kazna postajao je sve slabiji.⁵⁰⁴ Smrtnu je kaznu i njezin učinak na ljude trebao nadomjestiti zatvor. Zatvaranje kao čin lišenja slobode zbog prekršaja postojao je dugi niz stoljeća. Međutim, glavno obilježje zatvaranja nije bila kazna nego pritvaranje, zatvor je bio mjesto u kojem su prekršitelji najčešće čekali presudu. „Suci su do 19. stoljeća praznili zatvore, a nakon toga su ih punili.“⁵⁰⁵ Osoba

⁵⁰⁰ Rajka Mladenović-Kupčević, *Kriminologija*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 53; Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 139; John Hostettler, *Cesare Beccaria: The Genius of On crime and Punishment*, Waterside Press, Hampshire, United Kingdom, 2011., 131.

⁵⁰¹ Mladenović-Kupčević, *Kriminologija*, 54.

⁵⁰² Michael Ignatieff, „State, Civil and total Institutions: a critique of recent social histories of punishment“, *Crime and justice* (1981.), Vol. 3: 169, pristup ostvaren 23. 2. 2014.,

<http://www.jstor.org/stable/1147379?origin=JSTOR-pdf>

⁵⁰³ Foucault, *Nadzor i kazna*, 15.

⁵⁰⁴ Scott, *Istorija torture*, 454.

⁵⁰⁵ Milutinović, *Penologija*, 23.

smještena u tadašnji zatvor bila je podvrgavana svim dopuštenim oblicima mučenja, torturi i bičevanju kao najčešćima, kako bi se iz nje izvuklo priznanje.⁵⁰⁶

Iako se radom pripadnika klasične škole napravio pozitivan pomak u kaznenom zakonodavstvu, glavni cilj i dalje nije bio ispunjen, nije došlo do smanjenja kriminalnog ponašanja tijekom 18. stoljeća. Postupan prijelaz na kaznu lišenja slobode, urbanizacija i industrijalizacija uzrokovali su da je stupanj kriminaliteta i dalje bio visok. Zbog toga su se tijekom 19. stoljeća razvile nove škole mišljenja kojima je cilj bio razviti teorije koje će pomoći u njegovu smanjenju. Budući da je tema ovoga rada pojava, razvoj i izgled zatvora, neće se detaljno ulaziti u analize škola mišljenja o razvoju kriminaliteta i njegovu suzbijanju, ali će se spomenuti samo temeljni smjerovi. Tako je sredinom 19. stoljeća pokrenuta *talijanska antropološka škola*, koja u prvi plan izučavanja kriminaliteta stavlja izvršitelja djela, a ne samo djelo, *talijanska pozitivna škola*, koja je zastupala stav kako je glavni zadatak u borbi protiv kriminaliteta bio poduzimanje mjera koje vode prema sprječavanju činjenja kažnjivih djela i *lionska škola socijalne sredine* koja odbija koncept urođenog kriminalnog ponašanja i uzroke smješta u društvenu sredinu i socijalno-ekonomske uvjete.⁵⁰⁷

S obzirom na temu, bit će analizirana dva filozofa klasične škole kaznenog prava koja su svojim djelovanjem najviše utjecala na promjene u kaznenom zakonodavstvu i pojavu zatvora kao kazne, a to su Cesare Beccaria, zagovornik legalnosti kažnjavanja i ukidanja smrtne kazne i Jeremy Bentham, tvorac utilitarne teorije kažnjavanja i zatvora Panopticon. Analizirat će se i djelovanje filozofa Michaela Foucaulta zbog analize pojave zatvora koju je dao iz suvremene perspektive 20. stoljeća.

5.1. Cesare Beccaria – legalnost kažnjavanja i kazna lišenja slobode

Priča o pojavi zatvora kao kazne i reformi pravosudnoga sustava mora početi analizom razmatranja pripadnika klasične škole kaznenog prava *Cesarea Beccarije*.⁵⁰⁸ „Smatra ga se

⁵⁰⁶ Frederick Howard Wines, *Punishment and reformation: A study of the penitentiary system*, New York, 1919., 108; Mladenović-Kupčević, *Kriminologija*, 69.

⁵⁰⁷ Detaljnije o svakoj spomenutoj školi vidjeti u: Mladenović-Kupčević, *Kriminologija*, 70–102; Željko Horvatić, *Elementarna kriminologija*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1993., 30–35; Leo Cvitanović, „Svrha kažnjavanja u kazneno-popravnim teorijama 19. stoljeća“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76: 145–156; Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 39–46.

⁵⁰⁸ Cesare Beccaria rođen je u Milanu 1783. godine u plemićkoj obitelji.

začetnikom ideje zatvora kao oblika kažnjavanja, te reforme kaznenog prava čiji će rad imati utjecaj na razvitak te grane prava u svim europskim državama.⁵⁰⁹ Talijan podrijetlom, svojim je djelom *O zločinima i kaznama*⁵¹⁰ progovorio, ne samo o potrebi pravosudne reforme i reforme kažnjavanja, nego i o karakteru zakona koje državna vlast donosi, pa ga mnogi smatraju pretečom kriminologije.⁵¹¹ Ideje koje je iznosio javile su se prije *Francuske revolucije*, a vjerojatno su i utjecale na dio njezina sadržaja.⁵¹² Središnji dio njegova rada bilo je pitanje zakona, od toga što su i tko ih donosi, do njihova poštivanja. Na zakonima temelji cijeli koncept pravosudne reforme, opravdanje kažnjavanja te težinu i vrste kazna. Pitanje načela zakonitosti, iz kojeg proizlazi novi oblik državne vlasti i novi kazneno-pravni sustav, pojmovi su koji će obilježiti njegovu filozofiju kažnjavanja. „Od pitanja funkcioniranja državne vlasti do odnosa prema pitanju ljudskih prava, koje se očituje u protivljenju smrtnoj kazni, torturi i doživotnom zatvoru, Beccariju se smatra najvažnijim imenom.“⁵¹³

Beccaria, kao pripadnik klasične škole kaznenog prava, svoju je filozofiju usmjerio na objašnjavanje funkcioniranja državne vlasti, naglašavajući važnost reforme pravosuđa, posebno kaznenopravnog dijela. Razvio je izrazito liberalne ideje, one prema kojima je svaki pojedinac bio slobodan i spreman sam djelovati u smjeru svoje sreće, dok mu državna vlast to mora omogućiti. Što se kažnjavanja tiče, smatrao je da ono mora biti proporcionalno težini kažnjivog djela, da mora imati retributivni karakter i da djeluje zastrašujuće kako bi se ostvarila njezina preventivna namjera.⁵¹⁴

Funkcioniranje društva vidi samo u zakonitom djelovanju. Iz zakonitog djelovanja proizlaze sve društvene norme, obrasci ponašanja, oblikovanje državne vlasti i sreća ljudi. Kako je pitanje kaznenog prava bilo od središnjeg interesa njegova rada, tako reformu pravosuđa i kaznenoga prava formira prema načelu pravedne zakonitosti. One koja je jednaka za sve. One koja omogućuje razvoj društva na sreću svih pojedinaca.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 140.

⁵¹⁰ Izvorno: *Dei delitti e delle pene*, izdana u srpnju 1764. godine u Livornu bez oznake pisca i tiskara.

⁵¹¹ Horvatić, *Elementarna kriminologija*, 29.

⁵¹² Beccaria, *O zločinima i kaznama*, 12.

⁵¹³ Wines, *Punishment and reformation*, 126–127.

⁵¹⁴ Šeparović, *Uvod u penologiju*, 61.

⁵¹⁵ Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 361.

Na početku djela progovara o naravi društvenog odnosa među ljudima. Govori o pojmu društvenog ugovora, u kojem su članovi društvene zajednice povezani takvim ugovorom koji osigurava osobnu slobodu i privatno vlasništvo. Koncept oko kojega Beccaria gradi svoju teoriju društvenog ugovora jesu zakoni. Tako govori kako su zakoni „... uvjeti pod kojima su se nezavisni i usamljeni udružili u društvo budući da više nisu mogli izdržati u stalnom međusobnom ratovanju i u slobodi koja im nije koristila jer su živjeli u neizvjesnosti hoće li ju sačuvati.“⁵¹⁶ Zakone Beccaria vidi kao jedini način očuvanja ljudskih sloboda, ali i društvene zajednice kao cjeline. Zakoni jesu i moraju biti prva i posljednja brana čovjekove slobode i njegova postojanja. Međutim, u objašnjenju kako oni nastaju, tj. kako se iz njih stvara vizija društvenog ugovora, leži posebnost njegovih promišljanja. Obrazlažući nastajanje zakona, on zapravo govori o budućem liberalnom društvu slobodnih ljudi. Iz svoje teorije ugovora izvlači postulate široke slobode pojedinaca da svojim djelovanjem formiraju vlastiti životi put. Razbija kolektivističke predodžbe društvenog uređenja, te govori o zakonski uređenim državama slobodnih pojedinaca. Govori kako su se ljudi odrekli malog dijela svojih sloboda, kako bi ostatak sloboda mogli uživati u sigurnosti.⁵¹⁷ Drugi je dio rečenice važan jer otkriva njegov filozofski pristup, a on je individualistički. Njega koncept društvenog ugovora, u ovom slučaju zakona, ne zanima iz perspektive općega dobra kao ideje kolektivne sreće društva, nego ga zanima iz perspektive, grubo rečeno, sebičnih želja pojedinaca za očuvanjem što većeg dijela vlastite slobode. Osobna je sloboda, a ne kolektivni osjećaj, temeljna ideja njegove vizije društvenog ugovora neke buduće državne zajednice. Kolektivna sreća nije motiv stvaranja društvenog ugovora, ona dolazi tek nakon ostvarene osobne sreće.

Svojevoljnim odustajanjem od dijela svoje slobode, slobodni ljudi kreiraju zakone i predstavljaju suverenost jednog naroda, dok je vladar, suveren, njihov zakoniti čuvar i upravitelj.⁵¹⁸ Iz tih misli proizlazi kritika feudalnog sustava, tj. negira se monarhovo božansko pravo vladanja, te se ono prenosi na narod kao jedini izvor vlasti i zakona. Nova državna vlast je dogovor među slobodnim ljudima, onima koji su svjesno, radi osobne koristi, a što dovodi i do opće koristi, odustajanjem od dijela svojih sloboda stvorili vlast koja iz njih izvire i koja pripada njima. Uloga vladara budućnosti je biti čuvar tih vrednota.

⁵¹⁶ Beccaria, nav. dj., 77.

⁵¹⁷ Beccaria, nav. dj., 77.

⁵¹⁸ Isto, 77.

Spomenuvši osnovne postavke uređenja države, dolazi se do pravosudnih pitanja, odnosno pitanja kaznene odgovornosti i odgovornosti ljudi za nezakonito ponašanje. To je takvo ponašanje koje narušava sklad društvenog ugovora i na koje društvo reagira. „... svako ponašanje jednog čovjeka u odnosu na drugoga čovjeka s pozicije vlasti, ako nije apsolutno nužno, tiransko je ponašanje...“⁵¹⁹ govori Beccaria i zaključuje kako i svaka kazna koja nije nužna, tiranska je. Iz toga se vide dvije stvari. Prva se odnosi na širok raspon slobode koju svaki pojedinac u društvu mora uživati i koja mora biti zajamčena zakonima, a druga se odnosi na ograničenje koje suveren, tj. država mora imati pri kažnjavanju. Cilj takvog shvaćanja kazne je zaštita slobode i prava ljudi.

Kako uopće dolazi do konsenzusa o kažnjavanju? Beccaria kaže: „Svaki čovjek smatra sebe središtem svih svjetskih zbivanja“,⁵²⁰ čime još jednom potvrđuje individualistički pristup objašnjenju ljudskih odnosa i daje opravdanje za kažnjavanje. Iznosi tezu kako „nužda sili ljude da ustupe dio vlastite slobode“⁵²¹ jer su se ljudi uvijek udruživali kako bi sačuvali svoje živote ili privatno vlasništvo od drugih koji su im to htjeli oduzeti. Sebični interesi pojedinaca, dakle, vodili su prema takvom društvenom ugovoru koji bi im jamčio sigurnost. Međutim, ljudi su spremni odreći se samo toliko svojih sloboda koliko bi im jamčilo da će se drugi obvezati da ih brane.⁵²² Tek se iz pojedinačnog osjećaja sigurnosti razvija kolektivna sigurnost. Upravo u tom odnosu, tom zamišljenom kovčegu svačijih dijelova sloboda, leži opravdanost kažnjavanja. „Ukupnost svih, što je moguće manjih dijelova, sačinjava pravo na kažnjavanje.“⁵²³

U opravdanju kažnjavanja Beccaria opet polazi od individualističkog pristupa. Njega ne zanima opće dobro ni kolektiv. On sankcioniranje kaznenog ponašanja vidi u sebičnim interesima pojedinaca da zaštite svoju slobodu, što onda dovodi do kolektivne sreće. Upravo su ti mali dijelovi sloboda kojih su se ljudi odrekli trebali biti opravdanje za kažnjavanje. Mali sebični interesi dovoljni da isprovociraju reakciju društva i da mu daju opravdanje kazniti svakoga tko je spreman svojim ponašanjem oštetiti tuđu slobodu.⁵²⁴

⁵¹⁹ Isto, 78.

⁵²⁰ Isto, 79.

⁵²¹ Isto, 79.

⁵²² Isto, 79.

⁵²³ Isto, 79.

⁵²⁴ Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, 36.

Ovu temu završava pitanjem pravednosti. Nju definira kao vezu koja je potrebna da se pojedinačni interesi održe zajedno, pa je tako i svaka kazna koja prekoračuje ono što je nužno da bi se ta veza održala, nepravedna po svojoj prirodi.⁵²⁵ Iz navedenoga se vidi kako taj zamišljeni prostor osobnih sloboda počiva na šticeanju pojedinačnih interesa i kada je riječ o kažnjavanju. Nepravednim kažnjavanjem pojedinca nepravedno se kažnjava i društvo. Pojedincima je u interesu kazniti onoga koji krši pravila, ali im je isto tako u interesu da ta kazna bude što pravednija kako se ne bi narušio odnos uspostavljen u cijelom društvu.

Izvorište prava na kažnjavanje jesu zakoni. Zakoni koji su po mjeri svakoga pojedinog člana društva i koji štite njihove osobne slobode. U tom je smislu Beccaria vrlo jasan kad objašnjava proces kažnjavanja. „... samo [da] zakoni mogu određivati kazne za zločince i [da] takva vlast može pripadati samo zakonodavcu koji predstavlja čitavo društvo ujedinjeno društvenim ugovorom.“⁵²⁶ Iz toga se vidi da kod pitanja kažnjavanja postavlja vrlo jasne granice svim sudionicima pravosudnog procesa, granice koje propisuje zakon. Iskakanje iz okvira propisanih zakonom značilo bi kršenje osobnih sloboda, a društvo bi vodilo prema apsolutizmu ili tiraniji. Zato je i bio protiv načela tumačenja zakona ili propitivanja duha zakona pri donošenju odluka, što je bio temelj tadašnje kaznene prakse koja je smatrala da zločini nikada ne smiju proći nekažnjeno i da se zato zakoni moraju najšire tumačiti.⁵²⁷ Kazneno djelo i propisana kazna ne bi smjeli biti ostavljeni sucu na prosudbu ili tumačenje, on je mogao samo „... da ispituje djela građana i da prosuđuje jesu li ta djela u skladu s pisanim zakonom...“⁵²⁸

Izvorište kazne bili su jasni zakoni, tj. jasno određena pravila kojima je cilj očuvati društvene veze utemeljene na društvenom ugovoru. Kako su njegove ideje reakcija na vrijeme u kojem je živio, tako će se pitanje svrhe kazne i načina kažnjavanja promijeniti. „Kako nije svrha kazne mučiti i uciviti koje osjetilno biće (...), svrha kazne, dakle, može biti samo ta da se krivac spriječi da ne prouzroči nove štete svojim sugrađanima i da se ostali odvrate od sličnih nedjela.“⁵²⁹ Iz ovoga se vidi kako kazna ne bi trebala biti stroga da bi polučila željeni učinak, već mora biti blaga jer se svaki stroži oblik kažnjavanja smatra prekoračenjem. Glavna svrha kazne mora biti sprječavanje nastanka nove štete društvu. Drugi su načini sprječavanja štete

⁵²⁵ Beccaria, nav. dj., 80.

⁵²⁶ Isto, 80.

⁵²⁷ Isto, 35.

⁵²⁸ Beccaria, nav. dj., 83; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 362.

⁵²⁹ Isto, 95.

izvjesnost kazne i strogost suca.⁵³⁰ Smatra kako izvjesnost da se i za najmanje djelo kazna ne može izbjeći dovodi to toga da će ljudi biti manje skloni činjenju kaznenih djela. Zato kazne moraju biti i blage, dok neumoljivost suca u izricanju mora biti konstanta. Kazna je, isto tako, morala biti razmjerna zločinu jer „... ako je jednaka kazna određena za dva zločina koja društvu nanose nejednako zlo, ništa neće ljude odvrćati da ne učine veće zlo ako od toga budu očekivali veću korist.“⁵³¹ Da bi kazna ispunila svrhu, ona je morala biti dosuđena što prije. „Što hitnija bude kazna, što prije nakon učinjenog zločina bude uslijedila, to će biti pravednija i korisnija.“⁵³² Smatrao je da će upravo brzina donošenja presude utjecati na poimanje sudskoga procesa kao pravednog, kao onog u kojem se poštuju ljudska prava jer skraćuje vrijeme neizvjesnosti čekanja presude. Kazna tako postaje i korisna jer jamči izvjesnost da će svako kazneno djelo biti kažnjeno.

U pogledu definiranja kazne Beccaria ne odstupa od individualističkog pristupa. Navodi kako je prava mjera kazne za zločine šteta nanosena društvu, a ne namjera počinitelja. Kako je njemu pojedinačno jednako kao i opće, odnosno sreća pojedinca je sreća cijelog društva, tako pri stupnjevanju i razlikovanju kazna smatra da je povreda nanosena pojedincu isto što i povreda nanosena društvu. Svakom je građaninu trebalo biti dopušteno činiti sve ono što se ne protivi zakonima. Ako mu se ponašanje protivi zakonima, onda se gleda kakva je šteta počinjenog nedjela prouzročena jednom njegovom članu, pa onda i društvu. Napad na sigurnost pojedinca smatran je napadom na cijelo društvo. Sukladno tome stupnjevao je zločine s obzirom na razinu štete. Tako je među najteže zločine uvrstio one koji su usmjereni na uništenje društva, tj. one koji napadaju sigurnost i slobodu građana, kao što su ubojstva, krađe, kao i prekršaji koje čine državni službenici ili velikaši. Među lakše prekršaje uvrstio je ona ponašanja koja su protivna onome što zakoni određuju ili zabranjuju svakom čovjeku s obzirom na opće dobro.⁵³³

Beccaria je vjerojatno bio prvi koji je filozofski utemeljio, obrazložio i odlučno uspostavio zahtjev za ukidanjem smrtne kazne.⁵³⁴ Uz smrtnu kaznu, oštro se protivio i svim oblicima tjelesnog kažnjavanja. Iako se zalagao za potpuno ukidanje smrtne kazne, pronalazio je uporišta za iznimke. Ona bi bila opravdana samo onda kad nema drugog načina da se ljude

⁵³⁰ Isto, 117.

⁵³¹ Isto, 87.

⁵³² Isto, 108.

⁵³³ Isto, 89–90.

⁵³⁴ Isto, 39.

odvrati od zločina. Nije mu zamislivo da bi netko, odričući se dijela svoje slobode u korist općeg društvenog dobra, bio spreman odreći se života. Osim što ju smatra nelegitimnom, u njoj ne vidi ni korisnost, ni nužnost, nijednu od već spomenutih karakteristika koje bi kazna morala imati da bi ispunila svoju funkciju. Tijekom povijesti smrtna kazna nije dovela do nestanka zločinačkog ponašanja.⁵³⁵

Što se torture tiče, zalaže se za načelo da se nitko ne može smatrati krivim prije negoli ga sud osudi. Iz te pretpostavke izvodi zaključak kako bilo kakav oblik tjelesnog kažnjavanja, prije negoli je uopće utvrđena krivnja ili nakon presude, nije ni dopušten ni legalan.⁵³⁶

Bio je protiv tadašnjeg inkvizitornog kaznenog postupka i tajnosti postupka. Smatrao je kako društvo ima pravo znati za počinjeni prekršaj i izrečenu kaznu jer se tako pojačavao učinak kazne i lakše odvrćalo ljude od činjenja kažnjivih djela. Zalagao se za nepristrano suđenje koje bi se ostvarilo žirijem ili porotom jer je to jamčilo izricanje pravedne kazne. Uzor za predloženi model kazneno-procesnog prava pronašao je u engleskom akuzatornom kaznenom postupku.⁵³⁷

5.1.1. Beccaria o zatvorima

Beccaria zatvor, bolje reći kaznu lišenja slobode, objašnjava u kontekstu obrazlaganja razloga ukidanja smrtne kazne. Kaznu dugotrajnog zatvora predlagao je kao njezinu zamjenu. Ta je kazna bila humanija i učinkovitija jer je izazivala jači učinak na kažnjenika i na slobodnog pojedinca koji promatra izvršenje kazne. Lišenje je slobode prema njemu bilo u skladu s idealima da kazna mora biti pravedna i da ne smije biti teža negoli je nužna u svrhu odvrćanja ljudi od činjenja zločina.⁵³⁸

Kada spominje utjecaj zatvorske kazne na slobodne ljude, smatra da je učinak koji u njima izaziva mnogo jači jer ih tjera na razmišljanje o svim mogućim okolnostima koje ih mogu zadesiti. Čak smatra da je takva kazna mnogo okrutnija od smrtne jer sam čin ubojstva izaziva kratkotrajni strah, dok izvjesnost dugotrajnije ili doživotne izloženosti strahu utječe jače na one

⁵³⁵ Beccaria, nav. dj., 39, 119–121; Šeparović, *Uvod u penologiju*, 61; Hostettler, *Cesare Beccaria*, 47–48.

⁵³⁶ Beccaria, nav. dj., 101; Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 141; Hostettler, *Cesare Beccaria*, 38–40.

⁵³⁷ Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 140–141.

⁵³⁸ Beccaria, nav. dj., 122.

koji zločin nisu počinili. Smatra kako je takva kazna i korisna i nekorisna jer s jedne strane utječe na to da se ne čine zločini, dok s druge strane ipak prelazi granicu koja je nužna za odvratanje od činjenja zločina. Kazna lišenja slobode može se smatrati kompromisnim rješenjem. Nitko nije svjesno stupio u društveni ugovor kako bi trajno izgubio slobodu, ali je spreman prihvatiti kaznu u kojoj se na određeno vrijeme odriče slobode, kao izbor manjeg zla.⁵³⁹

Pritvor je za Beccariju kazna, ali takva koja mora prethoditi utvrđivanju krivnje. To je kazna koja ne dolazi kao rezultat sučeve presude i zato je neugodna. Naglašava kako određivanje pritvora ne smije biti rezultat slobodne sudačke volje nego mora biti propisano zakonom. Budući da je pritvor na određeni način nepravedna kazna jer nije rezultat presude, smatra da bi se njezino izricanje trebalo ograničiti na točno određena kaznena djela. I po pitanju pritvora Beccaria primjenjuje načelo zakonitosti, a ne tumačenja ili sudačke procjene.⁵⁴⁰

Beccaria je ovim djelom dao argumente za uvođenje kazne lišenja slobode u zatvorima. Kazna lišenja slobode trebala je zamijeniti smrtnu kaznu jer ona nije bila svrhovita, korisna ni razmjerna, a svakako nije bila u skladu s njegovom idejom društvenog ugovora. Slobodni pojedinac nije pristao da ga društvo kazni trajnim oduzimanjem onog dijela slobode koji nije založio društvenim ugovorom.

5.2. Jeremy Bentham – utilitarna teorija kažnjavanja

Kako spriječiti i kako pravedno kazniti zločin bilo je temeljno pitanje filozofa 18. stoljeća, u vremenu društvene debate o reformi kaznenog sustava. Koja je prava i pravedna mjera kazne, treba li i koliko kazna biti razmjerna počinjenom zločinu i koliko patnje okrivljenik mora podnijeti da bi bio pravedno kažnjen, pitanja su na koja je reforma morala dati odgovor. Svoj doprinos reformi kaznenog sustava dao je i Jeremy Bentham, još jedan predstavnik klasične škole. Bentham je razvio teoriju koja se temeljila na utilitarnom principu kažnjavanja i velikoj ulozi države u kaznenom procesu. Utilitarna teorija počiva na uvjerenju da ljudske postupke moramo procjenjivati prema njihovim posljedicama, pa je tako kazna bila moralno opravdana svojim dobrim posljedicama – prevencijom i sprječavanjem kaznenih

⁵³⁹ Beccaria, nav. dj., 123.

⁵⁴⁰ Beccaria, nav. dj., 44, 45, 127, 128; Bayer, *Kazneno procesno pravo*, 141.

djela.⁵⁴¹ Doprinos je dao i prijedlogom koncepta kazneno-popravne ustanove u kojoj bi ljudi služili kaznu lišenja slobode, a koji će postati ogledni model za dio modernih kaznionica u 19. stoljeću.

Jeremy Bentham poznat je kao filozof političkog utilitarizma.⁵⁴² Od sredine 1770-ih počeo je kritički analizirati zakonodavnu strukturu tadašnje Engleske, s namjerom da razvije novu kodifikaciju koja bi pokrila sve sfere društvenog života, od financija i edukacije, preko političke ekonomije, javnih služba do građanskog i kaznenog zakonodavstva i sudovanja.⁵⁴³ Benthamova razmišljanja o teoriji kažnjavanja počivaju na principu sreće i utilitarnoj teoriji. Razvijajući model utilitarističkog pristupa u kaznenom pravu,⁵⁴⁴ razmišljao je o ulozi države, tj. zakona u procesu kažnjavanja. Kaznu i kažnjavanje nije smatrao temeljnim u rješavanju pitanja kaznenog ponašanja, nego dobro uređenim sredstvima kojima društvo reagira na takva ponašanja. Cilj kazne i kažnjavanja bilo je ostvarenje ideje pojedinačne i ukupne sreće građana i rad na sprječavanju negativnih učinaka kazne. Za potrebe ovoga rada analizirat će se principi na kojima treba počivati smisao i svrha kažnjavanja te njegova teorija presude, kao važni elementi u razvoju ideje pojave zatvora.

„Priroda je čovječanstvo stavila pod vlast dvaju neograničenih vladara, a to su bol i sreća.“⁵⁴⁵ Svoju je teoriju temeljio na ta dva osjećaja koji diktiraju ljudsku svakodnevicu i moralno ponašanje. Drugim riječima, smatrao je kako se ljudsko ponašanje vodi principima sreće i boli, što uvjetuje cjelokupne društvene odnose i socijalne interakcije, pa tako i reakcije društva na kažnjivo ponašanje. Ljudi odabirom sreće, a izbjegavanjem patnje i boli, pokušavaju živjeti, čineći svaku ljudsku interakciju proračunatom i iz sebičnih razloga uvjetovanom. Ponašanje uvjetovano srećom diktira smjer kojim se društvo razvija, donose zakoni i usmjeruje vlast. Vlast ima ulogu osigurati ljudsku sreću i umanjiti bol i nesreću.⁵⁴⁶ Zato svaki zakon mora

⁵⁴¹ Šeparović, *Uvod u penologiju*, 57–58.

⁵⁴² James E. Crimmins, „Bentham's philosophical politics“, *The Harvard review of Philosophy* (1993.), vol. 3, iss. 1: 18, pristup ostvaren 23. 10. 2016., https://works.bepress.com/james_e_crimmins/37/

⁵⁴³ Crimmins, *Bentham's philosophical politics*, 20.

⁵⁴⁴ Utilitarizam u kaznenom pravu je shvaćanje koje dobro poistovjećuje s korisnim, postavljajući korist kao temeljni kriterij moralnih vrijednosti. Vidi *Rječnik kaznenog prava*, ur. Željko Horvatić, Masmedia, Zagreb, 2002., 628.

⁵⁴⁵ Jeremy Bentham, *An introduction to the principles of morals and Legislation*, Clarendon press, Oxford, 1823., 6, pristup ostvaren 15. 10. 2016., <https://archive.org/details/anintroduction01bentgoog>

⁵⁴⁶ Barbara A. Hudson, *Understanding justice, An introduction to ideas, perspectives and controversies in modern penal theory*, Open University Press, Philadelphia, 2003., 18.

biti u skladu sa zadovoljavanjem principa sreće, i pojedinačne i društvene, kako bi se postigla najviša moguća razina ukupne sreće društva.

Utilitarnu teoriju primijenio je na pojedinca i na društvo, a sve kroz prizmu odnosa patnje i sreće. Princip utilitarnog ponašanja pojedinca opisao je kao količinu zadovoljstva koju osoba ima u odnosu na neku akciju koja je usmjerena njemu ili koju on usmjerava drugome. Svaka je osoba spremna učiniti ono djelo koje u njemu izaziva dovoljno sreće ili malo boli. Kada je promišljao o društvenim odnosima, smatrao je da je ukupni interes zajednice zbroj svih pojedinačnih interesa. Tako je i svako ponašanje prema zajednici, ujedno i ponašanje prema svakom njezinom pojedincu. Sukladno tome, svaka bol nanescena pojedincu ujedno je bol nanescena društvu. Vodeći se spomenutim principima, primijenio je utilitarnu teoriju i na objašnjenje uloge države u vladanju i organiziranju društvenih i socijalnih interakcija. Smatrao je kako ponašanje državne vlasti mora biti uvijek usklađeno s potrebama i interesima društva kojim vlada, tj. prema zadovoljavanju osjećaja sreće kod svakog člana zajednice. Jedino se tako mogla uspostaviti pravedna vlast. Stoga država, poput pojedinaca, svoje ponašanje, što je zapravo zakonodavna djelatnost, formira u skladu s utilitarnim principima, te zakone donosi isključivo zbog interesa cijele zajednice. A interes zajednice je interes državne vlasti, ukupna sreća zajednice je i sreća državne vlasti.⁵⁴⁷ Kako je interes cijele društvene zajednice zapravo zbroj interesa svih njezinih pripadnika, takvo ponašanje vlasti prema pojedincima mora biti uvjetovano željom za izazivanjem sreće, a ne patnje. Isti se princip može primijeniti i kod kažnjavanja. Zakoni kojima se kažnjavanje treba regulirati moraju imati dvije funkcije. Prva i temeljna je sprječavanje činjenja štete društvu, dok je druga kažnjavanje.⁵⁴⁸ Smisao kazne i zakona mora biti utemeljen na principu maksimiziranja sreće, što znači da bol koju izazove kazna mora biti manja od moguće boli koja nije prouzročena zbog ukupnog smanjenja kaznenih djela.⁵⁴⁹

Princip utilitarnosti primjenjuje i na teoriju sudskih presuda. Smatrao je kako zakoni jesu društvena potreba pomoću koje se definiraju društveni odnosi i socijalne interakcije, sve u cilju ostvarivanja ukupne sreće društva. Kako je razina sreće morala biti što je moguće veća, tako je posebno obratio pozornost na utjecaj zakonskih rješenja i sudačkih presuda na razinu

⁵⁴⁷ Hudson, *Understanding justice*, 18

⁵⁴⁸ Bentham, *An introduction*, 1–5.

⁵⁴⁹ Hudson, *Understanding justice*, 20; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 362.

društvene sreće. Naime, smatrao je da se upravo zbog toga suci ne moraju striktno držati zakona, nego da svakom pojedinom slučaju pristupe zasebno i donesu odluku vođeni principom utilitarnosti, a koja bi proizišla iz njegova tumačenja zakona u svrhu donošenja presude koja će proizvesti najmanje moguće štete za pojedinca, pa onda i za društvo. Zakon bi im, zapravo, služio kao polazišna točka i smjernica za donošenje konačne odluke u skladu s utilitarnom teorijom sreće. Zakon sucu nije služio kao skup točno fiksiranih pravila suđenja, nego smjernice prema kojima se treba voditi pri donošenju konačne odluke.⁵⁵⁰

Temu kažnjavanja započinje pretpostavkom kako je svako kažnjavanje štetno i loše. Smatra kako je kazna šteta koja se može opravdati jedino činjenicom da se njome prevenira veća šteta, u odnosu na onu koja je nanesena okrivljeniku pri izricanju.⁵⁵¹ Kada govori o zakonima, kaže kako je glavni cilj zakona povećati razinu zadovoljstva zajednice, što znači spriječiti ili onemogućiti bilo kakvu štetu koja bi joj se mogla nanijeti. Upravo je kroz tu prizmu gledao na kaznu kao na nužno zlo, kao nešto što je dopušteno samo toliko da onemogući neko veće zlo. Kaznu se, prema njemu, ne smije zadati ako je jedan od ova četiri principa ostvaren. Prvi je da kazna ne bi trebala biti provedena kad za to nema uvjeta. To znači da se ne bi kaznilo ono nedjelo koje nije osobito štetno. Drugi princip je kad je neučinkovita, što se događa onda kada se tek nakon izvršenog kažnjivog djela donese zakon ili kada sudac svojevrijedno propiše kaznu bez obzira na zakon. Treći je onaj kada je kazna neprofitabilna, tj. kada proizlazi da će priroda kazne učiniti veću štetu ili zlo počinitelju nego što je to priroda prekršaja, što može dovesti do toga da se samo nedjelo ponovi. I posljednji princip je kada je kazna nepotrebna, što znači da bi se umjesto nje trebala osigurati prevencija u obliku obrazovanja, čime bi se i uštedjelo.⁵⁵²

Kako je nemoguće sva štetna djelovanja spriječiti, tako se zakonima ona mogu ograničiti, kazniti i smanjiti njihova učestalost. Njegovo razmišljanje o jačini kažnjavanja i odnosa prema počiniteljima vidi se i iz ovog citata: „... kada su bol i zadovoljstvo u pitanju, ljudi su jako proračunati.“⁵⁵³ Bio je zagovornik prevencije kao najbolje metode sprječavanja

⁵⁵⁰ John Dinwiddy, „Adjudication under Bentham's Pannomion“, *Utilitas* (1989.), vol. 1, iss. 2: 284, pristup ostvaren 20. 10. 2016.,

<https://www.cambridge.org/core/journals/utilitas/article/adjudication-under-benthams-pannomion/CFED88A78E198C94DF6B6F509E9A8AF5>

⁵⁵¹ Hudson, *Understanding justice*, 18.

⁵⁵² Bentham, *An introduction*, 170–172.

⁵⁵³ Bentham, *An introduction*, 187–188.

činjenja zločina. Zato je razradio četiri cilja kažnjavanja, tj. načina smanjivanja negativnih učinaka štetnog djelovanja. Prvi je cilj spriječiti svako štetno djelovanje, a drugi smanjiti stupanj štete ako se zlo dogodi, što bi se postiglo uvođenjem pravednih kazna i zadovoljenjem principa sreće. Treći je cilj utjecati na počinitelja da, unatoč želji da učini teži zločin, učini lakši i tako nanese sebi i društvu manje boli nego što bi prvotno učinio. Četvrti je implementiranje mjera prevencije kojima će se smanjiti troškovi cijeloga procesa.⁵⁵⁴

Iz tih je principa kasnije razvio pravila kažnjavanja koja su trebala biti proporcionalna izvršenom zločinu i koja bi trebala demotivirati ljude na ponavljanje kaznenih djela. Izdvojit će se samo neki od predloženih trinaest. Tako učinak kazne mora biti nešto jači nego što je učinak zločina, a težina kazne mora se pojačati s težinom djela. Kazne moraju biti prilagođene svakom pojedinačnom prekršaju, kako bi se motiviralo da se ne čine novi zločini. Ako se kazna odredi godinama nakon počinjenja prekršaja, mora se uvećati sukladno vremenskom razmaku od počinjenja do izvršenja, tj. kažnjavanja. Ako se procijeni da je štetno ponašanje dio čovjekova habitusa, kazna se mora pojačati toliko da nadjača ponovnu želju da se počini. Nadalje, dodatna kazna mora se dati za prijašnja djela, pa i ona koja možda nisu uočena.⁵⁵⁵ Tu se zapravo govori o pojmu zastrašivanja, kao ideji na kojoj veliki dio ideje kazne i kažnjavanja počiva. Pojmom zastrašivanja opravdava se svaka izrečena presuda jer je njezin konačni cilj, ne samo kazniti, nego prije svega demotivirati okrivljenika za ponavljanje djela i demotivirati ostale za kriminalno ponašanje. Ako kazna ne ispuni tu funkciju, ona umanjuje ukupnu količinu sreće cijeloga društva i time ispunjava svoju osnovnu zadaću.⁵⁵⁶

Bentham je razvio teoriju kažnjavanja koja je počivala na principima sreće i boli. Dva principa na kojima se temelje međuljudski odnosi i obrazac kojim vlast vlada nad ljudima. Primjenjujući koncepte utilitarne teorije na kazneno zakonodavstvo, razvio je teoriju prema kojoj kazna i kažnjavanje moraju ispuniti utilitarni princip zadovoljenja, i individualne i šire društvene sreće. To je značilo da je smisao kažnjavanja osigurati više sreće nego boli, da kazna ne smije svojom jačinom nanositi bol veću nego što je potrebno i da bude razmjerna počinjenom prekršaju, tj. izazvanoj boli, ali da isto tako mora biti dovoljno jaka kako bi spriječila

⁵⁵⁴ Bentham, *An introduction*, 178.

⁵⁵⁵ Bentham, *An introduction*, 179–185.

⁵⁵⁶ Hudson, nav. dj., 18.

ponavljanje novih kaznenih djela. Morala je izazvati učinak zastrašivanja, čime izrečena kazna postaje primjer ostalim članovima društva.

Svoju je teoriju pokušao konkretizirati osmislivši koncept kaznionice nazvanu *Panopticon*.⁵⁵⁷ Predložio je model kaznionice u kojoj su ćelije kružno poredane oko središnjeg tornja s kojega stražari imaju uvid u svaku prostoriju i na svakog zatvorenika. Dakle, riječ je o modelu u kojem se morala ostvariti potpuna kontrola zatvorenika, što je iskoristio Foucault, razvivši vlastitu teoriju o potpunoj kontroli čovjeka.⁵⁵⁸

5.3. Michael Foucault – kazna lišenja slobode i kaznionica kao kontrola duha i tijela

Spomenuti suvremeni filozof *Michael Foucault* u svojem djelu *Nadzor i kazna: rađanje zatvora* progovara o pojavi zatvora kao kazne, analizirajući Benthamovu ideju *panopticona*. Promatra razloge zbog kojih se javio zatvor te koje je učinke njegova pojava imala na pojedinca i društvo. Posebnu je pozornost posvetio društvenoj reakciji na kažnjavanje zato što je ono bilo i dio društvenog spektakla i sam čin kažnjavanja. Kažnjavanje je imalo funkciju vraćanja duga društvu za učinjeno nedjelo, ali je i moralo utjecati na društvo tako da odvraća njegove pripadnike od činjenja svih onih djela koja nisu u skladu sa zakonom.⁵⁵⁹

Analiza kreće od pretpostavke kako je promjena društva, potaknuta djelovanjem prosvjetitelja, utjecala i na promjene koje su uslijedile u sustavu kažnjavanja. To je analiza razvoja modernog kaznenog sustava, koji je u 19. stoljeću prelazio iz vremena egzekucija, smrtnih kazna i tjelesnih mučenja prema vremenu pritvaranja, zatvaranja i totalnoj kontroli kriminalaca.⁵⁶⁰

Glavna točka njegove analize bila je odnos tijela i načina kažnjavanja, koji se od 18. stoljeća počeo mijenjati. Primjećuje kako kažnjavanje tijela, kao dominantni oblik kažnjavanja stoljećima, postupno nestaje. Opstaje kroz određene faze, ali u prikrivenom obliku, sve do 19. stoljeća, kada glavnu ulogu u kažnjavanju preuzima zatvor. Tijelo kao objekt kažnjavanja i dalje

⁵⁵⁷ Detaljnije objašnjenje izgleda i funkcioniranja Panopticona u 7. poglavlju.

⁵⁵⁸ Richard Fox, „Someone to watch over us“, *Criminal justice* (2001.), vol. 3, is. 1: 265, prema: Željko Karas, *Uvod u kriminalistiku (odabrana poglavlja)*, MUP, Zagreb, 2012., 57.

⁵⁵⁹ Hudson, nav. dj., 138; Mark Colvin, *Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs: Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America*, St. Martin's Press, New York, 2000., 20.

⁵⁶⁰ Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 19.

ostaje dijelom kazne, ali u drukčijem obliku. Razlog je tim promjenama u učinku. Kad kazna postane pretjerana, ona dovodi do povećanja stope zločina. Žestina kazne može uzrokovati ponavljanje kažnjivog djela u slučajevima kada se jednako kažnjavaju teža i lakša kaznena djela, a može dovesti i do pojave recidivizma zbog toga što teška kazna izaziva osjećaj beznađa i osvetoljubivosti prema društvu.⁵⁶¹

Druga je točka bilo tijelo i svrha kažnjavanja. On tu svrhu već u samom naslovu definira kao nadzor ili nadziranje. Zapravo je riječ o potrebi društva da na drugi način pristupi kažnjavanju pojedinca, onom koji je u skladu s trenutačnim potrebama države, odnosno onom koji će svrhu kažnjavanja prilagoditi potrebama države. To je bilo discipliniranje umjesto fizičkog uništavanja ili sakaćenja tijela. U skladu s razvojem industrijskog društva, država više nije imala korist od torture, smrtne kazne ili bilo kojeg drugog oblika kazne tijela. Novi način kontroliranja i kažnjavanja bilo je discipliniranje, što se postizalo zatvorima, ustanovama koje kažnjavaju i um, ali i tijelo.⁵⁶²

Glavna modifikacija u kažnjavanju bio je postupni nestanak mučenja. Nestalo je tijelo kao glavna meta kaznene represije, tijelo podvrgnuto mukama, žigosanjima, sakaćenju, živo ili mrtvo uništavano i javno pokazivano. U ukidanju mučenja vide se dva procesa. Prvo nestaje kaznena predstava, tj. kazneni ceremonijal za javnost, koja se pretvara u proceduralni ili administrativni čin, dok kao drugo nestaje bol. Potvrđuje to primjerima nestajanja javnog priznanja zločina, sramnog stupa, javnih radova koji su se obavljali nasred ulice i kažnjeničkog lanca koji je zamijenjen crnim zatvoreničkim kolima. Kažnjavanje polako prestaje biti prizor, uklanja se sve što bi se u kazni moglo vidjeti kao predstava.⁵⁶³

Kada se govori o nestanku kaznene predstave, tako kažnjavanje teži postati najskrivenijim dijelom kaznenog procesa. Ono tako napušta područje svakodnevnog opažanja i prelazi u područje apstraktne svijesti. Djelotvornost se zahtijeva od njegove neminovnosti, a ne od vidljive jačine. Od zločina odvraća izvjesnost kažnjavanja, a ne više užasna predstava. Upravo će osuda počinitelja obilježiti negativnim znakom – javnošću rasprave i presude – a što

⁵⁶¹ Scott, *Povijest torture*, 465–466; Ignatieff, „State, civil and total institutions“, 158.

⁵⁶² Karas, *Uvod u kriminalistiku*, 57; Roth, *Oko za oko*, 116; Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 166.

⁵⁶³ Foucault, *Nadzor i kazna*, 5–8; Roth, *Oko za oko*, 149; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 20.

se tiče izvršenja kazne, ono je kao dodatna sramota koju pravosuđe nameće osuđeniku – pravosuđe se drži po strani, uvijek težeći da kažnjavanje prepusti drugima i to u tajnosti.⁵⁶⁴

Što se tiče postupnog nestanka boli u procesu kažnjavanja, Foucault smatra kako se promijenio način djelovanje na tijelo. Kaznena praksa više se ne dotiče tijela ili se dotiče tijela sve manje. Tijelo se tu nalazi u položaju oruđa ili posredništva. Ako se na njega djeluje utamničenjem ili prisilnim radom, činimo to da bismo pojedinca lišili slobode koja je bila ljudsko pravo. Fizičko kažnjavanje i bol tijela nisu više sastavni element kazne. Na tijelo se djeluje prisilom i lišavanjem, obvezama i zabranama. Kažnjavanje postaje ekonomija oduzetih prava. Ali ako je potrebno da se i dalje tjelesno kažnjava, pravosuđe će to učiniti prema strogim pravilima, izdaleka i čisto. Javlja se nova suzdržanost kod nanošenja boli, ali zato cijela vojska tehničara preuzima ulogu krvnika – nadzornici, liječnici, svećenici, psihijatri, psiholozi i odgojitelji koji jamče da bol i patnja nisu cilj kaznenog djelovanja.⁵⁶⁵

Djelovanje na tijelo sredinom 19. st. nije nestalo. Kazna se više nije usredotočivala na mučenje kao tehniku patnje, cilj joj je postao gubitak nekog dobra ili prava. No, kažnjavanje lišenjem slobode nikad nije funkcioniralo bez dodatka koje se tiče tijela – odmjeravanje hrane, spolno odricanje, batina i samica. Zatvor zapravo uvijek ostavlja mjesta za stanovitu mjeru tjelesne patnje.⁵⁶⁶

Razdoblje u kojem se krenulo s ukidanjem mučenja većim je dijelom bilo obilježeno ublažavanjem kaznene strogosti – manje okrutnosti, manje patnje, više čovječnosti, poštovanja i blagosti. Način kažnjavanja prijašnjih razdoblja obraćao se tijelu, dok se u 18. i 19. stoljeću postupno obraćao i duši. Umjesto ispaštanja koje se obara na tijelo dolazi kažnjavanje koje duboko djeluje na srce, volju i duševno stanje.⁵⁶⁷

Moderni kazneni sustav 19. stoljeća težio je ublažavanju patnje pri kažnjavanju te mu tijelo više nije bilo cilj kazne. Tijelo je i dalje ostalo predmetom kažnjavanja, ali ne njegova fizička pojavnost. Ono je postalo sredstvo pomoću kojeg su se ostali dijelovi ljudskoga bića uzimali kao mjesta kažnjavanja. Stanje duha, uma i misli postala su mjesta kojima su se svi

⁵⁶⁴ Foucault, nav. dj., 9.

⁵⁶⁵ Foucault, nav. dj., 10–11; Hudson, nav. dj., 135.

⁵⁶⁶ Foucault, nav. dj., 15.

⁵⁶⁷ Isto, 16.

oblici kažnjavanja obraćali, ne bi li tako kaznili cijelo biće. Kaznom tijela posredno su se kažnjavale te sfere ljudskog bića, zbog čega je kazna bila pravednija, smislenija i učinkovitija jer je zbog neminovnosti i izvjesnosti imala jači učinak na počinitelja i na društvo.

Upravo je zato pojava zatvora bila logičan slijed u razvoju kaznenog zakonodavstva. Foucault smatra kako zatvor nije nedavna pojava, niti se njegova pojava veže uz reformske zakone početka 19. stoljeća.⁵⁶⁸ On kao oblik postoji prije njegove sustavne uporabe u kaznenim zakonima. Na prijelazu u 19. stoljeće javlja se tek kazna zatočenja, što je bila novina. Jednako se tada novim zakonodavnim rješenjima kaznena vlast definira kao opća funkcija društva koja se na isti način izvršava nad svim njegovim članovima te u kojoj je svaki član jednako zastupljen. Zato zatvor postaje kazna civiliziranoga društva jer dobiva dominantnu ulogu u kažnjavanju.⁵⁶⁹

Pojavu zatvora kao kazne Foucault je povezo s pitanjem osobnih sloboda. Tako smatra da je kazna zatvora, koja je značila lišenje slobode, jasna i očigledna cijelom društvu jer je sloboda bila dobro koje je svima pripadalo na jednak način. Zatvor postaje jednakomjerna kazna jer gubitak slobode svim članovima društva ima jednaku cijenu. Kazna zatvora očevidna je i u primjeni principa preobrazbe pojedinaca, tj. u njegovoj disciplinskoj kategoriji. On zatvara, ispravlja i čini ljude poslušnima. Zatvor postaje stroga vojarna koja djeluje na tijelo. Njegova disciplinska kategorija nije nadogradnja lišavanja slobode, nego su to dvije karakteristike koje se javljaju paralelno. Zato što istovremeno kažnjava i preobražava pojedinca, zatvor je postao prihvaćen kao novi oblik kazne.⁵⁷⁰

Po pitanju discipline zatvor mora biti izrazito strog. On mora biti iscrpan disciplinski aparat. Mora na sebe preuzeti brigu o svim stranama pojedinca, njegovu fizičku dresuru, sposobnost za posao, svakodnevno vladanje, moralni stav i raspoloženje. On je multidisciplinarni, više nego škola, vojska ili radionica, njegovo djelovanje na pojedinca je neprestano – on neprestano disciplinira. Osigurava totalnu vlast nad zatvorenicima i ima svoje unutarnje represivne i kaznene mehanizme, a sve da bi zatvorenom pojedincu nametnuo novi

⁵⁶⁸ Više o prvim ustanovama zatvorskog tipa i prvim kaznama lišenja slobode u poglavlju 7.

⁵⁶⁹ Foucault, nav. dj., 237.

⁵⁷⁰ Isto, 238–239.

lik. Uprava raspolaže zatvorenikovim slobodnim vremenom i osobnom slobodom cijelo vrijeme kazne, kao što je određivanje sna, rada, jela, kretanja, hodanja, morala i odmora.⁵⁷¹

Moderni je zatvor uveo dva načela – izoliranje i rad. Zatvorenika se izolira od vanjskoga svijeta, od svega što ga je natjeralo na prekršaj, ali ga se odvaja i od drugih zatvorenika. Kazna u slučaju izoliranja može bit individualna i individualizirajuća. I to na dva načina! Zatvor najprije mora biti shvaćen tako da sam po sebi briše sve pogubne posljedice koje izaziva okupljanje različitih osuđenika na jednom mjestu, kao što je gušenje zavjera i pobuna, sprječavanje stvaranja budućeg suučesništva i onemogućavanje pretvaranja zatvorenika u homogenu i solidarnu populaciju. Drugi je način samoća koja mora biti pozitivno reformsko oruđe. Zahvaljujući razmišljanju na koje potiče te grižnji savjesti koja odmah nastupa, osuđenik u samoći razmišlja, uči kako zamrziti zločin, grižnja savjeti dovodi do iskupljenja. Samoća je i vrsta kaznene samoregulacije te se spoznaje kao spontana individualizacija kazne – što je zatvorenik sposobniji za razmišljanje, to je veća njegova krivnja, ali i veća grižnja savjesti i samoća bolnija.⁵⁷²

Drugo načelo je rad koji se izmjenjuje s obrocima i tako sve do večeri i molitve, kada se dopušta počinak koji bi trebao biti neopterećen prikazima iz poremećene mašte. I tako 6 dana do sedmoga koji je posvećen molitvi, učenju i spasonosnom razmišljanju. Rad se određuje kao pokretač zatvorske preobrazbe. On nije dodatak ili korektiv zatočeništvu, on je njegova nužna pojava. Radom ga se popravlja i uči da ne pravi probleme nego da uvede red u svoj život i nakon zatvora.⁵⁷³

Što se tiče trajanja kazne, naglašava kako vrijeme trajanja mora biti svrha kazne, a ne njezina mjera. Služenje mora biti prekinuto kada se zatvorenik popravi jer je u suprotnom nečovječno i skupo za državu. Trajanje kazne omogućuje da se ona kvantificira i da se stupnjuje ovisno o okolnostima. Kazna se tijekom trajanja mora dotjerivati, ali mora se paziti da se sudske vlasti previše ne upliću. Tu je riječ o mjerama koje se po definiciji mogu primijeniti tek nakon presude i odnositi se na nešto sasvim drugo nego što je prekršaj. Stoga se zatvorskom osoblju koje upravlja zločincem mora osigurati samostalnost. Upravo stav liječnika i ostalog osoblja,

⁵⁷¹ Isto, 242.

⁵⁷² Isto, 243–244.

⁵⁷³ Isto, 247.

shvaćen kao konstatacija i dijagnoza, a ne kao pravorijek u vidu određivanja kazne od suda, mora služiti kao oslonac za interno prilagođavanje kazne svakom slučaju – ublažavanje ili prekid. Do tih reformi sudska je vlast zadržavala pravo da to uređuje, da oslobodi i da opet utamniči za bilo kakav manji prekršaj. Tada je sva vlast u tom odlučivanju bila u vladarevim i sudskim rukama, a sada je ona prešla u ruke osoblja koje upravlja i nadzire kažnjavanje.⁵⁷⁴

Vrlo se brzo javilo pitanje tko sve ima pravo prisvojiti nadzor na cjelokupnim zatvorom. Od zatvora se tražilo da bude koristan, da lišavanjem slobode izvršava pozitivnu tehničku ulogu i da provodi preobrazbu pojedinca. U vezi s tim postupkom, zatvorski je aparat pribjegao trima velikim shemama: a) političko-moralnoj kod pojedinačnoga osamostaljivanja i hijerarhije, b) ekonomskom obrascu snage primijenjene na obvezan rad te c) tehničko-medicinskom obrascu izlječenja i normalizacije. Samostanska ćelija, radionica i bolnica, prostori u kojima zatvor prelazi granice zatočenja, doista su ispunjeni tehnikama disciplinskog tipa. A upravo je taj disciplinski dodatak sudske nazvan kazneno-popravni. Taj dodatak nije bio prihvaćen bez problema. Početna je premisa bila da kazna ne smije biti ništa više od lišavanja slobode, a zakon je morao slijediti krivca i u zatvor u koji ga je doveo. Ubrzo će te rasprave prerasti u borbu za prisvajanje nadzora nad tim kazneno-popravnim dodatkom jer će suci tražiti pravo nadgledanja nad tamničkim mehanizmima. Bila su potrebna pomoćna sredstva koja sud mora osigurati. Zatvor je tako postao mjesto izvršenja kazne i mjesto u kojem su se kažnjenici promatrali. Kao nadgledanje i kao poznavanje svakoga, njegova vladanja, raspoloženja i popravljivanja, zatvor se morao poimati kao mjesto oblikovanja kliničkog znanja o osuđenima. Kazneno-popravni sustav nije mogao biti samo koncepcija, on je morao biti induktivno zaključivanje o društvenom statusu. Nad njim je trebao stalno počivati nečiji pogled.⁵⁷⁵

Focault progovara i o recepciji zatvora te njegovim učincima u društvu odmah nakon uvođenja. Govori kako je percepcija i recepcija već u početku bila negativna. Većina učinaka koje je morao izazvati nisu bili ispunjeni, a u nekim je slučajevima izazivao upravo one efekte koje je trebao spriječiti. Tako se kritike zatvora javljaju vrlo rano, već između 1820. i 1840. Glavni je prigovor bio da zatvor ne smanjuje stopu kriminaliteta, već se gradnjom novih i većih zatvora ona samo povećava, a broj recidivista raste. Zbog uvjeta u zatvoru događa se da zatvor proizvodi prijestupnike, a mnoge mlade prijestupnike kriminalno obrazuje. Mnoge obitelji

⁵⁷⁴ Isto, 252–254.

⁵⁷⁵ Foucault, nav. dj., 255–257; Hudson, nav. dj., 136.

ostaju u bijedi kada im glava kuće ode u zatvor. Kritika je išla u dva smjera. Kritizirala se činjenica da zatvor nije djelotvorno korektivan. Drugi smjer kritike naglašavao je činjenicu da zatvor, želeći biti korektivan, gubi svoju kaznenu snagu i da je kruta strogost jedina prava kazneno-popravna tehnika. Dakle, niti je djelotvorno kažnjavao niti ispravljao zatvorenike. Naglašavalo se da zatvor predstavlja dvostruku ekonomsku zabludu, izravno zbog unutarnjeg troška svoje organizacije i neizravno zbog troška prijestupništva koje ne suzbija.⁵⁷⁶

Tijelo kao izvorište svih oblika kažnjavanja tijekom povijesti i u modernom vremenu ostaje predmetom kažnjavanja. Međutim, razvojem modernog industrijskog društva i opadanjem moći vladara, kažnjavanje dobiva novu ulogu i drugačije oblike primjenjivanja. Društvo 19. stoljeća imalo je potrebu za promjenom oblika kažnjavanja prije svega zbog smjera društveno-ekonomskog razvoja koji se ogledao u razvoju industrije i kapitalizma. Moderno industrijsko društvo trebalo je pravosudni sustav koji neće napraviti disfunkcionalnog pojedinca, nego osobu koja će se, nakon izdržane kazne i vraćanja duga društvu, promijenjena i prilagođena vratiti na slobodu. Tražio se i način kako od društva odvojiti klasu kriminalaca. Pojava institucionaliziranog zatvaranja u zatvore može se shvatiti i kao reakcija državne vlasti, kraljeva prije svega, na mogućnost društvenog sloma i velikih nemira siromašnog sloja, koje se moglo javiti kao posljedica društvenih i ekonomskih promjena uzrokovanih početkom industrijalizacije i urbanizacije. Zanimljivo je, svakako, primijetiti kako je većina zatvorskih sustava i modernih kaznionica formirana i izgrađena prije pokretanja revolucije 1848., kada se diljem Europe ukidao feudalni poredak.⁵⁷⁷

Zatvor postaje kazna. Ali zatvor također postaje društveno sredstvo primjenjivanja novog oblika kontrole nad pojedincima. Država više fizički ne uništava tijelo kaznima, to joj nije ni cilj. Kažnjavanjem tijela i duha zatvorenika ona pokušava stvoriti reformiranog i poslušnog pojedinca koji će nakon izlaska iz zatvora moći nastaviti živjeti prema istim pravilima koja je naučio i morao poštivati u zatvoru. Zatvori postaju male države s jasnim pravilima ponašanja koja zatvorenici moraju naučiti i prema kojima se moraju ponašati tijekom kazne. Arhitektura zatvora i obrasci ponašanja pokazuju kako je država htjela imati potpunu kontrolu nad zatvorenicima, onakvu kakva će jamčiti da će oni biti kažnjeni i preobraćeni. Zatvorski je sustav bio usmjeren na to da čitavo vrijeme trajanja zatvora prati, nadzire i mijenja

⁵⁷⁶ Foucault, 275–280; Hudson, nav. dj., 139.

⁵⁷⁷ Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 172–178; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 21–22, 27.

zatvorenika. Zatvorskom se disciplinom upravljalo kažnjenicima u zatvoru, ali se očekivalo da obrasce ponašanja, stečene strogim discipliniranjem u zatvorima, ponesu na slobodu. Država je trebala disciplinirane i pokorne ljude. Industrijsko društvo u razvoju trebalo je disciplinirane ljude. Takvo se shvaćanje samo primijenilo na zatvore, mjesta potpune kontrole čovjeka. Ta je kontrola bila fizička i manifestirala se boravkom u ćeliji ili prisilnim fizičkim radom. Ona je bila i duševna jer se veliki dio kazne morao provoditi u izolaciji ili molitvi, kao sredstvu pokajanja i preobraćenja. Samoća je trebala odvratiti od komunikacije s drugima, a molitva je trebala omogućiti razmišljanje o životu i kazni koja se služi. U takvom se okruženju, kontrolom uma i razmišljanja, zatvorenik trebao reformirati.

S druge strane, jednak su učinak zatvor i novi odnos prema tijelu zatvorenika trebali ostaviti i na onaj dio društva koji je na slobodi. Utjecaj je morao biti takav da svaku osobu odvraća od ideje činjavanja kaznenih djela ili prekršaja. To se, prema Foucaultu, upravo i dogodilo. Kažnjavanje zatvorom donijelo je novu dimenziju u poimanju kazne, a to su neminovnost i izvjesnost, dok je izvršenje ostalo u tajnosti iza zatvorskih zidova. Kazne, koje su se prije promjena izvodile javno na trgovima, bile spektakl za gledatelje, više nisu izvršavale funkciju strašenja i odvraćanja. Javnost kažnjavanja više nije bila presudan činitelj u suzbijanju zločina. Upravo je micanje izvršavanja kazne od pogleda javnosti dovelo do toga da se kazna zatvorom mogla smatrati učinkovitom. Iako nevidljiva od pogleda ostalih, u ljudima je izazivala strahopoštovanje jer se izvodila u tajnosti. Naravno, taj se učinak trebao prelići i na cijelo društvo s ciljem njegove lakše kontrole.

6. RAZVOJ MODERNIH ZATVORSKIH SUSTAVA S KRAJA 18. I TIJEKOM 19. STOLJEĆA U SVIJETU I EUROPI

Kako se tijekom 18. stoljeća sporadično javljala kazna lišenja slobode koja se izvršavala u zatvoru, tako su se počeli razvijati različiti modeli izdržavanja te kazne u zatvorima. Države koje su u uvođenju takve kazne prednjačile bile su SAD i Velika Britanija. Uvođenje takve kazne značilo je ne samo mijenjanje pravila kaznenog prava nego i pravila koja su regulirala zatvore. Upravo su stoga pojedinci već u 18. stoljeću počeli promišljati modele zatvora kako bi ga se prilagodilo novim načinima kažnjavanja. Analizirali su, prije svega, popravne i domove za prisilni rad, koji su već postojali u Europi i koji su postali predložak za izgradnju modernih zatvora. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća počeli su se razvijati prvi modeli zatvorskih sustava i prve kaznionice koje su trebale omogućiti uvjete za implementiranje novih pravila izdržavanja kazne lišenja slobode. Upravo je razdoblje kraja 18. stoljeća početak promjena i stvaranja modernih zatvorskih sustava, a obilježio ga je neumoran rad ljudi kojima je cilj bio smanjiti broj smrtnih i fizičkih kazna te popravljavanje nehumanih zatvorskih uvjeta.

U nastavku će se prikazati djelovanje ljudi koji su svojim istraživanjima utjecali na promjene zakona i reformu zatvora.

6.1. Zatvori prije reforme tijekom 18. stoljeća – uvjeti u zatvorima i uvjeti služenja kazne

Motivi koji su potakli pojedince i grupe ljudi tijekom 18. stoljeća na razmišljanje o promjenama u zatvorskom sustavu bili su raznoliki. Međutim, zajedničko im je bilo loše stanje i uvjeti u prostorima u kojima se odvijao proces utamničenja zločinaca. Jednaki problem stvarao je i nedostatak državnog interesa za stanje u zatvorima. Iako su propisi postojali, rijetke su bile revizije ili inspekcije stanja u zatvorima koje su mogle pomoći u poboljšanju uvjeta. Budući da je većina kazna toga vremena bila smrtna, vjerojatno se nitko nije previše zamario stanjem u zatvorima jer su oni bili samo usputna stanica prije izricanja sudske presude. Uz optuženike koji su čekali presudu, druga kategorija pritvorenika bili su dužnici, koje se pritvaralo kako bi se spriječio njihov bijeg, tj. oduzimanjem slobode sve do vraćanja duga. Pritvaranje zbog duga

moglo je trajati i više godina, pogotovo ako se uzme u obzir da su mnogi zapali u dodatne dugove jer nisu mogli platiti troškove trenutalnog pritvaranja.⁵⁷⁸

Tamnica je u 18. stoljeću bila najčešće mjesto zatvaranja ljudi. Zatvori u današnjem smislu riječi nisu uopće postojali, niti su prostorije, koje su tada smatrali zatvorima, imale bilo koju drugu funkciju osim funkcije utamničenja. Tornjevi, tamnice, stražarnice, podrumi gradskih vijećnica ili objekti na tržnicama najčešće su bila mjesta koja su služila kao zatvor u vremenu prije reforme, dakle do sredine 18. stoljeća. Lokalna vlast i svi ostali zaduženi za pitanje sigurnosti nisu imali nikakvu zakonsku odgovornost prema stanju u zatvorima. Zatvori su bili u rukama vlasnika objekta i funkcionirali su po principu profita, s minimalnim interesom za dobrobit zatvorenika.⁵⁷⁹

Pokret koji je radio na promjenama bio je potaknut upravo teškim stanjem u zatvorima i učestalošću izricanja smrtne kazne. Osim filozofa 18. stoljeća koji su izlazili s idejom reformiranja kaznenog prava i procesa, razne humanitarne kršćanske udruge najviše su ustajale protiv nehumanih uvjeta u kojima su se ljudi pritvarali. Može se reći kako je motiv humanosti i kršćanskog nauka bio drugi motiv za promišljanje o promjenama. Bez obzira na razloge, činjenica je da je od 18. stoljeća pokret za promjene i izmjene zatvorskog sustava te reformiranje kaznenog zakonodavstva u cilju smanjenja smrtnih kazna postajao sve očigledniji. Zatvori toga vremena nisu bile ustanove u koje se ljude zatvaralo radi služenja kazne, nego ih se pritvaralo zbog sudskog procesa. Jedina kategorija ljudi za koju se moglo smatrati da su bili lišeni slobode u današnjem smislu riječi bili su dužnici. Gotovo su 50 % engleskih pritvorenika u zatvorima upravo bili dužnici, koji su gubili slobodu sve dok ne otplate dug.⁵⁸⁰ Kako većina dugove nije mogla vratiti, tako su veći dio svojega života morali provesti u zatvorima.

Mnogo je razloga zbog kojih je stanje u zatvorima 18. stoljeća bilo teško i nehumano. Prije svega, tu je činjenica da se u tadašnjim zatvorima nije činila razlika između težine prekršaja i zločina, tako da su svi, od najsitnijih prekršitelja do teških kriminalaca i ubojica, bili smješteni zajedno. Utjecaj koji su jedni mogli imati na druge svakako nije pozitivno djelovao

⁵⁷⁸ Roth, *Oko za oko*, 117.

⁵⁷⁹ Lionel Fox, *The English Prison and Borstal Systems*, Rutledge and Kegan Paul Limited, London, 1952., 20; Roth, *Oko za oko*, 117.

⁵⁸⁰ Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 154.

na zatvorenike. Sanitarno stanje u zatvorima nije samo prijetilo zdravstvenoj sigurnosti pritvorenika, nego je prijetilo i okolnom stanovništvu. Zatvori nisu bile dobro čuvane ustanove strogih stražara i pravila ponašanja, a pritvorenici su bili ljudi drugog reda za čija prava nije marilo ni zatvorsko osoblje ni državna i lokalna vlast.⁵⁸¹

Velika promjena u percepciji razmišljanja o zatvorima događa se kada vjerske organizacije poduzimaju prve samoinicijativne inspekcije zatvora. Njihova izvješća donose ružnu sliku stanja u zatvorima, koja najbolje otkriva stvarni odnos društva i vlasti prema pritvorenicima. Jedno takvo izvješće dat će bolju sliku i prave razmjere lošeg stanja, ali i otkriti jedan od motiva zašto se državna vlast vrlo brzo nakon toga ipak odlučila sama pokrenuti vlastitu inspekciju s ciljem utvrđivanja točnog stanja i prijedloga promjena.

Jedan od najutjecajnijih ljudi toga vremena koji je ukazivao na probleme bio je *John Howard*. Smatra se da s Howardom počinje povijest zatvorske znanosti.⁵⁸² Svojim je istraživanjem zatvora diljem Engleske i Europe ocrtao točnu sliku stanja engleskih i europskih zatvora i najvećim dijelom utjecao na zakonodavnu vlast da problemu reforme zatvorskog sustava pristupi ozbiljnije. Njegov se rad poklapa s novim idejama i trendovima u kažnjavanju, prema kojima kazna lišenja slobode u zatvorima postaje rješenje za reformu zatvorskog i kaznenog sustava. Njegova analiza stanja u engleskim zatvorima, koja se temeljila na posjećivanju svakog zatvora i inspekciji svake tamnice u koju je smio ući, razgovoru i pomoći svakom zatvoreniku kojem je mogao, izravno je utjecala na reformu engleskog zatvorskog sustava. Stoga i rečenica s početka odlomka najtočnije svjedoči koliki je utjecaj imao na razvoj zatvora kao mjesta izvršenja kazne lišenja slobode, ali i propisanih pravila njezina izvršenja.⁵⁸³

Početakom 18. stoljeća, prije Howardova uključivanja u proces zatvorske reforme, djelovale su dvije istraživačke komisije koje su, potaknute istim razlozima, trebale utvrditi stvarno stanje u kojima se nalaze engleski zatvori. Bile su to komisije *Društva za promoviranje kršćanskog znanja* iz 1701. i *Parlamentarna komisija* iz 1728. Izvještaj prve komisije javnosti nije bio dostupan i smatra se da Howard nije znao za njegov sadržaj, dok je drugi izvještaj

⁵⁸¹ Fox, *The English Prison*, 21.

⁵⁸² Howard, *The prison world*, 33.

⁵⁸³ Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 142; Randall McGowen, „The Well-Ordered Prison, England, 1780–1865“, u: *The Oxford History of the Prisons: Practice of Punishment in Western Society*, ur. Norval Morris i David Rothman, Oxford University Press, New York, 1998., 78–79.

državne komisije javnosti bio dostupan i poslužio je kao razlog povećanja zanimanja državne vlasti za stanje u zatvorima.⁵⁸⁴ U nastavku će se prikazati dijelovi svih izvješća, i prvih dvaju komisija, i izvješća koja je John Howard sastavio i predstavio zastupnicima u parlamentu.

Stanje u zatvorima u Britaniji prije reforme, koja se počela provoditi krajem 18. stoljeća, bilo je katastrofalno. Mnogi izvještaji govorili su o neizdrživim uvjetima u kojima su se nalazili pritvorenici, koji su nekada i mjesecima znali čekati presude ili početak suđenja. Naknade koje su morali plaćati za vrijeme provedeno u zatvoru bile su ogromne te su zbog njih često mnogi u zatvoru provodili više vremena nego što je bilo potrebno. Veliki je problem bilo i nerazdvajanje zločinaca prema vrsti i težini kazne. Tako su bili izmiješani svi, od sitnih prijestupnika do okorjelih kriminalaca. Sam zatvor u takvim okolnostima nije mogao pružiti ni minimum uvjeta da nakon izlaska iz zatvora osoba nastavi normalno živjeti.⁵⁸⁵

Društvo za promoviranje kršćanskog znanja provelo je 1701. prvo istraživanje zatvora. Vjerojatno na temelju vijesti koje su sporadično dolazile do društva, svećenik *T. Boyle Murray* oformio je delegaciju koja je trebala obići zatvor *Newgate*, tada na glasu po učestalom mučenju pritvorenika. Ono što su uočili bilo je ne samo učestalo mučenje, nego glad, korupcija zatvorskog osoblja i nehumani uvjeti u tamnicama. Osim preporuke o davanju novčanih donacija pritvorenicima, preloženo je da se misija nastavi i u drugim londonskim zatvorima.⁵⁸⁶

Neke od temeljnih točaka spomenutog izvještaja o stanju u zatvorima govore o visokoj razni korumpiranosti zatvorskog osoblja, koje je svojim ponašanjem utjecalo na nepravедnosti prema pritvorenicima. Tako su poticali prostituciju, prekomjerno uživanje u alkoholu i uzimanje novaca od pritvorenika. Uočeno je rijetko obavljanje vjerskih obreda i učenja, što je bilo popraćeno psovanjem, blasfemijom i kockanjem. Iz preporuka kako riješiti teško stanje, koje su također iznesene u izvješću, vidi se da je jedan od glavnih uzroka opisanog stanja upravo zatvorsko osoblje koje bez kontrole vodi i upravlja zatvorima. Vidljivo je također kako je zamjetan manjak uplitanja državnih, lokalnih i pogotovo crkvenih vlasti od kojih se iz izvješća

⁵⁸⁴ Howard, *The prison world*, 34.

⁵⁸⁵ John Howard, *State of the prisons in England and Wales with preliminari observations and an account of some foreign prisons*, William Lyres, Warrington, 1777., 26–37; McGowen, „The Well-Ordered Prison“, 72–75.

⁵⁸⁶ Howard, *The prison world*, 35, Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 143.

traže češće kontrole, kažnjavanje korumpiranih tamničara i uvođenje pravila prema kojima bi se primali budući tamničari.⁵⁸⁷

Neke naznake u kojem bi smjeru buduća reforma zatvorskog sustava mogla ići bili su prijedlozi kako riješiti pitanje prostitucije, odnosa prema ženama te sigurnosti u zatvorskim prostorijama. Predloženo je odvajanje žena u posebne ćelije ili tamnice kako bi se smanjio kontakt s ostalim muškim pritvorenima i sa zatvorskim osobljem. Predloženo je da se taj princip primijeni i na ostale pritvorenike, ali je bilo jasno kako je to financijski bilo teško izvedivo. Jedan od prijedloga, koji je kasnije postao jedan od načina uređenja modernih zatvora, bilo je uvođenje zatvorskog rada koji bi okupirao zatvorenike, odvuкао ih od nečasnih radnji i koji bi se kaznio bičevanjem u slučaju odbijanja.⁵⁸⁸ Iz tih se preporuka moglo naslutiti u kojem će smjeru ići buduća reforma zatvorskog sustava jer su ti principi postali njezin sastavni dio.

Ono što može potpuno promijeniti današnji pogled na stanje u tadašnjim zatvorima bilo je pitanje alkohola. Alkohol ne samo da je bio dio zatvorske svakodnevice, nego su mnogi pritvorenici nakon presude, što je bila najčešće smrtna kazna, odlazili pijani na izvršenje. Budući da je posjet i pristup pritvorenima tijekom dana bio dopušten, prijatelji okrivljenoga znali su dolaziti i gotovo se svakodnevno u zatvoru opijati. Naravno, alkohol je bio osiguran od strane osoblja i skupo naplaćivan.⁵⁸⁹

Kako je komisija bila vjerskog karaktera, veliku su pozornost posvetili moralnom stanju pritvorenika i vjerskim obredima. Koliko je komisija ozbiljno shvaćala pitanje blasfemičnog ponašanja, kockanja i psovanja govori prijedlog da se za svakoga pritvorenika vodi poseban dnevnik u kojem bi se bilježilo svako nemoralno ponašanje i zanemarivanje vjerskih obveza. Predloženo je i da se uvedu kazne bičevanja tijekom boravka u zatvoru, ali da se pri donošenju konačne presude u obzir uzme i ponašanje tijekom pritvaranja. Već tada su izvjestitelji vidjeli da se uvođenjem reda u ponašanje zatvorenika može utjecati na njihovo buduće ponašanje, tj. na pokušaj rehabilitacije. Pitanje molitve i vjerskog odgoja bilo je potpuno zanemareno. Predlagali su da svaki zatvor ima barem jednog svećenika koji bi vodio obrede i da jednom tjedno razgovaraju sa zatvorenima. Uvele bi se svakodnevne mise, ispovijedi i primanje

⁵⁸⁷ Howard, *The prison world*, 37.

⁵⁸⁸ Isto, 39.

⁵⁸⁹ Isto, 39–43.

sakramenata, dok bi Biblija treba biti osigurana za svakoga zatvorenika.⁵⁹⁰ Dakle, u ovom se primjeru može govoriti o rehabilitaciji u punom značenju te riječi, ali se svakako ovaj primjer može smatrati putem prema uvođenju mjera koje bi utjecale na zatvorenikovu promjenu ponašanja i pripremu za povratak u društvo.

Spomenuto izvješće ipak nije doživjelo tiskanje i javnu objavu, a predložene preporuke nisu došle do onih kojima su bile namijenjene. Javnost je ostala uskraćena za dublji uvid u pravo stanje zatvora. Izvješćem se nije uspjelo potaknuti državnu i lokalnu vlast na reakciju, tako da je stanje nakon izvješća vjerojatno ostalo nepromijenjeno. Međutim, kako je nedugo nakon djelovanja spomenute komisije državna vlast pokrenula vlastitu istragu, može se pretpostaviti kako je stanje u zatvorima postalo još i gore.

Engleska je vlada 1728. pokrenula *Parlamentarnu komisiju za istraživanje stanja u tamnicama kraljevstva*. Cilj joj je bio utvrditi točno stanje u zatvorima te pronaći uzroke i glavne krivce. Već nakon prvog izvještaja, koji je zgrozio članove parlamenta, vladajućima je bilo jasno do koje je mjere stanje izmaknulo kontroli. Njihova prva reakcija bilo je uhićivanje i brzo suđenje svim službenicima kojima su utvrđeni prekršaji u ponašanju. Sadržaj prvoga izvještaja uvjetovao je nastavak rada komisije, čija su izvješća redovito bila tiskana i davana javnosti na uvid.⁵⁹¹

Neki od sljedećih primjera stanja u zatvorima dat će bolju sliku prije nego što je Howard krenuo u vlastiti istraživački poduhvat. Tamnica je bila najčešće mjesto pritvaranja. Uvjeti u kojima se pritvaralo bili su teški. Način funkcioniranja tih tamnica još je više otežavao položaj pritvorenika. Glavni je cilj svake tamnice bila zarada i svaka je tamnica živjela od naknada. Nju su plaćali gotovo svi pritvoreni i zatvoreni. Naplaćivala se i naknada za ulaz u zatvor, zbog čega je interes vlasnika tamnice i tamničara bio primati što veći broj zatvorenika. Uz to, naplaćivala se naknada za upotrebu okova, posebna cijena za lakše i teže okove, i za proces stavljanja i skidanja. Pri otpuštanju također se plaćala naknada, što je često znalo uzrokovati produljenje boravka zbog duga koji je nastao prema zatvoru. Onima koji su imali novac bila je osigurana bolja hrana, alkohol i čak prostitutke.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Isto, 40.

⁵⁹¹ Isto, 45–46.

⁵⁹² Fox, nav. dj., 21.

Naknade su se plaćale i pri smještaju, što je bila još jedna velika nepravda. Zatvorenik je morao potrošiti veliku količinu novca kako bi si osigurao bilo kakav smještaj. Sama tamnica dijelila se na upraviteljev dio, koji je pružao mnoge pogodnosti kao što je krevet i osiguran pristup hrani, i zajednički prostor u kojem su uvjeti bili nehumani. Da bi zatvorenik dobio privilegiju uživanja u upraviteljevu dijelu tamnice, morao je upravitelju platiti veliku sumu novca, što je mnogima bilo nemoguće jer su upravo zbog nedostatka novca tamo i završili. U skladu s tim, većina je zatvorenika bila smještena u zajednički dio tamnice. Drugim riječima, onaj s novcem mogao si je kupiti bolji smještaj i dovoljne količine hrane. Uvjeti u zajedničkom dijelu bili su neprikladni i opasni po zdravlje. Zajednički dio svojom veličinom nije zadovoljavao minimalne prostorne uvjete za čuvanje većeg broja zatvorenika. Bio je podijeljen u odjele koji su se svaku večer zatvarali. Koliko nije bilo mjesta govori podatak da je dio ljudi spavao na podovima, a dio u visećim vrećama za spavanje, gotovo 50 zatvorenika bilo je smješteno na 4 kvadratna metra prostora. Bolesti, zatvorska groznica kao najčešća, i nečist zrak bili su dodatni problemi smještaja. Upraviteljev dio tamnice bio je najčešće dan u najam nekom od lokalnih obrtnika jer u njemu najčešće nije bilo zatvorenika.⁵⁹³

Osim opisanih uvjeta u kojima su bili smješteni pritvorenici, neki od primjera odnosa prema njima daju dodatnu sliku teških uvjeta, lošeg ponašanja stražara, a pogotovo privatnih unajmljivača upraviteljeva dijela tamnice, koji su tamo živjeli i radili. Tako se izdvaja primjer pritvorenika koji je zbog duga završio u zatvoru. Kako nije imao financijsku pomoć, tako mu se boravak oduljio. Kada je zbog izgladnelosti odlučio pobjeći, uhvaćen je i od tamničara prebijen, stavljen u lance, te naknadno mučen od ljudi koji su upraviteljev dio tamnice unajmili za mesarski posao. Na glavu su mu pričvrstili željeznu krunu zbog koje je krvario iz nosa i ušiju. Ujedno su mu prste toliko priklještili da su mu bili krvavi i slomljeni. Takav je još neko vrijeme proveo u zatvoru, da bi kasnije preminuo u bolnici. Drugi primjer neopravdanog mučenja bilo je često smještanje novih zatvorenika s mrtvacima. Kako osoblje zatvora nije vodilo brigu o tome koliko je zatvorenika umrlo niti se na vrijeme rješavalo leševa, dio novih pritvorenika bio je smještan u one odjele u koje su privremeno odlagali leševe.⁵⁹⁴

Još jedan problem tadašnjih zatvora bio je visok stupanj korumpiranosti zatvorske uprave. To se najbolje može vidjeti na primjeru zatvora *Fleet* čiji je upravitelj vodio pravi

⁵⁹³ Howard, *The prison world*, 48–50.

⁵⁹⁴ Isto, 52.

privatni biznis. U sklopu zatvora imao je trgovinu, pivnicu i naplaćivao je najskuplje tarife za smještaj. Međutim, ono po čemu se pamti njegovo upravljanje bila je tarifa za bježanje iz zatvora. Ona je bila zanimljivo smišljena. Ovisno o tome s koliko novaca zatvorenik raspolaže, mogućnosti da pobjegne iz zatvora rastu. Svaka vrata i svaki pripadajući ključ imali su višu cijenu i kada bi zatvorenik priredio dosta novaca, kupio bi pravo na posljednji ključ kojim bi otvorio glavna ulazna vrata i pobjegao. Iako je to bila javna tajna, vlast nikada nje pokušala tome stati na kraj. Tek kada je parlamentarna komisija krenula s radom, postavilo se pitanje tog zatvora. Nakon provedenog istraživanja, utvrđeno je da ne postoji gotovo nijedan zapisnik o bježanju, iako su ona bila evidentna, te nitko nije bio kažnjen.⁵⁹⁵

Ovo je bio kratki prikaz stanja u zatvorima koje je dočekalo Johna Howarda. Bio je to uvid u društvo koje nije obraćalo veliku pozornost na uvjete u kojima su se njihovi sugrađani nalazili, te uvid u nemar i nezainteresiranost lokalnih i državnih vlasti koje se nisu obazirale na kršenja zakona u zatvorima. Tu će sliku probati promijeniti Howard, jedan od predstavnika novog pokreta za reformu zatvora u drugoj polovici 18. stoljeća,⁵⁹⁶ koji se nisu mirili sa zatečenim stanjem i koji su svojim javnim djelovanjem pokušali utjecati na promjene u zatvorskom sustavu i odnosu društva prema zatvorenicima.

Početak njegova života obavijen je misterijom jer se ne može točno utvrditi vrijeme i mjesto rođenja. Njegovi najbliži prijatelji smatrali su da je to bio mjesto *Enfeld*, ali spominju se još i *Clapton* i *Cardington*, gdje je najviše volio boraviti, te mjesto gdje mu je otac živio *Smithfield*. Datum rođenja također je nepoznat. Smatra se da je rođen u periodu između 1720. i 1730.⁵⁹⁷ Činjenica da je postao šerif općine *Bedford* 1773. bila je ključni trenutak u njegovoj odluci da se posveti reformi kaznenog zakonodavstva i zatvorima. Kao šerif, radio je svoj posao onako kako ga većina drugih javnih službenika nije radila, posvećivao je pozornost događajima i stanju sigurnosti svoje pokrajine te je radio nešto što nijedan šerif prije njega nije radio – išao je u inspeksijske nadzore zatvora. Stanje koje je tamo zatekao motiviralo ga je da ostatak svog života posveti borbi za promjene u zatvorskom sustavu.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Isto, 52–53.

⁵⁹⁶ Uz njega, pitanjem zatvorskog sustava u Engleskoj bavili su se Thomas Foxwell Buxton, Eden, Romilly, Blackstone. Vidi Fox, nav. dj., 26.

⁵⁹⁷ Howard, *The prison world*, 62–63.

⁵⁹⁸ Fox, nav. dj., 26.

Svoj je posao shvatio ozbiljno⁵⁹⁹ te je od početka mandata uredno pratio većinu suđenja i redovito obilazio zatvor u *Bedfordu*. Posjetio je gotovo svakog zatvorenika, svaku je tamnicu osobno istražio i pregledao, a svako prekoračenje ovlasti evidentirao. Međutim, konkretni događaj koji se može smatrati izravnim povodom da se upusti u poduhvat istraživanja zatvora cijeloga kraljevstva i Europe bio je tragičan slučaj jednog zatvorenika kojemu je sam Howard isplatio dug i tako ga nakon 12 godina tamnice oslobodio.⁶⁰⁰ Upoznavši se više sa stanjem u zatvoru svoje pokrajine, počeo je detaljnije razmišljati o stanju u ostalim zatvorima, ali i kaznenom zakonodavstvu općenito. Najviše ga je pogađalo to što je dug bio jedan od glavnih razloga pritvaranja,⁶⁰¹ dok su mnogi drugi, iako oslobođeni od početne optužbe, zbog duga koji je nastao kao trošak zatvaranja i koji nisu mogli platiti ostali i dalje zatvoreni. Međutim, uvjeti pritvaranja brinuli su ga još više. Tako je njegov zatvor u *Bedfordu* bio u izrazito lošem stanju. Tamnice su bile duboko u zemlji, što je značilo da su mračne i stalno vlažne, dvorište je bilo malo i namijenjeno obama spolovima, što je dovodilo do seksualnih napada, a osoblje je bilo potkupljivo i nije radilo po propisima. Sve se to događalo pod budnim okom šerifa, upravitelja zatvora i čuvara. Njegov je prvi prijedlog bio da se umjesto naknade uvede plaća tamničarima koju bi općinsko vijeće isplaćivalo. Vođen idejom istraživanja ostalih zatvora s ciljem uvođenja promjena, krenuo je na putovanje, prvo Engleskom, pa kasnije Europom.⁶⁰²

Jedan od njegovih prvih posjeta bio je zatvor *Marshalsea* u *Soutwarku* 1774. Taj je zatvor već pri parlamentarnoj inspekciji bio posjećen i opomenut. Međutim, gotovo se ništa nije promijenilo u odnosu na prethodni posjet i na izrečene kritike. Upravo se iz Howardova opisa toga zatvora može vidjeti djelić slike stanja u većini zatvora. Zgrada je bila u raspadnutom stanju, naknade koje su zatvorenici morali plaćati bile su više od uobičajenih, zatvorenici svih uzrasta i oba spola bili su zajedno. Najveći dio zatvora dan je u zakup osobi koja je tamo otvorila

⁵⁹⁹ Većina tadašnjih šerifa gotovo svih engleskih pokrajina svoju je ulogu shvaćala kao formu i nisu se previše trudili uredno voditi posao za koji su zaduženi, prije svega pitanje sigurnosti i kriminala te zatvora, dok su najviše pozornosti pridavali opsluživanju i osiguranju lokalnih plemića. Vidi Howard, *The prison world*, 184–186.

⁶⁰⁰ Riječ je o osobi koja je, čekajući presudu, nagomilala ogroman dug zbog dugotrajnog boravka u zatvoru. Osoba koja je te dugove nagomilala čekajući oslobađajuću presudu, nakon što ju je dobila i trebala postati slobodan čovjek, ostala je u zatvoru jer je postala dužnik. Vidi Howard, *The prison world*, 171.

⁶⁰¹ Prosječna cijena utamničenja zbog duga bila je 15 šilinga koju je zatvorenik morao platiti da bi izašao iz zatvora. Vidi Howard, *The prison world*, 172.

⁶⁰² Howard, *The prison world*, 174–186.

trgovinu i živjela s obitelji. Nije bilo ambulante, niti kraljeve doznake za hranu zbog čega su mnogi gladovali.⁶⁰³

Njegovi redoviti izvještaji parlamentu rezultirali su dvama zakonima kojima su se barem dijelom uredili odnosi u zatvorima. Tako se zakonom iz 1774. uredilo da se svi zatvorenici, u slučaju da se protiv njih ne podigne optužnica, moraju pustiti na slobodu bez da plate naknadu tamničaru, dok je drugim iz iste godine određeno da se zidovi zatvora moraju jednom godišnje prati i prostori ventilirati, moraju se osigurati ambulante, povremeno se mora osigurati nova odjeća te su zabranjene podzemne tamnice kako bi se očuvalo zdravlje zatvorenika. Howard je, znajući kako su se do sada ponašali šerifi općina i upravitelji zatvora, umnožio te zakone i poslao ih na adrese zatvora koje je obilazio.⁶⁰⁴ Svoj posao nije zbog tih zakona prekinuo nego je, znajući kako će se većina na nove propise oglušiti, svoju misiju nastavio.

Unatoč zakonskim promjenama i evidentnoj želji vladajućih da se stanje u zatvorima promijeni, uvjeti u zatvorima tijekom 18. stoljeća i dalje su bili loši. Problem je bio u činjenici kako te zakonske promjene nisu bile mandatorne, njihovo provođenje bilo je povjereno lokalnoj vlasti i šerifima bez ikakve kontrole. To je uzrokovalo sporo provođenje ili potpuno zanemarivanje zakonskih rješenja. Uz to, lokane vlasti nisu imale nikakav poticaj, pa makar i u obliku kazne, mijenjati postojeće stanje.⁶⁰⁵

Drugi dio njegove misije bio je obilazak ostalih zatvora diljem kraljevstva. Na putovanju je vidio problem velikih boginja i visokih temperatura koje su često znale pokositi sve zatvorenike u većini zatvora. Posebno loše stanje bilo je u zatvoru *Bridewell*, nekadašnjoj popravnoj ustanovi za skitnice, lopove i neradnike, iz kojih su dolazili baš teški slučajevi bolesti, pogotovo tzv. zatvorske groznice. Tamo je naišao i na jednoga zatvorenika koji je zbog duga od 7 funti proveo 10 godina u pritvoru i umro, a da nikada nije isplatio dug.⁶⁰⁶

Jednako su važni i zapisi s njegovih putovanja po kontinentalnom dijelu Europe, u sklopu kojih je proputovao gotovo 22 tisuće kilometara.⁶⁰⁷ Svoju misiju točnog opisa stanja tamnica engleskog kraljevstva htio je nadopuniti slikom stanja zatvora u najvećim europskim

⁶⁰³ Howard, *The prison world*, 188–189

⁶⁰⁴ Isto, 199.

⁶⁰⁵ Fox, *The English Prison*, 27.

⁶⁰⁶ Howard, *The prison world*, 200; McGowen, „The Well-Ordered Prison“, 79–80.

⁶⁰⁷ Howard, *The prison world*, 250.

državama, kako bi stvorio što precizniju sliku ukupnog stanja zatvora i tamnica cijele Europe te tako utjecao na brže provođenje reforme zatvorskog sustava. Stoga je, u jeku djelovanja treće parlamentarne komisije, 1775. krenuo u Europu s ciljem da posjeti tamnice u Nizozemskoj Francuskoj i Njemačkoj.⁶⁰⁸

Osim osnovnog cilja upoznavanja s kaznenim sustavima zemalja koje je posjetio, drugi je bio razumijevanje i preuzimanje primjera njihove zatvorske prakse kako bi stečene spoznaje uklopio u svoj prijedlog reforme sustava u Engleskoj. Ono što je na putu otkrio iznenadilo ga je. Primijenjena rješenja u posjećenim europskim zatvorima smatrao je idealnima za primjenu u engleskim, što je, prema njemu, mogao biti pravi početak reforme cijeloga kaznenog sustava. Drukčiji odnos prema zatvorenicima, prema smrtnoj kazni ili torturi u njemu su stvorili sliku kako bi engleski zatvori trebali funkcionirati. Ono što je na svojim putovanjima vidio bili su primjeri uređenja zatvora koji će već krajem 18. i tijekom 19. stoljeća postati temeljnim obrascem uređenja modernih zatvora.

Prvo je posjetio *Francusku*. Već pri prvom pokušaju inspekcije naišao je na probleme jer strancima posjeti nisu bili mogući, osim ako posjetitelj ne nosi darove i poklone zatvoreniku kojeg poznaje. Ta činjenica ipak ga nije omela da posjeti nekoliko pariških zatvora te donese zaključak kako su u odnosu na engleske zatvore, francuski mnogo uredniji. Zatvorenici su imali trajni pristup hrani, zatvori su bili čišći, a zatvorenike se rijetko stavljalo u okove. Međutim, nije ostvario najveću želju, a to je posjet zatvoru *Bastille*. Tamo mu je ulaz bio potpuno zabranjen.⁶⁰⁹

Svoja putovanja nastavio je posjećujući zatvore i tamnice *Belgije* i *Nizozemske*. Ono što ga je na tim putovanjima iznenadilo bila je činjenica da su ti zatvori bilo uredniji od engleskih, da su pravila prema kojima su se smještali zatvorenici bila poštivana, da nije bilo alkohola ni seksualnih razvrata i da su hrana, odjeća i obuća bile stalno dostupne zatvorenicima. Pogotovo ga je iznenadio podatak kako je u Amsterdamu, i u većini Nizozemske, broj smrtnih kazna bio gotovo zanemariv. Usporedio je te podatke s onima za Englesku i vidio kako u Nizozemskoj

⁶⁰⁸ Isto, 218.

⁶⁰⁹ Howard, *The prison world*, 223–225; Ipak je uspio pronaći kopiju jednoga anonimnog izvještaja bivšeg zatvorenika o stanju u zatvoru Bastille. Inače, sve izvještaje i opise stanja u tom zatvoru francuske vlasti su branile, a one koji su dolazili do javnosti su palili. Izvještaj je ponio sa sobom u domovinu te ga preveo i javno objavio, unatoč protivljenju francuske vlade. Vidi Howard, *State of the prisons*, 79–96.

imaju samo jednu smrtnu presudu godišnje, dok je ta brojka za Englesku bila 290. Tu je činjenicu povezo s učestalošću kriminala i vidio kako se, unatoč neprovođenju smrtne kazne, kriminalno ponašanje Nizozemaca nije povećavalo. Već je tada potvrdio svoje razmišljanje kako smrtna kazna, kao najčešći oblik kazne u Engleskoj, ne ispunjava svoju svrhu. Podaci iz Amsterdama samo su ga još više uvjerali u potrebu reforme zatvorskog sustava i kaznenog zakonodavstva. Kada se bolje upoznao s načinom njihova razmišljanja, shvatio je da je pronašao način kako početi rješavati probleme u Engleskoj. Nizozemcima je moral, a ne fizička patnja, bio jedan od najvećih motiva nečinjenja kriminalnih i kaznenih djela, a biti dužan nekome bila im je neizbrisiva sramota. Stoga su i zločini bili rjeđi, a odnos prema zatvorenicima bolji. Obilje religijskog usmjeravanja, kojim su radili na poboljšanju moralnog ponašanja zatvorenika, pojačan s radnim obvezama tijekom služenja kazne, utjecali su na rehabilitaciju zatvorenika. To je bio pojam koji se tada tek sporadično pojavljivao kao mogući pristup kažnjenicima, a koji će vrlo brzo postati jedan od temelja modernog zatvorskog sustava i odnosa prema zatvorenicima. Nizozemci su, dakle, već sredinom 18. stoljeća razmatrali pitanje rehabilitacije.⁶¹⁰

Nastavljajući istraživanje u *Njemačkoj* ostao je još jednom iznenađen. Ovaj puta ne odnosom društva prema zatvorenicima, nego činjenicom česte primjene vrlo okrutne torture i malim brojem pritvorenika. Naime, iznenadilo ga je kako je u većini njemačkih tamnica bilo vrlo malo ili nimalo pritvorenika. Ali u onima u kojima ih je bilo, primjenjivala se izuzetno stroga i brutalna tortura, tijekom koje su pritvorenici bili stalno okovani.⁶¹¹ Neobičan, ali isto tako okrutan primjer, vidio je u drugom zatvoru. Tamo su zatvorenike, koje je dočekivala tabla s natpisom dobro došli, pri prijemu odmah skidali do gola, povezali vrat, ruke i noge te ih stavljali u posebnu napravu, nakon čega su ih, ovisno o težini prekršaja, bičevali minimalno 12 puta. Međutim, prije ulaska u zatvorski prostor i odlaska prema svojoj tamnici, zatvorenici su morali poljubiti zatvorski prag. Isti postupak ljubljenja zatvorskog praga provodio se i tijekom otpuštanja.⁶¹² „Svjedočanstvo jednog drugog putnika *Johna Taylora* još bolje svjedoči o

⁶¹⁰ Howard, *The prison world*, 227–228; Roth, *Oko za oko*, 138; Howard, *State of the prisons*, 119–133.

⁶¹¹ Sprava koja je na njega ostavila najveći utjecaj bila je *osnaburgh*. Smatrala se najučinkovitijom jer je već nakon drugog kruga ispitivanja osoba priznavala krivnju, ali je zbog velike količine boli najčešće umirala. Jedan od navedenih primjera je čupanje kose i grudi već nakon prve runde ispitivanja. Vidi Howard, *The prison world*, 230.

⁶¹² Howard, *The prison world*, 229–231.

okrutnosti u Njemačkoj, kada je izjavio kako u odnosu na njemačko, englesko smaknuće nalikuje ugrizu bube.⁶¹³

Istraživanje koje je proveo u europskim zatvorima i tamnicama dovelo ga je do zaključka koji će predstavljati buduću zatvorsku reformu. To je bio negativan stav prema okrutnosti kazne i fizički rad zatvorenika. Naime, vidjevši kriminalnu statistiku europskih država, tj. gradova koje je posjetio i povezavši ju sa stanjem u zatvorima i odnosu vlasti i društva prema pritvorenicima, uočio je kako je smanjenje okrutnosti koja je dominirala engleskim kaznenim sustavom i zatvorima bilo jedno od mogućih puteva reforme. Vidio je kako smrtna kazna, kao najčešći oblik kazne u Engleskoj, ne dovodi do smanjenja kaznenih djela. Isto je tako vidio da se u najvećem broju europskih zatvora fizički rad određuje kao kazna. Radom za opće dobro na infrastrukturi i drugim društveno korisnim projektima umjesto mučenjem kažnjenik odrađuje svoju kaznu i vraća dug društvu. Zapravo je uočio ono što će vrlo brzo postati temelj budućim modernim zatvorima, a to je smanjenje mučenja i pronalaženje načina kako da se zatvorenika rehabilitira i pripremi za povratak u društvo, u čemu će zatvorski rad najviše pridonijeti. „Mi smo vješali svoje zatvorenike deset puta brže nego druge nacije, a kaznena djela su se, unatoč tome, duplirala“.⁶¹⁴ Tom rečenicom Howard je najbolje izrekao svoje stajalište o promjenama kaznenog zakonodavstva, a koje je stekao putujući Europom. Daleko od toga da je tadašnje stanje u Europi bilo odlično, u zatvorima i tamnicama i dalje se mučilo, ali je smjer kojim su se razvijali europski zatvori bio put kojim će krenuti većina modernih zatvora u 19. stoljeću. Svoje je prvo europsko putovanje završio 1777. kada je počeo zapisivati dojmove i prijedlog reforme.⁶¹⁵

Djelovanje Johna Howarda predstavlja ključan moment u procesu reforme zatvorskog sustava. Njegovo istraživanje dalo je konkretnu podlogu, oslikavši pravu sliku stanja u zatvorima, za razvoj novih teorija reforme kaznenog zakonodavstva o kojima se u to vrijeme u Europi razmišljalo i raspravljalo. Bez njegova rada takvo bi stanje vjerojatno duže trajalo, a državna vlast možda još kasnije reagirala. Bez konkretnog uvida u prave uvjete izdržavanja kazne i učinka tih uvjeta na ljude, vrijeme konkretnih reformskih poteza vjerojatno bi bilo prolongirano. Može ga se svrstati uz *Beccariju*, *Benthama* i druge reformatore 18. stoljeća, koji

⁶¹³ Roth, *Oko za oko*, 121; Howard, *State of the prisons*, 105–118.

⁶¹⁴ Howard, *The prison world*, 234.

⁶¹⁵ Fox, nav. dj., 26.

su svojim radom najviše utjecali na promjenu društvenog odnosa prema zatvorima i odluku da se zakonima zatečeno stanje mora mijenjati. Iz njegova se rada ne izdvajaju samo precizni opisi stanja u zatvorima, nego se iščitavaju i prijedlozi promjena i rješenja kojima bi se zatvorski sustav trebao poboljšati. Pokazalo se kasnije kako su upravo njegovi prijedlozi ugrađeni u prijedlog reforme engleskog zatvorskog sustava. Tu se prije svega misli na pitanje poštivanja ljudskih prava zatvorenika, smanjenje učestalosti smrtne kazne i primjene novih oblika kažnjavanja, kao što je bio zatvorski rad.⁶¹⁶

Bio je izrazito zabrinut za duševno i moralno stanje zatvorenika, uz sve ostale probleme kojima su bili izloženi. Vjerovao je u princip popravljanja zatvorenika kroz zatvorski rad, koji bi im omogućio lakši povratak na slobodu. Ideal koji je primijenjen još u 17. stoljeću u prvim popravnim i ustanovama za prisilni rad. Zalagao se za čiste i sigurne zatvore, za separaciju zatvorenika prema spolu i težini kazne, te ćelijsko pritvaranje i vjerski odgoj kao jedan od puteva moralne reformacije. To su bile ideje na kojima će počivati budući moderni zatvorski sustavi i prema kojima će se graditi budući moderni zatvori.⁶¹⁷

Ideja plaćanja stražara javnim novcem, koja nije odmah zaživjela, karakterizira ga kao osobu koja je vidjela da uloga države u pitanju sigurnosti zatvora mora biti veća i da se jedino tako mogu osigurati pravedni uvjeti za služenje kazne. Loše i koruptivno ponašanje čuvara i upravitelja zatvora smatrao je jednim od važnijih uzroka zatečenog stanja u zatvorima i upravo je uvođenjem novčane naknade mislio riješiti to pitanje. Stvaranje poštenih čuvara bio je put ka sigurnijem zatvoru.

Ne može se reći kako s njim počinje reforma zatvora. To je bio proces koji je trajao od sredine 18. stoljeća i koji je svoju konkretizaciju dobio političkim odlukama i donošenjem zakona kojima su se drukčije regulirali zatvorski odnosi. Svoju potpunu konkretizaciju reforma je dobila formiranjem prvih modernih zatvorskih sustava i izgradnjom prvih modernih zatvora – kaznionica početkom 19. stoljeća. Može se reći da je Howardovo djelo svoju potvrdu dobilo cjelovitom promjenom paradigme kaznenog zakonodavstva i izgradnjom modernih zatvora u kojima se služila kazna lišenja slobode. „Umro je kao mučenik, nakon života koji je proveo kao

⁶¹⁶ McGowen, „The Well-Ordered Prison“, 82–83.

⁶¹⁷ Fox, nav. dj., 27.

svetac“ rekao je *Jeremy Bentham* i tako najbolje opisao njegovu ulogu u razdoblju reforme zatvorskog sustava.⁶¹⁸

6.2. Zatvorski sustavi Sjedinjenih Američkih Država

Odgovor na pitanje kako je nastao zatvorski sustav može se pronaći i u ovom citatu: „Ljudi kažu – umjesto da ubijamo krivce, naši zakoni ih stavljaju u zatvor, stoga imamo zatvorski sustav.“⁶¹⁹ To naravno nije jedini i konačan odgovor. Prije svega, bilo je potrebno razviti sustavna rješenja kako bi kazna lišenja slobode bila svrhovita i prilagođena novoj ideji kažnjavanja. Idejom da se ukine ili barem smanji smrtna kazna uvedena je kazna zatvora. To se prvi put dogodilo u SAD-u. Naravno da samo uvođenje te kazne nije bilo dovoljno, trebalo je urediti pravila njezina izdržavanja jer je većina tadašnjih svjetskih zatvora bila poprilično loše uređena, bez jasnih pravila i s nehumanim uvjetima zatvaranja. Drugim riječima, trebalo je osmisliti zatvorski sustav koji će biti prilagođen novim ciljevima kažnjavanja. Tako su se vrlo brzo razvila dva sustava zatvaranja čija su rješenja postala temeljno uređenje budućih kaznionica diljem SAD-a i Europe. Ignatieff to prijelazno razdoblje od pojave kazne zatvora do prvih organiziranih sustava, tj. od 1780-ih do 1840-ih, opisuje kao put iz zlokobnog i bijednog zanemarivanja do sanitarnog reda.⁶²⁰

Začetnicima zatvorske reforme na području SAD-a smatra se religijska zajednica *kvekeri* iz američke savezne države *Pennsylvanije*.⁶²¹ Oni su zapravo bili pioniri kazne zatvora koja je prvi puta službeno bila uvedena upravo zahvaljujući njima još 1682. u toj saveznoj državi. Tada je *William Penn* odlučio ukinuti smrtnu kaznu, osim za ubojstvo, i zamijeniti ju zatvorskom kaznom. Ideju je dobio putujući po Europi kada se upoznao s radom popravnih i radnih domova.⁶²² U svrhu implementiranja zatvorske kazne 1695. kupio je kuću koju je pretvorio u tamnicu. Kuća je postala zapravo prvi zatvor s namjerom da u njemu zatvorenici kroz rad odsluže kaznu. Njegova ideja nije bila prihvaćena u ostatku zemlje tako da je stanje ostalo nepromijenjeno, uvjeti u zatvorima ostali su loši i nije smanjeno izricanje smrtno kazne.

⁶¹⁸ Fox, nav. dj., 26.

⁶¹⁹ Gustave de Beaumont, Alexis de Toqueville, *On the Penitentiary system in the United States and its application in France; with an appendix on Penal colonies*, Carley, Lea and Blanchard, Philadelphia, 1883., 2.

⁶²⁰ Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 163.

⁶²¹ Beaumont, Toqueville, *On the Penitentiary system*, 1; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 84–85; McGowen, „The Well-Ordered Prison“, 86.

⁶²² U idućem poglavlju detaljnije će biti opisan cjelokupni razvoj zatvora, od popravnih i radnih domova do kaznionica.

Uvjeti u ostalim zatvorima, kojima je i dalje pritvaranje bilo glavna funkcija, bili su loši. Samotne ćelije rijetko su se koristile, a okorjeli kriminalci, sitni prekršitelji i bolesnici i dalje su bili zatvarani zajedno. Zato su početkom 18. stoljeća kvekeri prosvjedovali i tražili promjene, paralelno smišljajući alternativni zatvorski sustav koji je trebao biti u skladu s njihovim vjerskim osjećajima. Zamišljeni se zatvorski sustav trebao temeljiti na molitvi, tišini i samoći kao jednim putevima pravoga pokajanja za počinjene grijeh, tj. zločine. To je koncept koji podsjeća na samostanske zatvore 12. i 13. stoljeća, koji su koristeći se istim metodama kažnjavali svećenike.⁶²³ Za njih zatvori ne bi bili samo mjesta izvršenja kazne, nego i mjesta u kojima će se pokorom i molitvom zatvorenici reformirati. Uz njih je u javnom pozivu na reformu kaznenog i zatvorskog sustava stao i potpisnik američke *Deklaracije o neovisnosti Benjamin Rush*. Rush je također bio na tragu razmišljanja kako se smrtna kazna primjenjivala na previše različitih kaznenih djela te je predlagao da ona ostane samo na ubojstvu, silovanju, paleži i izdaji dok bi sva ostala djela bila kažnjena zatvorom, a izvršenje same kazne bilo bi daleko od očiju javnosti.⁶²⁴ Kvekeri i Rush dijelili su isti pogled na novu ulogu zatvora. Tako je i on smatrao zatvore mjestima rehabilitacije u kojima bi se zatvorenici morali preodgojiti i odslužiti zasluženu kaznu. Što se tiče zatvorskog rada koji će u 19. stoljeću biti sastavni dio zatvorskog života, kvekeri i Rush imali su ujednačen negativan stav. Smatrali su kako bi zatvorenike prisilni rad činio sramotnima. Razmišljajući o kazni, smatrao je kako kažnjenici ne bi trebali znati duljinu trajanja kazne kako u svojoj mašti ne bi ubuduće povezivali težinu zločina i trajanje kazne.⁶²⁵

Tijekom prve polovice 19. stoljeća, tj. od 1816., kvekeri su krenuli s reformom zatvorskog sustava savezne države Pennsylvanije. Pri tome su razvili sustav koji je danas poznat kao *pensilvanijski sustav zatvaranja*. Prema njihovim idejama, zatvor je trebao postati simbol za kaznu, a mjesto izdržavanja te kazne trebala je biti kaznionica, institucija koja bi osigurala uvjete kako bi se ostvarili zamišljeni ciljevi kazne. Trebao je biti mjesto koje će omogućiti

⁶²³ Više o samostanskim zatvorima u idućem poglavlju.

⁶²⁴ Michael J. Millender, „The road to Eastern State: Liberalism, the Public Sphere, and the Origins of the American Penitentiary“, *Yale journal of law and the humanities* (2013.), vol 10, iss. 1: 188, pristup ostvaren 4. 3. 2017., <http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1185&context=yjlh>

⁶²⁵ Carl Sifakis, *The Encyclopedia of American Prisons*, Facts On File, New York, 2003., 228; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 484; Milutinović, *Penologija*, 29; Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 143.; Roth, *Oko za oko*, 139; Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 153; Matthew W. Meskill, „An american resolution: the history of prisons in the united states from 1777 to 1877“, *Stanford law review* (1999.), vol. 51, No. 4: 854, pristup ostvaren 9. 9. 2008., <http://www.jstor.org/stable/1229442?origin=JSTOR-pdf>; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 50–53.

rehabilitaciju i kažnjavanje, a ne mjesto strogog tjelesnog kažnjavanja, mučenja ili bičevanja. Te bi metode kažnjavanja također bile zabranjene i u svrhu korekcije ponašanja zatvorenika. Tjelesno kažnjavanje trebalo je biti zamijenjeno samotnim ćelijama i odvajanjem zatvorenika. Ideja reforme zatvorskog sustava i iskustva predloženog pensilvanijskog brzo su se proširili ostatkom zemlje. U isto je vrijeme kao reakcija na sve negativne karakteristike pensilvanijskog osmišljen novi sustav u američkoj saveznoj državi *New York*. Osmišljen je *auburnski sustav*, tako da su u prvoj polovici 19. stoljeća postojala dva konkurentna zatvorska sustava.⁶²⁶

6.2.1. Pensilvanijski zatvorski sustav

Pensilvanijski sustav zatvaranja počivao je isključivo na pojmu samoće i molitve. Samoća se protezala tijekom cijele kazne i svakodnevne molitve. Samoća i molitva bile su temelj i kažnjavanja i preobraćenja. Vrijeme koje je zatvorenik morao provesti u zatvoru trebalo je biti vrijeme u kojem će vršiti samorefleksiju, izbjegavati kontakt s drugim ljudima i moliti se. Samoća je jamčila da će zatvorenik umom i molitvom neprestano biti usmjeren na promišljanje, analiziranje i shvaćanje svojih poteza, što bi u konačnici trebalo dovesti do njegova reformiranja. Svakome je zatvoreniku bila određena jedna ćelija, opremljena svime što je bilo potrebno, kako bi mogao nesmetano provesti cijeli dan bez izlazaka. Ona mu je bila jedini dom i mjesto njegova preobraćenja. Ćelije su bile namijenjene samo za jednu osobu, koja je cijelu kaznu morala provesti u potpunoj samoći i tišini.⁶²⁷

Samoća je podrazumijevala potpunu zabranu komunikacije među zatvorenicima. Zbog toga su se zatvorenici morali strogo odvajati jedan od drugoga. Prvi razlog tog odvajanja bio je praktične prirode, kako bi se spriječilo međusobno ozljeđivanje zatvorenika ili stražara. A drugi mnogo važniji razlog bilo je shvaćanje kako bi svakodnevna komunikacija onemogućila duhovnu i umnu transformaciju zatvorenika. Isto je tako samotna ćelija bila gotovo jedini način održavanja zatvorske discipline, uz povremeno uskraćivanje hrane. Samoća i odvajanje bilo je bitno jer su smatrali da svi ljudi nisu jednaki. Upravo je zbog toga zabranom komunikacije spriječen mogući negativan utjecaj jednih na druge, onaj koji je mogao voditi u kriva razmišljanja ili kršenja pravila. Klasifikacija zatvorenika i grupiranje prema kaznama za koje

⁶²⁶ McGowen, „The Well-Ordered Prison“, 87.

⁶²⁷ Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 143; Beaumont, Toqueville, *On the Penitentiary system*, 5.

su okrivljeni, smatralo se, neće donijeti previše uspjeha upravo zato što ljudi nisu jednaki i imaju različite karaktere. Dakle, pensilvanijskim je sustavom prvi puta uvedeno odvajanje i ćelijsko zatvaranje zatvorenika, uz onemogućavanje ikakve komunikacije. Svoju je cijelu kaznu zatvorenik morao provesti odvojen od ostalih i u apsolutnoj tišini i molitvi.⁶²⁸

Izjava jednog zatvorenika oslikava pravi smisao ovog zatvorskog sustava: „Posjet čuvara mojoj ćeliji dočekujem sa srećom. Neki dan mi je cvrčak sletio u ćeliju, gledao sam ga kao prijatelja.“⁶²⁹ Potpuna izolacija sa što manje kontakata s ljudima, stražari su ih samo jednom dnevno nakratko obilazili, kako bi cijelo vrijeme kazne mogli razmišljati o svojim postupcima te se molitvom i čitanjem Biblije, koja je bila jedino dostupno štivo, pokajati. To je bila njihova ideja reformiranja zatvorenika.

Zatvorski rad nije bio zamišljen u pensilvanijskom sustavu, ali je ipak bio omogućen. Upotrebljavalo ga se vrlo rijetko ili nikako jer je kršio temeljni postulat kazne – samoću. Strahovalo se da bi na radnim mjestima, zbog prisutnosti više zatvorenika, moglo doći do komunikacije, što nije bilo poželjno. U ovom sustavu rad nije shvaćen kao bitan element kazne, ali nije ni odbačen jer je imao i nekih prednosti. Tako se rad mogao shvatiti kao način kojim se sprječavaju lijenost i besposličarenje u zatvoru. Međutim, nije imao neku dublju ulogu osim dokinuti lijenost te vratiti državi dug u slučaju da je od rada proizašla neka zarada. S druge strane, gledalo ga se i kao element ublažavanja kazne. Kako su ljudska bića ipak društvena, okupiranost radom u okružju drugih smatrali su nekom vrstom ublažavanja teške kazne samoće kojoj je bio podvrgnut. Budući da su zatvorenike smatrali lijenima, što se smatralo jednim od uzroka njihova kriminalnog ponašanja, na fizički ih se rad trebalo prisiliti za njihovo dobro u slučaju da ne žele raditi. Time ih se uči odgovornosti i važnosti posla, što su karakteristike koje su morali ponijeti na slobodu.⁶³⁰

Glavna obilježja pensilvanijskog zatvorskog sustava bila su striktnost i strogost u provođenju kazne. Stare metode mučenja zamijenjene su novim metodama, koje se nisu mogle smatrati mučenjem, ali su svakako imale te karakteristike u drukčijoj formi. Tjelesno mučenje na kraju nije nestalo, a uvelo se još i mučenje duha. Kada se spominje tjelesno mučenje, ne

⁶²⁸ Beaumont, Toqueville, *On the Penitentiary system*, 39–40; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 86–88.

⁶²⁹ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 51.

⁶³⁰ Beaumont, Toqueville, *On the Penitentiary system*, 40–42, Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 490.

misli se na konkretno kažnjavanje nego na druge oblike, poput samice, koji na sličan način kažnjavaju tijelo zatvorenika. Konačni cilj bio je kazniti duh i um zatvorenika, što se smatralo učinkovitijim od čistog tjelesnog mučenja. Ostvarenje tih načela moglo se postići jedino u zatvoru, tj. u kaznionici kao novoj instituciji koja je trebala osigurati uvjete za kažnjavanje prema novom shvaćanju kazne. Kaznionica je trebala služiti kao mjesto gdje će zločinac vratiti svoj dug društvu, u kojoj će ga društvo pravedno i razmjerno zločinu kazniti i dati mu priliku da se moralno reformira te vrati na slobodu. Prva joj je zadaća bila kazniti, a druga reformirati kažnjenika. Izdržanom kaznom zatvorenik je vratio dug društvu te mu se morala pružiti druga prilika. Da bi ju iskoristio, morao je shvatiti i priznati svoje grijeh, moralno se očistiti kroz pokoru i molitvu. Tako reformiran mogao se vratiti na slobodu. Kaznionica je trebala ponuditi novu nadu čovjeku, pa tako i drugu životnu priliku. S jedne je strane društvo trebalo biti zadovoljeno izdržanom kaznom, a s druge strane očekivalo je da zatvorenik izađe kao promijenjeni pojedinac spreman voditi novi i normalan život – rehabilitiran i spreman vratiti se u društvo bez ponovnog kršenja zakona. Zatvor zapravo „ispravlja“ zatvorenika kako više ne bi činio kažnjiva djela.

Predloženi princip zatvaranja kvekeri su konkretizirali tako što su odlučili izgraditi novu kaznionicu. Sve je počelo još 1723. kada je izgrađen novi zatvor u ulici *Walnut* u Philadelphiji, koji je služio isključivo za zatvaranje. Uvjeti služenja kazne bili su loši, žene su držane zajedno s muškarcima, prehrana zatvorenika ovisila je o donacijama rodbine ili kupovanju od stražara, a zatvor je bio prljav. Stoga je krenula javna rasprava o stanju u tom i ostalim zatvorima diljem savezne države Pennsylvanije. Cilj je bio upozoriti na nehumane uvjete služenja kazne koji su dovodili do buna i nemira u većini zatvora. Kvekeri su pod vodstvom *Richarda Wistera* osnovali *Filadelfijsko društvo za ublažavanje bijede javnih zatvora*, organizaciju koja i danas postoji. Njezinim je djelovanjem ubrzo bio zabranjen alkohol u zatvorima, a zatvori su se morali redovito čistiti. Državni je parlament 1790. donio propis kojim je prema savjetima Filadelfijskog društva na mjestu postojećeg zatvora dograđen dodatni blok ćelija čime je taj zatvor postao *Philadelphia Walnut Street* kazneni zavod, koji je primijenio ćelijsko zatvaranje, podjelu zatvorenika prema spolovima i religijski odgoj.⁶³¹ Međutim, zatvor je ubrzo bio prenapučen te se javila potreba za novim. Grupa pensilvanijskih kvekera 1820. unajmila je britanskog arhitekta *Johna Havilanda* da dizajnira novi zatvor prema njihovu konceptu samice.

⁶³¹ Millender, „The road to Eastern state“, 169.

Izgrađen je *Eastern penitentiary* u *Cherry Hillu*, prva kaznionica koja je zatvarala prema principima pensilvanijskog sustava. Sastojao se od individualnih ćelija, bez prozora, koje su bile 3,5 metara duge, 2,13 metara široke i oko 5 metara visoke. Bile su zamišljene kao prostor u kojem će zatvorenik provesti cijelu noć i dan, od spavanja do dnevnih radnih obveza i molitvenih obreda. Imale su dvojna vrata, prva čvrsta od čelika i druga u obliku rešetka, koja su bila stalno zatvorena. Čak i kada je bilo vrijeme molitve, otvarala su se samo čvrsta vrata, tako da svećenika nisu mogli vidjeti. Zidovi ćelija bili su zvučno izolirani. Svaki je zatvorenik imao osobni prostor za vježbu veličine 2,5 metara sa 6 metara. Cijela kaznionica bila je dizajnirana u obliku velikog kotača kojom se upravljalo iz središnje baze, u kojoj su zatvorenici bili 23 sata zatvoreni te su samo šutjeli i radili. Gradnjom te kaznionice otpočela je nova era u kažnjavanju i zatvaranju.⁶³²

Troškovi izgradnje bili su veliki. Tako je ukupna cijena bila 432 000 dolara, odnosno 1624 dolara po ćeliji. Cijenu je podigla arhitektura kaznionice koja je izgledom trebala dočarati srednjovjekovne utvrđene dvorce. Imala je velika željezna vrata, gotičke tornjeve i velike zidove. Troškovi izgradnje, koji su automatski dizali ionako velike troškove zatvaranja uzrokovane činjenicom da je svaki zatvorenik imao zasebnu ćeliju, bili su jedan od razloga zašto taj sustav nije zaživio u većini kaznionica. Vrlo je brzo nakon izgradnje donesena odluka da se zbog neprikladnih uvjeta zatvor nadogradi i poveća broj ćelija kako bi mogao primiti veći broj zatvorenika. Osim većeg broja ćelija, one su trebale biti opremljene toaletom, centralnim grijanjem, kanalizacijom i ograđenim dvorištem za svakog zatvorenika. Nadogradnja je izvršena 1836. te je kaznionica na kraju mogla primiti do 400 zatvorenika, što je u konačnici koštalo između 772 000 i 780 000 dolara.⁶³³

6.2.2. Auburnski zatvorski sustav

Osoba koju se smatra glavnim javnim zagovarateljem auburnskog sustava, koji je zahvaljujući njegovu javnom djelovanju postao primjer zatvorskog sustava čije je uređenje

⁶³² Sifakis, nav. dj., 110, 124; Richard Waux, „The Pennsylvania prison system“, *Proceedings of the american philosophical society* (1884.), vol. 21, no. 116: 651, 653, 655; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 484–485; Meskell, „An american resolution“, 853–854; Colvin, *Penitentiaries, Reformatories*, 54–57.

⁶³³ Beaumont, Toqueville, *On the Penitentiary system*, 74; Meskell, „An american resolution“, 854; Elizabeth Alexander, „This Experiment, so Fatal: Some Initial Thoughts on Strategic Choices in the Campaign Against Solitary Confinement“, *UC Law Review* (2015.), vol. 1, iss. 1: 7, pristup ostvaren 20. 3. 2017., <http://www.law.uci.edu/lawreview/vol5/no1/Alexander.pdf>

izdržavanja kazne preuzela većina progresivnih sustava 19. stoljeća bio je *Dwight Louis*. On je svaki put kada bi se otvarala nova kaznionica išao na to mjesto pokušavajući utjecati da bude izgrađena prema auburnskom sustavu zatvaranja. Proučavajući pensilvanijski sustav, našao mu je dvije važne zamjerke. Došao je do zaključka kako samoća tijekom cijeloga služenja kazne dovodi do ludila, što nije bilo u skladu s proklamiranim cijevima reformacije zatvorenika. Druga zamjerka, ona koja je možda bila presudna u donošenju odluke koji sustav odabrati, bila je cijena. Uočio je kako je auburnski sustav bio jeftiniji za državni proračun jer su ćelije mogle biti manje i zatvorenici u njima nisu morali biti 23 sata.⁶³⁴

Međutim, osoba koja je najzaslužnija za razvoj i njegovo konačno oblikovanje bio je general američke vojske *Elam Lynds*, prvi upravitelj kaznionice *Auburn*. Osim što je bio njezin prvi ravnatelj, definirao je konačna pravila koja će ostati upisana kao pravila auburnskog zatvorskog sustava. Uz nju, bio je upravitelj i druge najpoznatije njujorške kaznionice *Sing–Sing*. Nakon donošenja odluke o njezinoj izgradnji na rijeci *Hudson* u gradu *New Yorku*, kako bi nadomjestila ipak kapacitetom manju kaznionicu *Auburn*, *Lynds* je preuzeo zadatak nadgledanja izgradnje. Čak je sa sobom poveo 100 najposlušnijih zatvorenika iz zatvora *Auburn* koji su radili na njezinoj izgradnji. Drugim riječima, zatvorenici su sami sebi gradili i izgradili novu kaznionicu koja je mogla primiti 1000 ljudi.⁶³⁵

Prije izgradnje kaznionice *Sing–Sing*, u saveznoj državi *New York* 1829. renoviran je dotadašnji zatvor koji je pretvoren u kaznionicu pod nazivom *Auburn*. *Auburn* je kao zatvor postojao od 1815. te je također počivao na ćelijskom sustavu zatvaranja, s time da je u ćelijama moglo biti po dvoje zatvorenika, a u posebnim sobama do osam osoba.⁶³⁶ Pokretači te kaznionice prihvatili su samo neke ideje pensilvanijskog sustava zatvaranja jer se pokazalo kako je cijeli sustav imao mnogo nedostataka koje su ovim zatvorom htjeli ispraviti. Prva je bila cijena zatvaranja, koja je u *Auburnu* iznosila 584 dolara po zatvoreniku. Drugo je bilo pitanje vremena koje su zatvorenici morali provesti u samoći i izolaciji. Treće je bilo pitanje zatvorskog rada, koje će postati glavno razlikovno obilježje ovog sustava. Izgrađujući

⁶³⁴ Sifakis, nav. dj., 67–68; David J. Rothman, „Perfecting the Prison, United States, 1789–1865“, u: *The Oxford History of the Prisons: Practice of Punishment in Western Society*, ur. Norval Morris i David J. Rothman, Oxford University Press, New York, 1998., 105–106.

⁶³⁵ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 7; Meskell, nav. dj., 856.

⁶³⁶ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 4; Colvin, nav. dj., 90.

kaznionicu *Auburn* i mijenjajući temeljne postavke pensilvanijskog sustava, osmislili su novi sustav koji se zvao *auburnski sustav zatvaranja*.⁶³⁷

Auburnski je sustav prvo rješavao pitanje troškova zatvaranja i vremena koje su zatvorenici trebali provesti u ćeliji. Oba je problema riješio drukčijim pristupom osmišljavanju ćelije. Iako je prihvatio ćelijski oblik samotnog zatvaranja, veličina i funkcija ćelija bila je drukčija nego u pensilvanijskom sustavu. Tako je svakome zatvoreniku bila pripisana jedna samica u kojoj je proveo cijelu svoju kaznu. Auburnske su ćelije bile manje od pensilvanijskih, što je smanjilo ukupne troškove. Bile su 2 metra dužine i 2 metra visine. Smanjenjem volumena i dimenzija ćelija, smanjena je i cijena ove i budućih kaznionica koje će se graditi prema auburnskom modelu. S obzirom na kraće vrijeme koje su u njima provodili zatvorenici, u odnosu na pensilvanijski sustav, bilo je to sasvim dovoljno. Smanjivanjem volumena, smanjili su i cijenu.⁶³⁸

Drugi dio problema koji je riješen odabirom manjih ćelija bilo je pitanje vremena provedenog u samici i učinka dugotrajnog odvajanja. Temelj auburnskog sustava također je bila samoća i odvojenost zatvorenika. Međutim, oblik stroge samoće, primijenjen u pensilvanijskom sustavu, nije se smatrao dovoljno učinkovitim jer je na ljude djelovao prerepresivno te izazivao drukčije posljedice od onih koje su se očekivale. Mislilo se prije svega na dugotrajne mentalne probleme prouzročene dugotrajnom izolacijom. Tako su tvorcii ovoga sustava razradili sustav prema kojem je ćelija služila samo kao mjesto u kojem će zatvorenik provesti noć, dok je cijeli dan trebao bio iskorišten za tjelesne aktivnosti. Zatvorenici su tako cijelu noć trebali provesti sami u svojoj ćeliji, s osiguranim vremenom za spavanje i za promišljanje o svojim postupcima, dok je dan bio rezerviran za rad. Na taj su način doskočili problemu dugotrajne izolacije, a nisu napustili principe odvajanja i samotnog ćelijskog zatvaranja. Što se discipliniranja tiče, kako preko dana ćelije nisu bile opcija zbog zatvorskog rada, zatvorenike se discipliniralo fizičkim kažnjavanjem, najčešće bičevanjem. Međutim, nije bilo propisane metode, tako da je čin kažnjavanja bio prepušten upraviteljima kaznionica.⁶³⁹

⁶³⁷ Sifakis, nav. dj., 125; Milutinović, *Penologija*, 30; Meskill, nav. dj., 858.

⁶³⁸ Sifakis, nav. dj., 125; Meskill, nav. dj., 855.

⁶³⁹ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 42–43; Colvin, nav. dj., 91–92; Alexander, „The Experiment so Fatal“, 8.

Budući da su dane provodili izvan ćelija, religijska uloga u reformiranju bila je nešto slabije naglašena. Tako je tijekom nedjelje i nakon obvezne škole svećenik obilazio ćelije, razgovarao i molio sa zatvorenicima. To je radio i preko tjedna, ali je samo nedjeljom veću pozornost posvetio individualnom razgovoru i zatvoreničkim ispovijedima. To je zatvorenicima bila jedina prilika za razgovor.⁶⁴⁰

Iduće rješenje auburnskog sustava, koje ujedno čini i temeljnu razliku dvaju sustava, bio je prisilni zatvorski rad u grupama. Radili su ili u samom zatvoru, izrađujući odjeću, obuću ili izvan zatvora s ugovornim obrtnicima koji su ih plaćali duplo manje od dnevnice koju zaradi slobodna osoba. Može se zaključiti kako se na taj način ipak odustalo od sustava apsolutne tišine. Međutim, uvođenjem obveznoga zatvorskog rada, koji je zatvorenicima trebao ispuniti cijeli dan kad nisu u ćelijama, pokazalo se kako auburnski sustav ipak nije odustao od apsolutne tišine. Način kako su osmislili vrijeme u fizičkom radu i dalje je osiguravao provođenje tog elementa. Dan im je počinjao zvukom sirene ili zvona. Tada su stražari otvarali ćelije, a nakon izlaska iz ćelije, zatvorenici su morali u tišini, zureći isključivo u pod, marširati u koloni ujednačenim korakom. Odmah su u istoj koloni i vojničkom strogoćom ispražnjivali svoje noćne posude i vraćali ih u ćeliju. Nakon toga su u istoj formaciji odlazili raditi. Zvono je označavalo vrijeme za ručak, po koji su opet išli u koloni i tišini. Objedovali su ili u svojim ćelijama ili u zajedničkoj prostoriji. Tijekom rada i objeda svi su zatvorenici, iako u društvu ostalih, morali šutjeti. Uveden je rad u apsolutnoj tišini. S druge strane, obvezni rad služio je kao mjera rehabilitacije. Budući da je zatvorenicima razgovor bio zabranjen, ostavljeno im je mnogo vremena za promišljanje. Težak fizički rad kao oblik pokore trebao je stvoriti poticaj na razmišljanje o vlastitim postupcima i pokajanju. Smatrali su da su na taj način malo olakšali služenje kazne jer su ljudima ipak dopustili izlazak iz ćelije i viđanje drugih ljudi. Dakle, implementirajući zatvorski rad, nisu odustali od sustava odvajanja, tišine i samoće kao glavnih načina kažnjavanja, nego su stvorili sustav koji je te elemente učinio podnošljivim za zatvorenike, a zatvaranje povoljnije za državu. Zahvaljujući novčanoj zaradi od zatvorskog rada auburnski je zatvor sam pokrivaio svoje troškove, koji su se inače pokrivali iz državnog proračuna. Iz spomenutih je razloga auburnski model postao ogledni primjer budućim europskim progresivnim zatvorskim sustavima, koji njegovom modifikacijom neće izbaciti ono

⁶⁴⁰ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 54.

na čemu je počivao – tišinu, ćelijsko zatvaranje, odvajanje i zatvorski rad – nego će ih prilagoditi i učiniti učinkovitijima.⁶⁴¹

6.2.3. Implementacija novih sustava i reforme tijekom druge polovice 19. stoljeća

Iako su bili vrlo slični, pensilvanijski i auburnski sustav imali su i nekih bitnih razlika, kao što je pitanje zatvorskog rada, grupnog ili samotnog zatvaranja, zbog čega su mnoge kaznionice diljem SAD-a stalno radile preinake tih sustava. Radile su to prije svega zato jer se pokazalo kako su oba sustava izrazito stroga i represivna te po zdravlje zatvorenika opasna. Razlikovali su se u smislu poimanja fizičkoga rada i poimanja samoće kao kazne. Već su prve godine provođenja, što su potvrdile i naknadne inspekcije, pokazale kao je pensilvanijski sustav bio izuzetno surov. Na granici surovosti kakva se postizala srednjovjekovnim mučenjima i smrtnim kaznama. Učinci koje je imao na zatvorenike bili su jako zabrinjavajući jer se pokazalo kako je zatvorska samoća često završavala fatalnim posljedicama. Smrtnost je tako postala jedan od glavnih problema modernih američkih zatvora, a pratila su ju teška mentalna oboljenja i česti nemiri, bježanja iz zatvora i bune zbog još uvijek nehumanih uvjeta.⁶⁴²

Na pitanje koji je sustav bio zastupljeniji odgovora podatak kako su sve veće kaznionice SAD-a preuzele auburnski sustav zatvaranja. U toj su grupi bili *Sing–Sing* u New Yorku, Boston u Massachusettsu, Baltimore u Marylandu, dok su se jedino kaznionice u Pittsburghu i Philadelphiji koristile pensilvanijskim sustavom.⁶⁴³

Koliko su god ideje spomenuta dva sustava bile plemenite, uvjeti u kaznionicama i dalje su bili daleko od idealnih, a kamoli blizu zamišljenih. To se najviše odnosilo na uvjete izdržavanja kazne i načine kažnjavanja nedopuštenog ponašanja u kaznionici. Već samo zatvaranje u ćeliju kažnjavalo je do te mjere da su ostali oblici kažnjavanja bili čisto pretjerivanje. Auburnska kaznionica bila je daleko poznata po vrlo oštrom odnosu prema zatvorenicima i najstrožem provođenju ideje samoće i šutnje. Njezin najpoznatiji upravitelj i jedan od kreatora konačnog izgleda auburnskog sustava zatvaranja bio je spomenuti *Elam Lynds*. Osim što je prvi uveo prugastu uniformu, marširanja u koloni i apsolutnu tišinu, bio je

⁶⁴¹ Sifakis, nav. dj., 226, 125; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 492; Beaumont, Toqueville, nav. dj., 79, 81; Rothman, „Perfecting the Prison“, 100.

⁶⁴² Beaumont, Toqueville, nav. dj., 46–47; Roth, *Oko za oko*, 139.; Colvin, nav. dj., 66–71.

⁶⁴³ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 20.

vrlo strog u kažnjavanju zbog nepridržavanja tih pravila. Bio je strogi pobornik bičevanja i teškog fizičkog rada. Smatrao je da je svrha zatvora slomiti duh zatvorenika jer nije vjerovao u reformaciju. Zatvorenici su u njegovu zatvoru radili 6 dana u tjednu od zore do sumraka, uz stalnu prijetnju bičevanjem, a noći su provodili u malim ćelijama. Sedmi dan nisu radili, ali su ga cijeloga morali provesti u ćeliji.⁶⁴⁴

Uvjeti izdržavanja kazne i odnos čuvara prema zatvorenicima nije se previše promijenio implementacijom novih zatvorskih sustava. Tome svjedoče česti ustanci i pokušaji bježanja iz zatvora. Na primjeru Auburna u New Yorku vidjet će se kako je to izgledalo. 1821. godine na mjesto upravnika zatvora došao je već spomenuti i zloglasni kapetan *Elam Lynds*. Postao je poznat po izrazito strogom načinu vođenja discipline i kažnjavanja zatvorenika. Bio je poznat po *catu*, tj. biču napravljenom od pramenova kravlje kože, koji su morali nositi svi čuvari, samo što je njegov bio bikov. Upravitelj je čuvarima dao slobodu kada i koliko jako bičevati zatvorenike, a kada bi procijenio da su bili preblagi, sam je bičevao zatvorenike. O načinu na koji se odnosio prema zatvorenicima pročulo se izvan zidina zatvora, tako da su ljudi javno počeli negodovati protiv njega. Nezadovoljstvo se proširilo i među čuvarima koji su 1821. odbili zapovijed da izbičuju zatvorenike. Dobili su otkaz, a kao njihovu zamjenu upravitelj je pozvao kovača Thompsona da ih išiba. Kada je Thompson odlazio, grupa osvetnika ga je uhvatila, strgala mu odjeću, prelila katranom i cijelu noć njome paradirala pred zatvorom. Kada su za to čuli zatvorenici, organizirali su pobunu i zapalili većinu radionica u zatvoru. Upravitelj je ugušio ustanak, proveo odmazdu i pojačao svoje ionako stroge metode. Ubrzo su nakon tih događaja zatvorenici počeli umirati. Neki zbog samoubojstva, neki su se bacali na pod, neki rezali vene i razbijali glave o zid.⁶⁴⁵

Koliko je Lynds bio poznata osoba u svijetu zatvora govori i intervju koji su *Beaumont i Toqueville*⁶⁴⁶ vodili s njim tijekom putovanja SAD-om. Intervju je bio sastavni dio knjige koja je trebala postati izvješće o uočenom stanju američkih zatvora i pokušaj pronalaženja rješenja za reformu francuskog zatvorskog sustava. Zanimljivo je vidjeti njegova razmišljanja jer su

⁶⁴⁴ Sifakis, nav. dj., 151.

⁶⁴⁵ Sifakis, nav. dj., 18–19; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 491.

⁶⁴⁶ Posjetili su SAD između ostaloga i da prouče američke zatvorske sustave, usporede ih s francuskim te po povratku predlože vladi moguće promjene. Tako je i nastala knjiga *On the Penitentiary system in the United States and its application in France*, koja osim opisa pravila američkih zatvorskih sustava nudi objašnjenja kako neka od njih primijeniti u Francuskoj.

većinom suprotna od onoga što je auburnski sustav zamislio kao idealan tip zatvorske kazne. Tako je Lynds na početku izjavio kako ga u implementaciji auburnskog sustava jako ometa birokracija i javno mišljenje koje je bilo nesklono njegovim metodama. Za održavanje discipline, po kojoj je bio poznat, smatrao je kako je bilo potrebno održavati neprekinutu i stalnu tišinu i rad zatvorenika, ali i stalno kontrolirati čuvere. Bio je veliki pobornik i vjerovao je samo u tjelesnu disciplinsku kaznu bičem. Smatrao je takvu kaznu humanom jer nikada posljedice bičevanja nisu narušile zdravlje zatvorenika. Čak je smatrao kako je kazna samotne ćelije bila neučinkovita jer su ljudi nakon nje uvijek završavali u bolnici, što ga je učinilo zagovornikom biča. Čini se kako nije potpuno vjerovao u rehabilitacijsku mogućnost zatvora. Naime, smatrao je kako nije bilo moguće rehabilitirati sve zatvorenike već samo mlađe delinkvente. Smatrao je kako je za smanjenje recidivizma veća korist od školovanja ili razvijanja radnih navika nego što je to u molitvi i razgovorima sa svećenicima. Također je, prema iskustvu, govorio protiv prijevremenog otpusta onih koji su ga zaslužili dobrim ponašanjem jer prema njemu takvi najčešće opet završe u zatvoru. Smatrao je kako je na početku kazne bitno odmah obuzdati duh zatvorenika kako bi ga uvjerali u njegove slabosti. Tek tako se moglo dobiti poslušnu osobu koju se zatvorskim radom moglo lakše provesti kroz cijelu kaznu, a uz to i zaraditi jer je bio pobornik ugovornog rada s vanjskim obrtnicima.⁶⁴⁷ Kako navodi Colvin, ideje rehabilitacije i reformacije zatvorenika pod njegovom su upravom već 1821. bile praktički napuštene jer je najveći naglasak bio stavljen na kontrolu zatvorenika.⁶⁴⁸

Savezne su države novčanim sredstvima održavale funkcioniranje kaznionica. Što se temeljnih troškova tiče, svaki je zatvorenik dnevno koštao 15 centa, a njegova prehrana 5 centa. U te je troškove ulazila hrana, odjeća i usluge stražara, tj. nadzor. Osim prihoda ostvarenog zatvorskim radom, tijekom 19. stoljeća američki su zatvori naplaćivali ulaz zainteresiranima koji su htjeli izbliza vidjeti zatvore. Bila je uobičajena praksa da se ljudima dopušta gledanje zatvorenika, što se nazivalo *peepholes* posjeti.⁶⁴⁹ Naplaćivanje se vršilo zbog dva razloga. Prvo,

⁶⁴⁷ Beaumont, Toqueville, nav. dj., 199–203.

⁶⁴⁸ Colvin, nav. dj., 117.

⁶⁴⁹ Mnogi su ljudi toga vremena željeli uživo vidjeti izgled zatvora i zatvorenike, pa su uprave kaznionica u tome vidjele zaradu, naplaćujući im pozamašne svote za ulazak. Zatvorenike su promatrali tako da ih oni nisu mogli vidjeti, otuda naziv *peephole*, tj. špijuniranje zatvorenika.

kako bi se smanjili zatvorski troškovi, a drugo kako bi onemogućili svim ljudima dolazak u zatvor. Tako je Auburn naplaćivao 25 centi naknade za posjetitelje.⁶⁵⁰

Još jedan pogled u pravo stanje američkih zatvora može dati jedna od prvih kritičarki postojećih sustava *Dorothea Dix*, koja je kao učiteljica nedjeljama vodila vjeronauk u zatvorima. U svojim je putovanjima po zatvorima *Massachusettsa* vidjela čovjeka koji je 17 godina bio zatvoren u kavez, čovjeka koji je 20 godina bio zavezan okovima za zid te izgladnjele, istučene i za stolac vezane zatvorenike. Najstresniji prizor bilo je bičevanje trudne zatvorenice, koja je nakon poroda preminula. Sva je iskustva zapisala u knjigu, nakon čega je broj bičevanja zatvorenika drastično opao.⁶⁵¹

Jedan od velikih reformatora američkih zatvora je i *Zebulon Brockway*, koji je tijekom druge polovice 19 stoljeća bio upravitelj brojnih zatvora. Bio je pionir s idejom obrazovanja zatvorenika, kao načina rehabilitacije, i programom dobrog ponašanja zbog kojega bi se vrijeme trajanja zatvora skratilo. Svoje je ideje implementirao 1876. u popravnom domu *Elmira*. Osim obrazovanja, uveo je još i sustav uvjetnog otpusta iz zatvora te sustav nagrađivanja u kojem su postojali privilegirani razredi, zbog čega je njegova kazneno-popravna institucija imala bolje rezultate rehabilitacije od većine američkih zatvora. Međutim, kraj je njegove karijere umrljan jer je i sam bio pobornik strogog kažnjavanja, pogotovo bičevanja, slabe prehrane, mentalnog mučenja i nesprječavanja širenja zaraznih bolesti, zbog čega je bio otpušten. Državna vlast prihvatila je njegove inovacije, tako da je krajem 19. stoljeća počela zagovarati ideju organiziranja strukovnog obrazovanja mladih zatvorenika kao načina rehabilitacije, uvođenja klasifikacije zatvorenika,⁶⁵² uvjetnog otpusta i neodređenog vremena trajanja kazne. Tako se u kaznionice uvode knjižnice, dvorane za sport, igrališta i zatvorske novine.⁶⁵³

Kvekerica *Coffin Rhonda*, još jedna reformatorica zatvorskog sustava, uspjela je provesti ideju isključivo ženskog zatvora u saveznoj državi *Indiana*. Ideja je bila da se žene zatvaraju u isključivo ženske zatvore sa ženskim osobljem, kako bi se spriječila silovanja ili uvjetovane seksualne akcije od muških zatvorenika ili osoblja.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Sifakis, nav. dj., 192; Beaumont, Toqueville, nav. dj., 79–80.

⁶⁵¹ Sifakis, nav. dj., 62; Meskell, nav. dj., 859.

⁶⁵² Klasifikaciju je preuzeo iz irskog progresivnog sustava o kojemu će biti riječi u nastavku poglavlja.

⁶⁵³ Sifakis, nav. dj., 29, 75; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 493.

⁶⁵⁴ Sifakis, nav. dj., 42.

6.3. Progresivni zatvorski sustavi 19. stoljeća

Iako su od početka implementacije pokazivali velike probleme, osnovne ideje pensilvanijskog i auburnskog sustava preuzele su ostale države u svijetu i Europi. Preuzevši ih, europske su države provele prilagodbu tih sustava s ciljem njihova usavršavanja.

U SAD-u je razvijen ćelijski sustav koji je podrazumijevao potpunu izolaciju zatvorenika, a koji se primjenjivao u *pensilvanijskom* zatvorskom sustavu. S obzirom na probleme koje je taj sustav pokazao, vrlo se brzo kao reakcija razvio *auburnski* zatvorski sustav koji je uz samotno uveo i grupno zatvaranje te zatvorski rad.

Kako su oba sustava pokazivala dosta mana te podrazumijevala mnogo tjelesnog i psihičkog mučenja, tijekom 19. stoljeća u Europi se razvijaju novi sustavi koji se nazivaju *progresivnim sustavima izvršenja kazne zatvora*.⁶⁵⁵ Tako se razvio *engleski progresivni sustav* iz 1853. koji kaznu zatvora dijeli u više etapa – ćelijsko zatvaranje, grupni zatvor i uvjetni otpust. *Irski progresivni sustav* isti je kao i engleski samo što je imao dodatnu fazu u izdržavanju kazne. Između grupnog zatvora i uvjetnog otpusta postojao je smještaj u *odjel za slobodnjake*, tj. zatvor poluotvorenog tipa i slobodnijeg režima u koji su se upućivali zatvorenici prije prijevremenog otpusta kako bi se navikli na život na slobodi. Kako je rečeno u 4. poglavlju, hrvatski zatvorski sustav imao je također tu instituciju koja se zvala *posredni zatvor*. Treći je bio *bodovni ili Maconochijev sustav* uveden u Australiji 1840. za deportirane zatvorenike iz Engleske. Njegova se progresivnost također vidjela u etapama služenja kazne. Prvu etapu karakterizira stroga disciplina, u drugoj etapi zatvorenici su se slobodno udruživali u grupe do 7 u kojima su radili i skupljali bodove za cijelu grupu. Bodovi su služili kao nagrada ili kazna jer su se odbijali za pribavljanje hrane, za kažnjavanje ili nagrađivanje. Idući je bio *klasifikacijski ili ženevski sustav* koji je također imao etapno služenje kazne uz dodatak klasifikacije osuđenika prema različitim kriterijima kao što su spol, starost, vrsta i dužina kazne, priroda kaznenog djela, sposobnost za rad, ranija osuđivanost itd. Zatvorenik je prema tim kriterijima bio smješten u grupni zatvor.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Progresivni sustav izvršenja kazne zatvora definira se kao sustav koji povezuje režim osamljenja u izdržavanju kazne zatvora, zajedničkog rada osuđenika i puštanja osuđenika na uvjetni otpust s mogućnošću opoziva. Vidi *Rječnik kaznenog prava*, 475.

⁶⁵⁶ Šeparović, *Uvod u penologiju*, 75–80; Elliot, *Zločin u savremenom društvu*, 610.

Dakle, temeljna razlika između progresivnih i američkih sustava bila je etapno služenje kazne koje je trebalo osigurati bolje uvjete za rehabilitaciju zatvorenika. Uz etape, posebnost progresivnih sustava bio je i institut prijevremenog otpusta, kao treće etape izdržavanja kazne. Prvi zakonski propis o prijevremenom otpustu donesen je u SAD-u 1817., ali nikad nije postao standard. Prvi organizirani oblici prijevremenog otpusta u Europi javili su se Španjolskoj, Njemačkoj i Engleskoj. Tako je u Španjolskoj to pravilo uvedeno 1835. u zatvoru u Valenciji, prema kojem se nakon odslužene 2/3 kazne ostvarivalo to pravo, a samo se 35 % prijevremeno otpuštenih vratilo u zatvor. U Njemačkoj je 1842. uveden sustav u kojem se zatvorenika pušta pod nadzorom bez određenog roka. Engleska je imala sustav *ticket of leave*, prema kojem je svaki zatvorenik u drugoj etapi služenja kazne dobio karticu s kojom je mogao prijeći u treću etapu, ali samo ako je skupio dovoljno bodova na kartici primjerenim ponašanjem.⁶⁵⁷

Progresivni je sustav osmišljen kao reakcija na pensilvanijski i auburnski jer se pokazalo kako potpuna izolacija zatvorenika i strogo tjelesno kažnjavanje negativno utječu na zatvorenike. Tvorci progresivnih sustava polazili su od premise kako nakon dugotrajnog zatvora nagli povratak na slobodu može biti štetan ako se kažnjenik nije prilagodio, tj. ako nije rehabilitiran. Stoga su osmislili sustav sastavljen od više etapa kojima je cilj bio zatvorenika pripremiti na slobodu. Tako svi progresivni sustavi imaju etapu izolacije u samici ili ćeliji određeno vrijeme, etapu grupnoga zatvaranja i etapu prijevremenog otpusta. Tri glavne točke koje karakteriziraju progresivni su sustav jesu: a) davanje nagrada i privilegije za zatvorenike, b) popravljjanje morala zatvorenika kao cilj kazne, c) napredovanje tijekom kazne – od težih ka lakšim poslovima, iz samotnog u grupni zatvor, iz veće prema manjoj kontroli, a sve uvjetovano vladanjem, prijašnjim ponašanjem, težinom kazne i karakterom. Englezi su tako u drugoj etapi prvi uveli grupno zatvaranje u posebne kaznionice za zajednički rad u koje su premještali zatvorenike nakon 18 mjeseci samotnog zatvora, tj. nakon prve etape. Irci su unaprijedili progresivni sustav uvođenjem tzv. *međuzatvora* ili međuetape, koji je slijedio nakon druge etape. U drugoj su etapi zatvorenici radili i skupljali bodove na temelju kojih su bili prebačeni u međuzatvor. U tom su, može se reći zatvoru otvorenog tipa, uvjeti bili slobodniji, a nadgledali su ih nenaoružani stražari. Oni zatvorenici koji su se u njemu iskazali radom i ponašanjem mogli su steći uvjete za treću etapu prijevremenog otpusta.⁶⁵⁸

⁶⁵⁷ Elliot, nav. dj, 607–608.

⁶⁵⁸ Milutinović, *Penologija*, 30–32; Dobrivoje Radovanović, *Čovek i zatvor*, Prometej, Beograd, 1992., 4.

Vidljivo je kako je kazna lišenja slobode tijekom 19. stoljeća postala primarni oblik kažnjavanja, a velik broj različitih sustava govori kako je zatvaranje postalo zamjena za oštre i brutalne kazne prijašnjih stoljeća, pogotovo za smrtnu kaznu. Temelj svih zatvorskih sustava bilo je ćelijsko i grupno zatvaranje te zatvorski rad. Cilj zatvaranja i kažnjavanja bio je dvojak, kazniti kroz prvu etapu samice i popraviti zatvorskim radom u drugoj etapi. Sve navedene promjene imale su za cilj poboljšati uvjete u zatvorima i implementirati ideju rehabilitacije u kažnjavanju. Hrvatski je zatvorski sustav također pripadao skupini progresivnih, s tim da je razvio vlastitu inačicu irske međuetape osnivanjem posrednog zatvora.

6.4. Europski i svjetski zatvorski sustavi u 19. stoljeću – osnovne karakteristike sustava odabranih država

19. stoljeće bilo je vrijeme velike europske i svjetske reforme zatvorskog sustava. Gotovo da nema države u Europi koja drugu polovicu tog stoljeća nije provela u promišljanju o vlastitom zatvorskom sustavu i načinima kako ga unaprijediti. Stanje u zatvorima diljem Europe, kako je prikazano u izvještajima Johna Howarda, bilo je teško, uvjeti izdržavanja kazne bili su nehumani, a same kazne bile su prestroge. Svaka je država birala vlastiti put reforme.

Već spomenuti radovi Beccarije, Benthama i Howarda nisu prošli nezapaženo u većini europskih država, one su bile dobro upoznate s idejama i prijedlozima koje su ti reformatori predlagali. Mnoge su države počele njihove ideje provoditi u djelo, što se vidjelo u čestim promjenama kaznenog zakonodavstva. Nošeni tim promjenama i novim shvaćanjem ciljeva kazne, reforma zatvorskog sustava bila je neminovna. Kako su glavni ciljevi kazne lišenja slobode bili kažnjavanje i rehabilitacija, tako su se i pravila zatvaranja i zatvori morali mijenjati. Reforme 19. stoljeća iznjedrile su progresivni zatvorski sustav i modele kaznionica prilagođene novim shvaćanjima kazne lišenja slobode. Kao rezultat reforme i prakse europskih zemalja razvio se takav kazneni sustav koji je smanjio učestalost izricanja smrtno kazne i uveo dobro uređeni i od države kontrolirani zatvor. Smrtna kazna nije do kraja ukinuta, ali je bila rezervirana samo za najteže zločine.

Reformama se su iskristalizirala tri temeljna načina ili elementa ostvarivanja glavnih ciljeva zatvaranja. To su bili zatvorski rad,⁶⁵⁹ obrazovanje i discipliniranje. Smatralo se da se tim elementima zatvorenika može pravedno kazniti i rehabilitirati. Zatvorskim se radom rješavalo i pitanje discipline, svi su bili obvezni raditi tako da nisu imali vremena praviti probleme. Neki sustavi uključivali su i zaradu koju je zatvorenik mogao ponijeti na slobodu. Pokretanje škola u kaznionicama zatvoreniku je trebalo omogućiti lakši pronalazak posla nakon odslužene kazne.

Većina je svjetskih zemalja tijekom 19. stoljeća provela ili bila u procesu provedbe zatvorske reforme. Vrlo brzo pojavila se potreba za izmjenom iskustava u cilju poboljšanja postojećih pravila i pokušaja stvaranja univerzalnih pravila koja bi vrijedila za sve države. Predloženo je osnivanje međunarodne organizacije koja bi uključivala sve zemlje svijeta, koja bi imala savjetodavnu ulogu, i sazivanje međunarodne konferencije na kojoj bi sve pozvane zemlje iznijele svoja iskustva, rješenja i primjenu u praksi kako bi zajednički donijeli prijedlog ujednačavanja međunarodnih zatvorskih pravila.⁶⁶⁰

Prva *Međunarodna konferencija* održana je u Londonu 1872., a ne, kako krivo iznosi Milutinović, u Stockholmu 1878.⁶⁶¹ Na konferenciji su sudjelovali i izlagali predstavnici i ministri Austrije, Belgije, Danske, Francuske, Njemačkog Carstva, Italije, Meksika, Nizozemske, Norveške, Rusije, Švicarske, Švedske, SAD-a, Engleske i Irske. Konferencija je bila tematski podijeljena. Govorilo se o zatvorskim sustavima tih zemalja, ulozi zatvorske administracije, zatvorskoj disciplini, moralnom stanju zatvorenika, religijskom odgoju, obrazovanju zatvorenika, zatvorskom radu, stanju čistoće zatvora, uspješnosti rehabilitacije, vrstama i broju izrečenih kazna. Svaka je pozvana država opisala glavne značajke svojeg zatvorskog sustava te očekivani smjer budućeg razvoja.⁶⁶²

⁶⁵⁹ Preteča su mu ustanove za prisilni rad u Engleskoj iz 16. stoljeća, a detaljno je razrađen u SAD-u krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Zatvorski se rad dijelio u dvije kategorije: industrijski rad, u kojem su zatvorenici radili na javnim radovima ili bili unajmljivani za proizvodnju u industriji te bili plaćani po satu, komadu ili učinku, i neindustrijski rad, u kojem su zatvorenici radili poslove unutar zatvora kao što su održavanje prostorija, uredski poslovi ili obrtnički poslovi ako ih je zatvor imao organizirane. Vidi Elliot, nav. dj, 563–578.

⁶⁶⁰ *Report on congress of London*, 679.

⁶⁶¹ Milutinović, *Penologija*, 44.

⁶⁶² *Report on congress of London*, 2.

6.4.1. Belgija

Belgijski je sustav imao tri tipa zatvora. Prvi je bio opći zatvor u koji su smještali sve zatvorenike, zatvori zvani *provostal* koji su služili kao pritvor ili zatvor za manje prekršaje i za zatvaranje vojnih zatvorenika, te treći koji je služio za zatvaranje maloljetnika. Njihov je zatvorski sustav bio utemeljen na samotnom ćelijskom pritvaranju jer su smatrali da takav tip zatvaranja rehabilitaciju i kažnjavanje čini učinkovitijim. Zato su odlučili ukinuti sve zatvore u kojima je bio prisutan grupni sustav zatvaranja.⁶⁶³

Kazne koje su se izricale prema njihovom kaznenom zakonu bile su samica i teški rad. Prva se propisivala za kazne lišenja slobode od 8 dana do 5 godina, kazna samice na 5 do 10 godina, a kazna teškog rada za kazne od 10 do 20 godina. Zatvorenici su se dijelili u razrede prema ponašanju tijekom služenja kazne. Kako bi ih se razlikovalo, svaki je razred nosio posebne uniforme. Svatko je tijekom služenja kazne mogao promijeniti razred poboljšanjem ponašanja, što se događalo tijekom prve trećine tekuće godine. Kako bi postojao motiv za napredovanjem, uvjeti u prvom razredu, u koji su pripadali oni najgoreg ponašanja, obuhvaćali su zabranu pristupa kantini, izuzetno težak rad i zabranu posjeta. Vidi se kao je belgijski sustav bio izrazio strog po pitanju održavanja zatvorske discipline. On je svakako pozitivno utjecao na visoku razinu discipliniranosti zatvorenika, ali je teško reći koliko je to moglo pozitivno utjecati na moral, a pogotovo na moguću rehabilitaciju.⁶⁶⁴

Cijeli se zatvorski sustav financirao iz državne blagajne. Zarada koju su zatvorenici ostvarili zatvorskim radom uplaćivala se u istu blagajnu, s tim da nisu mogli zadržati ništa od zarađenog novca. Uz naglašenu strogost, pitanje zarade od zatvorskog rada bio je drugi nepoticajni element njihova sustava te se još jednom potvrđuje kako je veći naglasak bio na kažnjavanju nego na rehabilitaciji.⁶⁶⁵

⁶⁶³ *Report on congress of London*, 10.

⁶⁶⁴ Isto, 11.

⁶⁶⁵ Isto, 12.

6.4.2. Irska

Izvješće započinja zanimljivom tvrdnjom kako „...svijet pozna irski zatvorski sustav u dušu.“⁶⁶⁶ Razlog je tomu svakako bila njihova primjena etapnog služenja zatvorske kazne. Kako je već rečeno, oni su tvorci sustava koji se sastojao od 3 etape i jedne međuetape. Prva etapa bilo je samotno zatvaranje u ćeliju na osam ili 9 mjeseci u kojima je zatvorenik podvrgnut teškom radu uz malo hrane, a sve kako bi težina kazne utjecala na njega i kako bi promislio o svojim postupcima. Druga etapa je grupno zatvaranje u kojem su preko dana bili prisiljeni raditi u grupama dok su noći provodili u ćelijama. Tu je tretman bio nešto blaži i uvjetovan zatvoreničkim ponašanjem. Kako su u ovoj etapi zatvorenici bili podijeljeni na klase, tako je svaki skupljao određene ocjene kojima je napredovao unutar klasnog sustava. Postojale su četiri klase. Pripadnici četvrte klase nisu morali nositi uniforme, radili su lakše poslove i stjecali su uvjete prijevremenog otpusta. Njih se smještalo u međuzatvor, tj. spomenutu međuetapu, u kojoj su čekali prijevremeni otpust, što je bila treća i završna etapa. U međuzatvoru zatvorenik je nosio civilnu odjeću, radio na farmi s ostalim zatvorenicima i na misu išao u crkvu izvan zidina zatvora. Cilj te etape bio je testirati razinu reformiranosti zatvorenika, a ako ju je uspio dokazati, dobivao je *izlaznu dozvolu* kao dokaz uvjetnog otpusta.⁶⁶⁷

Disciplina se u irskim zatvorima održavala na dva načina. Prvi je bio bič, koji se koristio u propisanim situacijama. Drugi je bio sustav nagrađivanja i kažnjavanja s obzirom na ponašanje, tj. napredovanje ili nazadovanje u njihovu klasifikacijskom sustavu.⁶⁶⁸

Higijenski uvjeti u zatvorima bili su na visokoj razini, a najčešća su oboljenja bile plućne bolesti i prehlade. Svi su zatvori imali knjižnice, ali pokazalo se kako većina njih nema uopće ili ima vrlo malo knjiga, osim knjiga religijskog sadržaja. Škole su organizirane u svim zatvorima. Od ukupnog broja zatvorenika, nepismenih je zatvorenica bilo 22 %, a zatvorenika 63 %.⁶⁶⁹

Zatvorski je rad bio obvezan, s tim da je cilj bio sve zatvorenike uposliti na industrijskim poslovima koje su smatrali smislenijima i korisnijima za rehabilitaciju. Omogućavao im je

⁶⁶⁶ Isto, 26.

⁶⁶⁷ Isto, 26–27.

⁶⁶⁸ Isto, 47.

⁶⁶⁹ Isto 67, 85.

učenje novih vještina i činio ih spremnima da odmah nakon odsluženja kazne pronađu posao. Uz to, od zatvoreničke se zarade pokrivao dio ukupnih troškova zatvora.⁶⁷⁰

6.4.3. Francuska

U Francuskoj je postojalo 6 vrsta zatvora. Postojale su kažnjeničke kolonije, središnji zatvori, odjelni zatvori, popravni domovi za maloljetnike do 16 godina starosti, zatvori za vojsku i mornaricu te komore za pritvor. Kažnjeničke kolonije uvedene su tijekom prve polovice 19. stoljeća kao zamjena za vrlo čestu kaznu zatvaranja na galijama. Kolonije u koje su slali zatvorenike bile su *Alžir*, *Guana* i *Nova Kaledonija*. Središnji su zatvori bili klasični zatvori u koje su smješteni muškarci i žene koji su bili osuđeni na više od jedne godine zatvora ili na samicu. Odjelni zatvori zapravo su bili pritvori te su u njega smještane uhićene osobe, osobe koje su čekale suđenje ili osobe kojima je bila izrečena zatvorska kazna do jedne godine zatvora ili manje. Zanimljivo je kako su sva tri zatvora zapravo bili odjeli koji su se nalazili unutar iste zgrade, ali su se posebno zvali. Komore za pritvaranje bile su mjesta u kojima su se privremeno zadržavali osuđenici koje se prevozilo iz zatvora u zatvor ili iz sudišta koje nije imalo zatvor prema onome koji ga ima.⁶⁷¹

Ni Francuzi nisu imali sustav samotnog ćelijskog pritvaranja. Glavni način uvođenja discipline bilo je grupno zatvaranje uz primjenu sustava apsolutne tišine. Dakle, princip sličan auburnskom sustavu. Budući da je postotak recidivista bio velik, francuske su vlasti radile na tome da ipak prijeđu na mješoviti sustav u punini njegova značenja. Troškove zatvaranja snosila je država. Međutim, ukupni trošak za svakog pojedinog zatvorenika bio je umanjivan zaradom ostvarenom od zatvorskog rada, tako da je u prosjeku 50 posto ukupnih troškova zatvaranja bilo vraćeno državi jer je toliko zatvorenik uspio zaraditi.⁶⁷²

Sustav kazna u francuskom kaznenom zakonodavstvu ide od kazne zatvora, preko kazne samice do teškoga rada. Kazne su bile vrlo stroge. Tako je kazna zatvora bila za kazne od 8 dana do pet godina. Provođi se u odjelnom zatvoru ako je do jedne godine, nakon toga ostatak se služi u središnjem zatvoru. Kazna samice je bolna i sramotna, provodi se samo u središnjem zatvoru i odnosi se na kazne lišenja slobode od 5 do 10 godina. Podrazumijeva gubitak

⁶⁷⁰ Isto, 76.

⁶⁷¹ Isto, 12.

⁶⁷² Isto, 13.

građanskih prava. Kazna teškog rada također je bolna i sramotna, što potvrđuje obveza da se presuda javno objavi u mjestu počinjenja i mjestu prebivališta okrivljenoga. Po odsluženju takve kazne, bivši kažnjenik ima doživotnu pratnju policije. Kaznu teškog rada izricali su za kazne od 10 godina do doživotnog zatvora.⁶⁷³

Nisu imali strogu podjelu zatvorenika prema klasama ili razredima, što nije davalo dobre rezultate. Stoga su u drugoj polovici 19. stoljeća proveli eksperiment koji je postao pravilo. Naime, posebno su izdvojili grupu zatvorenika kojima je to bila prva kazna i smjestili ih u poseban dio zatvora nazvan odjel za čuvanje.⁶⁷⁴

Zaključno se može reći kako je francuski sustav zatvaranja bio vrlo sličan auburnskom tipu, počivao je na sustavu apsolutne tišine i grupnoga pritvaranja te na cjelodnevnom zatvorskom radu. Zbog uvedenih promjena, prije svega uvođenja posebnog odjela i klasifikacije zatvorenika, vidjelo se da taj sustav nije bio toliko učinkovit. Glavna mu je karakteristika bila izrazita strogost i jačina kazne.

6.4.4. Italija

Zbog toga što je Italija ujedinjena tek 1861. bilo je teže u to vrijeme imati točne podatke o njezinu kaznenom zakonodavstvu i zatvorskom sustavu. Sustav još nije bio ujednačen jer je svaka pokrajina imala svoja pravila. Ono što je bilo zajedničko većini pokrajina su vrste zatvora. Tako su postojali središnji zatvori provincija i lokalni zatvori za pritvaranje. Kazna lišenja slobode izdržavala se u zatvorima za kaznu teškog rada, radnim zatvorima ili popravnim domovima za one kojima su kazna bili javni radovi, u zatvorima za one kojima je kazna bila progonstvo, u popravnim domovima za one kojima je kazna kraća od godine dana, u posebnim ustanovama za djecu i žene, ustanovama za lijenčine i skitnice i djecu koju su tu roditelji smjestili i ustanovama za invalide.⁶⁷⁵

Veliku su pozornost priklanjali podjeli zatvorenika prema vrsti kazne i dužini, pa je tako u središnjim zatvorima podjela bila na uhićene, one koji čekaju suđenje i one koji su presuđeni do jedne godine zatvora. U zatvorima za teški rad podjela je bila još naglašenija, ne samo

⁶⁷³ Isto, 13.

⁶⁷⁴ Isto, 13.

⁶⁷⁵ Isto, 18.

drukčijim odorama koje su morali nositi, nego i smještanjem u posebne dijelove zatvora zvane *divizije*, čime su i fizički bili odvojeni. Tako su se posebno izdvajali ubojice, vojni zatvorenici, lopovi. Novčana sredstva kojima se financirao rad zatvora dolazio je iz državnog proračuna. Nema spomena o zaradi zatvorenika i o tome kome ona ide.⁶⁷⁶

6.4.5. Engleska

Već je ranije naglašeno kako su Englezi bili prvi reformatori Europe uvođenjem progresivnog sustava. U engleskom sustavu zatvor je imao dvojaku funkciju. Jedna funkcija bila je reformirati i rehabilitirati zatvorenika, kako bi se uspješno vratio u društvo, a druga je bila zastrašivanje, kojem je cilj demotivirati zatvorenika od ponavljanja kaznenih djela i prekršaja nakon izlaska iz zatvora i pokazati ostatku društva težinu kazne koja slijedi nakon kršenja zakona. Veći je naglasak ipak bio na zastrašivanju jer su smatrali kako je težina kazne jedan od glavnih načina prevencije i demotiviranja ljudi na činjenje kaznenih djela i prekršaja.⁶⁷⁷

U drugoj polovici 19. stoljeća iskristalizirala su se tri stupnja zatvaranja. Zamišljeni sustav kombinirao je više vrsta zatvora, ćelije i samice te vrijeme provedeno na uvjetnoj slobodi. Tako je prvi stupanj podrazumijevao provođenje minimalno 9 mjeseci u specijaliziranim zatvorima *Pentonville* i *Millbank*, u kojem su svi osuđenici morali provesti prvi dio kazne. Prvi dio kazne bio je najteži jer ga je zatvorenik provodio izoliran u svojoj ćeliji cijeli dan, uz iznimku za molitvu ili vježbanje. Ispočetka je maksimalna granica samotnog zatvaranja bila 18 mjeseci, ali to se pokazalo nepovoljnim po zdravlje zatvorenika, tako da je granica spuštena. U tom periodu zatvorenici nisu smjeli međusobno razgovarati i sve su svoje potrebe obavljali u svojoj ćeliji. U drugom stupnju zatvorenici napuštaju spomenute zatvore i prelaze u zatvore, može se reći, otvorenog tipa.⁶⁷⁸ To su bili zatvori u kojima su zatvorenici samo spavali i objedovali. Naime, drugi stupanj kazne podrazumijevao je zatvorski rad na kojem su zatvorenici bili uposleni po cijeli dan. Važno je naglasiti kako nisu radili odvojeno, nego u grupama, tako da je neki oblik međusobne komunikacije bio moguć. Pri povratku u

⁶⁷⁶ Isto, 18.

⁶⁷⁷ Isto, 25.

⁶⁷⁸ Nije isto kao irski odjel za slobodnjake ili hrvatski posredni zatvor, koji su bili dodatna etapa nakon grupnog zatvaranja i obveznog rada. U engleskom je modelu to i dalje bio zatvor strogih pravila i nije pružao posebne uvjete onima u iščekivanju prijevremenog otpusta.

zatvor svaki je zatvorenik bio zatvoren u svoju ćeliju u kojoj je spavao, molio se i objedovao, dok mu je komunikacija s drugima bila zabranjena. Treći je stupanj bio uvjetni ili prijevremeni otpust. Zatvorenici su mogli, s obzirom na ponašanje, biti pušteni prije odsluženja kazne na uvjetnu slobodu, ali pod stalnim nadzorom policije, te bi u slučaju kršenja uvjeta otpusta bili vraćeni u zatvor na odsluženje ostatka kazne.⁶⁷⁹

U Engleskoj je u to vrijeme bilo 11 zatvora, osam isključivo za muškarce, dva isključivo za žene i jedan mješoviti. Svi su zatvori imali odvojene ćelije i u svakom je izolacija bila temeljni način discipliniranja zatvorenika. U svim je zatvorima zatvorski rad bio organiziran tako da zatvorenici rade u grupama, dok su jedino u *Pentovnilleu* i *Millibanku* zatvorenici radili izolirani jedni od drugih.

6.4.6. SAD⁶⁸⁰

Ujednačavanje pravila zatvorskih sustava SAD-a trajalo je tijekom druge polovice 19. stoljeća, kada se uoči spomenute međunarodne konferencije osniva *Komisija za zatvore*. Početkom organiziranijeg praćenja i sustavnijeg rješavanja pitanja zatvora smatra se osnivanje *Wallnut Street Prisonsa* u Pennsylvaniji krajem 18. stoljeća. Do tada je to pitanje bilo rješavano na razini svake savezne države zasebno, bez ujednačenoga pristupa na razini cijele države. Tek kada su se pojavili pensilvanijski i auburnski sustav početkom 19. stoljeća počeo je ozbiljniji rad na osnivanju novih zatvora prema unificiranim i propisanim pravilima. Spomenuta dva sustava implementirali su izolaciju i grupno zatvaranje, što je postao općeprihvaćeni model za cijeli SAD. Tako se većina novootvorenih kaznionica temeljila na jednom od dva spomenuta principa, *Auburn* i *Sing-Sing* u državi *New York* bile su prve velike kaznionice prema auburnskom grupnom zatvaranju, dok su u *Philadelphiji* i *Pittsburghu* bile prve prema pensilvanijskom sustavu izolacije.

Treba napomenuti kako je auburnski sustav zatvaranja prevladao u većini zatvora SAD-a najviše zato jer se pokazalo kako je ćelijsko zatvaranje s izolacijom tijekom cijele kazne imalo negativne i gotovo smrtne posljedice na zatvorenike. Tako je svega tri posto američkih zatvora bilo organizirano prema pensilvanijskom sustavu. Može se zaključiti kako je u SAD-u

⁶⁷⁹ *Report on congress of London*, 26.

⁶⁸⁰ Zatvorski je sustav SAD-a ranije objašnjen u ovom poglavlju pri opisu auburnskog i pensilvanijskog sustava, tako da će se sada kratko pojasniti samo kategorije zatvora.

prevladavao zatvorski sustav utemeljen na grupnom zatvaranju tijekom dana, dok je izolacija u ćelijama bila tijekom noći.⁶⁸¹

U SAD-u su se zatvori dijelili na državne i okružne,⁶⁸² kojima se broj poklapao s brojem država i okruga, a svaki je grad mogao imati svoj municipalni zatvor koji je najčešće služio kao pritvor ili zatvor za kraće kazne lišavanja slobode.

6.4.7. Nizozemska

S obzirom na detaljnu podjelu kategorija zatvora, može se reći da su Nizozemci jako pazili na odvajanje zatvorenika. Tako su imali središnji zatvor za one presuđene na 18 mjeseci i dulje, zatvore za one presuđene na kraće od 18 mjeseci, ustanove uhićenja za presuđene na kraće od 3 mjeseca, te kantonalne zatvore za do mjesec dana kazne. Posljednja tri najčešće čine jednu zgradu, ali dobro odvojenih zatvora i služe kao pritvor. Sustav zatvaranja bio je progresivni. Sastojao se od točno propisanog vremena koje se moralo provesti u ćeliji, a to je bilo do najdulje dvije godine, i grupnoga pritvaranja s odvajanjem zatvorenika. Kako je već ranije John Howard primijetio, Nizozemci su među prvima u Europi imali najmanji broj zatvorenika i vrlo su rijetko izricali smrtnu kaznu.⁶⁸³

Bio je implementiran sustav strogog odvajanja. Tako su odvajani opasni i dugogodišnji zatvorenici od recidivista, a svi oni zajedno od ostalih lakših prijestupnika. Svi zatvori financirali su se iz državnog proračuna. Zatvorenici su zadržavali najveći dio svojeg prihoda od zatvorskog rada, tako da im je udio u financiranju zatvorskih troškova zanemariv.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ *Report on congress of London*, 24.

⁶⁸² *County jail* – zatvori koje su osnivale pokrajine svake savezne države.

⁶⁸³ *Report on congress of London*, 18.

⁶⁸⁴ Isto, 19.

7. PRVI MODERNI ZATVORI I KAZNIONICE S KRAJA 18. I IZ 19. STOLJEĆA

7.1. Prve ustanove zatvorskog tipa

Cijeli je srednji vijek i rani novi vijek u Europi smrtna kazna bila najčešće izricana kazna za većinu zločina. Uz smrtnu kaznu, postojali su i drugi oblici kažnjavanja, neki koji su se mogli smatrati oduzimanjem slobode ili zatvaranjem, ali ne u suvremenom smislu tih pojmova. Među prvima je bila Katolička Crkva koja je u 13. stoljeću osmislila koncept samostanskih zatvora, kojima je bio cilj izolacija, samoća i kontemplacija o životu, a gdje su smješteni svećenici koji su se ogriješili o Božje zakone.⁶⁸⁵ Takav princip zatvaranja i načini izdržavanja kazne bili su temelj i pensilvanijskom sustavu, koji je izdržavanje kazne i reformu zatvorenika vidio kroz molitvu, samoću i tišinu. Stoga se ti samostanski zatvori mogu smatrati prvim pravim počecima zatvaranja u smislu oduzimanja slobode. U nekim je srednjovjekovnim gradovima bio čak uveden i sustav odvajanja zatvorenika. Grad Siena 1297. naredio je ograđivanje gradskog zatvora kako bi se odvojili dužnici, žene i optuženici koji čekaju presudu.⁶⁸⁶ Osim spomenutog samostanskog zatvora, razvijali su se i drugi oblici kažnjavanja koji su također podrazumijevali lišavanje slobode. Tako se javlja robijanje, u mediteranskim zemljama najčešće, što je značilo sudjelovanje u javnim radovima, čišćenje kanala i slično, dok su strože kazne bile doživotni rad u rudniku i kamenolomu. Robijanje se može smatrati pretečom ideje zatvora kao kazne jer je predstavljalo svojevrsno kazneno zatvaranje prisilnim radom u korist države. Drugi je primjer služenje kazne na galijama za sve vrste zločina u 16. i 17. stoljeću, s tim da je trajanje te kazne tijekom 17. stoljeća bilo ograničeno na 10 godina. Galije je s vremenom zamijenilo vješanje. Španjolci su tijekom 18. stoljeća brodovima u kolonije prebacivali kažnjene i zatvarali ih u utvrde radi prisilnog rada, tj. uveli su deportaciju kao kaznu, što se također može smatrati oblikom zatvora kao kazne, s naglaskom na prisilnom radu.⁶⁸⁷

Tijekom 16. stoljeća javio se poseban način rješavanja kažnjivog ponašanja koji se može smatrati lišavanjem slobode kao kaznom, konkretnijim nego u ranije opisanim slučajevima. Iako se tada to nije shvaćalo kao kazna, a kamoli zaživjelo kao koncept, diljem Europe počele su se osnivati ustanove za lišavanje slobode. Kako navodi Milutinović, ti su oblici bili prijelazno

⁶⁸⁵ Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 140.

⁶⁸⁶ Gentler, *The Medieval Prison*, 63.

⁶⁸⁷ Roth, *Oko za oko*, 127–129; Milutinović, *Penologija*, 20–23.

razdoblje, prijelazni oblik, prema zatvoru kao kazni.⁶⁸⁸ Iako nisu imale namjeru postati zatvorima, funkciju koju su obavljale te ustanove državna vlast je prepoznala, a razvojem i unaprjeđivanjem te su se ustanove tijekom 18. stoljeća počele pretvarati u moderne zatvore.

Da bi se shvatilo o kakvim je ustanovama riječ, treba se osvrnuti na činjenicu kako se tijekom 16. stoljeća povećava broj ljudi. Povećanje se događa zbog zagrijavanja klime između 11. i 13. stoljeća, što posljedično utječe na razvoj središta s većim brojem stanovnika, razvoj trgovine i povećanu mobilnost stanovnika, a među onima koji su se često selili bilo je mnogo neradnika, prosjaka, skitnica i lopova te onih ljudi koji nisu bili sposobni raditi.⁶⁸⁹ Taj se sloj ljudi smatrao velikim društvenim problemom, pa ga je vlast tijekom 16. stoljeća odlučila riješiti pokretanjem sustava za pomoć sirotinji. Ideja je bila da ih se uz državnu pomoć ili osposobi za rad, izučavanjem zanata, ili natjera na rad. Osnovane su, zapravo, *ustanove za rad* u koje su smještane nabrojane osobe. Cilj tih stanova bio je ispravljanje ili popravljavanje ponašanja kroz prisilni rad.⁶⁹⁰ Prije tih ustanova za rad, u Škotskoj su već 1480. u malenim selima zatvarali ljude u kućice zbog naplate dugova, što je dovelo do toga da su one postale sinonim za zatvor u 17. stoljeću, a koristile su se na sajmovima kako bi zadržali one koji su kršili sajamska pravila.⁶⁹¹ Zbog činjenice da se određenom sloju ljudi oduzimala sloboda zbog ponašanja koje se smatralo kažnjivim, može se zaključiti kako su ustanove za korekciju ponašanja i prisilan rad bile preteče kazne lišavanja slobode.⁶⁹² I to ne samo u smislu oduzimanja slobode, nego i zbog ciljeva koje su trebale ispuniti i sredstvima kojima se to ostvarivalo. Cilj kazne bio je reformirati osobe, a sredstvo je bio prisilan rad. Upravo se činjenica da te osobe nisu radile smatralo glavnim uzročnikom njihova kriminalnog ponašanja te se kroz radnu obvezu očekivalo takvo stanje popraviti.

Napušteni zamci i manastiri postali su mjesta osnivanja prvih takvih ustanova za rad. Smatra se kako je prva ustanova za rad bila *St. Bridget's Well* pokraj Londona iz 1553., za nemirnu čeljad i narušitelje poretka, a i za zdrave prosjake i skitnice kako bi se ti ljudi priučili radu i preodgojili.⁶⁹³ U takve su ustanove, popularno zvane *brajdvele*, smještani prije svega

⁶⁸⁸ Milutinović, nav. dj, 23–24.

⁶⁸⁹ Roth, nav. dj., 110.

⁶⁹⁰ Fox, *The English Prison*, 24.

⁶⁹¹ Roth, nav. dj., 113.

⁶⁹² Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 140.

⁶⁹³ Wines, *Punishment and reformation*, 140.

skitnice i prosjaci, odnosno osobe koje nisu htjele raditi. Međutim, s vremenom su tu ulazili bolesni, nezaposleni, siročad i neposlušna djeca. Uzrok povećanog zatvaranja ljudi u takve ustanove nalazi se u razlogu njihova osnivanja. To je bila želja da svakog zatvorenog uspješno rehabilitiraju i vrata u društvo. Uvjeti u takvim ustanovama nisu bili idealni. Zatvorenici su bili zajedno smješteni te ih uprave domova nisu dijelile prema vrstama i težini prekršaja. Isto je tako i kažnjavanje za neposluh s vremenom postalo okrutnije. Međutim, za svoj su težak rad bili plaćeni, što je trebao biti jedan od poticaja za promjenu ponašanja. Koliko je vlast prihvatila taj program govori i podatak da su vrlo brzo u njih počeli smještati ljude i za najsitnije prekršaje.⁶⁹⁴

Ljudi smještanjem u ustanove za rad, zapravo, ulaze u program koji se može opisati kao popravilište, mjesto koje pruža sigurnost društvu, a pritvorenome reformiranje ponašanja. Koliko je program, ako ga se tako može nazvati, bio uspješan govori i podatak da je u Britaniji vrlo brzo došlo do povećanja broja takvih institucija, koje su se počele specijalizirati s obzirom na vrstu prekršitelja koje primanju. Razvijali su se tako *kazneni zavodi* i *popravni domovi*. Prvi za one koji mogu i pokazuju želju za radom, a drugi za one koji tu želju ne pokazuju. Prvi je imao humani karakter pomoći, dok je u drugom rad bio prisilan, pa se može zaključiti da je imao kazneni karakter.⁶⁹⁵

Tijekom 17. stoljeća osnivaju se iste ustanove i diljem kontinentalne Europe. Ono što im je svima bilo zajedničko bio je njihov karakter, to su bile ustanove koje su sadržajno između mjesta namijenjenog kažnjavanju i mjesta prisilnog rada. Prva osnovana u kontinentalnom dijelu Europe bila je *Rasphuis*⁶⁹⁶ za muškarce u Amsterdamu 1595., za koji se smatra da je bio preteča prvog suvremenog zatvora, i nešto kasnije *Spinhuis*⁶⁹⁷ za žene. Posebno je zanimljiva ustanova za žene u kojoj su one tkale, prele, šivale i izrađivale čipku. Osnovana je kao karitativna ustanova za siromašne uličarke, koje su tu morale steći radne vještine kako bi bile korisne društvu, i neposlušnu žensku djecu, koju bi roditelji zbog preodgoja preko dana ostavili

⁶⁹⁴ Fox, nav. dj., 24; Roth, nav. dj., 134–136.

⁶⁹⁵ Milutinović, nav. dj., 25; Wines, nav. dj., 118.

⁶⁹⁶ Dolazi od nizozemske riječi *raspkass* što znači ribati i riječi *huis* što znači kuća, dakle doslovno kuća u kojoj se nešto ribalo i strugalo. Vidi *Hrvatsko-nizozemski rječnik*, redakcija Radovan Lučić, Amsterdam, 2013., 129, 384.

⁶⁹⁷ Dolazi od riječi *spinne* što znači presti i riječi *huis* što znači kuća, dakle kuća u kojoj se prelo. Vidi *Hrvatsko-nizozemski rječnik*, redakcija Radovan Lučić, Amsterdam, 2013., 129, 324.

u Spinhuisu, dok bi noći provodile kod kuće.⁶⁹⁸ Nadalje su se slične ustanove osnivale u Firenzi 1677., u Hamburgu 1620. i u Beču 1670. godine. 1703. papa Klement XI. osnovao je popravni dom *Sv. Mihaela* u Rimu, koji se smatra pretečom ustanove za oduzimanje slobode za osobe kojima je oduzimanje slobode pravomoćno presuđeno i koji je prvi provodio odvajanje zatvorenika u samicama tijekom noći, što do tada nije bila praksa.⁶⁹⁹

Porast broja takvih ustanova svjedoči kako se društvo odnosilo prema ljudima koji su kršili zakonske norme ponašanja. Već je 1576. donesena odluka da svaka pokrajina u Velikoj Britaniji ima jednu takvu ustanovu.⁷⁰⁰ Društvo je dugi niz stoljeća kaznena djela i prekršaje strogo kažnjavalo mučenjem, bičevanjem i smrtnim kaznama. Osnivanje ustanova ovoga tipa bio je početak puta prema promjeni načina i strogosti kažnjavanja, barem prema onim ljudima koji su bili krivi za sitnije prekršaje ili su bili sumnjivog morala. U takvim ustanovama ljudi nisu bili izvrgnuti smrtnim ili teškim kaznama, što nikako nije značilo da kazne nisu bile stroge. Uvjeti u ustanovama bili su daleko od idealnih, od prisilnog rada do zajedničkog suživota svih kategorija zločinaca. Već se krajem 17. stoljeća počinju događati promjene koje će te popravne ustanove pretvoriti u zatvore. Tako se s vremenom zatvorenici odjeljuju prema spolu, zdravstvenom stanju ili težini kazne, a rad biva reguliran s obzirom na tržišne odnose. Mijenja se i arhitektura ustanove, poprimajući sve više izgled zatvora.⁷⁰¹

U drugoj polovici 17. stoljeća popravni domovi i ustanove za rad gotovo gube svoj temeljni identitet te sve više postaju ustanove za kažnjavanje. Pogotovo što se tijekom tog stoljeća one sve češće osnivaju pokraj tamnica, čime postaju sve više kazna pojedincima, a manje mjesto reformiranja i prisilnog rada. Početkom 18. stoljeća one se više ne mogu ni razlikovati od tamnica jer su provodile samo takav tip kažnjavanja, da bi krajem istog stoljeća one postale zatvori. Tako se kroz povijest zatvor razvijao kao sustav lišenja slobode robijom, deportacijom, relegacijom, strogim zatvorom, običnim zatvorom itd.⁷⁰²

⁶⁹⁸ Marta M. Peacock, „The Amsterdam Spinhuis and the „Art“ of correction“, u: *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age: Mental-Historical Investigations of Basic Human Problems and Social Responses*, ur. Albrecht Classen i Connie Scarborough, de Gruyter, Berlin, 2012., 460.

⁶⁹⁹ Milutinović, nav. dj., 24; Wines, nav. dj., 116; Fox, nav. dj., 25; Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 141.

⁷⁰⁰ Fox, nav. dj., 25

⁷⁰¹ Wines, nav. dj., 108, 118–119; Šeparović, *Uvod u penologiju*, 74.

⁷⁰² Fox, nav. dj., 25.

Pojava kaznionica bila je ključna za transformaciju kaznenog zakonodavstva diljem svijeta jer je napušteno teško kažnjavanje, sakaćenje i sramoćenje ljudi. Iako je njihov razvoj u modernu ustanovu u današnjem smislu te riječi bio dug, svaki je korak u tom procesu značio minimalno smanjivanje tjelesnog kažnjavanja ljudi. Kaznionice se javljaju zbog humanističkih ideja o smanjenju smrtnih i tjelesnih kazna, zbog isticanja vrijednosti ljudske slobode, novog shvaćanja svrhe i cilja kazne, a to je ispaštanje i opća prevencija.⁷⁰³ Tako je razvojem zatvora došlo do smanjenja broja zločina koji su se kažnjavali smrću, vješala su počela nestajati, a zatvaranje i prisilan rad postali novi standard u kažnjavanju. To je naravno imalo i svojih negativnih strana jer je zatvaranje manje djelovalo na tijelo, a pojačano djelovalo na psihu i razum zatvorenika.

7.2. Panopticon i Pentonville – ogledni modeli svjetskih kaznionica 19. stoljeća

Prva općeprihvaćena rješenja koja su odgovarala vremenu i novim zahtjevima kazne lišenja slobode bile su kaznionice *Pentonville* i *Panopticon*. Njihovom izgradnjom zadovoljili su se svi zahtjevi modernog kazneno-pravnog sustava 19. stoljeća. Uvođenjem kazne lišenja slobode, kaznionice su postale mjesto u kojem se kazna izvršava s ciljem da se osobu rehabilitira i kazni. Kaznionice su morale osigurati upravo takve uvjete u kojima bi se ta dva osnovna cilja kažnjavanja mogla ispuniti. Kako srednjovjekovni i ranonovovjekovni zatvori nisu bili primjereni za implementaciju ideje rehabilitacije, što je podrazumijevalo malo više sadržaja od ćelija i rešetaka, već su se krajem 18. stoljeća počele graditi prve kaznionice. Dvije spomenute ponudile su model koji je u svojim osnovama prisutan i danas.

Panopticon je bio prvi općeprihvaćeni model za koji se očekivalo da će biti predložak budućim kaznionicama. Međutim, konstrukcijske mane postale su prepreka ostvarenju svih zacrtanih ideja, tako da su buduće kaznionice modifikacijama pokušavale ispraviti njegove nedostatke. *Pentonville* osmišljen i izgrađen u Engleskoj, prvi je ponudio popravljenu i funkcionalnu inačicu Panopticona. Kako je graditeljima Pentonvillea pošlo za rukom izgraditi poboljšanu verziju Panopticona, koja se kao koncept i dalje smatrala idealom, tako je on zapravo postao prvi ogledni primjer prema kojemu su se gradile ostale europske kaznionice 19. stoljeća. Iako se neki istraživači ne slažu s tezom da je europska inačica potpuna preslika, mnogi

⁷⁰³ Šeparović, nav. dj., 74.

argumentiraju da je najveći dio njegove forme preuzet od Panopticona, međutim da su rješenja koja je Pentonville ugradio u svoj koncept uvelike ispravila ono što se Panopticonom htjelo napraviti.⁷⁰⁴

Obje su kaznionice postale ogledni primjeri za većinu kaznionica 19. stoljeća, a čije arhitektonske forme zatvorski sustavi i danas rabe. To su ustanove koje su težile potpunoj kontroli i nadzoru svih zatvorenika, a čitav im se arhitektonski koncept vodio prema maksimiziranju učinka rehabilitacije i kažnjavanja. Implementirani je model samotnih i grupnih ćelija, koje su okruživale ili u obliku zraka izbijale iz središnjeg čuvarskog tornja pokazao najveći stupanj učinkovitosti. Čuvari su u svakom trenutku mogli pratiti ponašanje zatvorenika, reagirati pravodobno, a s druge strane bili su maksimalno sigurni od mogućih nereda i napada.

7.2.1. Panopticon Jeremyja Benthama

Kako je spomenuto u 5. poglavlju, svoje je ideje o reformi zatvorskog sustava i sustava kažnjavanja Jeremy Bentham uspio konkretizirati osmišljavanjem novog koncepta zatvora. Zapravo kaznionice koja je trebala materijalizirati sve zahtjeve koje je novo poimanje kazne i kažnjavanja trebalo ispuniti. Sam ga je dizajnirao i nazvao *Panopticon*. Zamišljen kao kružni zatvor sa središnjim tornjem za promatranje, trebao je zadovoljiti sve uvjete sigurnosti, i za čuvare i za zatvorenike. Bentham je zamišljao objekt koji će svojom konstrukcijom postati primjer ostalim budućim modernim zatvorima jer je zamišljen i predložen koncept trebao osigurati sve prednosti koje je takva arhitektura pružala, počevši od sigurnosti osoblja do kontrole zatvorenika u cilju njihova kažnjavanja i rehabilitacije. To je trebalo biti mjesto potpune kontrole svakodnevice zatvorenika, što je povećalo mogućnosti za njihovu rehabilitaciju. Vrijeme u kojem je živio tražilo je promjenu u zatvorskom sustavu, a koja se dogodila razvojem novog modela kaznionice – *Panopticon*.

Bentham je izvorno planirao da u Panopticonu samica bude jedini oblik zatvaranja. Zamislio je da svaka ćelije bude za jednog zatvorenika. Međutim, vidjevši kakve je posljedice imao takav tip zatvaranja po zatvorenike, poglavito u pensilvanijskom sustavu, od toga je odustao i prihvatio mješoviti sustav auburnskog tipa, koji je podrazumijevao provođenje noći

⁷⁰⁴ Steadman, Philip, „The contradictions of Jeremy Bentham's Panopticon penitentiary“, *Journal of Bentham studies* (2007.), vol. 9: 1–4, pristup 30. 9. 2016., DOI: 10.14324/111.2045–757X.030

u ćelijama, a cijeloga dana u prisilnom radu. Ćelije je također proširio da mogu prihvatiti do 3 zatvorenika. Prihvaćajući trend s kraja 18. stoljeća da životni uvjeti u zatvoru moraju osigurati minimalne higijenske standarde i smanjiti mogućnost pojave bolesti, njegov je zatvor imao centralno grijanje i ventilaciju, uz pristup vodi u svakoj ćeliji iz cisterne na krovu. Zatvorenici su bili prisiljeni na zatvorski rad kako bi stekli određene vještine za daljnji život ili da zarade za vlasnike zatvora. Sustav stalnog nadzora i potpune tišine, koji se već javio u nekim američkim zatvorima, također je bio dio koncepta ovoga zatvora.⁷⁰⁵

Rad na zatvorskoj shemi započeo je 1787., da bi konačno arhitektonsko rješenje bilo gotovo 1791., uz veliku pomoć arhitekta *Willeyja Reveleyja*. Naime, Bentham se pri stvaranju koncepta mučio s rješenjem kako osigurati potpuni pregled čuvarima, a uz to uklopiti i ostale prostorije namijenjene za svećenike, kuhinju i liječnike. Upravo je arhitekt *Reveley* predložio, što je postalo dijelom konačne inačice, da se umjesto jedne razine, ćelije rasporede na 6 katova, čime bi se oslobodilo mjesta i za dodatne prostorije, ali i još veći broj ćelija koje bi čuvari onda lakše mogli nadgledati.⁷⁰⁶

Zatvor je trebao biti kružnog oblika sa središnjim nadzornim tornjem. Između središnjeg nadzornog tornja i ćelija bio je prazan prostor nazvan *kružni bunar*. On je bio popunjen stepenicama i mostovima koji su povezivali *inspekcijske kružne galerije* i olakšavali kretanje čuvarima. Svaki je kat zgrade trebao imati 24 ćelije koje su u svakom trenutku bile u vidokrugu čuvara. Tu je odmah nastao problem jer je, zbog potrebe osiguranja prostora za upravitelja zatvora, 5 ćelija na svakom katu bilo prazno. Taj je prostor postao slaba točka jer je oduzeo dragocjen prostor ćelijama i nije imao prozore, zbog čega ga se nije mogli iskoristiti za potrebe dodatnog nadzora. U prizemlju zatvora bila je smještena središnja nadzorna prostorija iz koje se koordinirala cijela operacija nadgledanja. Iznad nje izdizala se kružna galerija na tri kata koja je služila za nadgledanje ćelija i kojom su šetali stražari. Galerija je bila odvojena nekoliko metara od samih ćelija zbog sigurnosti i pružala je pogled na minimalno dva kata ćelija.⁷⁰⁷

Koncept kružnoga zatvora, koji je prema Benthamovim idejama trebao biti rješenje i odgovor za potpuno siguran zatvor, imao je svojih mana. Upravo je zato i tražio pomoć arhitekta

⁷⁰⁵ Steadman, „The contradictions“, 5–6.

⁷⁰⁶ Isto, 8.

⁷⁰⁷ Isto, 10–15.

Reveleyja, čiji su prijedlozi trebali riješiti strukturne probleme zatvora, ali su istodobno značili i mijenjanje temeljnog koncepta – jedan toranj i malo stražara koji bi trebali vidjeti i nadgledati sve kutove zatvora. Zbog činjenice da jedan toranj nije bilo dovoljan, morali su dodati spomenute galerije i mostove. Jedino se tako mogla osigurati potpuna kontrola. Tim je dodanim elementima pogled stražarima bio dodatno otežan, pa se javila potreba za većim brojem stražara. Jedna od početnih ideja bila je da stražari neopaženo mogu iznenaditi svakog zatvorenika u slučaju nereda ili neposluha. Međutim, spomenutim promjenama ta se mogućnost izgubila i stražari su postali vidljiviji zatvorenicima zbog njihova većeg broja i čestih kretanja po galerijama koje su okruživale ćelije.⁷⁰⁸

Osim konstrukcijskih pitanja, pozornost je posvećena i ostalim pitanjima kojima su se uređivali odnosi u zatvoru. Tako je zaključeno kako je na planu zatvorske discipline podjela na *klase* prema vrstama zločina općeprihvaćena činjenica. Međutim, naglašeno je kako je jednako važna i podjela prema spolu, ali da u rješavanju tog pitanja preinake u modelu zgrade ne trebaju biti napravljene. Predložena su dva rješenja: ili da se cijeli jedan zatvorski objekt osigura samo za jedan spol ili da se unutar istog objekta osigura zasebni dio za određeni spol. Odluku je Bentham donio vođen motivom štedljivosti, pa je tako razradio plan zajedničkog objekta, kaznionice koja će jednim svojim dijelom biti za muški, a drugim dijelom za ženski spol kako se ne bi dogodilo da u nekim periodima jedna od kaznionica bude prazna. U tom slučaju kaznionica bi bila jasno odijeljena na muški i ženski dio. Svaka strana imala bi odvojeno stubište tako da se ne može dogoditi da se suprotni spol nađe u prostoru namijenjenom onom drugom. Prostori namijenjeni spolovima bili bi jasno označeni pomičnim paravanima ili zavjesama, što je trebalo onemogućiti potencijalne sukobe. U slučaju da se na istom katu moraju naći oba spola, onda se uz pokretnu zapreku jedna ćelija između mora ostaviti prazna. Treba istaknuti i kako je odredio da se u slučaju mješovitog zatvora mora osigurati i glavni muški inspektor i glavna ženska inspektorica – *matrona* – koji zajednički patroliraju centralom.⁷⁰⁹

Budući da se u ćeliju moglo zatvoriti do tri zatvorenika, tišinu kao jedno od temeljnih pravila zatvaranja bilo je teško ostvariti. Stoga je Bentham zamislio sustav *društava* i *razreda*, posebnog grupiranja zatvorenika prema njihovim osobinama, vrsti zločina i duljini trajanja kazne. Očekivao je da će takvim sustavom omogućiti poštivanje pravila apsolutne tišine. Ti bi

⁷⁰⁸ Isto, 24.

⁷⁰⁹ Bentham., *Panopticon*, 59–65.

se razredi i društva smještali na različite katove i ćelije kako bi se barem onemogućila komunikacija ili neko drukčije udruživanje koje bi moglo dovesti do nemira. Međutim, opet se pojavio isti konstrukcijski problem. S obzirom na kružni oblik rasporeda ćelija, većina je zatvorenika mogla ipak vidjeti druge zatvorenike te tako ostvariti određenu komunikaciju. Zato je predložio da se nekoliko koraka ispred samih rešetaka povuče crta koju zatvorenici ne bi smjeli prelaziti, ali je i sam bio svjestan da će to biti teško izvedivo. Konačna je ideja bila da se ispred ćelija i kružne galerije koja okružuje ćelije rasprostire paravan, što je također bilo loše rješenje jer je onda i stražarima bilo onemogućeno nadgledanje. Upravo je kružni koncept bio najveća mana zatvora jer nije onemogućio komunikaciju među zatvorenicima i nije omogućio stražarima potpunu kontrolu, što je i dovelo do osmišljavanja i izgradnje *Pentonvillea*.⁷¹⁰

Bentham je pobornik ideje prisilnog zatvorskog rada te je u skladu s tim razvijao koncept kaznionice. Zatvorski je rad bio jedan od glavnih alata u zatvorskom sustavu. Osim što je omogućavao opće ili zanatsko obrazovanje, on je također održavao zatvorsku disciplinu. Tako i kod Benthama on predstavlja temelj zatvorskih odnosa, ali i dobre zatvorske ekonomije. U razvoju koncepta prije svega gledao je kako onemogućiti ikakav oblik komunikacije među zatvorenicima, što je bio jedan od načina kako se ostvarivala disciplina i moguća reformacija zatvorenika. S druge strane, u zatvorskom je radu vidio kako cijenu kazne svesti na razumne mjere.⁷¹¹ Tako je promišljao o poslovima koje je zatvorenik mogao raditi, koliko dugo tijekom dana, u koje doba godine i je li zatvorenik mogao raditi tijekom cijele kazne ili ne. Što se tiče pitanja vrste posla, smatrao je da on mora biti što lukrativniji, poželjno je neki sjedeći, lakši posao umjesto ručnog i teškog rada, a ako su u mogućnosti, zatvorenici mogu raditi i dva posla odjednom,⁷¹² sve kako bi rezultat rada donio veće koristi kaznionici. Pri izboru poslova uvijek je trebalo paziti na zdravstveno stanje zatvorenika, ali i na vrstu poslova. Glavni je uvjet bio da je posao dovoljno unosan. Što se tiče količine posla, smatrao je da bi, sukladno zdravstvenom stanju, zatvorenik morao raditi najviše što može tijekom dana, odnosno toliko da mu ostane vremena još samo za jelo i spavanje. Tijekom ljetnih mjeseci predlagao je da se teži rad zamijeni

⁷¹⁰ Steadman, nav. dj., 23.

⁷¹¹ Tome u prilog govori i primjer jednog tamničara koji je, nakon što je raznio veliki kamen, natjerao zatvorenike da komade tog razbijenog kamena prenesu na drugi kraj parcele. Kada je bio upitan koja je svrha tog zatvorskog rada, odgovorio je kako hoće mučiti zatvorenike. Bentham ustaje protiv toga i smatra kako takav rad ne donosi koristi, ni samoj ekonomiji zatvora, kao ni reformiranju zatvorenika.

⁷¹² Pitanje teškog ručnog rada (tokarenje, obrada metala) ili sjedećeg rada (šivanje, pletenje) objasnio je pitanjem prehrane koja kod težih poslova može biti skuplja, pa time i troškovi kaznionice postaju veći.

lakšim, sjedećim radom, a pitanje godišnjih doba ne bi trebalo utjecati na količinu rada tijekom dana. U konačnici, rad je, kako navodi, morao riješiti pitanje nestašluka, tj. onakvog ponašanja koje je moglo dovesti do toga da se i oni blaže kažnjeni inficiraju karakterom težih prijestupnika, morao je donijeti korist zatvoru i spriječiti svaku komunikaciju između zatvorenika.⁷¹³

Dio planiranja posvetio je pitanju prehrane u kaznionicama. Vodio se principom milosti i ekonomičnosti. Smatrao je da količina hrane koja se mora osigurati zatvorenima treba biti neograničena, tj. onoliko koliko zatvorenik može pojesti. Zatvorenik je mogao uživati samo najmanje ukusan obrok od onih koje uživaju ljudi na slobodi. Samo je jeftin obrok trebao biti odabran. Dostupnost je vode, također, morala biti neograničena. Svaki je zatvorenik, po njemu, imao slobodu dokupiti onoliko ukusne hrane koliko su mu zatvorska primanja dopuštala. Alkoholna pića bila bi strogo zabranjena. Odnos prema zatvorskoj prehrani smatra vrlo važnim, pa uspoređuje s torturom slučajeve ako je prehrana bila nedostatna ili loša.⁷¹⁴

Uz pozornost posvećenu zdravlju i čistoći, posebno se osvrnuo na odijevanje zatvorenika. Kod odijevanja je najviše vodio računa oko ekonomičnosti odjeće te zatvorske sigurnosti. Kad se o ekonomičnosti govori, smatrao je da odabrana odjeća ne smije biti skupa i opteretiti zatvorski proračun, zbog čega je bio protiv odabira pamučnog materijala. Glavne odlike odabrane zatvorske odjeće moraju biti zdravlje, udobnost i decentnost. Što se sigurnosti tiče, predlagao je da odjeća bude prilagođena svojim izgledom i odabirom materijala svim potencijalno opasnim situacijama u zatvoru, od sigurnosti čuvara do mogućeg bježanja iz zatvora. Za muškarce predlaže kaput i majicu dugih, ali različitih rukava. Predlagao je da desni rukav majice bude duži od lijevoga, te da jedan rukav bude crvene ili neke boje različite od boje cijele majice. Time je bilo sigurno da će se uvijek moći razlikovati zatvorenike, pa čak i onda ako pobjegnu iz zatvora. Što se odjeće za žene tiče, predlagao je majice bez rukava, tako da im ruke budu cijele nepokrivene. Za obuću je predlagao drvene cipele bez čarapa, kombinacija koju bi zatvorenici nosili tijekom obveznog rada, dok bi jedino nedjeljom mogli nositi čarape i papuče. Naveo je nekoliko razloga zašto je odabrao drvene cipele. Bile su jeftinije, simbolizirale su pokornost, a zvukovi koje su zatvorenici ostavljali hodajući ukazivali su stražarima na svako

⁷¹³ Bentham, *Panopticon*, 91–104.

⁷¹⁴ Isto, 147–158.

njihovo kretanje. Činjenica da su bili bosonogi i nosili drvene cipele sprječavala je mogući bijeg iz zatvora jer je otežavala i penjanje i trčanje.⁷¹⁵

Zakonski propisi u vezi spavanja i kreveta u zatvoru predlagali su da svaki zatvorenik ima vlastiti krevet. Okvir kreveta morao je biti od željeza, svaki je zatvorenik imao minimalno jednu plahu i pokrivač koji su morali biti od konoplje. Iako je postojanje kreveta u ćelijama bilo zakonska obveza, on je bio protiv kreveta uopće. Zapravo se zalagao za viseću mrežu za spavanje kao najjeftinije i najpraktičnije rješenje smještaja. Osim što bi zauzimala manje prostora, jamčila bi veću sigurnost i ne bi utjecala na zdravlje zatvorenika. Također se zalagao da se umjesto pokrivača na krevetima koristi slama, kao cjenovno povoljnija te iskoristivija kad se istroši, dok pokrivači imaju samo jednu funkciju i često se moraju čistiti. Plahte i pokrivači, smatrao je, moraju biti od lana jer je povoljniji. Što se održavanja higijene posteljine tiče, plahte su se morale prati jednom mjesečno, a pokrivači jednom tijekom ljeta.⁷¹⁶

Što se čistoće zatvorenika tiče, smatrao je da je zatvor mjesto moralne i tjelesne čistoće, zbog čega zatvori moraju voditi strogu disciplinu kad je o osobnoj higijeni riječ. Zatvorenicima ne samo da su morali održavati osobnu higijenu, nego je i obveza stražara bila da nadgledaju i kažnjavaju one koji se tome opiru. Kupanje je bilo obvezno jednom tjedno tijekom ljeta, svaka dva tjedna tijekom proljeća i jeseni, dok je zimi bilo obvezno jednom mjesečno. Pranje ruku je također bilo strogo provođeno, pa su ruke morali prati prije i poslije jela, dok su prije spavanja morali prati, ruke, lice i noge. Kosa je morala biti kratko očišćena ili potpuno obrijana, a morala se svakodnevno prati. Bila je zabranjena uporaba duhana. Što se ponašanja tiče, kihanje i pljuvanje bilo je omogućeno samo u maramicu. Odjeća se također redovito prala, majice dva puta tjedno, hlače jednom tjedno, kaputi jednom mjesečno preko ljeta, a svakih šest mjeseci tijekom jeseni i proljeća i jednom zimi.⁷¹⁷

Na tragu sigurnosti i zdravlja zatvorenika bilo je i razmišljanje o uvjetima u ćelijama. One su morale biti prozirne i tople, ovisno o godišnjem dobu. To je pitanje bilo naglašenije tijekom ljeta kad su se ćelije ventilirale tako da su se prozori otvarali svaki puta kad bi

⁷¹⁵ Isto, 160–164.

⁷¹⁶ Isto, 165–168.

⁷¹⁷ Isto, 169–170.

zatvorenici bili uposleni izvan svojih ćelija. Na prozorima ćelija postavljale su se zavjese kako bi smanjile prodor sunčevih zraka.⁷¹⁸

Cijeli je koncept kaznionice bio osmišljen tako da zatvorenik provede što manje vremena u komunikaciji s drugima, da kroz samoću provede samorefleksiju svojeg ponašanja i tako se iskupi za svoje grijeh. Kako bi se to omogućilo, Bentham je predvidio strogu dnevnu podjelu vremena. Smatrao je kako ona mora biti stroga jer je ipak riječ o zatvoru, a količina vremena predloženog za prisilan rad nije bila daleko od vremena koje su u radu provodili slobodni radnici u tvornicama ili na drugim radnim mjestima. Tako je za prvih šest dana u tjednu predvidio 14 sati sjedećeg rada, 1 sat vježbe i provjetravanja, sedam i pol sati za spavanje te sat i pol za jelo, s tim da je doručak trajao pola sata, a večera sat vremena. Smatrao je kako je vrijeme jela ujedno i vrijeme odmora, tako da je za prehranu predvidio više vremena. Što se tiče neradnog dana nedjelje, predvidio je 10 sati spavanja, 2 sata za jelo, po jedan sat ujutro i navečer za crkvene obrede te 9 sati za školovanje. Svi su se zatvorenici morali, uz prisilni zatvorski rad, zajednički brinuti o čistoći svojih ćelija i cijeloga zatvora. Vrijeme koje je bilo potrebno za taj posao oduzimano je od vremena predviđenog za školovanje i provodilo se tijekom dana.⁷¹⁹

Što se tiče održavanja reda u kaznionici predlaže dodatno kažnjavanje. Smatra kako ono mora biti strogo i ponovljeno onoliko puta koliko je potrebno da se zatvorenika kazni, a sve u skladu s prekršajem koji je počinio prema zatvorskom osoblju. Tako predlaže bičevanje u slučaju napada na službenu osobu ili uskraćivanje hrane ako odbija raditi.⁷²⁰

Ideja Jeremyja Benthama o idealnom zatvoru u samom je planiranju bila teško izvediva. Koncept kružnoga zatvora i jednoga nadzornog tornja čini velike koncepcijske probleme. Sustav apsolutne tišine, onemogućavanje komunikacije među zatvorenicima i stalna kontrola i nadzor zatvorenika bili su gotovo nemogući. Upravo je zbog toga Bentham morao pristati na niz kompromisa kako bi predloženi model učinio izvedivim. Vjerojatno najveći problem bio je izbor kružnoga koncepta zgrade zatvora jer je u jednu ruku omogućavao stražarima nesmetan pogled na zatvorenike, a u drugu olakšan pogled zatvorenicima na stražare, što je trebalo

⁷¹⁸ Isto, 191–192.

⁷¹⁹ Isto, 193–195.

⁷²⁰ Isto, 199.

spriječiti. Njegov koncept, na kraju, nije osigurao potpunu kontrolu nad zatvorenicima, što je i bio glavni razlog zbog čega su svega tri zatvora u svijetu izgrađena po njegovu predlošku.⁷²¹ Međutim, uz ispravke i prilagodbe, postao je idealan tip zatvora modernog zatvorskog sustava 19. stoljeća jer je uspio materijalizirati moderne zahtjeve kažnjavanja – ćelijsko i grupno zatvaranje, osiguranje uvjeta za izdržavanje kazne u tišini, sprječavanje komunikacije i glavni cilj kazne lišenja slobode – rehabilitaciju. Prva kaznionica u Europi, prema predlošku Panopticona, bio je engleski *Pentonville*, koji je napustio koncept kružnog oblika, riješivši tako njegov ključni konceptijski problem.

7.2.2. Pentonville

Iako je *Millbank* bila prva izgrađena kaznionica u Engleskoj 1816., „... *Pentonville* je bio prvi zatvor u Europi koji je izgrađen prema mješovitom zatvorskom sustavu održavanja discipline i bio je prvi zatvor koji je privukao pozornost cijele Europe. 1842. su ga posjetili predstavnici Austrije, Njemačke, Prusije, Rusije, Danske i Švedske, istraživali su ga i sastavljali izvješća.“⁷²² U *Millbanku* su stalno izbijali nemiri i bolesti, a bio je i preskup za održavanje, zbog čega je donesena odluka o gradnji nove kaznionice koja je trebala postati ogledni model i smjer razvoja zatvorske arhitekture druge polovice 19. stoljeća.⁷²³

Kako se već početkom 19 stoljeća krenulo u reformu zatvorskog sustava, a pogotovo nakon izvještaja o stanju u zatvorima koji je sastavio *John Howard*, tako se javila potreba osmišljavanja novog koncepta zatvora. Praksa je u dotadašnjim zatvorima pokazala kako se oblik ćelijskog zatvaranja i odvajanja zatvorenika pokazao kao najbolji model zatvorske discipline, a zatvorski rad i sustav apsolutne tišine kao najbolji modeli kažnjavanja i rehabilitacije zatvorenika. Državna je vlast htjela osmisliti model zatvora koji je trebao postati predložak za sve buduće zatvore. Izgradanja takvog zatvora počela je 1840., posao je dobio arhitekt i pukovnik *R. E. Jebb*. Model je dobio naziv *Pentonville*, a već 1842. počeli su pristizati prvi zatvorenici.⁷²⁴

⁷²¹ Steadman, nav. dj., 2.

⁷²² Joshua Jebb, *Report of the surveyor – general of prisons on the Pentonville prison 1884*, Wiliam Clowes and sons, Stamford Street, London, 1844., 37; Cvitanović, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva“, 144.

⁷²³ Ignatieff, „State, Civil and total Institutions“, 160.

⁷²⁴ Jebb, nav. dj., 11; Fox, nav. dj., 38.

Osnivanje i osmišljavanje novog tipa zatvora bilo je motivirano pokušajem stvaranja takvih zatvorskih uvjeta u kojima bi se omogućilo kažnjavanje osuđenika, ali i njihova rehabilitacija. On je trebao postati prvi zatvor takve vrste, poput eksperimenta, kojim se pokušalo dokazati da je mogućnost rehabilitacije u kaznenoj ustanovi moguća. Upravo su zbog toga za temelj preuzeli već postojeće modele izgleda nekih engleskih zatvora, načina kažnjavanja i discipliniranja zatvorenika te u obzir uzeli prijašnja istraživanja i analize, među ostalima *de Tocquevillea* i *Howarda*. Prihvaćen je i kao temeljni model zatvaranja odabran ćelijski sustav samotnog zatvaranja i odvajanja zatvorenika.⁷²⁵

Arhitektura Panopticona bila je primjer prema kojem se zatvor dizajnirao, međutim s nekim bitnim razlikama. U osnovi oba zatvora bila je središnja promatračnica, točka s koje je zatvorsko osoblje moglo neometano nadgledati svaki korak zatvorenika i imati u vidokrugu svaku ćeliju i zatvorenike u njoj. Temeljna je razlika bila u razmještanju onih dijelova zatvora u kojem su bile smještene ćelije.

Zakonom iz prosinca 1842. službeno je započeo rad zatvora *Pentonville*. On je bio zamišljen kao prva etapa u izdržavanju kazne, faza u kojoj je zatvorenik morao biti teško kažnjen. Zakonom je određeno da se disciplina postiže kombinacijom teške kazne i pokušajem rehabilitacije. Teška kazna podrazumijevala je krutu separaciju od 18 mjeseci u samici, što je bilo maksimalno moguće vrijeme, nakon čega je zatvorenik izlazio i bio premješten u drugi zatvor, koji je predstavljao drugu etapu u engleskom progresivnom sustavu. Primijenjene rehabilitacijske metode bili su redoviti razgovori s upraviteljem i drugim službenicima te vjerski razgovori s ciljem utjecanja na popravljivanje morala i ponašanja zatvorenika. Bio je organiziran i zatvorski rad koji je zatvorenike učio zanatima i vještinama.⁷²⁶

Ukratko, bio je to sustav koji je počivao na elementima stroge kazne od 18 mjeseci u samici i teškom zatvorskom radu, nakon čega je zatvorenik bio uposlen na javnim radovima i prebačen u manje strože zatvore.⁷²⁷ Može se također zaključiti kako je predloženi model bila mješavina pensilvanijskog i auburnskog sustava jer je obuhvaćao zatvorski rad, samicu, odvajanje te religijski odgoj. Osim toga, služio je samo za prvu etapu izdržavanja kazne u

⁷²⁵ John T. Burt, *Results of the system of separate confinement, as administered at the Pentonville prison*, Longman, Brown, Green and Longman, London, 1852., 1–2.

⁷²⁶ Burt, nav.dj., 3.

⁷²⁷ Fox, nav. dj., 39.

progresivnom sustavu jer su nakon odsluženih 18 mjeseci zatvorenici bili prebačeni u druge zatvore.

Što se tiče same kaznionice, preporučeno je da lokacija na kojoj će biti smještena bude suha, prozirna, sa što manje zagađenja i magle. Trebalo je osigurati dobru drenažu te ju smjestiti na ravnu površinu. Nije smjela biti okružena zgradama i trebala je biti najviši objekt u okruženju. Zbog potreba potencijalnog širenja, moralo se ostaviti dodatnog mjesta oko zgrade. Bilo je poželjno da je do 2 kilometra najviše udaljena od suda, iako je preporuka bila da udaljenost bude kraća. Morala je biti orijentirana tako da prozori ćelija budu okrenuti prema suncu.⁷²⁸

Unutarnji razmještaj prostorija morao je biti takav da dopušta neometano djelovanje zatvorskog osoblja, posjete i zatvorsku disciplinu. Morala je osigurati odvajanje osoblja koje nije izravno vezano uz zatvorsku disciplinu, kao što su kuhari i liječnici, zbog njihove sigurnosti. Sve su popratne prostorije trebale biti fizički odvojene od prostora u kojem zatvorenici obitavaju, rade ili provode vrijeme. Međutim, temeljni konstrukcijski princip morao je zadovoljiti sve potrebe tamničara i stražara u svrhu ispunjenja glavnih zadaća zatvora, a to su disciplina i potpuna kontrola zatvorenika.⁷²⁹

Kaznionica je imala vanjski zid koji se postavljao zbog sigurnosti i okruživao je cijeli zatvorski kompleks. Bio je visok oko 6 metara te je morao sprječavati bježanje iz zatvora i nepotrebne poglede unutar zatvora. Predloženo je da vrh zida ostane nedovršen kako bi se zbog potrebe nadogradnje ona lakše mogla izvesti. Predviđena su samo jedna ulazna vrata, koja su trebala biti čvrsta i dobro osigurana iznutra, dok su puškarnice trebale biti postavljene pokraj vrata. Ostavljeno je još mjesta u slučaju da treba izgraditi dodatni set prepreka prije dolaska do glavnih vrata i ulaza u zatvor.⁷³⁰

Velika je važnost pridavana kvaliteti izrade i dugotrajnosti zgrade te njezinoj funkcionalnosti kako bi mogla što bolje osigurati zatvaranje, rehabilitiranje i pružiti maksimalnu sigurnost osoblju. Tako je obvezno morao postojati podrum koji je, osim za potrebe raznih prostorija, imao važnu funkciju sprječavanja vlage i omogućavao je zgradi da

⁷²⁸ Jebb, nav. dj., 6–7.

⁷²⁹ Isto, 7.

⁷³⁰ Isto, 9–10.

bude na čvrstim temeljima. Dio podruma bio je na razini zemlje, a veći je dio bio oko 1 metar ukopan u zemlju. Nadalje, u podrumu se nalazila kuhinja s aparatima za kuhanje i ostavom, te dodatna prostorija za serviranje jela iz koje je kretala distribucija hrane zatvorenicima. Ostatak podruma činile su prostorije u kojima su bile pohranjene sve stvari vezane uz održavanje sigurnosti zatvora i prostorije za čuvare. Sve su podrumske prostorije bile povezane koridorima te su imale izlaz na prizemlje i prema ćelijama.⁷³¹

U sklopu zatvora kao posebno odjeljenje bio je ured za zaprimanje zatvorenika, odmah pokraj ulaznih vrata i odvojen od ostatka prizemlja i ćelija. To je bio prostor koji se sastojao od zasebnih ćelija u koje su zatvorenici bili smješteni pri upisu. Osim njih, postojale su posebne prostorije za provjeru čistoće, zdravlja i pranje zatvorenika, kao i posebna prostorija za čišćenje odjeće.⁷³² To je, zapravo, bio dio zatvora u kojem se vršio inspekcijski nadzor novih zatvorenika u svrhu upisivanja i provjere općeg duševnog i zdravstvenog stanja kako bi se spriječile zaraze i drugi zdravstveni problemi.

Kako je implementirano ćelijsko zatvaranje, tako je velika pozornost pridavana izgledu i uvjetima u njima. Ćelija je bila 4 metra dugačka, 2 metra široka i 3 metra visoka. Morala je biti dobro ventilirana i ugrijana, kako se ne bi ugrozilo zdravlje, te je morala omogućiti komuniciranje zatvorenika sa stražarom. U svakom je hodniku bilo obješeno veliko zvono koje je bilo povezano s ćelijom preko žice. U ćeliji se nalazila ručka spojena na tu žicu koju je zatvorenik mogao povući i tako pozvati čuvare. Kaznionica je konstrukcijski morala onemogućiti zatvorenike u komunikaciji jer je trebala vladati apsolutna tišina. Svaka je ćelija morala imati osnovne higijenske potreštine kako bi zatvorenik što manje izlazio, osim na rad, molitvu i vježbu. Pitanje ventiliranja i grijanja ćelija predstavljalo je problem jer se u izgradnji trebalo paziti na onemogućavanje međusobne komunikacije zatvorenika i na osiguranje stalnog dotoka svježeg zraka ili topline, ovisno o godišnjem dobu. Tako je na kraju predloženo da glavni dimnjak za dovod svježeg zraka bude ugrađen u krov zgrade, umjesto u podrum kako je prvotno bilo predloženo, a da za grijanje u podrumu svakog krila budu ugrađeni bojler i cijevi

⁷³¹ Isto, 14.

⁷³² Isto, 13.

koje su trebale dovoditi toplu vodu. Održavanjem vatre u bojlerima preko zime i ljeta osiguravao se stalan dotok svježeg i toplog zraka kroz dimnjak do ćelija.⁷³³

Ćelije su bile 23 kubna metra zapremine, zidovi koji razdvajaju ćelije bili su napravljeni od dvije cigle 20 centimetara debljine, dok je vanjski zid ćelije bio debljine 2 i pol cigle. Plafon ćelije napravljen je od pola cigle u obliku luka, preko kojega je prevučen cement debeo 15 centimetara. Bio je ugladene površine jer je činio i pod gornje ćelije. Postojala su samo jedna vrata koja se otvaraju prema hodniku i time olakšavaju posao stražaru. Na vratima se nalazio mali otvor koji je služio za dostavu hrane zatvorenicima, ali i za inspekciju stanja u ćeliji. Taj je otvor zatvoren pomoćnim poklopcem zbog sigurnosti. Ćelije su osvijetljene plinskom lampom. Za osobnu higijenu rabljeni su zemljani tanjuri, bakreni lavor i sapuni te slavina koja dovodi vodu u ćeliju kako bi se zatvorenici mogli kupati i umivati. Vodu su dobivali ili iz cisterne na krovu ili iz pojedinačnih manjih cisterna raspoređenih po katovima iz kojih je voda dolazila do korita. Korita su služila kako bi se ograničila upotreba vode.⁷³⁴

Kako je već spomenuto, Pentonville je preuzeo većinu ideja iz koncepta Panopticona, tako da još treba analizirati tlocrt i razmještaj glavnih dijelova zatvora. Preuzeo je ideju kako se u svakom trenutku mora osigurati potpuna kontrola nad zatvorenicima te da svaki njihov pokret i boravak u ćeliji mora biti praćen od stražara. Isto je tako prihvaćen koncept postojanja jedne središnje nadzorne konstrukcije od koje se protežu hodnici s ćelijama. Međutim, kako je raspored ćelija konceptijski bio najveći problem Panopticona, graditelji Pentonvillea baš su na tom planu napravili najveću promjenu. Oni su odlučili da će hodnici u kojima se nalaze ćelije biti u obliku zraka koje se kreću od središnjeg tornja prema van, za razliku od kružnog principa kod Panopticona, izgledajući poput sunca koje zrači zrake. Središnja dvorana, u kojoj se nalazi nadzorni toranj, trebala je biti otvorenog tipa u kojem bi se stražari neometano kretali i nadgledali zatvorenike. Dvorana je trebala biti okružena malim galerijama, smještenim na svakom katu krila zatvora, povezanim kružnim stepenicama koje omogućuju čuvarima pristup svakom katu i svim ćelijama. Stepence su se spuštale do podruma. Zatvor je imao zgrade, tzv. *zatvorska krila*, u kojima su se nalazile ćelije i koje su bile povezane sa središnjom galerijom. Svako je krilo imalo tri kata ćelija i jedan veliki koridori koji je spajao krilo s glavnom galerijom. Svako je krilo bilo zasebna jedinica označena slovima a, b, c, d, dok je svaki kat te

⁷³³ Isto, 12, 18–21, 31.

⁷³⁴ Isto, 28–29.

zasebne jedinice, tj. zatvorskog krila, bio ponovno podijeljen na posebne odjele, numerirane od 1 do 3. Konačno, svaka je ćelija bila zasebno numerirana. Taj je sustav uveden kako bi se jasno razlikovalo zatvorenike jer je svaki od njih na zatvorskoj uniformi imao pločicu na kojoj je pisao broj ćelije, odjela i krila zatvora. Time se lakše pratilo i kontroliralo zatvorenike.⁷³⁵

Što se prehrane tiče, spomenuto je kako je svaki zatvor u svojem podrumu imao kuhinju i kuhara. Kuhinja je bila povezana sa središnjom galerijom kružnim stepenicama, istim onima koje su čuvarima omogućavale dolazak do ćelija. Kako je cilj bio da zatvorenici što manje komuniciraju i izlaze van, u ćelijama su morali održavati osobnu higijenu, ali i objedovati. Hrana se tako morala na što jednostavniji način dopremiti do ćelija. Osmišljen je stroj koji je podizao mala kolica s hranom na točno određeni kat svakog zatvorskog krila.⁷³⁶

Zatvorski je rad bio jedan od načina kojim se željela postići uspješna rehabilitacija zatvorenika. On je početno zamišljen kao oblik discipliniranja zatvorenika i kao mogućnost njihova obrazovanja jer ih je tijekom rada učio vještinama koje su mogli iskoristiti nakon odsluženja kazne. Imao je i edukacijski učinak jer ih je učio odgovornosti prema tuđoj imovini. Naime, zatvorenici su bili obvezni čistiti i popravljati zatvorske prostrije i imovinu. Pokazao se i kao dobar izvor prihoda za zatvor i zatvorenike. Tako su prosječno zatvorenici zarađivali 4 funte godišnje. Radili su najviše 9 sati tjedno, a još su dva dana provodili u školovanju, tj. izučavanju zanata.⁷³⁷ Najčešći poslovi na kojima su radili zatvorenici bili su šivanje, izrada cipela, košara, i tepiha.⁷³⁸

Zatvorenicima se morala omogućiti dnevna vježba i boravak na svježem zraku. U tu svrhu osigurali su i ogradili prostor između zatvorskih krila i središnje zgrade. Tamo su napravili ograđena dvorišta kojima se istovremeno moglo koristiti 114 zatvorenika ili ¼ od ukupnog broja. Dvorišta su bila ograđena i zatvorena te pod stalnim nadzorom. Za dnevnu vježbu i boravak na zraku bilo im je na raspolaganju četiri sata dnevno.⁷³⁹

⁷³⁵ Isto, 29–30.

⁷³⁶ Isto, 32.

⁷³⁷ Smatralo se kako je obuka koju su prolazili tijekom služenja kazne bila korisna i zatvorenicima i društvu. Zatvorenicima je pružala mogućnost za novi početak i zaposlenje, a društvu je smanjivala trošak uzdržavanja bivšeg zatvorenika, što je nerijetko bilo slučaj. Vidi Burt, nav. dj., 203.

⁷³⁸ Burt, nav. dj., 199–201.

⁷³⁹ Isto, 31.

Svake je godine upravitelj sastavljao izvješće o stanju u zatvoru. Ta su izvješća bile smjernice daljnjeg razvoja zatvorskog sustava Engleske. Sadržavala su detaljne opise trenutnog stanja, razgovore sa zatvorenicima te osobno mišljenje, preporuke i savjete upravitelja. Na temelju tih izvješća bilo je vidljivo kako se već u prvih pet godina postojanja Pentonvillea skratilo vrijeme stroge izolacije, smanjila količina vremena provedenog u moralnoj reformi zatvorenika te se olabavila stroga separacija.⁷⁴⁰

Podaci o prvih pet godina rada i prvih 1500 zatvorenika koji su do vremena pisanja citiranog izvješća prošli kroz Pentonville govore kako je najviše zatvorenika bilo utamničeno zbog krađe, 234 zbog krađe po kućama i trgovinama, 138 zbog krađe stoke i 866 zbog ostalih krađa. Osam je zatvorenika bilo utamničeno zbog ubojstva i pokušaja ubojstva, sedam zbog silovanja, šest zbog požara, osam zbog dizanja buna, a jedna je kazna bila zbog izazivanja abortusa. Iz tih se statističkih podataka može vidjeti najučestalije kazne u prvih pet godina rada kaznionice, dakle od 1842. do 1847., i zaključiti kako je engleski kazneni sustav strogo kažnjavao, ne samo zločine, nego i prekršaje. Godišnje je u prosjeku, tijekom tih pet godina, bilo zatvoreno 508 zatvorenika. *John Burt*⁷⁴¹ je u svojem izvješću konačno zaključio kako je zamišljena organizacija kaznionice gotovo idealno provedena u Pentonvilleu. Primijetio je kako je rigorozni sustav odvajanja zatvorenika, onako kako je tu primijenjen, kao oblik zatvorske discipline najjeftiniji za državu, pojačava učinak kazne i najviše utječe na rehabilitaciju zatvorenika.⁷⁴²

Englezi su među prvima uveli progresivni sustav izdržavanja kazne. To je bio sustav u kojem se kazna izdržavala etapno. Tako su zatvorenici prve dvije godine, što je kasnije smanjeno na 18 mjeseci u prosjeku, provodili u strogoj izolaciji i smješteni u zasebnim ćelijama. Tamo su vrijeme provodili u apsolutnoj šutnji te nisu smjeli razgovarati ni s čuvarima, ni s drugim zatvorenicima. Osim šutnje, morali su se i moliti jer se smatralo kako molitva pomaže u popravljanju morala i ponašanja. Ta prva etapa provodila se u *Pentonvilleu*. Nakon zakonski propisanog vremena u samici i kada su se za to stekli uvjeti nastupila je druga etapa u kojoj su bili premješteni u drugi zatvor. U drugom su zatvoru bili grupno zatvoreni i zaposleni na javnim

⁷⁴⁰ Fox, nav. dj., 37; Burt, nav. dj., 4, 14–15.

⁷⁴¹ Bio je asistent kapelana u zatvoru Pentonville. Napisao je izvješće o stanju u zatvoru koji je bio dio redovitih godišnjih izvješća koja su se slala parlamentarnoj komisiji.

⁷⁴² Burt, nav. dj., 27, 233.

radovima, školovali se i nastavljali vjerski odgoj.⁷⁴³ Bili su podijeljeni u tri razreda. Prvom su pripadali oni koji su imali najviše mogućnosti za punu rehabilitaciju i koji su dobivali *izlaznu dopusnicu* ili *ticket of leave*.⁷⁴⁴ Drugom su pripadali oni za koje je bilo dvojbena stanje rehabilitiranosti te su dobivali *probnu dozvolu*, dok su u treći razred pripadali oni koji nisu pokazali gotovo nikakav napredak, a bili su svrstavani u probacijske grupe.⁷⁴⁵ Sama podjela na razrede prema stanju moralne reformiranosti, osim etapnoga služenja kazne, bio je drugi novitet engleskog progresivnog sustava i dodatni pokušaj rehabilitacije. Osim što su te novine trebale osigurati rehabilitaciju, pozitivno su djelovale na razinu sigurnosti i discipline u zatvorima te smanjenje potrebe za češćom separacijom i samotnim utamničenjem.⁷⁴⁶

Način održavanja zatvorske discipline u Pentonvilleu postao je model koji su preuzeli ostali europski zatvori. Preuzevši rješenja pensilvanijskog i auburnskog sustava, Pentonville je uspio stvoriti model zatvora koji je pružao najveću mogućnost za rehabilitaciju zatvorenika i strogo kažnjavanje. U prvoj etapi i strogoj izolaciji osigurano je dovoljno vremena da se zatvorenika kazni i da mu se omogući vrijeme za razmišljanje o kazni kako bi se moralno popravio. Tome se dodavala molitva koja je smatrana jednakovrijednim putem ka rehabilitaciji jer je u molitvi zatvorenik trebao tražiti utjehu i motive da ponovno ne učini kažnjivo djelo.

Prihvatanje samotnog ćelijskog zatvaranja, odvajanja zatvorenika i apsolutne tišine nosilo je sa sobom i određene probleme. Iste one probleme koje su imali auburnski, a pogotovo pensilvanijski sustav zatvaranja koji je već u prvim godinama postojanja imao izuzetno visoku stopu smrtnosti zatvorenika. Odabrani su modeli dovodili do mentalnih oboljenja zatvorenika i čestih samoubojstava. Upravo je stoga državna vlast vrlo brzo donijela odluku da se skрати vrijeme samotnog zatvaranja u prvoj etapi. Zbog zdravstvenih je razloga odlučeno da se umjesto dvije godine zatvorenike može maksimalno 18 mjeseci držati u samotnom zatvoru.⁷⁴⁷

Boravak u zatvorima prije reformnog razdoblja bio je obilježen stravičnim posljedicama na ljudsko zdravlje. Fizičke i mentalne bolesti te smrt bili su vrlo česti prizori u tadašnjim

⁷⁴³ Burt, nav. dj., 41, 42.

⁷⁴⁴ *Ticket of leave* u izvornom obliku. Treba ponoviti kako je ovdje riječ o sličnosti s irskim odjelom za slobodnjake i hrvatskim posrednim zatvorom, koji su imali sličnu funkciju, ali su u svojoj izvedbi bili različiti. Tako je engleski sustav u fazi pripreme za prijevremeni otpust imao stroga zatvorska pravila, dok su u irskom i hrvatskom modelu uvjeti bili blaži.

⁷⁴⁵ Burt, nav. dj., 16, Fox, nav. dj., 40.

⁷⁴⁶ Šeparović, *Uvod u penologiju*, 77.

⁷⁴⁷ Burt, nav. dj., 242–246.

zatvorima, što je bilo glavni motiv provođenja reforme zatvorskog sustava. Isti je problem ostao aktualan i u drugoj polovici 19. stoljeća, u vremenu kada je reforma već pokazivala prve rezultate. Uvjeti su i dalje bili nehigijenski te su uzrokovali brojne bolesti, zaraze i smrt. Upravo je izgradnjom Pentonvillea i drugih zatvora prema istom modelu taj problem trebao biti riješen. Uvođenjem ventilacije, grijanja i liječnika broj zaraznih i drugih bolesti bio je smanjen. Međutim, pitanje mentalnog zdravlja zatvorenika, nagriženog ćelijskim utamničenjem i strogom izolacijom, i dalje je ostalo glavni i nerješiv problem modernih zatvora.⁷⁴⁸

Preuzevši arhitektonski oblik Panopticona Jeremyja Benthama, uz krucijalne preinake, stvorena je kaznionica koja je zadovoljila sve zahtjeve tadašnjeg shvaćanja kazne i tada uspostavljene engleske inačice progresivnog sustava zatvaranja. To je društvu omogućilo kažnjavanje, a osuđeniku humanije uvjete služenja kazne i, popravkom morala i ponašanja, rehabilitaciju kako bi se funkcionalan vratio u zajednicu. Probalo se osigurati da boravak u zatvoru ne bude stresan doživljaj koji završava tragično ili s težim posljedicama po zdravlje čovjeka. Od dodatnih sadržaja, kao što su kuhinja, liječnik, mjesta za vježbu i obrazovanje do stjecanja novih radnih vještina, boravak u zatvoru pružao je uvjete u kojima se poštivalo svakog zatvorenika.

⁷⁴⁸ Fox, nav. dj., 43

8. ZAKLJUČAK

Reforma zatvorskog sustava odvijala se diljem svijeta krajem 18. i početkom 19. stoljeća. U skladu s idejama Francuske revolucije o ljudskim pravima te prijedloga reforme kaznenog i kazneno-procesnog prava preoblikovao se cijeli kazneno-pravni sustav Europe i svijeta. Glavne promjene bile su smanjivanje tjelesnog kažnjavanja optuženika i kažnjenika te, prije svega, smanjivanje izrečenih smrtnih kazna. Smrtne su kazne do toga razdoblja bile najčešće izricane kazne za gotovo sve vrste zločina i prekršaja. U svjetlu tih promjena javila se potreba za novim oblikom kazne koji je trebao zamijeniti smrtnu kaznu, a zatvor se pokazao kao najbolje rješenje. Zatvori do tada nisu bili nepoznanica, ali nisu imali funkciju kazne nego su služili za pritvaranje, ispitivanje u sudskom procesu i torturu optuženika u svrhu donošenja presude. Od kraja 18. stoljeća zatvori počinju dobivati ulogu mjesta izvršenja kazne lišenja slobode, da bi u prvoj polovici 19. stoljeća i razvojem modernih zatvorskih sustava ta kazna postala standard, a način njezina izvršenja u zatvoru zakonski propisan.

Razvoj i modernizacija zatvorskog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji kasnila je u odnosu na ostatak Europe. Iako smo još od vremena habsburške carice *Marije Terezije* i cara *Josipa II.* u 18. stoljeću implementirali nova pravila u kaznenom zakonodavstvu – prihvaćanje inkvizitornog postupka, shvaćanje kazne kao načina popravljanja pojedinca i ukidanje torture u kaznenom procesu – prave će se promjene u zatvorskom sustavu ipak provesti u drugoj polovici 19. stoljeća. Preduvjet razvoja zatvorskog sustava bilo je donošenje *Kaznenog zakona* 1852., kojim je smanjen broj smrtnih kazna i propisana ostala kažnjiva djela za zločine, prijestupe i prekršaje, i modernog *Zakona o kaznenom postupku* 1875., kojim je uveden mješoviti inkvizitorno-akuzatorni kazneni postupak. Jedan od glavnih razloga kašnjenja reforme zatvorskog sustava bila je politička situacija u Habsburškoj Monarhiji koja je otežavala cijeli proces modernizacije društva.

Povijest Hrvatske i Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća bila je, između ostaloga, obilježena modernizacijskim procesima, kojima je bio cilj osigurati uvjete za razvoj modernog građanskog društva, modernih upravnih institucija, moderne ekonomije i industrije. To je značilo ukidanje feudalnoga poretka i odvajanje uprave od sudstva, tj. reformu upravnih i pravosudnih institucija. Upravo je moderno pravosuđe trebalo osigurati preduvjete za razvoj građanskoga i industrijskoga društva, stvarajući zakonske okvire za poštivanje ljudskih i ostalih prava građana. Nažalost, sve do 1870-ih upravne i pravosudne reforme svele su se na pokušaje

ili nacрте zakona koji nikada nisu izglasani. Prva promjena bez koje se ne bi ni moglo razmišljati o modernizaciji bila je ukidanje kmetstva 1848. Drugi val promjena, pogotovo u pravosuđu, dogodio se tijekom neoapsolutističkog razdoblja 1850-ih kada su doneseni novi Kazneni zakon i Zakon o kaznenom postupku. Tada pravosuđe postaje državno, profesionalizira se i instrumentalizira u svrhu careve centralističke i apsolutističke politike, što stvara otpor prema reformama u ostalim dijelovima carstva.

Glavna preokupacija hrvatskih političara sredinom 19. stoljeća bilo je rješavanje pitanja državno-pravnoga položaja Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Habsburškoj Monarhiji i pitanje odnosa s Ugarima. Od 1848. i proglašenja prekida svih državnih veza te rata s Ugarima do potpisivanja Austro-ugarske 1867. i Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868., politička je situacija bila teška i onemogućavala je političarima detaljnije bavljenje modernizacijom. Usto je postojao opravdani strah od politike centralizacije i apsolutizma kojom smo izgubili zaseban položaj i postali jedna od pokrajina carstva. Tek se potpisivanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe situacija stabilizirala čime su se stvorili uvjeti za nastavak modernizacije. Ona se ubrzano provodila za vrijeme bana Ivana Mažuranića. Njegovo se banovanje smatra jednim od najvažnijih, a djelovanje sabora najaktivnijim jer je donesen velik broj zakona, među kojima je bilo i konačno odvajanje pravosuđa od uprave. Sam je Mažuranić u svom uvodnom banskom govoru u saboru jasno naglasio pravosudnu reformu kao najznačajniju.

Zatvorski smo sustav konačno definirali upravo u vrijeme bana Ivana Mažuranića. U disertaciji je on nazvan *hrvatskim progresivnim zatvorskim sustavom* sa željom da se naglase posebnosti koje ga ipak čine drukčijim od ostalih svjetskih sustava. Hrvatska je relativno kasno uvela definiran zatvorski sustav s jasnim pravilima i za zatvorsko osoblje i za zatvorenike. U SAD-u i Europi već su se u prvoj polovici 19. stoljeća počeli razvijati i implementirati različiti zatvorski sustavi te graditi nove i moderne kaznionice. Bez obzira na kašnjenje, preuzeta smo rješenja drugih zatvorskih sustava vrlo brzo prilagodili i razvili vlastiti.

Reformom zatvorskog sustava, započetom 1870-ih, određeno je kako je smisao kazne bila rehabilitacija i kažnjavanje zatvorenika. Zakonom kojim su se definirali uvjeti zatvaranja u samotnom zatvoru 1872., ukidanjem kazne batine 1873. i okova 1875., uvođenjem prijevremenog otpusta 1875. i posrednog zatvora kao međuetape, koji smo preuzeli iz irskoga sustava, zatvorski su se uvjeti poboljšali, ali novi zatvorski sustav nije bio uveden. Tim su promjenama tek stvoreni temelji za pokretanje prave reforme, koja je počela u siječnju 1877.

Tada je Marijan Derenčin došao na čelo izaslanstva s kojim je obišao zatvore diljem Austro-Ugarske Monarhije. Model zatvaranja primijenjen u kaznionici Leopoldstadt an der Waag odabran je kao najbolji. Implementiran je 1878. u kaznionici Lepoglava. Lepoglava je tada postala središnja hrvatska kaznionica, a Hrvatska je te godine konačno uvela progresivni zatvorski sustav.

Iako hrvatski sustav dijeli mnogo sličnosti s drugim sustavima, pogotovo s irskim, postoji dovoljno kvalitativnih razlika zbog kojih ga možemo zasebno izdvojiti. Hrvatski progresivni zatvorski sustav kroz tri etape služenja kazne, i međuetapom koja se ostvarivala u *posrednom zatvoru*, trebao je omogućiti ostvarivanje temeljnih ciljeva kazne – kažnjavanje i rehabilitaciju zatvorenika. Prva je etapa bila samotno ćelijsko zatvaranje i odvajanje na minimalno 8 mjeseci, druga je etapa bila grupno zatvaranje s prisilnim zatvorskim radom, a treća etapa bila je prijevremeni otpust. Ostvarivanje ciljeva osiguravalo se primjenom sustava klasifikacije, organizacijom zatvorskog rada i obrazovanjem. Veći je naglasak bio stavljen na rehabilitaciju i poštivanje zatvorenikovih prava, dok se kažnjavanje ostvarivalo pooštravanjima dosuđene kazne te tjelesnim i dodatnim kaznama tamnice za kršenje zatvorskih pravila. Zatvorski sustav financirao se iz državnog proračuna, s tim da je svaki zatvorenik morao osobno snositi troškove sudskog procesa i izdržavanja zatvorske kazne. Zatvorenik je, dakle, bio dužan, ako je za to imao osigurana novčana ili druga sredstva, platiti svoj boravak u zatvoru. Upravo je stoga svakom pritvoreniku i zatvoreniku bilo utvrđivano imovinsko stanje kojim se trebalo dokazati ima li novaca, nekretninu ili pokretninu koju može založiti ili prodati kako bi namirio troškove. Na primjeru osječkoga zatvora vidjelo se kako većina zatvorenika nije imala dovoljno novčanih sredstava niti imovine, tako da su se troškovi najčešće naplaćivali iz državnog proračuna.

Glavne kvalitativne razlike koje čine posebnost hrvatskog progresivnog sustava bile su posredni zatvor, blaži uvjeti samotnog zatvora u prvoj etapi i obveza gradskih vlasti da osiguraju zatvoreniku na uvjetnom otpustu zaposlenje. U posrednom su zatvoru bili osigurani relativno blagi uvjeti izdržavanja kazne, koji su podrazumijevali dodatno obrazovanje i lakši zatvorski rad. Zatvorenici nisu bili zaposleni na industrijskim poslovima, nego u poljoprivredi. Prva etapa, koja je po svojoj logici trebala biti najstroža kako bi kažnjeniku ukazala gdje se nalazi i natjerala ga na promišljanje o svojim postupcima, bila je također nešto blaža. Tako su zatvorenici već nakon tri mjeseca mogli nekoliko puta tjedno izaći iz ćelija kako bi prošetali

dvorištem i nekoliko puta tjedno komunicirati sa zatvorskim osobljem. Tijekom treće etape gradske su vlasti trebale osigurati zatvoreniku na uvjetnom otpustu povratak na staro radno mjesto, ako ga je imao, ili omogućiti pronalazak drugog zaposlenja, što su najčešće bili javni radovi.

Kazne lišenja slobode izvršavale su se u zatvorima i kaznionicama, a sama kazna imala je dvojaku ulogu. Morala je osigurati kažnjavanje i rehabilitaciju kažnjenika, kako bi se zatvoreniku omogućio uspješan povratak na slobodu. S obzirom na kraće trajanje kazne, u zatvorima su se teže ostvarivali ti ciljevi te je u svrhu rehabilitacije naglasak češće bio na dodatnom kažnjavanju.

Na primjeru zatvora *Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku* vidjelo se kako je funkcionirao zatvorski sustav. Pokazalo se kako je važan element za funkcioniranje cijeloga sustava bila uredno vođena dokumentacija, koja je osobu pratila od statusa optuženika u pritvoru do statusa kažnjenika u zatvoru. Dokumentacijom se bilježilo njegovo ponašanje, snalaženje u pritvoru i zatvoru, sadržaj presude te informacije o mogućnosti snošenja troškova zatvaranja. Pomoću nje definirao se budući položaj kažnjenika u zatvoru ili kaznionici jer se dostavljala zatvorskoj upravi zajedno sa zatvorenikom. Budući da su zatvori bili definirani vremenom trajanja kazne, tako ni očekivanja po pitanju rehabilitacije nisu mogla biti ista kao u kaznionicama. Kako su zatvori bili mjesta u kojima se služila kazna lišenja slobode do 6 mjeseci, tako nije bilo uvjeta za implementaciju obrazovanja i klasifikaciju zatvorenika, niti je bilo dovoljno vremena za dobro proučiti svakog zatvorenika kako bi se provela pravedna klasifikacija. U skladu s tim, u zatvorima nisu bile organizirane škole za podučavanje. Stoga je u cilju ostvarivanja rehabilitacije veći naglasak bio na samom kažnjavanju, čestim pooštravanjima kazne i zatvorskom radu.

Zatvorski je rad ipak bio uspješno implementiran. On se najčešće obavljao u sklopu zatvora ili rjeđe kod obrtnika s kojima je zatvor sklopio ugovor o radu. Kako je cilj zatvorskog rada bio dvojak, oba su cilja u zatvorima bila ostvarena. Pružao je mogućnost učenja novih radnih vještina i zarade kojom su zatvorenici plaćali troškove zatvaranja. Dio te zarade mogao se koristiti i za nabavku dodatnih sadržaja, poput više hrane ili mlijeka, koji nisu bili u sklopu osnovne zatvorske ponude. Zараđeni se novac uplaćivao u *kazneničku zaslužbinu*, koja je bila vrsta njihova osobnog računa s kojega se isplaćivao trošak zatvaranja ili plaćanje dodatnih potreba u zatvoru. U disertaciji je prikazano kako većina zatvorenika osječkog zatvora nije bila

u stanju pokriti troškove zatvaranja jer nisu imali gotovo nikakve imovine i živjeli su samo od nadnice. Zasluzbina je bila dijelom zajedničkog računa svih zatvorenika koji se zvao *uznička zaklada*. U uzničku su zakladu pohranjivani prihodi svih zatvorenika, njom je upravljala uprava koja je morala odobriti svako podizanje novaca. S dijelom zarađenog novca zatvorenici su mogli izaći na slobodu.

Ista su pravila vrijedila i za kaznionice, s tim da su u kaznionicama postojali uvjeti za implementiranje svih metoda rehabilitacije zatvorenika. Prema sustavu klasifikacije u hrvatskim kaznionicama postojala je podjela na dva glavna *razdjela* i devet *podrazdjela*. Smisao je bio da se odvoje različite kategorije kriminalaca kako bi se smanjio negativan utjecaj jednih na druge, a nagradilo dobro ponašanje napredovanjem unutar podrazdjela. Konačni je cilj bio one najboljeg ponašanja premjestiti u *posredni zatvor* u kojem su čekali treću etapu – *prijevremeni otpust*. Svaka je kaznionica morala imati školu. Obrazovanjem se trebalo omogućiti opismenjavanje i pripremiti zatvorenike za pronalaženje posla nakon kazne. Bila su organizirana dva školska razreda u kojima su zatvorenici stjecali temeljna znanja, a škola je bila obvezna za sve mlade od 30 godina.

Moderni zatvorski sustavi razvili su se sredinom 19. stoljeća i bili su progresivni. Međutim, temeljili su se na sustavima koji su se razvili krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama. Prvi je bio *pensilvanijski zatvorski sustav*, koji je kažnjavanje i rehabilitaciju temeljio na samotnom ćelijskom zatvaranju tijekom cijeloga dana, strogoj izolaciji zatvorenika, šutnji i molitvi kao načinu osobne reformacije i pokajanja za grijeh i zločin. Drugi je bio *auburnski zatvorski sustav* koji se također temeljio na šutnji, s tim da odvajanje zatvorenika nije provodio tijekom cijeloga dana jer se to pokazalo štetnim po mentalno zdravlje zatvorenika, a kao novitet uveo je obvezni zatvorski rad. U tom su sustavu preko dana zatvorenici zajedno radili u zatvoru ili kod obrtnika s kojima je zatvor imao ugovor, a samo su tijekom noći bili odvojeni u zasebnim ćelijama. Taj se sustav pokazao dobrim jer je bilo manje mentalnih oboljenja, kroz rad je zatvorenicima vrijeme brže prolazilo, a od zarade su plaćani zatvorski troškovi. Primjenjivao se u većini kaznionica SAD-a, a progresivni su europski sustavi od njega preuzeli sustav grupnoga zatvaranja, tišinu kao način discipliniranja i zatvorski rad.

Progresivni zatvorski sustavi modificirali su spomenute američke sustave i organizirali izvršenje kazne u etapama. Većina sustava imala je barem dvije etape, prva koja se izdržavala

u samotnom ćelijskom zatvoru ne duže od 3 godine, dok se ostatak kazne u drugoj etapi izvršavao u grupnom zatvoru i na prisilnom zatvorskom radu. Najpoznatiji progresivni sustavi bili su *engleski* koji je uveo i treću etapu – *prijevremeni otpust* – *irski* koji je uz prijevremeni otpust uveo i međuetapu ili međuzatvor – *odjel za slobodnjake* – *bodovni* ili *Maconochijev sustav* koji je uveo klasifikaciju zatvorenika i bodovni sustav napredovanja kroz klase te *klasifikacijski* ili *ženevski sustav* koji je također klasificirao zatvorenike, ali prema spolu, starosti i vrsti kazne.

Prve institucije za koje se može reći kako su služile za oduzimanje slobode bili su talijanski samostanski zatvori u 12. i 13. stoljeću. Iako ne možemo reći da su bili nalik današnjim modernim zatvorima, niti da im je primarna svrha bila oduzimanje slobode, služili su za zatvaranje grešnih svećenika koji su u molitvi i samoći trebali dobiti pokoru i razrješenje grijeha. Smatra se kako se preteča prave moderne kazne lišenja slobode može pronaći u engleskim *brajdvelima* s kraja 16. i početka 17. stoljeća. To su bile ustanove za prisilan rad skitnica, prosjaka i besposličara, a prva je bila *St. Bridget's Well* u Engleskoj iz 1553. Ubrzo se ideja osnivanja ustanova za rad proširila Europom te su se one tijekom 18. stoljeća počele osnivati u svim većim europskim gradovima. Iz takve se ustanove razvio *Spinhuis* u Amsterdamu, koji se smatra pretečom moderne kaznionice jer je prvenstveno služio za kažnjavanje prisilnim radom. Vrlo je brzo osnovana slična ustanova za žene *Raspshuis*, u koje su roditelji nekada slali svoju neposlušnu djecu.

Sve srednjovjekovne i novovjekovne zatvore karakterizirali su nehumani uvjeti. Kako se u njima trebala provoditi kazna lišenja slobode, bile su potrebne promjene. Na promjenama je tijekom 18. stoljeća najviše radio engleski reformator *John Howard* koji je, postavši šerif, nekoliko puta obišao sve engleske i većinu europskih zatvora. Engleskom je parlamentu iznio uočeno stanje što je pokrenulo veliku reformu engleskog zatvorskog sustava. Opisani su uvjeti bili neizdrživi. Ljude se grupno zatvaralo u podrum, napuštene jame, lokalne krčme, odnosno sva mjesta koja su mogla osigurati uvjete za izgradnju ćelija. Nisu postojala propisana pravila prema kojima bi se ponašali vlasnici zatvora i stražari, pa se događalo da su mnogi čekali u zatvoru do kraja života, u njemu umirali ili izlazili trajno osakaćeni. U isto su vrijeme na sjevernoameričkom kontinentu protestanti *kvekeri* krenuli u promjenu kaznenog sustava, vodeći se idejama *William Penna* iz 17. stoljeća koji je već tada u državi Pennsylvaniji ukinuo smrtnu kaznu i uveo kaznu zatvora. Kvekeri su razvili shvaćanje kazne kao sredstva

kažnjavanja i reformiranja koje bi se ostvarilo molitvom, apsolutnom tišinom i odvajanjem tijekom cijele kazne zatvora. Cilj im je bio smanjiti učestalost izricanja smrtnih kazna i kažnjivog ponašanja uopće. Istovremeno se u Europi razvija klasična škola kaznenog prava, čiji pripadnici promišljaju veliku reformu te grane prava. Pripadnici škole smatrali su potrebnim smanjiti učestalost izricanja smrtnih kazna i u kažnjavanje uvesti princip poštivanja ljudskih prava. Ističu se *Cesare Beccaria* koji je u legalnosti i jasnim zakonima vidio pravedno kažnjavanje, te *Jeremy Bentham* koji je razvio utilitarnu teoriju kažnjavanja. Ideje pripadnika klasične škole utjecale su na razvoj kaznenog zakonodavstva gotovo svih europskih država s kraja 18. i početka 19. stoljeća.

Prema shvaćanju iz 19. stoljeća, ciljevi kazne bili su dvojaki. Ona je trebala omogućiti rehabilitaciju zatvorenika jednako kao i njegovo kažnjavanje. Zatvorski rad, stalna ili povremena izolacija zatvorenika, samotno ćelijsko ili grupno zatvaranje, molitva i čitanje religijskih tekstova te obrazovanje bili su temeljni načini ispunjavanja ciljeva kazne. Zbog toga su se tijekom 19. stoljeća počele graditi kazneno-popravne ustanove – kaznionice. Morale su biti tako organizirane da osiguraju uvjete za zatvorski rad, samotno ćelijsko i grupno zatvaranje, religijski odgoj i kažnjavanje. Prvi općeprihvaćeni model bio je *Panopticon* Jeremija Benthama iz 1791. Predložena je kaznionica bila kružnoga oblika sa središnjim nadzornim tornjem koja je u svakom trenutku morala osigurati potpuni nadzor nad zatvorenicima. Međutim, kako se odabir kružnoga izgleda kaznionice pokazao problematičnim, zbog čega su arhitekti morali raditi kompromise koji su doveli do toga da se takav nadzor nije mogao osigurati, predložen je novi model. Bila je to kaznionica *Pentonville* u Engleskoj iz 1842. Njezini su arhitekti odustali od kružnoga tlocrta kaznionice, te su sve ćelije organizirali u blokove zgrada koje su poput zraka izbijale iz središnje nadzorne zgrade u kojoj je bio toranj.

U radu je na temelju arhivskoga gradiva zatvora Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku dana analiza hrvatskog zatvorskog sustava. Tema je to koja nije dovoljno zastupljena u istraživanjima hrvatskih znanstvenika. Dapače, teško da se o toj temi može pronaći nešto više od navođenja osnovnih pojmova, datuma i kratkih opisa. Ovim je radom popunjen dio praznine u širem shvaćanju i opisivanju uvjeta služenja zatvorske kazne u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća. Analizom arhivskoga materijala i metodom studije slučaja prikazano je kako je u praksi funkcionirao zatvorski sustav – opis položaja, obveza i prava zatvorenika od pritvaranja do zatvaranja i puštanja na slobodu. Budući da je u radu analiziran samo osječki

zatvor, za širu sliku zatvorskog sustava bilo bi potrebno dodati primjer kaznionice. Međutim, kako je u disertaciji već zaključeno da je glavna razlika između zatvora i kaznionice bila u tome što zatvor nije mogao ostvariti ciljeve rehabilitacije klasifikacijom zatvorenika i organiziranim obrazovanjem, dok su svi ostali elementi, poput zatvorskog rada i zarade, bili osigurani, smatram da je primjer osječkog zatvora dostatan da se stekne cjelovita slika funkcioniranja zatvorskog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Ponuđena je i argumentacija zašto bi se taj sustav trebao nazvati *hrvatskim progresivnim zatvorskim sustavom* jer pokazuje dovoljno kvalitativnih razlika koje ga odvajaju od ostalih tadašnjih sustava, kao što su blaži uvjeti izdržavanje kazne u prvoj etapi, obveza pronalaženja posla u trećoj etapi te posredni zatvor kao međuetapa. Može se zaključiti i da ti argumenti nisu dovoljni, međutim ostavljaju prostora da se oni opovrgnu ili potvrde novim istraživanjima, kojima će zaključci ove disertacije svakako biti dobro polazište.

Na kraju smatram da se ovom doktorskom disertacijom proširilo shvaćanje i poznavanje zatvorskog sustava druge polovice 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji, da se objasnio njegov položaj u odnosu na europske sustave i da se uspjelo utjecati na prihvaćanje njegovih temeljnih pravila funkcioniranja kao posebnosti koja ga čini – *hrvatskim progresivnim zatvorskim sustavom*.

9. POPIS IZVORA I LITERATURE

NEOBJAVLJENI IZVORI

1. Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku
 - 1.1. Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, 7.6. Krivični predmeti E
 - 1.2. Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, 7.7. Krivični predmeti F
 - 1.3. Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, 7.8. Krivični predmeti G
 - 1.4. Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku, 10. Uznica 1855.–1941.

OBJAVLJENI IZVORI

1. *Deržavno-zakonski i vladin list za Carevinu Austrijsku, godina, dio prvi, komad I.–XI., broj 1–133, 1852.*
2. *Deržavno-zakonski i vladin list za Carevinu Austrijsku, dio prvi, kom. I.–XI., br. 133, 1853.*
3. *Deržavno-zakonski list za kraljevine i zemlje zastupane i vieću cesarevinskom, kom. XVII., br. 43, 1872.*
4. *Deržavno-zakonski list za kraljevine i zemlje, zastupane u vieću carevinskom, komad XLII., br. 119, 1873.*
5. *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevnu Hrvatsku i Slavoniju, kom. XVII., 1875.*
6. *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, kom. XXXI., br. 67, 1877.*
7. *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, kom. VII., br. 13, 1878.*
8. *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, kom. I.–X., broj 1.–130, 1885.*
9. *Zemaljsko vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, 1. razdjel, kom. LIX., 1854.*

LITERATURA

1. Alexander, Elizabeth, „This Experiment, So Fatal: Some Initial Thoughts on Strategic Choices in the Campaign Against Solitary Confinement“, *UC Law Review* (2015.), Vol. 1, iss. 1: 1–48, pristup ostvaren 20. 3. 2017.,
<http://www.law.uci.edu/lawreview/vol5/no1/Alexander.pdf>
2. Bayer, Vladimir, *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja, knjiga II. Povijesni razvoj kaznenog procesnog prava*, Zagreb, 1995.
3. Beccaria, Cesare, *O zločinima i kaznama*, prijevod Antun Cvitanović, Književni krug, Split, 1990.
4. Bentham, Jeremy, *An introduction to the principles of morals and Legislation*, Clarendon press, Oxford, 1823., pristup ostvaren 15. 10. 2016.,
<https://archive.org/details/anintroductiont01bentgoog>
5. Bentham, Jeremy. *Panopticon: Postscript; Part II: containing a plan of management for a panopticon Penitentiary-house*, Printed at the Mews-gate, London, 1791.
6. Bertoša, Slaven, *Svjetska povijest modernoga doba (XVI. – XIX. stoljeće), s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*, Profil, Zagreb, 2003.
7. Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pravno-povijesne studije*, Pravni fakultet Zagreb, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 1985.
8. *Blackwellova enciklopedija političke misli A–LJ*, urednik David Miller, Demetra, Zagreb, 2003.
9. Brnetić, Damir, *Kaznenopravna zaštita od torture*, AGM, Zagreb, 2009.
10. Budak, Neven; Strecha, Mario; Krušelj, Željko, *Habsburzi i Hrvati*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
11. Burt, John T., *Results of the System of Separate Confinement, as Administered at the Pentonville Prison*, Longman, Brown, Green and Longmans, London, 1852.
12. Bösendorfer, Josip, „Structura novae Domus Curalis: Zidanje nove županijske palače 1834.–46.“, *Osječki zbornik* (1942.), br. 1: 37–44.
13. Colvin, Mark, *Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs: Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America*, St. Martin's Press, New York, 2000.

14. Crimmins, James E., „Bentham's Philosophical politics“, *The Harvard review of Philosophy* (1993.), vol. 3, iss. 1: 18–22, pristup ostvaren 23. 10. 2016., http://works.bepress.com/james_e_crimmins/37/
15. Cvitanović, Leo, „Svrha kažnjavanja u kazneno-popravnim teorijama 19. stoljeća“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76: 145–156.
16. Cvitanović, Leo, „Praksa kažnjavanja i kazneno zakonodavstvo 17. i 18. stoljeća“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76: 127–144.
17. Cvitanović, Leo, „Osvit modernog kaznenog zakonodavstva i rađanje zatvora“, *Treći program hrvatskog radija* (2010.), br. 76: 136–144.
18. Čepulo, Dalibor, „Zakonodavna djelatnost Hrvatskog sabora 1861. – autonomija, modernizacija i municipalne institucije.“ *Pravni vjesnik* (2002.), god. 18, br. 1–2: 135–156.
19. Čepulo, Dalibor, „Središte i periferija: europske i hrvatske odrednice Mažuranićevih reformi ustrojstva vlasti i građanskih prava 1873. – 1880.“, *Zbornik Pravnog fakulteta* (2000.), god. 50, br. 6: 890–920.
20. Čepulo, Dalibor, *Prava građana i moderne institucije: europska i hrvatska pravna tradicija*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
21. Čepulo, Dalibor, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu: od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, Pravni fakultet, Zagreb, 2012.
22. Čokolić, Attila, Gardaš, Miro, „Odvjetništvo (advokatura) u Slavoniji od polovine XIX. stoljeća do 1929. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 149–161.
23. Dinwiddy, John, „Adjudication under Bentham's Pannomion“, *Utilitas* (1989.), vol. 1, iss. 2: 283–289, pristup ostvaren 20. 10. 2016., <https://www.cambridge.org/core/journals/utilitas/article/adjudication-under-benthams-pannomion/CFED88A78E198C94DF6B6F509E9A8AF5>
24. Engelsfeld, Neda, *Povijest hrvatske države i prava, razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Pravni fakultet, Zagreb, 2005.
25. Esmein, Adhemar, *A history of continental criminal procedure, with special reference to France*, Little, Brown and company, Boston, 1913.
26. Firinger, Kamilo, „Zdravstvene prilike Osijeka i Slavonije poslije oslobođenja od Turaka 1687. godine“, *Zbornik radova simpozijuma iz istorije zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog Podunavlja*, urednik D. Lazić, 35–40, Medicinski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 1977.

27. Firinger, Kamilo, „Odvjetništvo u Osijeku i Slavoniji nakon oslobođenja od Turaka.“
Odvjetnik, glasilo advokatske komore u SRH (1968.), god. 33: 115–127.
28. Foucault, Michael, *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Informator, Zagreb, 1994.
29. Fox, Lionel. *The English Prison and Borstal Systems*, Rutledge and Kegan Paul Limited, London, 1952.
30. Hostettler, John, *Cesare Beccaria: The Genius of On Crimes nad Punishmens*, Waterside Press, Hampshire, United Kingdom, 2011.
31. Gardaš, Miro, Mušić, Branko, „Ustrojstvo sudova i pravnička djelatnost u Osijeku od 1850. do 1945. godine“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (2006.), god. 43, broj 3–4: 423–438.
32. Gardaš, Miro, „Ustrojstvo sudova u Austrijskoj carevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji od 1867. do 1918. godine s osobitim osvrtom na područje srednjovjekovne Slavonije“, doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Osijek, 2000.
33. Gardaš, Miro, „Kratak prikaz povijesti pravosuđa u Slavoniji od 1687. do 1918. godine.“
Pravni vjesnik (1991.), br. 1–4: 221–227.
34. Gardaš Miro, „Osoblje zaposleno u sudbenim ustanovama na području Slavonije u drugoj polovici 19. st.“, *Pravni vjesnik* (1992.), br. 1–4: 215–228.
35. Gentler, Guy, *The Medieval Prison: A Social History*, Princeton University Press, New Jersey, 2008.
36. Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860.*, Globus, Zagreb, 1985.
37. Gross, Mirjana i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 1992.
38. Holtzendorf, Franz; Jagemann Eugen, urednici, *Hanbusch des Gefangniswesens*, Erster Band, Hamburg, 1888., pristup ostvaren 4. 5. 2012.,
https://ia601200.us.archive.org/14/items/HandbuchDesGefangniswesensInEinzel/Handbuch_des_gef%C3%A4ngniswesens_in_einzel.pdf
39. Horvat, Josip, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina: gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Knjigotisak, Split, 2009.
40. Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, prvi dio, August Cesarec, Zagreb, 1990.
41. Horvatić, Željko, *Elementarna kriminologija*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1993.
42. Howard, John, *The prison world od Europe: from original and authentic documents by Hepworth Dixon*, Webster Massaussetss, 1852.

43. Howard, John, *The state of the prisons in Ireand and Wales and an account of some foreign prisons*, Printet by William Eyres, Cardington, Bredforshire, 1777.
44. *Hrvatsko-nizozemski rječnik*, redakcija Radovan Lučić, Amsterdam, 2013.
45. Hudson, Barbara A., *Understanding justice, an introduction to ideas, perspectives and controversies in modern penal theory*, Second edition, Open University Press, Buckingham, 2003.
46. Ignatieff, Michael, „State, Civil and total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment“, *Crime and justice* (1981.), Vol. 3: 153–192, pristup ostvaren 23. 2. 2014., <http://www.jstor.org/stable/1147379?origin=JSTOR-pdf>
47. Iveljić, Iskra, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Leykam, Zagreb, 2010.
48. Iveljić, Iskra, „Modernizacija izvana i modernizacija iznutra“, u *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 77–90, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
49. Jebb, Joshua, *Report of the Surveyor-General of prisons on the construction, ventilation and details of the Pentonville Prison*, Printed by Wiliam Clowes and sons, London, 1844.
50. Johnston, William M., *Austrijski duh: Intelektualna i društvena povijest 1848–1938.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993.
51. Josipović, Ivo, *Uhićenje i pritvor: pravo o uhićenju i pritvor u kaznenom procesnom pravu*, Targa, Zagreb, 1998.
52. Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750–1918.*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
53. Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800–1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991.
54. Karas, Željko, *Uvod u kriminalistiku (odabrana poglavlja)*, MUP, Zagreb, 2012.
55. Kolak Bošnjak, Arijana „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, urednici Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 133–148, Matica hrvatska, Zagreb, 2016.
56. Kolar, Mira, „Osnovni elementi razvoja gospodarstva Hrvatske u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura*

- od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 151–176, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
57. Krapac, Davor, *Kazneno procesno pravo, prva knjiga: institucije*, II. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Narodne novine, Zagreb, 2003.
58. Macan, Trpimir; Holjevac, Željko, *Povijest Hrvatskog naroda, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
59. Malbaša, Marija, „Pregled u Osijeku izdanih publikacija zdravstvene tematike“, *Zbornik radova simpozijuma iz istorije zdravstvene kulture vojvođansko-slavonskog Podunavlja*, urednik D. Lazić, 311–324, Medicinski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 1977.
60. Margetić, Lujo; Beuc, Ivan; Čepulo, Dalibor, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
61. Markus, Tomislav, *Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Dom i svijet, Zagreb, 2000.
62. Markus, Tomislav, *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848.–1850.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998.
63. Matanović, Damir, *Između reformi i tradicije: Brodska pukovnija od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*, Posavska Hrvatska, Slavonski Brod, 2013.
64. McGowen, Randall, „The Well-Ordered Prison, England, 1780–1865“, u: *The Oxford History of the Prisons: Practice of Punishment in Western Society*, urednici Norval Morris i David Rothman, 71–100, Oxford University Press, New York, 1998.
65. Meskell, Mathew W., „An American Revolution: The history of Prisons in the United States from 1777 to 1877“, *Stanford Law Review* (1999), vol. 51, no. 4: 839–865, pristup ostvaren 9. 9. 2008.,
http://www.jstor.org/stable/1229442?seq=1#page_scan_tab_contents
66. Milković, Kristina, „Sjeverna i središnja Hrvatska od 1790. do 1918.“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, urednici Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 349–377, Matica hrvatska, Zagreb, 2016.
67. Milušić, Anto, *Historiografski triptih: Brlić – Mažuranić – Mesić*, Matica hrvatska, Osijek, 1998.
68. Milušić, Anto, *Povijest hrvatskog prava i države, knjiga I, uvod, temeljni problemi znanstvenog pristupa predmetu*, Pravni fakultet, Osijek, 1997.
69. Milutinović, Milan, *Penologija: nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacija osuđenika*, Savremena administracija, Zagreb, 1977.

70. Mladenović-Kupčević, Rajka, *Kriminologija*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
71. Novoselec, Petar, *Opći dio kaznenog prava*, drugo izmijenjeno izdanje, Pravni fakultet, Zagreb, 2007.
72. Pavličević, Dragutin. „Ustroj hrvatskog društva i njegove promjene u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 131–148, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
73. Peacock, Marta M., „The Amsterdam Spinhuis and the „Art“ of Correction“, u: *Crime and Punishment in the Middle Ages and Early Modern Age: Mental-Historical Investigations of Basic Human problems and Social Responses*, urednici Albrecht Classen i Connie Scarborough, 461–490, de Gruyter, Berlin, 2012.
74. Perić, Ivo, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
75. Plevnik, Božo, *Stari Osijek*. As – Tehnocentar, Osijek, 1987.
76. Radovanović, Dobrivoje, *Čovek i zatvor: studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1992.
77. *Rječnik kaznenog prava*, gl. urednik Željko Horvatić, Masmedia, Zagreb, 2002.
78. Roberts, John M., *Povijest Europe*, AGM, Zagreb, 2002.
79. Rodin, Davor, „Pet obilježja Francuske revolucije“, u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, urednik Eugen Pusić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Zagreb, 1991.
80. Rončević, Melita, „Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850. – 1945. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 54–85.
81. Rončević, Melita, „Pregled organa pravosuđa od 1850. do 1941. godine za područja pod nadležnošću Državnog arhiva u Osijeku“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 37–55.
82. Rončević, Melita, *Sumarni inventar: Kraljevski sudbeni stol u Osijeku 1850. – 1945.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2006.
83. Roth, Mitchel P., *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne*, prijevod Damir Biličić, Tim press, Zagreb, 2016.
84. Rothman, David J., „Perfecting the Prison, United States, 1789–1865“, u: *The Oxford History of the Prisons: Practice of Punishment in Western Society*, urednici Norval Morris i David J. Rothman, 100–150, Oxford University Press, New York, 1998.

85. Sanford Henry S., *The different systems of penal codes in Europe: Also a report on the administrative changes in France, since the Revolution of 1848.*, Senate Printer, Washington, 1854.
86. Scott, George R., *Istorija torture, kroz vekove (1940)*, prijevod Vineta Marinović, Avangarda, Beograd, 2005.
87. Shipley, Maynard., „Homicide and the eath penalt in Austria-Hungary.“ *Publications of the American Statistical Association* (1907.), No. 77: 253–259, pristup ostvaren 26. 1. 2017., http://www.jstor.org/stable/2276063?seq=1#page_scan_tab_contents
88. Sifakis, Carl. *The encyclopedia of American prisons*, Fact on file, Inc, New York, 2003.
89. Sirotković, Hodimir „Državnopravni položaj hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 25–30, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
90. Smith, Adam, *Bogatstvo nacija: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, prijevod Marijan Hanžeković, Masmedia, Zagreb, 2007.
91. Sršan, Stjepan. „Zgrada županijskog suda u Osijeku“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 9–18.
92. Sršan, Stjepan, *Slobodni kraljevski grad Osijek 1809.*, Državni arhiv Osijek, Osijek, 2009.
93. Sršan, Stjepan, „Kraljevski sudbeni stol u Osijeku kao Urbarski sud 1857.–1918. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* (2005.), br. 8: 99–112.
94. Sršan, Stjepan, *Povijest Osijeka*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996.
95. Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
96. Stančić, Nikša, „Hrvatski politički i društveni prostor u dugom XIX. stoljeću“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 3–12, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
97. Stančić, Nikša, „Pretpreporod i narodni preporod“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 49–62, Školska knjiga, Zagreb, 2009.

98. Steadman, Phillip, „The contradictions of Jeremy Bentham's Panopticon Penitentiary.“ *Journal of Bentham Studies* (2007.), vol. 9: 1–31, pristup ostvaren 9. 9. 2010., https://www.researchgate.net/publication/277987398_The_Contradictions_of_Jeremy_Bentham%27s_Panopticon_Penitentiary
99. Stipetić, Vladimir, „Stanovništvo Hrvatske u XIX. stoljeću (1800. – 1914.)“, u: *Hrvatska i Europa, kultura, znanost i umjetnost, svezak IV., Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić, Josip Vončina i Antun Dubravko Jelčić, 13–24, Školska knjiga, Zagreb, 2009.
100. Šeparović, Zvonimir. *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 2003.
101. Šidak, Jaroslav; Gross, Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
102. Šidak, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973.
103. Šidak, Jaroslav, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–1849.*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1979.
104. Šokčević, Dinko, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Zagreb, 2016.
105. Tauffer, Emil, *Obrtni odnošaji u Kralj. Zemaljskih kaznionah kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Narodne novine, Zagreb, 1885.
106. Taylor, A. J. P., *Habsburška Monarhija 1809–1918*, prijevod Omer Lakomica, Znanje, Zagreb, 1990.
107. Vaux, Richard, „The Pennsylvania Prison system“, *Proceedings of the American Philosophical Society* (1884.), vol. 21, no. 116: 651–664, pristup ostvaren 26. 1. 2017., <http://www.jstor.org/stable/982344>
108. Vranješ-Šoljan, Božena; Skenderović, Robert, „Demografska kretanja u Hrvatskoj od 1850. do 1918.“, u: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, urednici Vlasta Švoger, Jasna Turkalj, 120–132, Matica hrvatska, Zagreb, 2016.
109. Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914)*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
110. Wines, E., C., urednik, *Report on the International penitentiary congress of London, held July 3. – 13. 1872.*, Washington, 1873.

111. Wines, Friedrich H., *Punishment and reformation, A study of the Penitentiary System*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1919.
112. Vitek, Darko, „Istočna Hrvatska“, u: *U potrazi za mirom i blagostanjem: Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, urednica Lovorka Čoralić, 283–300, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
113. Vitek, Darko, „U pozadini izgradnje osječke Tvrđe“, *Povijesni prilozi* (2005.), br. 28: 161–172.
114. Vrbanić, Fran, „Dr. Marijan Derenčin: Nekrolog“, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1908.) br. 23: 90–94.
115. Zöllner, Erich; Schüssel, Therese *Povijest Austrije*, prevele Vlatka-Ana Dujić, Sonja Ledenčić, Barbat, Zagreb, 1997.
116. Živančević, Milorad, *Ivan Mažuranić*, Globus, Zagreb, 1985.

10. ŽIVOTOPIS

Igor Josipović rođen je u Osijeku 13. 10. 1981. U Osijeku je 1996. završio osnovnu školu, nakon čega je upisao Opću (Prvu) gimnaziju u Osijeku. Na Pedagoškom fakultetu u Osijeku 2000. godine upisuje dvopredmetni studij povijesti i hrvatskog jezika i književnosti. Diplomirao je 2006. s temom *Velikosrpska ideologija – hegemonija ili opstanak*.

Početakom 2006. zapošljava se u OŠ Ivane Brlić Mažuranić kao nastavnik geografije. Od 2007. radi kao nastavnik povijesti u OŠ Antuna Bauera u Vukovaru i Srednjoj strukovnoj školi kao profesor hrvatskog jezika. U listopadu 2007. zapošljava se kao nastavnik povijesti u punom radnom vremenu u OŠ Bartola Kašića u Vinkovcima. Zapošljava se kao asistent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku 2011. Od 2016. radi kao asistent na Odjelu za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Poslijediplomski doktorski studij iz povijesti upisuje 2008. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Pod vodstvom mentora prof. dr. sc. Damira Matanovića odabrao je temu *Funkcioniranje zatvorskih sustava u drugoj polovici 19. stoljeća*.

Bibliografija

1. Josipović, Igor; Prutki, Stjepan, „Podunavlje kao kulturološko-civilizacijska poveznica regija u Austro-Ugarskoj (podunavskoj) Monarhiji na primjeru razvoja građanskih institucija u Srijemskoj županiji“, *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Beli Manastir, 2017.
2. Josipović, Igor, „Kazneni prijestupi vojnika 28. domobranske pješačke pukovnije tijekom Prvog svjetskog rata u Srijemskoj županiji“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.*, Vukovar, 2015.
3. Josipović, Igor, „Beli Manastir u kontekstu povijesnih događanja za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije“, u: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do Dugoga svjetskog rata)*, Beli Manastir, 2015.
4. Josipović, Igor; Matanović, Damir, „Računalne igre u nastavi povijesti kao nova strategija učenja igranjem“, *International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts: SGEM conference on psychology, psychiatry, sociology, healthcare and education*, Albena, Bugarska, 2014.

5. Josipović, Igor; Pajčić, Julije; Hajduković, Domagoj, „Reception of Albanian Question in Yugoslavia in Historiographic Literature in Socialist federative Republic of Yugoslavia (1945–1990)“, *International conference, Towards future sustainable development*, Skoder, Albanija, 2012.

CURRICULUM VITAE

Igor Josipović was born in Osijek on 13th October 1981. He graduated from primary school in Osijek in 1996 and enrolled in First Grammar School in Osijek. In 2000 he enrolled at Faculty of Education in Osijek programme MA in Croatian Language and Literature and MA in history. He graduated in 2006 with thesis *Greatserbian Ideology – Hegemonistic Tendencies or Survival*.

In the same year he started working at *Ivana Brlić Mažuranić* Primary School in Rokovci-Andrijaševci as geography teacher. Starting with 2007 he started working at *Antun Bauer* Primary School in Vukovar and *Secondary Trade School Vukovar* as history teacher from where he transferred to *Bartol Kašić* Primary School in Vinkovci to the position of history teacher. Since 2011 to 2016 he was teaching assistant at the History Department of Faculty of Philosophy in Osijek. Since 2016 he has worked as a teaching assistant at the Department of Cultural Studies of the University in Osijek.

He enrolled at the doctoral studies in history in 2008 at the Croatian Studies of the University in Zagreb. Under tutorage of Professor Damir Matanović he has chosen to write a dissertation on *Functioning of the Prison System in the Second Half of the 19th Century*.

Bibliography:

1. Josipović, Igor; Prutki, Stjepan, „Podunavlje kao kulturološko-civilizacijska poveznica regija u Austro-Ugarskoj (podunavskoj) Monarhiji na primjeru razvoja građanskih institucija u Srijemskoj županiji“, *Granice i identiteti, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Beli Manastir, 2017.
2. Josipović, Igor, „Kazneni prijestupi vojnika 28. domobranske pješačke pukovnije tijekom Prvog svjetskog rata u Srijemskoj županiji“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.*, Vukovar, 2015.
3. Josipović, Igor, „Beli Manastir u kontekstu povijesnih događanja za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije“, u: *Beli Manastir (od osvita civilizacije do Dugoga svjetskog rata)*, Beli Manastir, 2015.

4. Josipović, Igor; Matanović, Damir, „Računalne igre u nastavi povijesti kao nova strategija učenja igranjem“, *International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts: SGEM conference on psychology, psychiatry, sociology, healthcare and education, Albena, Bugarska, 2014.*
5. Josipović, Igor; Pajčić, Julije; Hajduković, Domagoj, „Reception of Albanian Question in Yugoslavia in Historiographic Literature in Socialist federative Republic of Yugoslavia (1945–1990)“, *International conference, Towards future sustainable development, Skoder, Albanija, 2012.*